

25. évfolyam

2010. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

VAJDA ZOLTÁN

A kiadvány

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Szegedért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

GABRIEL J. LOIACONO

Pauperek Rhode Islanden 1780 és 1820 között (Függő helyzetben lévő a függetlenné válást követő időszakban az Egyesült Államokban) (Fordította: *Vajda Zoltán*) 5

DÖMÖTÖR ILDIKÓ

Úri hölgyek a vademberek között (Az ausztráliai őslakosok ábrázolása brit telepesnők és utazónők írásaiban a 19. században) 20

BIÁS ZOLTÁN BARNA

A Wilson-kormány kísérlete a Lordok Háza megújítására 1966–1969-ben 33

PROHÁSZKA GÉZA

Újjászületett nemzet? (A skóciai „devolúció” kialakulása a 20. század második felében) 52

APOR PÉTER

A hitelesség fabrikálása (Az 1919 és 1956 közti történelmi folytonosság megformálása) 67

PAPP ISTVÁN

Borzsák István hiányzó dossziéja, avagy mit kezdhett a politikai rendőrség egy ókortudóssal? 96

Műhely

SZALISZNYÓ LILLA

Született politikusfeleségek (Lady Palmerston és Lieven hercegnő) ... 129

Határainkon túl

JACQUES-GUY PETIT

A társadalmi szabályozó folyamatok és a történetírás (Fordította: Szász Géza) 143

Elmélet és módszer

LÉNÁRT ANDRÁS

A film mint történeti forrás 159

SZÉLPÁL LÍVIA

Sommersby, avagy *Martin Guerre* visszatérése a történelem és film kapcsolatának tükrében 172

Figyelő

„Una vera catholica fides” (Sáry Pál: <i>Pogány birodalomból keresztény birodalom. A Római Birodalom kereszténnyé válása a Codex Theodosianus tükrében. Szent István Társulat, Budapest, 2009.</i>)	
HOFFMANN ZSUZSANNA	185
Konstantinápoly 626. évi ostroma: mítosz és valóság (Martin Hurbanič: <i>Posledná vojna antiky. Avarský útok na Konštantínopol roku 626 v historických súvislostiach. Vydavateľstvo Michala Vaška Prešov [Eperjes], 2009. 377 oldal; História a mýtus. Avarský útok na Konštantínopol roku 626 v legendách. Vydavateľstvo Michala Vaška Prešov, 2010.</i>)	
HORBULÁK ZSOLT	188
A magyar középkorról francia nyelven (Pál Engel – Gyula Kristó – András Kubinyi (éd.): <i>Histoire de la Hongrie médiévale: Des Angevins aux Habsbourgs. vol. 2. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2008.</i>)	
NAGY EMŐKE	191
Vallás és etnikum Közép-Európában (Vallás és etnikum Közép-Európában. Tanulmányok. Szerkesztette: Kupa László. B&D Stúdió, Pécs, 2008.)	
ÁRVAI TÜNDE	196
Megszakított folytonosság: a magyarországi politikai szocializáció története (Szabó Ildikó: <i>Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálásában Magyarországon 1867–2006. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009.</i>)	
LÉVAI CSABA	200
Bonyolult szomszédság (Éva Eszter Szabó: <i>U. S. Foreign and Immigration Policies in the Caribbean Basin Szombathely, Savaria Egyetemi kiadó, 2007.</i>)	
VIRÁGH ANNA	206
Amerikai emlékezet 1956-ról (Glant Tibor: <i>Emlékezzünk Magyarországra – 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékezetéről. Kiss József Könyvkiadó, Budapest, 2008.</i>)	
BENCsik Péter	210
Számunk szerzői	215

GABRIEL J. LOIACONO

Pauperek Rhode Islanden 1780 és 1820 között

Függő helyzetben lévők a függetlenné válást követő időszakban az Egyesült Államokban

1814 januárjában az Egyesült Államok Rhode Island tagállamának *Providence Patriot & Columbian Phenix* című újságjában hirdetés jelent meg egy szökevény személyről. A hirdetés tárgya azonban nem egy szökevény rabszolga volt, hanem egy szökevény *pauper*. A hirdetés teljes szövege így szólt: „Miután Ebenezer Blois, Burrillville városának egyik *pauperje* megszökött, megtiltom bárkinek, hogy őt befogadja vagy pénzt adjon neki az én költségemre, mert adósságáért nem fogok jóállni. Két cent jutalom üti a markát annak, aki visszahozza nekem, de költségeit nem térítem meg. Joseph Esten. Burrillville, január 29.”

Joseph Esten 1814-ben a burrillville-i *pauperek* gondnokaként tevékenykedett. Ő tette a legkedvezőbb ajánlatot egy árverésen, melynek célja az volt, hogy kiválasszák azt a helybélit, aki abban az évben jutányos áron hajlandó a szegények gondját viselni.¹ Ebben a minőségében törvény kötelezte arra, hogy gondját viselje Ebenezer Bloisnak, a gondjaira bízott *paupernek*, éppen úgy, ahogy törvény kötelezett egy apát törvény arra, hogy gondozza gyermekét, vagy egy felnőtté vált gyermeket arra, hogy gondját viselje agg szülőjének. Burrillville és a szomszédos városok polgárai logikusan várhatták el, hogy a Bloisnak nyújtott bárminemű segítséget Esten megtéríti nekik. Ennek az elvárásnak remélte elejét venni Esten a hirdetéssel. Ugyanakkor úgy tűnik, azt remélte, hogy a hirdetés megírásával magát is szórakoztatni fogja. A jutalomról és a költségtérítésről szóló szövegrészben a szökevény rabszolgákról szóló hirdetések nyelvezete köszön vissza, amivel Esten ironikusan poentírozott: mindössze két centnyi jutalmat ajánlott fel, és semmilyen költségtérítést a szegény ember elfogásáért és Burrillville-be történő szállításáért, ami valószínűleg legalább két dollárba került volna.² Esten keserű tréfájának lényege, hogy eltérően attól, amikor egy szökött rabszolgát juttatnak vissza tulajdonosának, a tőle megszökött Blois előkerítése semmit nem hozott volna neki a konyhára.

Esten tréfája rávilágít arra a tényre, hogy a rabszolgák és a *pauperek* státusa bizonyos tekintetben hasonló volt. Jogi szempontból *paupernek* az a személy számított, aki valamilyen segítséget kapott annak a városnak a vezetésétől, ahol élt, történjék az készpénz, étel,

¹ „Town Meeting, 31 August 1813” a „Council Minutes 1806–1881” című kötetbe kötve, Burrillville, Rhode Island, burrillville-i jegyzői hivatal.

² 1832-ben például Providence városának felügyelője, Edward Harwood jellemzően két dollárt számított fel a szomszédos városokba irányuló személyszállításért. („Edward Harwood Book,” Providence, Rhode Island, Rhode Island Historical Society). 1814-ben ez a költség két és négy dollár közötti nagyságrendű összeget jelentett volna. *Six Ways to Compute the Relative Value of a U.S. Dollar Amount, 1790–2006*. www.measuringworth.com

lakás, egészségügyi ellátás, tűzifa, ruházat vagy más formában.³ A rabszolgákhoz hasonlóan a *pauperek* rendkívül gondosan meghatározott törvényi státussal rendelkeztek, melynek következtében nem illették meg őket azok a jogok és kiváltságok, amelyeket a hétköznapi emberek – a nem-*pauperek* – élveztek. Törvény tette lehetővé, hogy a *paupereket* munkára fogják a gazdaságokban vagy a háztartások világában. A *pauperek* felett „felügyelőknak” nevezett hivatalnokok gyámkodtak, akik igen nagy mérvű kényszerítő erővel bírtak a *pauperek* és mások felett, meghatározhatták, hogy azok hol és miként éljenek, sőt még arra is jogosultak voltak, hogy indítványozzák *pauperek*, illetve más „szegény”-nek ítélt személyek testi fenytését. A *pauperek* állampolgári értelemben szinte nem létező személynek számítottak, mivel nem rendelkeztek választójoggal, és csupán korlátozott joguk volt arra, hogy pert indítsanak vagy saját maguk ügyében járjanak el jogi procedúra során. Végezetül, a *pauperek* abban hasonlítottak a rabszolgákra, hogy a közbeszédben mindkét társadalmi csoportot konkrét politikai célokra használták fel. A *pauperekről* és rabszolgákról gyakran beszéltek és írtak a nem-pauper amerikaiak, és rendszerint nem mint konkrét egyénekre hivatkoztak rájuk, hanem mint sztereotíp figurákra.

A *pauperek* és a rabszolgák közötti hasonlóság azonban itt véget is ér. Ugyanis a hasonlóságok ellenére a rabszolgaság sokkal ridegebb státust jelentett, és egy rabszolga még azzal a kevés joggal sem rendelkezett, ami egy *paupert* megilletett. A szegénnytörvény célja lényegét tekintve pedig az volt, hogy biztosítsa a *pauperek* egészségét és jólétét. Ez pedig egyértelműen megkülönböztette a rabszolgatörvényektől, melyek arra voltak hivatva, hogy biztosítsák a rabszolgatartó ellenőrzését a rabszolga munkája felett, és jogi értelemben kevésbé vagy egyáltalán nem voltak tekintettel a rabszolga jólétére.⁴

Mindazonáltal mind a rabszolgák, mind a *pauperek* jellegzetesen példázták az eltartotti státust az amerikai függetlenség kivívása utáni időszakban. A nőkkel, gyermekekkel, börtönlakókkal, illetve az elmeháborodottnak nyilvánítottakkal egyetemben a *pauperek* és a rabszolgák általában véve nem lehettek részesei a demokratizálódás, illetve a jogi státus tekintetében érvényesülő diszkrimináció erodálódása folyamatának vagy a korabeli retorikában hangoztatott egyenlőségnek és függetlenségnek, ahogy az sokaknak megadatott az 1776. évi amerikai forradalom utáni első két generáció férfitagjai közül. Eltartottakként (olyan emberek sorolandók ide, akik, legalábbis elméletben, a megélhetés szempontjából másoktól függték) ezen embercsoportok egyike sem kapta meg mindazokat a jogokat és kiváltságokat, amelyekre az amerikai forradalom után egy felnőtt korú férfi számíthatott, főképp, ha rendelkezett földtulajdonnal, és faji szempontból „fehérnek” számított. Ezért mindegyik csoport a maga jellemző módján mutatja azokat a korlátokat, következtetlenségeket és mögöttes feltételezéseket, amelyek az amerikai demokratikus köztársaságot jellemezték fennállása kezdetén.

A kortárs megfigyelők rámutattak a szabadság forradalomban született retorikája és a rabszolgaság széles körben elterjedt gyakorlata között feszülő ellentmondásra. A legnevezetesebb ilyen jellegű megnyilatkozás az angol gondolkodó, Samuel Johnson nevéhez fűző-

³ A *pauper* fogalmát explicite csupán *A Rhode Island Acts and Resolves, June, 1843* című dokumentum 4. szakasz 83. oldal, valamint az *Acts and Resolves, January 1844* című dokumentum 19. szakasza, 480. oldal határozza meg. Idézi Creech, Margaret: *Three Centuries of Poor Law Administration: A Study of Legislation in Rhode Island*. College Park, 1969. Eredeti kiadás: 1936. 132.

⁴ A paternalista tiltakozások ellenére a rabszolgatörvények egyik fontos célja az volt, hogy a rabszolgasorban lévő emberek státusa a kapitalista piacon megjelenő árukéval legyen azonos – ne legyen azoknál se több, sem kevesebb. Lásd például: Johnson, Walter: *Soul by Soul: Life Inside the Antebellum Slave Market*. Cambridge, Mass., 1990.

dik. Ő az amerikai aktivistákkal kapcsolatban így panaszkodott 1775-ben: „... miként fordulhat elő, hogy a leghangosabb kiáltások a szabadságért a rabszolgahajcsárok közül halatlanszanak”, mialatt Massachusetts államban rabszolgák csoportjai az általános egyenlőség elvére hivatkozva szabadságot követelő petíciókkal ostromolják az állam kormányzóját, valamint a legfelsőbb bíróságot?⁵ A rabszolgaság intézménye túlélte a forradalmi időszakot, de Delaware-től északra minden államban eltörölték a forradalom után, és számtalan rabszolgasorban lévő ember nyerte el szabadságát oly módon, hogy megszökött rabszolgatartójától, csatlakozott a britekhez vagy a lázadó harcoló egységekhez, illetve felszabadították.⁶ Kevésbé drámai, ám mégis jelentős mozzanatként tekinthető, hogy a nők szintén kezdték felvetni a politikai egyenlőség kérdését a férfiak előtt, mint ahogy ezt Abigail Adams tette, amikor férjének, John Adamsnak, aki ezidőtájt a Kontinentális Kongresszus delegáltja, majd később az Egyesült Államok második elnöke volt, így írt: „Azt kívánom, ne feledkezzen meg a Hölgyekről, és legyen velük nagylelkűbb és rendesebb, mint amilyenek az ön ősei voltak. [...] Amennyiben nem részesülnek a Hölgyek különös gondoskodásban és figyelemben, el vagyunk szánva arra, hogy rebelliót szítsunk, és nem tartunk kötelező érvényűnek ránk nézve egyetlen olyan Törvényt sem, amelynek létrejöttébe nem volt beleszólásunk, vagy képviselőnk.”⁷

A nők és rabszolgák esetétől eltérően a *pauperek* egyenlőtlen jogi helyzete kevés kommentárt váltott ki a forradalom alatti és utáni években. Ez a tény különösen figyelemreméltóvá teszi a *pauperek* jogi státusát és életét. A huszonegyedik század perspektívájából tekintve a *pauperi* lét, továbbá az a tény, hogy felettük mások gyakoroltak hatalmat, szembeötlő ellentmondást mutat az amerikai egyenlőség és demokrácia retorikájával és gyakorlatával az amerikai forradalmat követő években.⁸ Ugyanakkor kevés amerikai ismert el bármiféle diszharmóniát, mi több, a kommentátorok gyakran természetesnek találták, hogy a *pauper* ideális módon testesítette meg a korlátozott jogokkal és kiváltságokkal bíró állampolgárt. Sőt, a forradalom utáni két generáció az Egyesült Államokban élő *pauperek* szerepéről tett megnyilatkozásaiban leginkább a *pauperség* amerikaitól idegen természetét hangsúlyozták. Mialatt az amerikaiak továbbra is azon munkálkodtak, hogy egykori anyaországuktól eltérő nemzeti identitást alakítsanak ki, újra meg újra hangot adtak abbéli meggyőződésüknek, hogy a *pauper* európai jelenség, ami gyakorlatilag ismeretlen az Egyesült Államokban. Az a tény, hogy Amerikában nincsenek *pauperek*, jelentették ki az amerikaiak örömmel, országuk erényességét jelezte, valamint a „vén” Európától való különbözőségüket.

⁵ Johnsonnal kapcsolatban lásd: Johnson, Samuel: *Taxation Not Tyranny*. London, 1775. 89. A massachusettsi rabszolgák rabszolgaságellenes petícióival kapcsolatban lásd például Prince Hall és mások 1777. január 13-i petícióját, online újrakiadásban: <http://www.pbs.org/wgbh/aia/part2/2h32t.html>

⁶ Nash, Gary: *The Forgotten Fifth: African Americans in the Age of Revolution*. Cambridge, Mass., 2006.

⁷ Butterfield, L. H. – Friedlander, Marc – Kline, Mary-Jo (eds.): *The Book of Abigail and John: Selected Letters of the Adams Family, 1762–1784*. Cambridge, Mass., 1975. 121.

⁸ Hosszú és érdekes vita zajlik arról, hogy vajon az amerikai forradalom „radikálisnak” tekinthető-e abban az értelemben, hogy megváltoztatta a gyarmati társadalom szerkezetét, és nagyobb demokráciát és egyenlőséget eredményezett. A jelen dolgozat azon a tézisen alapszik, hogy bár a forradalom után születő Egyesült Államokat nagyfokú egyenlőtlenség jellemezte, és sok ember számára a demokráciából való kizárást jelentette, az amerikai forradalom valóban nagyobb fokú társadalmi egyenlőséghez és demokráciához vezetett, különösen a fehér férfiak körében. Erről lásd: Wood, Gordon: *The Radicalism of the American Revolution*. New York, 1993.

Valójában azonban természetesen éltek *pauperek* az Egyesült Államokban. A jelen dolgozat először a Rhode Island államban élő *pauperi* létet mutatja be⁹ az amerikai forradalom után, majd pedig azt tárgyalja, hogy a kor retorikájában milyen jelentőséggel bírtak az Egyesült Államok állampolgárai számára a korai időszakban. Bemutatom, hogy az amerikai függetlenséget követő két generáció időszakában a *pauperek* helyzete a régebbi, szegényekkel kapcsolatos angliai gyakorlat és feltételezések továbbélését példázza.

Rhode Island Angliához fűződő kapcsolatai legalább 1636-ig nyúlnak vissza, amikor egy Roger Williams nevű puritán lelkész, miután száműzték Massachusetts Bay és Plymouth angol puritán gyarmatairól, Providence néven települést alapított a helybeli Narragansett indián törzs vezetőjének engedélyével. Ahogy egyre több angol telepes érkezett a területre, Williams a gyarmat kormányzása során a Narragansett indiánokkal és a brit koronával is tárgyalásokat folytatott, melynek eredményeképpen 1663-ban II. Károly angol király alapító oklevelet adományozott „Rhode Island és Providence Ültetvények” mint gyarmat számára. A gyarmat nevét Williams azon téves elképzelése alapján alkotta meg, hogy a francia–olasz felfedező, Giovanni da Verazzano 1524–1525-ben a „Rhode Island” nevet adta Aquidnecknek, a szigetnek, melyen a Newport nevű angol település létesült. Valójában Verazzano ezt a nevet egy kisebb sziget számára adta, ami ma a Block Island nevet viseli, ő ugyanis úgy gondolta, hogy az a görög Rhodos szigetére hasonlít. A név azonban megmaradt az 1663. évi adománylevéllel együtt, amely 1843-ig hatályban is maradt. Így tehát Rhode Island független államként meglehetősen konkrét módon érzékelhette a gyarmati múlt örökségét: alapító oklevele és törvényei a függetlenség után még hosszú ideig nem változtak a gyarmati időkhöz képest, vagy legalábbis nagyon hasonlóak maradtak.

A függetlenségi háború 1775-ben kezdődött, és 1780-ra Rhode Island *de facto* függetlenné vált: nem foglalták el újra brit csapatok, és az 1783. évi párizsi békeszerződés megerősítette az amerikai függetlenséget. A függetlenség kivívását követően Rhode Island lakói hozzáfogtak gazdaságuk, migrációs szokásaik és néhány intézményük, köztük a rabszolgaság átalakításához, mely utóbbi intézményt a rabszolgák 1784-ban kezdődő fokozatos felszabadítása szüntette meg végleg. Ugyanakkor a *pauperek* jogi és társadalmi státusa a 19. század során mindvégig, viszonylag változatlan formában fennmaradt. Ahelyett, hogy a *pauperekkel* kapcsolatos nézeteiket modernizálták volna, a törvényhozók és városi előljárók arra tettek erőfeszítést, hogy a régi, tizenhetedik századi intézményeket az új, tizenkilencedik századi körülményekhez igazítsák.

Ezek közé a tizenhetedik századi intézmények közé tartozott az I. Erzsébet-korabeli szegénnytörvény, melynek egyes elemei a késő tizenhatodik századi Angliáig nyúltak vissza. A függetlenné válás idejére Rhode Island lakói a szegénnytörvényt már a helyi viszonyokhoz alakították, az már nem egyezett meg teljes mértékben az eredeti angol változattal.¹⁰ 1798-

⁹ Rhode Island ebben a dolgozatban esettanulmányként szerepel, mint egy, az Egyesült Államok újonnan függetlenné váló, hosszú gyarmati történelemmel és régóta hatályban lévő szegénységi törvénykezési gyakorlattal bíró tagállama. Rhode Island középpontba állítása lehetővé teszi, hogy alaposabb elemzést adjunk sok – tengerparti és a szárazföld belsejében található, illetve nagy és kis – város primér forrásokra épülő adatáról, ami egy tágabb témát feldolgozó tanulmány esetében már nem lenne célszerű.

¹⁰ Az 1601-ből származó Erzsébet-kori szegénnytörvény összegezte az angol szegénységélyezésben bekövetkezett azon jogi változások sorozatát, amelyek körülbelül 1550 után kezdődtek, miután az egyházi rendeket felszámolták Angliában. Az Erzsébet-kori szegénnytörvény 1647. évi elfogadásától egészen az 1935. évi szövetségi társadalombiztosítási törvényt kísérő szegénységélyezés újrászervezéséig strukturálta a szegények közsegélyezését Rhode Islanden.

ban, először a függetlenség elnyerése után, az állam törvényhozása teljesen átalakította a törvényeket, azonban a szegénnytörvény sarokpontjai nem változtak.

A szegénnytörvény a szegények támogatását szinte teljes egészében a helyi hatóságokra bízta.¹¹ Afelől is rendelkezett, hogy a hatóságoknak csupán azon szükségét szenvedő szegények iránt kell felelősséget vállalniuk, akik már egy ideje a városban éltek, és valamiféle érdekeltségük volt ott, azaz ottani illetőséggel rendelkeztek.¹² A Rhode Islandben elfogadott szegénnytörvények a városi tisztségviselők számára nagy hatalmat biztosítottak a szükségét szenvedők felett. Míg a korai időszakban az állam kormányzata meglepően demokratikus volt, hiszen előírta a háztartások élén álló férfiak egyetértését a politikai döntésekhez, a szűkölködőkkel kapcsolatos rendelkezések ezzel ellenkező irányba mutatnak, ugyanis a városi tisztségviselőket teljes körű kényszerítő hatalommal ruházták fel a segítségben részesülők felett.

A szükségét szenvedőkkel kapcsolatos teendők ellátásával megbízott tisztviselőt a szegények felügyelőjének hívták a városokban. A felügyelő alapvető feladatai a következők voltak: egyrészt meg kellett határoznia, hogy a város lakói közül kik voltak a nincstelenek; másrészt meg kellett állapítania, hogy ezek a rászoruló lakosok rendelkeznek-e „illetőséggel” a városban, és így törvény szerint jogosultak-e a város segítségére; harmadrészt a város pénzéből segítséget kellett nyújtania bármely ottani illetőségű rászoruló személynek, és végül javaslatot kellett tennie a városi tanács számára minden olyan nincstelen „eltávolítására”, aki nem volt jogosult a városban való letelepedésre. Mindez nem volt könnyű feladat. A felügyelőknak két olyan elvárásnak kellett megfelelniük, amelyek ellentétben álltak egymással. Egyfelől biztosítaniuk kellett, hogy minden arra rászoruló letelepedett városlakó megfelelő és emberi ellátásban részesüljön. Másfelől mindeközben takarékosan kellett költeniük a város pénzéből. Ebből a második elvárásból következett az a fontos feladat, hogy eltávolítsák vagy legalábbis „eltanácsolják” a nem helyi illetőségű városlakókat, mielőtt a felügyelő emberiességi megfontolásból kötelességének érezné, hogy elkezdje költeni a város pénzét az arra rászoruló, ám nem helyi személyre. Ezeknek a nehéz, egymással ellentétes céloknak az elérése érdekében a felügyelőket nagymértékű, különleges hatalommal ruházták fel.

Amellett, hogy a felügyelőknak igen nagy hatalmuk volt a nincstelenek és mások felett, arra is fontos emlékeztetnünk, hogy ezeket a jogosítványokat gyakran jótékony célokra használták. Világos, hogy a rhode island-i felügyelők sok jót cselekedtek. Kétségbeejtő hely-

¹¹ Az állam kormányzatának szerepe a *pauperek*ről való gondoskodásban általában abból állt, hogy törvényileg szabályozta a városvezetések hatáskörét a szegények számára nyújtott segélyezés adminisztrálásában, illetve a városok közötti vitás jogi ügyek rendezésében a függetlenségi háborútól 1869-ig. A háború idején az államok kormányzatai egyes *pauperek*nek közvetlenül fizettek segélyeket, 1869-ben viszont az állam elkezdte kialakítani saját intézményeit annak érdekében, hogy kiegészítse a városok által nyújtott ilyen jellegű támogatást. A függetlenségi háborúval kapcsolatban lásd: Creech: *Three Centuries of Poor Relief*, 36; az állami intézményekről 1869 után lásd: „An Act to Establish a Board of State Charities and Corrections,” 5. szakasz. In: *Acts and Resolves Passed at the May Session of the General Assembly, of the State of Rhode Island and Providence Plantations*, 1869. Providence, 1869. 814. fejezet. A szövetségi kormányzat legfontosabb hozzájárulása a szegények segélyezéséhez a függetlenségi háború veteránjai és családjai számára nyújtott nyugdíj formájában öltött testet.

¹² A rendkívül bonyolult letelepedési törvénynek számos rendelkezése született 1798-ig. A letelepedés alapvető feltétele egy adott városban a földtulajdon megléte, illetve a hosszabb időre visszanyúló adófizetés volt. „An Act ascertaining what shall constitute a legal Settlement in any Town in this State”, újrakiadása in: Cushing, John D. (ed.): *The Laws of the State of Rhode Island*. Vol. 2. Wilmington, Del., 1983. 345–347.

zetek megoldására vállalkoztak, döntéseket hoztak gyakran élet és halál között hányódó emberek sorsa felett, akik éheztek, fáztak vagy betegségtől szenvedtek. A rászorulókat melegezőkbe szállították, orvost hívtak és fizettek, ételt és meleg ruhát szereztek, és egyéb jótekonysági feladatokat láttak el. A forradalom utáni generációk történetéről regélő városi iratokban tömegével találunk példákat arra, hogy a felügyelők ilyen esetekben beavatkoztak, és ezek az adatok azt mutatják, hogy a városlakók el is várták a felügyelőktől, hogy amikor szükség van rá, beavatkozzanak. A Westerly városából származó források szerint például akkor, amikor Benjamin Herrick felesége 1784-ben megbetegedett, a város fizetett ápolásáért, függetlenül attól, hogy az asszony rendelkezett-e helyi illetőséggel.¹³ Egy hasonló eset során a Scituate településből származó források szerint Jonathan Knight, a szegények felügyelője 1796-ban öt alkalommal látogatott el özvegy Collinsné házához, amikor az megbetegedett, és elintézte, hogy az üzlettulajdonosok különféle holmikat szállítsanak a házához.¹⁴ Szorongató szükség idején tehát a felügyelők alapvető szolgáltatásokat biztosítottak szomszédaik számára, különösen, ha helyi illetőségűek voltak, aminek következtében végső soron a város viselte a felelősséget az értük való gondoskodásért.

Mindazonáltal a felügyelők figyelemreméltó jogkörrel bírtak, és ennek következtében egy *pauper* rendkívül kevés joggal és kiváltsággal rendelkezett, miután egy felügyelő úgy határozott, hogy az illető nincstelen. Valójában egy felügyelő legkiterjedtebb jogköre az volt, hogy meghatározhatta, ki a nincstelen, a korabeli jogi terminussal élve: a város számláit „valószínűleg terhelő” személy. Miután a felügyelő az adott személyről eldöntötte, hogy az minden valószínűség szerint *pauper*, jogi viszonyát a város számláját „valószínűleg terhelő” személyhez már nem formális egyenlőség jellemezte, az sokkal inkább hasonlított apa és gyermek viszonyára, függetlenül attól, hogy az illető valójában igényelt-e segítséget.

Míg a felügyelők időnként az újonnan a városba betelepülőket szinte a városba érkezésükkel egy időben kiutasították, előfordult, hogy valaki több évig élt a városban, mielőtt felfigyelt volna rá a felügyelő. Ha ez a valaki nem rendelkezett törvényes illetőséggel, a városban lakás eseménymentes évei nem számítottak; egy felügyelő mégis dönthetett úgy, hogy a letelepedett státussal nem rendelkező lakos vagy „valószínűleg terhelni” fogja a város kasszáját, vagy legalábbis „alkalmatlan arra, hogy ennek a városnak a lakosa legyen”, esetleg mindkettő. Sokszor a felügyelők és a városi tanácsok még csak nem is jelöltek meg komolyabb okot, amikor embereket úztek ki a városból. Például Thaddeus Smith és felesége 1811-ben már hat éve élt a városban, és három legkisebb gyermekük már ott született. Ennek ellenére ennek az évnak a júniusában mindenfajta írásos indoklás nélkül Smith és családja azt a felszólítást kapta, hogy két héten belül el kell hagyniuk a várost.¹⁵ A tanács csupán azt jegyezte meg, hogy Smith a Massachusetts állambeli Shrewsburyben született, soha nem rendelkezett ingatlantulajdonnal Providence városában, és sehol nem bírt letelepedett státussal Rhode Islanden. Ám a szegények felügyelőjének és a városi tanácsoknak olyan nagy mértékű egyesített hatalma volt, hogy akár megállapították a *pauper* státust, illetve az alkalmatlanságot, akár nem, kedvük szerint hozhattak döntést a szóban forgó egyének ügyében. Egy *pauper* vagy kiutasított személy nem élhetett bíróság előtt fellebbezéssel a szegények felügyelője és a városi tanács együttes döntése ellen.

¹³ „Westerly Town Meetings Book 4.” (1785. március 9.) Westerly, Rhode Island, Westerly Town Hall.

¹⁴ „The Town of Scituate to Jonathan Knight ... 1796.” Providence, Rhode Island Historical Society, MSS 216 Scituate Town Records Collection, Box 1 Folder 5 „Overseer of the Poor” “Paid Bills, 1796–1797.”

¹⁵ „Town Council Book.” (1811. június 17.) Providence, Providence City Hall Archives.

Ha tehát valakiről megállapították, hogy „valószínűleg terheli” a város kasszáját, és nem rendelkezik letelepedett státussal, az rendszerint elkeserítő következményekkel és kitelepítéssel járt az illetőre nézve. Azt jelentette, hogy a *paupert* felszólították, hagyja el házáát, adja fel állását, szomszédait, barátait és ismerősi körét egy bizonytalan kimenetelű utazásért, ami gyakran azzal járt, hogy nagy valószínűséggel más városokban is általában megtagadták tőle a letelepedést. Amennyiben valakit kiutasítottak egy városból, és ő mégsem távozott, vagy a városi tanács engedélye nélkül visszatért oda, a tanács elrendelhetette a törvényszegő megkorbácsolását, bebörtönzését és erővel történő újbóli eltávolítását. Az elköltözés, illetve az elköltözés elmaradásáért kiszabott büntetések nagy gyakorisággal fordultak elő Rhode Islanden egészen a tizenkilencedik századig. 1831-ben például mérsékelt visszhangot váltott ki az az eset, amikor Providence város felügyelője egy James Jonson nevű illetőre tizenöt korbácsütést mért ki büntetésül azért, hogy egy kitelepítési felszólítás kézhezvételét követően nem hagyta el a várost.¹⁶

Még azon városlakók számára is, akik elég szerencsések voltak ahhoz, hogy törvényes letelepült státust nyerjenek, a felügyelő azon döntése, hogy szegények vagy „dologtalanok”, és ezért *pauperekké* nyilváníttatnak, fölöttébb nemkívánatos következményekkel járhatott. Ez megfosztotta a *paupert* egy sor jogtól és kiváltságtól, és kiterjedt kényszerítő hatalmat adott a felügyelők és egyéb városi tisztségviselők kezébe a *pauperek* személye, családtagjai és tulajdona felett. Például a felügyelő döntött arról, hogy egy *pauperről* a saját házában, egy közösség által fenntartott dologházban, illetve szegényházban vagy egy másik városlakó házában kell-e gondoskodni. A körülmények függvényében a felügyelők négyféle segítség közül választhattak.

Az első, amit „kinnlakásos” segítségnek nevezhetünk, rendszerint azt jelentette, hogy az arra rászoruló személynek, illetve annak, aki az ilyen személy gondját viselte, készpénzt adtak. A felügyelő esetleg ételt, egészségügyi ellátást, tűzifát biztosíthatott számára, illetve még jogot is a városi folyóban való halászatra, ám ez a fajta segítség mindig feltételezte, hogy a segélyben részesülő személy a saját házában marad, vagy valakinél, aki őt befogadja. Ennek megfelelően 1818-ban Észak-Providence-ben a szegények felügyelője Christopher Brownnak és családjának heti két dollár segélyt juttatott. 1820-ban pedig a felügyelők nagyobb mértékű „juttatásról” rendelkeztek „több szegény család” számára. 1824-ben hasonlóképpen az észak-providence-i felügyelők egy Isaac Wilson nevű férfinak pénzt adtak egy Charles Kelton nevű illető támogatására, aki feltehetőleg Wilkinson barátja vagy rokona volt, s a gondozását a férfi elvállalta.¹⁷ A külső segítség olyan módszer volt, amely a legkisebb mértékben avatkozott be a szegények segélyezésébe, mégis gyakran bírálták, ugyanis az általános nézet szerint indokolatlanul költséges volt, és könnyen vissza lehetett élni vele. Ráadásul nem mindig felelt meg a gyakorlati igényeknek, különösen akkor nem, ha a rászoruló személy nem tudta fenntartani háztartását, és nem voltak közeli rokonai. Ezért Észak-Providence és más városok a segítségnek egy második módját is alkalmazták: a szegények aukcióját, más néven „elárverezését”.

Az *pauperek* aukciójával vagy árverezésével pénzt kívántak megtakarítani a város számára. Ennek a módszernek a lényege az, hogy a *paupereket* egyenként vagy csoportosan lehetett aukcióra bocsátani, és a legalacsonyabb ajánlat számított a legkedvezőbb, így nyertes ajánlatnak, mivel a lehető legalacsonyabb áron ígérte a gondoskodást a *pauper* számára. Így történt ez 1813-ban is, amikor Joseph Esten, a szegények gazdája, akivel ennek a ta-

¹⁶ „Edward Harwood Book.” (1831. október 27.) Providence, Rhode Island Historical Society.

¹⁷ A „*Paupers*” címszó alatti tételek in: *Index to Town Council Records of North Providence*, 200–201. Pawtucket, Rhode Island, Pawtucket City Hall.

nulmányának az elején már találkoztunk, részt vett egy Burrillville-i városi gyűlésen tartott aukción, melyen minden olyan tulajdonnal rendelkező családfő részt vehetett, aki a szabad férfiakat megillető politikai választójoggal bírt. Nem ismert, hogy hol tartották ezt az árverést, ám lehetséges, hogy épp Joseph Esten otthonában. A férfi alkoholárusítási joggal rendelkezett abban az évben, és háza már korábban számos kisebb városi tanácsi ülésnek adott otthont. Nem ismert, hogy ezen a konkrét ülésen elhangzott-e egyéb ajánlat is. A gyűlésen először az állami törvényhozásba delegálandó képviselőkről szavaztak, majd arról, hogy két gyermeket elválasztanak *pauper* szüleiktől, majd pedig egyéb kisebb ügyeket követően rögzítették azokat a feltételeket, amelyekkel egy ajánlattevő felelősséget vállalhatott a szegényekért: a sikeres ajánlattevőnek otthonába kell vinnie „...mindazokat, akiket ebben az évben a városi tanács a város szegényeinek tekint, rendesen ruházni és etetni kell akár egészséges az illető, akár beteg ... munkára kell fognia ezen szegények közül azokat, akik munkaképesek és a városi tanács felügyelete alatt állnak, pénzüket pedig az év végén kapják meg ...”¹⁸ Az írnok nem jegyezte le részleteket magáról az árverésről, csupán annyit, hogy Joseph Esten tette a legalacsonyabb ajánlatot, és a *paupereket* „a gondjaira bízta”. Annak ellenére, hogy a forrásban a *pauperek* felől való „rendes” gondoskodást szolgáló körülmények szerepelnek, az ügylet („árverés”) leírására használt nyelvezettel egyetemben ez az aukciós jelenet, melynek során a *pauperek* „kalapács alá kerülnek”, vagy „eladják” őket, elkerülhetetlenné teszi, hogy a *pauperekre* mint tárgyakra gondoljunk, mint bármely más aukciós árura.¹⁹ Mi több, lehetséges, hogy ezek a kedvező ajánlatot tevő licitálók az árba – a *pauperek* életkorától és egészségétől függően – belekalkulálták azok munkaerejét. Mint háztartásfők, meg volt a joguk arra, hogy a házukban élő összes személy munkája fölött rendelkezzenek, még egy *pauperé* felett is, aki az akarata ellenére került oda.

A „benntlakásos” segítség másik két formája az volt, amikor városlakók arra szerződtek, hogy gondját viseljék a szegényeknek, illetve fenntartsák a köztulajdonban lévő szegényházat. 1820 után ez utóbbi módszer válik a szegénységélyezés legnépszerűbb formájává a városatyák szemében. A függetlenségi háború utáni nemzedék körében azonban ez ritkaságnak számított. Csupán Newportban és Providence-ben, Rhode Island két legnagyobb városában léteztek valójában szegényházak 1812 előtt, és ezek csak néhány városi szegény számára nyújtottak szállást. Ebben az időben népszerűbbnek bizonyult a szerződéskötés, ami a nyilvános árverés alternatívája volt. Az árveréshez hasonlóan ez a módszer azon alapult, hogy magánszemélyek, városlakók elvállalták az arra rászorulóknak gondozását, jöllehet a város költségén. Az árveréstől eltérően azonban ebben az esetben elmaradt a licitálás. Ehelyett a felügyelők és a városi tanács döntöttek egy, az általuk megfelelőnek ítélt összegről, és kerestek egy háztulajdonost, aki a megállapított összegért cserébe a város minden szegénye számára ellátást biztosít. Függetlenül attól, hogy a szegényekről köztulajdonban lévő szegényházakban vagy egy magánotthonban gondoskodtak, a városatyák erre a házra egyszerűen csak úgy hivatkoztak mint „szegényház”-ra, még akkor is, ha a város nem birtokolta, sőt még nem is bérelte az ingatlant, és a következő évben esetleg az nem is adott otthont *pauperek* számára.²⁰

¹⁸ „Council Minutes 1806–1881.” (1813. augusztus 31.) Burrillville, Rhode Island, Burrillville Town Clerk’s Office, Burrillville Town Building.

¹⁹ Uo.

²⁰ A „szegényház”, „szeretetház”, „menhely”, „szegénytanya” vagy „városi tanya” kifejezéseket a tizenharmadik és tizenkilencedik századi rhode island-i feljegyzésekben szinonim értelemben használták.

Akár tényleges szegényházakban, akár magántulajdonban lévő házakban nyújtottak ideiglenes szállást a szegények számára, ezekben a „szegényházakban” érhető tetten leginkább a felügyelők egy másik jogosítványa: ugyanis felhatalmazást kaptak arra is, hogy a „szegényeket”, illetve „dologtalanokat” munkára fogják. Ahogy azt a burrillville-i gyűlés, melyen 1813-ban Joseph Esten megnyerte az árverést, egyértelművé tette, a szegények gazdasági jogosultak voltak a szegények munkájára. Az a remény és elvárás, hogy sok *pauper* munkával viszonzza a felügyelőtől kapott ellátást, már akkor megjelent, amikor (1601-ben) az Erzsébet-kori szegénytörvényt megalkották. Ugyanakkor mindez gyakran nehéz feladatnak bizonyult, nem kevésbé amiatt, hogy oly sok szegényházi lakó pontosan azért jutott a szegényházba, mert munkaképtelen, beteg, testileg sérült vagy időskorú volt. Ennek ellenére számos városban és számos időszakban a város tisztségviselői megpróbálták jövedelmezővé tenni a szegényházakat. Christopher Knight, Cranston város szegényfelügyelőjének erőfeszítései az 1809 körüli időkből jól példázzák ezt.

Cranston „szegényháza” ebben az időszakban valójában Knight saját háza volt. Számadáskönyve pedig arról tanúskodik, hogy megkísérelte visszanyerni azt a pénzt, amit rászorultjaira költött a házában. Knight ugyanakkor nem elégedett meg pusztán azzal, hogy gondját viselje a *paupereknek*, és hogy megtérüljenek a költségei. Komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében is, hogy a házában tartott *pauperek* munkaerejével csökkentse a város költségeit. Ez az energikus felügyelő szabályos időközönként jelentős távolságokra utazott annak érdekében, hogy munkát találjon a cranstoni *pauperek* számára, vagy találjon egy „szobalányt,” aki majd gondját viseli a szegényház lakóinak, és segíti őket a munkavégzésben. Knight számára nehézséget okozott a szobalány ellátása heti ötven centből; egy hónap alatt két jelentkezővel próbálkozott, míg végül felvette Mary Brown asszonyt heti egy dollár fizetésért. Valószínű, hogy az előtte jelentkező nők úgy vélték, nincsenek megfizetve azért a munkáért, amit elvártak tőlük, ugyanis, ahogy Knight felügyelő leírta Brown asszony feladatait, azok számosak voltak. A nőnek vasárnap kivételével minden nap úgy kellett dolgoznia, hogy „idejét a leghasznosabban fordítsa a házimunka elvégzésére, ruhát fehérítsen, gyapotot tiloljon és magozzon és gondja legyen arra, hogy [a szegényház lakói] a gyapottal foglalatostkodjanak.”²¹

Knight sokat követelt *paupereitől*. Azon túlmenően, hogy Brown asszonynak jó néhány olyan ember után kellett házimunkát végeznie, akik közül néhányan kétségkívül munkaképtelenek voltak, az is a feladatai közé tartozott, hogy irányítsa a *paupereket*, miközben gyapotot finomítottak a régióban található gyapotfeldolgozó üzemek számára. Knight valójában igen sokat utazott, és több ilyen üzembe jutott el annak érdekében, hogy nyers gyapotot hozzon a házába, ahol a *pauperek* azt magtalanították, megkönnyítve az üzemben dolgozó munkások számára a gyapotszálak fonallá történő feldolgozását.²² Ahogy azonban a tizenkilencedik század során a szegények felügyelőinek rá kellett döbbsenniük, a szegényházak lakóit nehéznek bizonyult munkára fogni, különösen akkor, ha munkaképtelenek voltak. Mégis kevesen kérdőjelezték meg a városi kormányzatok jogát arra, hogy mindenféle munkavégzésre kényszerítsék őket, ha arra szükség volt.

²¹ Knight, Christopher – Williams, Elisha: „Day Booke” (1810. április 9.) Providence, Rhode Island Historical Society, Folder „Daybooks – Overseers of Poor, 1808–1810,” Cranston Town Records, MSS 193. A „tilolás” ebben a kontextusban a gyapotfinomítás folyamatának a része volt. A gyapot „magozása” pedig azt jelentette, hogy a gyapotmagot eltávolították a gyapotszálak közül. Ezt a lélekölő munkát Eli Whitney híres gyapotmagozó gépe (1793) már régen feleslegessé tette, ám feltételezhető, hogy *pauperekkel* ezt a munkafázist olcsóbban lehetett végeztetni.

²² Uo.

A felügyelőknek arra is kiterjedt a jogköre, hogy gyermekeket szakítsanak ki a családjukból, hogy tanoncként vagy egyszerű szolgálkként alkalmazzák őket, szülei beleegyezése nélkül. Ez a hatalom nem csupán azoknak a szülőknek a gyerekeire terjedt ki, akik elfogadták a város segítségét, hanem azokra a gyermekekre is, „akiknek a szüleiről [...] azt gondolták az említett felügyelők, hogy nem tudják eltartani őket, mivel azok vagy alamizsnában részesülnek, vagy a város eltartottjai, vagy ha nem is azok, nem fizetnek semmiféle városi adót ...”²³ Ismételten láthatjuk, hogy a felügyelők kiterjedt kényszerítő erővel bírtak a családok integritása felett. Azon családok esetében, amelyek túl kevés tulajdonnal rendelkeztek ahhoz, hogy adót fizessenek a városnak, kizárólag a felügyelő döntésén múlt, hogy elvették-e a gyermekeket a családtól, és munkára adták-e őket egy másik családnál. A törvény nem adott helyet fellebbezésnek az ilyen döntés ellen sem. Ez pedig arról a feltételéről árulkodik, hogy a felügyelők nem hibáznak, és hogy az adóköteles tulajdonnal nem rendelkező szülőket nem illetik meg azon jogok, amelyek megvédték volna a családjukat a városi tisztviselők ilyen döntéseivel szemben.

A felügyelők tehát úgy jártak el, mintha családfők lettek volna, arra használván a hatalmukat – elméletileg legalábbis –, hogy megvédjék a kevésbé független és kevesebb tekintéllyel bíró embertársaikat. A felügyelő és a *pauperek* közötti viszony szorosan összefüggött az apa és gyermek közötti viszonyról alkotott mindennapi és jogi gondolkodással, valamint az időszak társadalmi nemhez kötődő ideológiáival. A kor ki nem mondott tétele szerint a nőkre különösen jellemző volt a másoktól való függés, és ez egyértelműen kiderül abból, hogy a szegények felügyelői különleges figyelemben részesítették az egyedülálló nőket. A nőkre úgy tekintettek, mint akik természetüktől fogva függenek másoktól. A nők és a *pauperek* a közbeszédben közös jellemvonásokkal bírtak. Függésben lévőkként gondoskodásra szorultak, és ezért cserébe velük szemben törvényes kényszert lehetett alkalmazni. Ezen feltételezett hasonlóság következtében a *pauperekkel* kapcsolatos törvények és bánásmód aránytalan mértékben irányult nők ellen.²⁴

Abban az esetben, ha a gyermek házasságon kívül született, a szegények felügyelője ítélete alapján a házastárs nélkül élő anya és gyermeke *pauperekké* váltak. Ezen feltételezés nyomán gyakran a felügyelők tették meg a lépést abba az irányba, hogy elkobozzák az anya legközelebbi hozzátartozóinak a vagyonát, mielőtt tudomásukra jutott a „fattyú” gyermek létezése. Még abban az esetben is, ha törvény kötelezte a várost, hogy ellátást biztosítson az ott letelepedett státussal bíró házasságon kívül élő nők számára, a városi tisztviselők kényszeríteni tudták ezeket a nőket vagy rokonaikat arra, hogy ellentételezés gyanánt tulajdonukat átadják a városnak. Mivel a bebörtönzés veszélye fenyegette azokat a nőket, akik nem nevezték meg gyermekük apját, közeli rokonaik gyakran rákényszerültek arra, hogy tizennyolctól húsz évig terjedően elzálogosítsák tulajdonukat a városi tisztviselőknek. Úgy tűnik, hogy a legtöbb esetben a házasságon kívül született gyermek anyai nagyapjának öt-száz dollár értékben váltót kellett kiállítania, amit abban az esetben kellett kifizetnie, ha nem gondoskodtak a gyermekről. Olyan esetekben, amikor ezek a leányanyák nem rendelkeztek férfi rokonokkal, a felügyelők még szigorúbb ellenőrzést gyakoroltak a családjuk tu-

²³ „An Act providing for the Relief, Support, Employment and Removal of the Poor”, Section 4, in: *First Laws of the State of Rhode Island*, 350.

²⁴ Mi több, a gyarmati időszakra vonatkozólag Ruth Wallis Herndon azt állapítja meg, hogy a felügyelők és a városi tanácsok Rhode Islanden a teljes népességben kimutatható számarányukhoz képest aránytalanul nagy mértékben távolítottak el nőket és fekete nőket a városukból. Herndon, Ruth Wallis. *Unwelcome Americans: Living on the Margin in Early New England*. Philadelphia, 2001.

lajdona felett.²⁵ Az 1790-es és 1800-as években általános gyakorlat volt, hogy a kisebb Rhode Island-i városok ilyen váltókat kértek. Mindezek fényében kijelenthetjük, a *pauperek*re vonatkozó törvények különösen a nőket sújtották.

És viszont: a nőkről és a nemi jellemzőkről vallott eszméket is felhasználták arra, hogy jellemezzék a *paupereket*, illetve másokat, akiket hozzájuk hasonlítottak. Például akkor, amikor 1811-ben a *Rhode-Island American* című újság szerkesztője életet akart lehelni a gyengélkedő Föderalista Pártba, egy baltimore-i föderalista szerkesztőt idézett, aki azt kérte a föderalistáktól, hogy gondoljanak az unokáikra, s arra, hogy mi történne, ha a „demokratát” – ezt a szót abban az időben a föderalisták politikai szitokszó gyanánt használták a Jefferson-féle republikánus ellenfeleikkel szemben – nyernének: „Vajon [az olvasók unokái] rabszolgák, libériás inasok, talpnyalók, *pauperek* és a zsarnokság imádói lesznek, vagy a jelen nemzedék merész, független, férfias példáját fogják követni?”²⁶ A szerkesztő arra figyelmeztette olvasóit, hogy készüljenek a legrosszabbra, és a személyi függés legszélsőségebb amerikai példáit sorolta, amire csak gondolni tudott: rabszolgák, férfiak, akik egy másik férfi libériás inasai és *pauperek*. Az összehasonlításból világosan kiderült az olvasók számára, hogy a Jefferson-féle republikánusok támogatóit a *pauperek*hez, illetve más hasonlítottakhoz hasonló tulajdonság jellemezte: nőiesek voltak. A föderalisták és a Jefferson-párti republikánusok – az első két jelentős párt az USA történelmében – közötti heves viták során mindkét párt politikusai rendszeresen hasonlították ellenfeleiket *pauperek*hez.

Annak, hogy a *pauperek*kel kapcsolatos nézetek ilyen gazdag forrását jelentették a politikai ellenfelek sértegetésének, egyik oka abban keresendő, hogy a *pauper* jogi kategóriája minden megszorítás nélkül vonatkozhatott szinte bármely rendű és rangú amerikaiakra: férfire, nőre, gyerekekre, indiánra, feketére, fehérre, még a született előkelőkre is. Talán a szóhasználat ezen rugalmasságának tudható be, hogy a *pauperség* erőteljes kulturális imázssá vált. A háború utáni nemzedék populáris kultúrájában olyan fajta függőséget jelölt, aminek bárki bármikor az áldozatává válhat. És így a „*pauper*” terminust, ami nem a konkrét egyént reprezentálta, hanem inkább egy a közgondolkodásban létező sztereotíp figurát, különféle szövegösszefüggésekben lehetett alkalmazni.

Politikai gyalázkodásra használták a *pauper* alakját akkor is, amikor egy politikai ellenféllel kapcsolatban azt rebesgették, hogy *pauperektől* kapott szavazatokat, jöllehet azok a törvény és a korabeli politikai konszenzus szerint nem szavazhattak. A *Rhode-Island Republican* című újság például arra panaszkodott, hogy a föderalista kormányzót, William Jonest 1811-ben „a város által eltartott *pauperek*” választották meg, mi több, „*egy néger is rászavazott*”. Ezt a „rendkívüli választást”, jegyezte meg epésen a szerkesztő, „minden férfi pironkodva fogadná el – a föderalistákat kivéve.”²⁷ A korszak harsány pártpolitikai küzdelmeiben a republikánusok a föderalistákat azzal vádolták, hogy tehetős emberekként manipulálták a támogatásuktól függő szavazókat, és ezzel kijátszották a demokratikus játékszabályokat. A politikai aktivisták azt hangoztatták, hogy szegyenkezniük kell azoknak, akik *pauperektől* kaptak szavazatokat.

A *pauper* kifejezéssel egy egész országot is sértegetni lehetett: „A nyomorúság és lealacsonyulás micsoda mélységébe süllyedt a brit nép” – fogalmazott hangzatosan a *Providence Patriot* nevű újság egyik 1816. évi száma –, „látjuk, hogy ínségben tengődnek, és

²⁵ Lásd például: „*Bond of Susannah Barton*” (1807. szeptember 12.) Providence, Rhode Island Historical Society, Folder „Poor Farm – Deeds of Indenture, 1795–1839,” Cranston Town Records MSS 193.

²⁶ *Rhode-Island American, and General Advertiser* (1811. november 15.)

²⁷ *Rhode-Island Republican* (1811. május 8.)

hálálkodva fogadják egy Bourbon alamizsnáit, azaz a francia herceg *paupereivé* válnak!”²⁸ Az olvasók szemében az alamizsna elfogadása fölöttébb elítélendő dolog volt. A francia királyi dinasztiától alamizsnában részesülő brit népről festett kép különösen megalázónak tűnhetett az amerikai olvasók szemében, mivel Franciaország és Nagy-Britannia nem pusztán hagyományos vetélytársak voltak, hanem a cikk megjelenése előtt csaknem már egy éve háborúban álltak egymással. Ugyanakkor más szempontból 1816-ban az amerikaiak úgy gondolták, hogy a britek *pauper* állapota nem meglepő. Úgy vélték, az európai államokat nagy tömegek nincstelensége sújtotta. Az amerikaiak szerint saját országuktól eltérően az európai országok népei korrupció és illegitim társadalmi rendszertől szenvednek, ahol az állampolgárok döntő hányada állami vagy egyházi jóléti támogatásra szorul.

Jellemző az európai *paupereket* illető amerikai véleményekre az az újságcikk, amit a *Providence Phoenix* másodközlésben jelentetett meg 1803-ban. A szerző védelmébe vette a Jefferson-adminisztráció néhány adócsökkentésre vonatkozó döntését, és utalt az Európával kapcsolatosan széles körben elterjedt képre: „Olvastam Anglia *pauperjeiről*, akiknek száma eléri a lakosság egyhatedét, és akiket csaknem évi tizennégy millió dollárnyi adóból tartanak el, mely összeg meghaladja az Egyesült Államok teljes bevételét; olvastam Skócia és Írország népeinek szegénységéről. [...] Olvastam Oroszország és Lengyelország vazallsairól, Portugália koldusairól és nyomorult parasztjairól, akik térden csúsznak [...], meg a nápolyi lazzaronikról, akik földalatti barlangokban élnek. Olvastam Franciaország népéről, amely a közterhek súlya alatt megőrült [...], férjeiről, akik prostituálták feleségeiket, apákról, akik ugyanezt tették lányaikkal, hogy biztosítsák a megélhetésüket. És ahogy olvastam, a szájalom könnye csordult ki a szememből [...] Az ég óvjon bennünket az efféle szerencsétlenségektől.”²⁹

Mindössze egy nemzedéknyire a függetlenségi háború után közhelyszámba ment az amerikaiak között az a nézet, hogy Európa számos országában nagy számban élnek eltarthat szegények, és hogy az Egyesült Államokban mindez ismeretlen. Amint azt egy másik cikkíró fesztelenül megjegyezte egy írásában, amelyben valójában dicsérni akarta Nagy-Britanniát: „Megvannak a *pauperjei*, koldusai, adósságai, korrupciói, mint Európa valamennyi régi birodalmának, melyek elnyomják és nyomorgatják a népet.”³⁰ Még tömörebben fogalmazott a *Providence Patriot*, amely egy ír magazint idézett Angliáról, mely szerint „a nép egyik fele a másik felétől kéreget”. A számadatot, mely szerint az angol népesség fele *pauper*, nyilván túlzásnak szánták. Az arra vonatkozó becslések, hogy az olyan európai országokban, mint Anglia hány *pauper* élt, igencsak különböztek egymástól. Ami Angliát illeti, egy Algernon Sidney néven publikáló cikkíró azt állította, hogy az ország lakosságának egy hetede *pauper*; William Cobbett szerint „minden ötödik ember” az; míg egy másik szerkesztő úgy vélte, „Angliában a dolgozó szegény embereknek kétötöde *pauper*”. Azzal együtt, hogy senki nem idézte az általa megadott számadat forrását, egyetlen olyan Rhode

²⁸ *Providence Patriot and Columbian Phenix* (1816. szeptember 28.)

²⁹ *Providence Phoenix* (1803. május 14.). A lazzaroni gyűjtőnévvel a Nápolyban a társadalom legalsó rétegéhez tartozó népességet illeték a 18–19. században, melynek jó része munka nélkül tengődő, utcán élő nincstelen koldus volt. Előszeretettel vettek részt utcai csetepatékban, sőt fontos tényezővé váltak a korabeli politikai küzdelmekben és a forradalmak idején, elsősorban mint csöcselék és a fizikai erőszak eszközei demagóg politikai vezetők kezében. (A fordító jegyzete.)

³⁰ *Newport Mercury* (1810. február 3.). Másodközlés az *Aurora* című újságból.

Island-i újságot sem olvastam, amely amiatt aggódott volna, hogy mennyire pontosak ezek az adatok. Mindenki úgy gondolta, a szám óriási.³¹

Az Európára vonatkozó fenti jellemzéseket senki sem kérdőjelezte meg. Az egyetlen kérdés, amiben az amerikaiak nem értettek egyet, a következő volt: miként fordulhatott elő, hogy Európában sokkal égetőbb kérdéssé vált a szegénység, mint az Egyesült Államokban? Az amerikai népességgel kapcsolatban megfigyelt viszonylagos gazdagságot előszerezett magyarázták azzal, amivel az angol radikális gondolkodó, William Cobbett. Cobbett írásait, akinek az angol munkások és társadalomkritikusok nevében írt munkáit Angliában botrányosnak ítélték, az amerikai újságok széles körben publikálták másodközlésben.³² Ezek a Cobbett-cikkek gyakorta vetették össze Angliát az Egyesült Államokkal, és az utóbbit mindig az előző rovására dicsérték. Cobbett egyik gyakori témája volt az Angliában és az Egyesült Államokban élő *pauperek* számának összehasonlítása. Amikor például azt bizonygatta, hogy az amerikaiak most már semmit nem akarnak átvenni Angliától, így fogalmazott: „Az amerikaiak szeme mindig rajtunk csüggött [...] Amikor Angliába jönnek, ahogy azt néhányuk teszi, alkalmanként a *Blackwater* kerületen keresztül érkeznek Londonba, és ott a hadsereg tisztjeinek oktatására szolgáló hatalmas katonai gyakorlótereken kívül rongyos vagy inkább mezítelen gyerekeket látnak az úton a cséza mellett, amint azt kiabálják: »Kérem, szánjon meg adományával; kérem, szánjon meg adományával!« Az amerikaiak tudják, miként értékeljék ezeket a dolgokat. Nem okoz gondot számukra, hogy levonják a megfelelő következtetéseket az ilyen tényekből... Tudják, hogy csupán a szegényadóból kétszer annyit fizetünk, mint az ő teljes bevételeik! Egyedül ez a tény is elég nekik. Ennek a ténynek a tudatában nem fogják elsietni, hogy elérjék a *civilizáció* [Nagy-Britanniára jellemző] magas fokát.”³³

A nagymértékű szegényadó pusztító ténye elég volt Cobbett számára ahhoz, hogy az egész brit társadalmi rendszert elítélje. Véleménye szerint a *pauperek* nagy száma Nagy-Britanniában félreismerhetetlenül utalt az ottani gazdasági rendszer korrump mivoltára, ahol a munkások nem részesülnek megfelelő jogokban vagy munkájuk méltányos ellenértékében. Cobbett a politikai–gazdasági rendszer jeffersoni eszményét részesítette előnyben, amely a független, földtulajdonnal bíró kistermelőre épült. Ezek az amerikai farmerek, Cobbett szerint, „nem akarják, hogy bármilyen közük legyen [Angliához],” egy olyan országhoz, ahol – ahogy Cobbett szerint az amerikai farmerek gondolták – „az adószédőtől való retteget” „a szűkségtől való félelemmel” keveredett.³⁴ Cobbett számos, Angliát illető kritikája az angol *pauperek* felsorolásával kezdődött, majd azzal a magyarázattal folytatódott, hogy a rossz gazdasági állapot szemmel látható jele az arisztokratikus előjogok, a túlbujánzó kormányzat és a rossz oktatási rendszer.³⁵ Cobbett és a későbbi brit radikálisok, mint például Fanny Wright a *paupereket* meghatározó szempontként használták fel az Anglia és az Egyesült Államok közötti összehasonlításhoz.

³¹ *Providence Patriot and Columbian Phenix* (1816. november 23.); *Providence Phoenix* (1803. május 14.); *Providence Patriot and Columbian Phenix* (1816. szeptember 28.); *Bristol County Register* (1809. május 20.); *Providence Patriot and Columbian Phenix* (1816. november 23.).

³² A Cobbett elleni vádeljárásról és 1810. évi bebörtönzéséről lásd Briggs, Asa: *William Cobbett*. London, 1967. 36–37.

³³ *Rhode-Island Republican* (1813. május 6.).

³⁴ *Rhode-Island Republican* (1813. május 6.).

³⁵ Lásd például: *Rhode-Island Republican* (1816. április 10.) és *Providence Patriot and Columbian Phenix* (1816. szeptember 28.).

A függetlenség utáni első két generációhoz tartozó amerikaiak régi anyaországukkal szemben igyekeztek meghatározni magukat. Egyedülállóan demokratikus kormányzati formájuk mellett az összehasonlítás legmeghatározóbb szempontja az a nézet volt, hogy sokkal kevesebb *pauper* élt Amerikában. Sok amerikai számára ez biztos jele volt annak, hogy Amerika nem Nagy-Britannia vagy Európa gyenge utánzata, hanem egy fejlettebb civilizációt képvisel. Így amikor a *Providence Patriot and Columbian Phenix*-ben egyik másodközlésben megjelenő hír szerint Anglia „*paupereinek száma a francia forradalom óta megháromszorozódott, és a szegény-adók Angliában és Walesben ma már harminckét millió dollárra rúgnak*”, a hazai olvasókat a siker érzése tölthette el amiatt, hogy az Egyesült Államoknak nem kell ilyen problémával küszködniük.³⁶ Ez az újságcikk ennek folytán nem pusztán egy külföldi hír volt: az amerikai környezetben egyúttal öndicséretet is kifejezett. Az ilyen cikkek azt sugallták, hogy éppen úgy, ahogy az Egyesült Államok független Nagy-Britanniától, az amerikai állampolgárok is függetlenek kormányuktól, ellentétben a brit alattvalókkal, akik közül sokan közadományoktól függtek. Ily módon az amerikaiak nemzeti énképének kiemelkedő fontosságú eleme volt a *pauper* alakja. A *pauperek* állítólagos alacsony száma az Egyesült Államokban bármely európai nemzetnél függetlenebbnek és erősebbnek mutatta a nemzetet.³⁷

A *pauperekről* vallott nézetek, ha a *pauperek* maguk nem is mindig, általánosan jelen voltak a korai republikánus Rhode Island kultúrájában. A *pauper* alakja újra és újra előbukkan azokban a disputákban, melyek arról szóltak, hogy mitől különb az Amerikai Egyesült Államok Európánál, és szintén megtalálható közös referenciapontként, de gyakran sértekként is a kor pártpolitikai diskurzusában. A *pauper* alakja nemi konnotációval is bírt, amennyiben a *férfiatlan* fogalmával hozták összefüggésbe. A rabszolgának a kultúrába beépült alakjához hasonlóan a *pauper* alakja is függést jelentett, és minden olyan ehhez kapcsolódó fogyatékossgot, ami azzal járt, ha valakinek a létfenntartása egy másik személytől függött. A tizenkilencedik század elejének rabszolga figurájától eltérően azonban bárkiből lehetett *pauper*, legyen az férfi, nő, gyermek, gazdag, szegény, illetve tartozzon bármilyen fajhoz. A legtöbb Rhode Islanden élő ember számára kevésbé távoli jelenség volt a *pauper*, mint a rabszolgastátus. A Rhode Island-i átlagemberek valószínűleg láthatták, hogy a *pauperi* állapottal járó lét mit jelent a mindennapi életben.

A *pauperség* mindennapi tapasztalata a hatalom hiányával volt egyenlő. A történészeknek – anélkül, hogy alábecsülnék azt a nagyon fontos és valóban életmentő szerepet, amit a szegények felügyelői játszottak a rászorulóknak életében – nem szabad elfelejteniük, hogy a felügyelők nagymérvű hatalommal rendelkeztek a rászorulóknak felett. A városi tanácsnokokkal egyetemben óriási kényszerítő erővel bírtak azok felett, akiket nincstelennek vagy éppen csak dologtalannak ítélték. Nemcsak hogy kitilthatták, szabad mozgásukban korlátozhatták és fizikailag büntethették az ilyen embereket, de arra is kötelezhették őket, hogy dolgozzanak nekik, illetve a felügyelő a *pauperek* munkaerejét bármely más, a város területén élő munkaadó rendelkezésére bocsáthatta. Ráadásul a felügyelőknek hatalmukban állt – és meg is tették –, hogy gyermekeket és tulajdont vegyenek el a családoktól függetlenül attól, hogy azoknak valójában szükségük volt-e a város segítségére. A szegények felügyelői és az általuk segített *pauperek* közötti kapcsolat fényében nem meglepő, hogy a *pauperi*

³⁶ *Providence Patriot and Columbian Phenix* (1816. július 27.)

³⁷ Az ebben az időszakban Rhode Islandben élő *pauperek* számát nem lehet pontosan megállapítani, ugyanis 1850 előtt nem szerepelnek a korabeli hivatalos népszámlálási adatokban. Így a kortársak csak feltételezések alapján állíthatták, hogy Angliában sokkal több *pauper* él, mint az Egyesült Államokban, vagy annak egy tagállamában.

státus olyan széles körben váltott ki félelmet, s a *pauper* sztereotíp figurája ennyire negatív alakká vált.

Feszültség mutatható ki a hatalommal nem rendelkező *pauperekkel* társított, közbeszédben megjelenő negatív konnotációk, valamint azon tény között, hogy a városok önkormányzatai elkötelezettek maradtak a helyi illetőségű *pauperek* ellátása iránt. Ezt a feszültséget érzékletesen fejezi ki Joseph Esten felügyelőnek az Ebenezer Blois nevű szökevény *pauperrel* kapcsolatban feladott hirdetése, mellyel ez a tanulmány kezdődött. A szövegben Esten megerősítette, hogy hajlandó alapvető ellátást nyújtani Blois számára, amennyiben valaki visszahozza őt neki. Ugyanakkor világossá tette, hogy Blois értéktelen számára, és a minimális ellátáson felül semmit nem hajlandó biztosítani a részére. Jóllehet Esten példája semmi esetre sem tekinthető reprezentatívnak, minden városi tisztviselő kénytelen volt szembesülni a *pauperi* státus mélyén meghúzódó feszültséggel, vagyis azzal a kíváncsisággal, hogy számára emberi ellátást biztosítsanak, és hogy ezzel egyidejűleg gondosan megkülönböztessék a *pauperek* és a többi lakos egyenlőtlen státusát. A másik feszültség abban állt, hogy a *pauperek* jogfosztottsága a többi amerikai számára nem tűnt elmentmondásosnak, még az amerikai társadalomra egyre inkább jellemző növekvő egyenlőség ellenére sem. Az amerikaiak valójában még a forradalom utáni időszakban is megőriztek néhányat az öröklött komoly státusbeli különbségtételek közül, köztük a *pauperség* jogi kategóriáját.

Fordította: VAJDA ZOLTÁN

GABRIEL J. LOIACONO

Paupers in Rhode Island, 1780–1820: Dependents in the Era of American Independence

This essay examines the social and cultural history of *paupers* in Rhode Island in the forty years after American independence from the British Empire, 1780–1820. It outlines typical experiences of *paupers* themselves, concluding that they inhabited a special legal status that was sharply distinguished in its rights and privileges from that of most ordinary Americans. *Paupers* stood out in stark contrast in this era of increasing equality and democratization. With little dissent, Americans believed that the legal disabilities imposed upon *paupers* were quite appropriate. A stereotypical figure of the *pauper* was also an important element in popular culture of the period. Most frequently, this figure of *paupers* appeared in popular discourse either as a means of insulting political opponents. Americans' ideas about *paupers* also played a significant role in national self-identity in this period. Americans argued that the relative lack of *paupers* in the United States was an important marker that distinguished the United States from Europe, which was allegedly full of *paupers*.

DÖMÖTÖR ILDIKÓ

Úri hölgyek a vademberek között

*Az ausztráliai őslakosok ábrázolása brit telepesnők és utazónők írásai-
ban a 19. században*

A 19. században sok úri hölgy (gentlewomen) telepedett le, illetve látogatott el Ausztráliába. Benyomásaikat és emlékeiket néhányan papírra vetették, a bátrabbak pedig nyomtatásban is közzétették. Sok levél és napló maradt fent az utókor számára, melyben az ausztráliai gyarmatokon élő nők leírták mindennapjaikat. Leveleiket és naplóikat Nagy-Britanniában élő rokonaiknak küldték el. Az utóbbi évtizedekben sok ilyen forrásanyag került nyomtatásba, de a levéltárak is sokat őriznek ezekből. Néhány nő azonban visszaemlékezéseit és memoárját könyv alakban jelentette meg a 19. század folyamán. Elterjedt szokás volt az úti emlékek papírra vetése is, melyből sok útikönyv született. Kutatásom¹ során ilyen életrajzi jellegű írásokat vizsgáltam meg abból a célból, hogy kiderítsem, a brit úrinők hogyan ábrázolták az ausztráliai őslakosokat, illetve látásmódjuk mennyiben különbözött a férfi írók szemléletétől. Kutatásom során olyan íróknak műveire koncentráltam, akik magukat úri hölgyként definiálták. Ők olyan nők voltak, akik szokásaik és az élethez való viszonyuk alapján tekintették magukat egységes társadalmi csoportnak. Életük értelme a családjuk volt, és a ház vezetésén kívül minden más dolgot családjuk férfi tagjaira hagytak.² Szabadidejükben többek között olyan úri dolgokkal foglalatzkodtak, mint a zongorázás, lovaglás, festegetés és növényápolás.³

Számos tanulmány foglalkozik Ausztrália őslakóinak kultúrájával és történelmével.⁴ A kutatások többek között olyan témakörökkel foglalkoznak, mint például az aboriginál népek története vagy a telepesek és a bennszülöttek kapcsolatának alakulása. A legtöbb, Ausztrália történetével foglalkozó könyv első fejezetét az őslakos kultúra bemutatásának szentelik.⁵ A kutatások során gyakran használják forrásanyagként a 19. századi utazók és telepesek életrajzi jellegű írásait. Ezek a tanulmányok nem vizsgálják külön a férfi és női írók feljegyzéseit. Az utóbbi évtizedekben azonban egyre több kutatás valósult meg azzal a

¹ Ennek a cikknek egy korábbi változata először angolul jelent meg. Domotor, Ildiko: *Gentlewomen in the bush – A historical interpretation of British women's personal narratives in nineteenth-century rural Australia*. Köln, 2009. 197–214. Az idézeteket én fordítottam angolról magyarra.

² Vicinus, Martha: *Introduction: The perfect Victorian lady*. In: Vicinus, Martha. (ed.): *Suffer and Be Still – Women in the Victorian age*. Bloomington, 1973. ix.

³ Altick, Richard D: *Victorian People and Ideas*. London, 1974. 51–52.

⁴ Lásd például: Flood, Josephine: *The Original Australians – Story of the Aboriginal people*. Crows Nest NSW, 2006.; Elkin, A. P: *Ausztrália Őslakói*. Budapest, 1986.; Bourke, Colin – Bourke, Eleanor – Edwards, Bill (eds.): *Aboriginal Australia*. St Lucia, 1994.

⁵ Lásd például: Rickard, John: *Australia – A cultural history*. London, 1996. 3–20.; Egedy Gergely: *Ausztrália története*. Budapest, 2000. 12–18.

kifejezett céllal, hogy a telepes és utazó nők világát mutassa be.⁶ A tudományos érdeklődés arra is kiterjedt, hogy életrajzi jellegű írásaikban a női írók hogyan mutatták be az aboriginál lakosság helyzetét, különös tekintettel a nőkre.⁷ Tanulmányom annyiban hoz újdonságot, hogy a vizsgált női írók körét leszűkítettem az elszigetelt vidéki Ausztrália területén tartózkodó úri hölgyek észrevételeinek elemzésére.

A következő idézet rávilágít arra, hogyan vélekedett egy anglikán lelkész felesége Ausztrália őslakóiról. Amikor Janet Millett férjének parókiáján York-ban megjelent egy aboriginál férfi az 1860-as évek közepén, viselkedésével nagy feltűnést okozott. A bennszülött férfi magát „úriemberként” mutatta be, és látogatásának céljaként a Millett házaspár üdvözlését adta meg. Ez a pimaszság igencsak felháborította Janet Millett-et. Ahogy írta, „talán a leginkább kirívó az volt a viselkedésében, ahogy magát teljesen egyenrangúnak képzelte a társadalmi ranglétrán. Ez egy olyan feltételezés volt, amit mi még szíveségből sem akartunk elfogadni, habár úgy tűnt, hogy látogatóknak ez a célja”.⁸ Ebből az idézetből kitűnik, hogy Janet Millett nem akarta saját magához hasonlítani az ausztráliai őslakosokat, mert úgy vélte, hogy társadalmi helyzetüket tekintve nagyon különböztek. E tanulmány során azt szeretném bemutatni, hogy ezt a különbözőséget a 19. századi női írók hogyan öntötték szavakba, és miért néztek az aboriginál népekre úgy, mint tőlük eltérő jelenségekre.

A 18. és 19. század folyamán az európai ember számos elméletet alkotott a nem európai emberekkel kapcsolatban. A 18. században úgy képelték, hogy a növények, állatok és emberek egy hierarchikus rendszer részei. Természetesnek vélték, hogy a piramis csúcsán az európai civilizáció kap helyet, mint a legkifinomultabb és legtökéletesebb életforma. Az ausztráliai őslakosokat az emberi lét legalsó szintjére helyezték, mivel nem tartották őket civilizátnak. Úgy vélték, hogy az ausztráliai bennszülöttek jelentették az átmenetet a majom és az ember között.⁹ Amikor Janet Millett 1869-ben hazaérkezett Nyugat-Ausztráliából, az angol emberek természetesnek vélték, hogy Ausztrália őslakói alacsony helyet foglalnak el a földi élet ranglétráján.

„Mióta visszatértem Angliába, gyakran kérdezték tőlem, vajon az ausztráliai bennszülöttek az emberi család legalsóbbrendű képviselői-e, a legrongyosabb és legkevésbé becsületes rokonai. A kérdések feltevői általában azt a benyomást keltették, mintha már előre eldöntötték volna, hogy valóban ez a helyzet, akármilyen választ is adok.”¹⁰

Néhány úri hölgy megkísérelte, hogy feleljen arra a kérdésre, miért vélekedtek ilyen módon Ausztrália őslakóiról. Ellen Clacy és Janet Millett úgy gondolta, hogy az ausztrál kontinens adottságai negatívan befolyásolták a bennszülöttek fejlődését. Ez az ország nem szolgáltatott a lakói számára természetesen alkalmas növényeket, ezért az őslakosok rákényszerültek a vadászó és gyűjtögető életmód fenntartására. Ez a nomád életforma nem járult

⁶ Lásd például: Alexander, Alison – Torney-Parlicki, Prue: *A wealth of women: Australian women's lives from 1788 to the present*. Potts Point NSW, 2001.

⁷ Lásd például: McGuire, Margaret: *The legend of the good fella missus*. Aboriginal History, vol. 14. (1990) no. 2. 124–151.; Sharp, Pamela: *A Study of Relationships Between Colonial Women and Black Australians*. MA thesis, Deakin University, 1991.; Tonkinson, Myrna: *Sisterhood or Aboriginal servitude? Black women and white women on the Australian frontier*. Aboriginal History, vol. 12. (1988) 27–39.; McGrath, Ann: *Sex, violence and theft: 1830–1910*. In: Grimshaw, Patricia et al (eds.): *Creating a Nation*. Ringwood, 1996. 131–150.

⁸ Millett, Mrs. Edward: *An Australian Parsonage or, The settler and the savage in Western Australia*. London, 1872. 73.

⁹ White, Richard: *Inventing Australia*. Sydney, 1981. 8.

¹⁰ Millett: *An Australian Parsonage*, 70.

hozzá a szellemi képességeik fejlődéséhez.¹¹ Ehelyett inkább az érzékelő képességük javult.¹² Ez a magyarázat arra, hogy miért váltak tökéletes vadászokká. Russell McGregor könyvében rámutat: eredetileg a felvilágosodás idején gondolták úgy, hogy az életkörülmények kihatással vannak az emberi fejlődésre.¹³

Azonban a keresztény ideológia továbbra is azt hirdette, hogy a bennszülöttek is emberi lények, Isten teremtményei, ezért emberi méltóságukban nem szabad őket megsérteni. Lillie Matthews 1883-ban a következőket írta vőlegényének: az őslakók „a mi embertársaink, és nekik is értékes és halhatatlan lelkük van”.¹⁴ Mrs Campbell Praed szintén hangsúlyozta az aboriginálok emberi mivoltát, amikor azt írta: „Ő igen, a feketék táborában, éppen úgy, mint a telepesek kunyhóiban, megtalálható az emberi szeretet és azok az érzelmek, melyek a nőket, férfiakat és még az állatokat is jellemzik. Az asszonyok siratják a párjukat, és az anyák szeretik a gyermeküket.”¹⁵ Ezek az idézetek azt mutatják, hogy számos telepes tartotta Ausztrália őslakóit emberi lényeknek és ebből kifolyólag velük egyenrangúaknak.

A földi teremtmények ranglétrájáról alkotott elképzelést Charles Darwin 1859-ben kiadott könyvében megkérdőjelezte. Evolúciós elméletét *Az emberi fajok eredetéről* szóló munkájában fektette le. Azt állította, hogy az egyes fajok helyzete nem állandó, hanem a természetes kiválasztódás hatására változik. A növények és állatok folyamatosan küzdenek az életben maradásért, de csak a legrátermettebbek nyerik el az élethez való jogot. Annak ellenére, hogy Charles Darwin a növényekre és állatokra alkalmazta elvét, sokan úgy gondolták, az emberi fajokra is igaz kell, hogy legyen. A szociáldarwinizmus szószólói szerint az evolúciós elmélet magyarázatot ad arra, miért kerül egy népcsoport más népcsoportok felletti uralmi helyzetbe. Úgy vélték, hogy a gyengébb emberi közösségeknek nincsen esélyük felvenni a küzdelmet az erősebb közösségekkel szemben. Az ilyen gyenge népeknek ezért el kell pusztulniuk, és át kell adni helyüket a rátermettebb csoportoknak. A szociáldarwinizmus hívei szerint mindez természetes folyamat része, és ezért mindenkinek alá kell vetnie magát e törvénynek.¹⁶

Ausztrália gyarmatosítása során sokszor alakult ki konfliktus a telepesek és az őslakosok között. A határvidék kegyetlenségek területévé vált: feljegyzett és fel nem jegyzett csaták, öldöklések és mészárlások helyszínévé.¹⁷ A női utazók írásai is jelzik, hogy számos korabeli ember tudatában volt annak, hogy milyen sok őslakost öltek meg a telepesek Ausztrália gyarmatosítása során. Constance Gordon Cumming néhány hónapot tartózkodott New South Wales államban 1875-ben, és emlékirataiban így tekintett vissza az ottani tapasztalataira:

¹¹ Clacy, Mrs Charles: *Lights and Shadows of Australian Life*. London, 1854. 25.

¹² Millett: *An Australian Parsonage*, 71.

¹³ McGregor, Russell: *Imagined Destinies: Aboriginal Australians and the doomed race theory, 1880–1939*. Carlton South, 1997. 1.

¹⁴ O’Farrell, Patrick: *Letters from Irish Australia*. Sydney, 1984. 76.

¹⁵ Praed, Mrs. Campbell: *My Australian Girlhood: Sketches and impressions of bush life*. London, 1902. 71.

¹⁶ White: *Inventing Australia*, 68–69.

¹⁷ Bruce Elder könyvében számos olyan eseményt sorol fel, mely a gyarmatosítók kegyetlen bánásmódját bizonyítja az őslakókkal szemben. Elder, Bruce: *Massacres and maltreatment of Aboriginal Australians since 1788*. Sydney, 2003. Az ausztráliai őslakosok és a brit gyarmatosítók kapcsolatának kutatása jelentős szakirodalommal rendelkezik. Lásd például: Broome, Richard: *Aboriginal Australians: Black Response to White Dominance 1788–1980*. Sydney, 1982.; Flood: *The Original Australians*; Reynolds, Henry: *The other side of the frontier: Aboriginal resistance to the European invasion of Australia*. Ringwood, 1990.

„Ha igazak a történetek a határvidékeken élő telepések kegyetlenségeiről, akik csak azért lőnek le egész törzseket, mert átmentek azokon a földeken, amit tőlük bitoroltak el, akkor azt látjuk, hogy a fekete ausztrálok kiirtása nem igazán egy természeti törvény eredménye, hanem annak a példája, hogy mindig az erősebbnek van igaza.”¹⁸

Constance Gordon Cumming úgy vélte, hogy az aboriginál népek magas halálozási aránya nem a természetes szelekció eredménye volt, hanem a telepések könyörtelen öldöklésének következménye. A telepéseknek földre volt szükségük, és mivel európai szemmel nézve Ausztrália őslakói nem voltak földbirtokosok, kisajátították a földjüket és megtiltották nekik még azt is, hogy áthaladjanak rajta. Ez természetesen ellenállást váltott ki az őslakosok részéről, akik emiatt képtelenek voltak az eddig megszokott vadászhelyeiket felkeresni, valamint spirituális szempontból fontos útvonalakat bejárni.

A gyarmatosítók számára azonban nem volt kétséges a küzdelem kimenetele. A Silverleaf álnév alatt publikáló Jessie Lloyd azt írta 1881-ben az *Illustrated Sydney News* hasábjain, hogy „szükség volt a gyengébb és alsóbbrendű faj eltörlésére a műveltebb és erősebb faj érdekében, ami egyébként a világ más részein is így történik”.¹⁹ Az európaiak arra számítottak, hogy a bennszülöttek néhány generáción belül ki fognak halni és átadják helyüket a fehér embereknek.²⁰ Silverleaf kijelentette, „csak idő kérdése, hogy a barnaszínű bennszülött [...] mikor lesz a múlt egy része”.²¹ 1872-ben Katherine McKell azt az észrevételét vetette papírra, hogy volt olyan hely Victoria államban, ahol már csak az őslakosok kunyhói voltak láthatóak, de a tábornak már nem voltak lakói.²² Sok ember látta elkerülhetetlennek ezt a folyamatot, és ezért nem bántódtak miatta. Annabella Boswell kijelentette, hogy „nem akarok siránkozni a kiirtásuk miatt”. Csupán annyi volt a célja könyve megírásával 1890-ben, hogy emléket állítson azoknak az őslakosoknak, akik kedvesek és barátságosak voltak hozzá.²³

Az aboriginál népek magas halálozási aránya mögött egyesek nem csak a darwini törvények teljesülését látták. Egy másik gondolatmenet szerint az őslakosok számának csökkenése a kis családoknak volt betudható. Ahogy Emma Macpherson írta, „minden valószínűség szerint néhány generáción belül ez a faj ki fog halni”, mert olyan kicsi a gyermekek aránya a törzs egészét tekintve.²⁴ Számos női író jelezte könyvében, hogy a csecsemőgyilkosság elterjedt szokás volt az őslakosok körében, és ez borzongással töltötte el a keresztény gyarmatosítókat. A Hill nővérek ezt a tettet „siralmas cselekedetnek” tartották.²⁵ Katharine Kirkland úgy tudta, hogy az őslakos anyák gyakran megölték a csecsemőiket abban az esetben, ha az idősebb gyerek még nagyon apró volt.²⁶ Gillian Cowlishaw antropológus szerint

¹⁸ Cumming, Constance F. Gordon: *At Home in Fiji*. Edinburgh, 1881. 30.

¹⁹ 'Silverleaf': *Natives*. Illustrated Sydney News, vol. XVIII. (3 September 1881) no. 9. 3.

²⁰ White: *Inventing Australia*, 69.

²¹ 'Silverleaf': *Natives*, 3.

²² McKell, Katherine: *Old Days and Gold Days in Victoria (1852–1873). Being the memories of a pioneer family*. Melbourne, 1924. 79.

²³ Boswell, Annabella: *Recollections of Some Australian Blacks: Bathurst district, 1835–40, Port Macquarie, 1844, Hunter's River, 1850*. Australia, 1890. 14.

²⁴ Macpherson, Emma: *My Experiences in Australia – Being recollections of a visit to the Australian colonies in 1856–7. By a Lady*. London, 1860. 230.

²⁵ Hill, Rosamond: *What We Saw in Australia*. London, 1875. 117.

²⁶ Kirkland, Katharine: *Life in the bush*. In: Anderson, Hugh. (ed.): *The Flowers of the Field – A history of Ripon Shire together with Mrs Kirkland's Life in the bush from Chambers's Miscellany, 1845*. Melbourne, 1969. 191.

Ausztrália őslakói a csecsemőket azért ölték meg, mert el akarták halasztani az anyává válás folyamatát, vagy pedig azért, mert nem akarták, hogy a testvérek között túl kicsi legyen a korkülönség. Az elsőszülött gyerekről sok esetben úgy tartották, hogy éretlen az életre, vagy pedig az édesanyja még túl fiatal ahhoz, hogy felnevelje.²⁷

A hitelesség növelése érdekében a női írók gyakran hivatkoztak a férfiak szakmai tudására. Amikor Lucy Edgar az aboriginál közösségekben előforduló poligámiáról és a fegyverhasználatról írt, akkor a *Black Protector*-ra (az Ausztrália őslakóinak érdekeit védeni hivatott tisztségviselőre) utalt, mint információjának forrására. Azt írta, hogy „a Black Protector gyakori látogatásának köszönhető az itt közöltek jó része”.²⁸ Néhány nő a férje közvetítésével kommunikált a bennszülöttekkel. Emma Macpherson visszaemlékezésében azt írta, hogy „esténként a férjem szóba elegyedett néhány közlékenyebb őslakossal, és megpróbálta megtudni azt, ami engem leginkább érdekelt”.²⁹ Megtörtént azonban az is, hogy a nők ténylegesen átvették férjük álláspontját. Louisa Anne Meredith tasmániai emlékirataiban kiemelte, hogy a telepesek és az őslakosok viszonyának taglalásakor hasznát vette Charles Meredith jegyzeteinek, amit kifejezetten az ő számára készített.³⁰

A női telepesek gyakran tekintettek félelemmel az aboriginál népekre, főleg a határvidéken és olyan elszigetelt területeken, ahol az őslakosok még nem igazán kerültek gyarmati irányítás alá. Amíg a férfiak a munkájukból kifolyólag távol voltak, a nőknek el kellett viselniük az egyedüllétet. A férfiak sokszor napokig vagy hetekig nem tértek vissza, és eközben a nőkre hárult a ház vezetése és védelme. A kígyók állandó fenyegetést jelentettek, de a vándorló munkások és útonállók feltűnése is hatalmas riadalmat váltott ki, nem beszélve a bennszülöttekről.³¹ Katharine Kirkland beismerte, hogy „nem szeretett egyedül lenni velük”.³²

A közhiedelemmel ellentétben nem minden őslakos férfi közeledett ellenséges szándékkal egyedülálló telepesnő háza felé. Ada Cambridge úgy emlékezett vissza második otthonára, Yackandandah-ra az 1870-es évek elején, hogy a legtöbb esetben az őslakos férfiak nem akarták őt megbántani. Csupán dohányt és némi rongyos ruhát akartak. Ennek ellenére a közeledő bennszülött férfiak látványa elég volt számára, hogy eszébe jussanak azok a borzalmas történetek, amiket misszionárius magazinokban olvasott gyermekkorában, és hirtelen azon kapta magát, hogy szemével a revolvert kereste.³³ Ebből az idézetből kitűnik, hogy már gyermekeknek szóló írásokban is megjelent a félelmetes bennszülött férfiről alkotott rémkép.

Bár sokan agresszív képet alkottak az őslakosokról, néhány törzs támogatását ajánlotta fel védtelen nőknek. Matilda Wallace esete erre példa. Mount Murcheson közelében telepedett le a Wallace házaspár az 1870-es években, és egy alkalommal, amíg a férj távol volt, egy csapat bennszülött érkezett a környékre, akik a ház közelében vertek táborot. Matilda Wallace rettenetesen félt tőlük, éjjelente még rémálmai is voltak. Rá kellett jönnie azonban,

²⁷ Idézte Flood: *The Original Australians*, 117., 119.

²⁸ Edgar, Lucy Ann: *Among the Black Boys: Being the history of an attempt at civilizing some young Aborigines of Australia*. London, 1865. 34.

²⁹ Idézte McGuire: *The legend of the good fella missus*, 130.

³⁰ Meredith, Mrs. Charles: *My Home in Tasmania, During a Residence of Nine Years*. London, 1852. vol. 1. 190.

³¹ Bird, Delys: *'Born for the Bush': An Australian women's frontier*. Australian and New Zealand Studies in Canada. vol. 2. (1989 Fall) 12.

³² Kirkland: *Life in the bush*, 198.

³³ Cambridge, Ada: *Thirty Years in Australia*. London, 1903. 69.

hogy félelmei alaptalanok. Az őslakók védelmezték és két héten keresztül élelemmel látták el őt. Visszaemlékezéseiben így írt a barátságos és közvetlen aboriginálokról:

„A félelem teljesen szükségtelennek bizonyult, mint később kiderült, mert ők nagyon barátságosak voltak hozzám. Az öreg király úgy gondolta, hogy az ő kötelessége az, hogy engem megvédjen, és szerinte rossz cselekedet volt a „nagy fehér embertől, hogy egyedül hagyott – a fekete ember nem hagyja el a nőjét”. Feleségével együtt gyakran kicsónakázott, és vadkacsát fogott. Hozott még annyi tojást is, hogy nem tudtam mit kezdeni vele. Nagyon hálás voltam, és ők annyira békések voltak.”³⁴

Ez azonban rendkívül ritka esetnek számított Matilda Wallace számára, aki tíz évet töltött Ausztrália egy akkoriban elszigetelt részén. Máskor is előfordult, hogy egyedül töltötte az idejét, de azok az őslakosok, akikkel később találkozott, mind megrémítették őt.

A férfiak is tartottak Ausztrália őslakóitól. Amikor Edward Curr 1839-ben egyedül tartózkodott a kunyhójánál, szintén félt a lehetséges támadástól. Visszaemlékezéseiben azt írta, hogy „nem voltam félelmek nélkül [...] hiszen én csak egy huszonéves srác voltam egyetlen bajtárs nélkül, rosszul felfegyverezve és kevés tapasztalattal”.³⁵ A férfiak többsége azonban jobban fel volt készülve lelkileg és fizikailag is arra, hogy megvédje magát. Pamela Sharp összehasonlította azt, hogyan viselkedtek a telepesnők és férfiak az őslakosokkal szemben konfliktus idején. Arra a következtetésre jutott, hogy míg a férfiak csoportokba szerveződtek és ellentámadást hajtottak végre, addig a nők semmi ilyet nem tettek.³⁶ James Hamilton feljegyezte, hogy amikor egy állattenyésztőt megöltek a „feketék” 1845-ben, „fegyverbe hívták az embereket”. Véleménye szerint „szükséges volt megleckéztetni a feketéket, és ezért a helyi emberek összegyűltek, és elhatározták, hogy a kezükbe veszik az igazságszolgáltatást.”³⁷

Ann McGrath kutatásai rámutatnak arra, hogy a telepesnők alig öltek meg bennszülötteket.³⁸ Ez főleg annak tudható be, hogy a brit nőket nem oktatták ki és nem bátorították a fegyverek használatára. A fegyverviselés a férfiak kiváltságának számított. Kivételek természetesen adódtak. Egy bizonyos Mrs. Lister az 1850-es évek elején Coochin Coochin farmon egymaga több őslakost ölt meg, amikor azok megtámadták őt. Ilyen esetek azonban rendkívül ritkán fordultak elő.³⁹

A nők többnyire elkerülték a fegyverek használatát, vagy pedig a megfélemlítés eszközeként használták azokat.⁴⁰ Sarah Musgrave visszaemlékezéseiben beismerte, „az a tudat, hogy fegyverek voltak Burrangong-ban, sok gyilkos támadást tartott vissza”.⁴¹ Katharine Kirkland szintén a pisztolyra kellett, hogy hagyatkozzon támogatás gyanánt. 1839-ben a Port Phillip District elszigetelt részében élt. Egy nap, amikor a férje távol volt, hét őslakos jelent meg. Meztelenek voltak, „ami rettenetesen megijesztette” őt. A szobában felakasztott

³⁴ Wallace, Matilda: *Twelve Years' Life in Australia. From 1859 to 1871*. Adelaide, 187?. 7.

³⁵ Curr, Edward M.: *Recollections of Squatting in Victoria then Called the Port Phillip District (from 1841 to 1851)*. Echuca, 2001. 53.

³⁶ Sharp, Pamela Agnes: *A Study of Relationships between Colonial Women and Black Australians*. MA thesis. Deakin University, 1991. 67–68.

³⁷ Hamilton, James C.: *Pioneering Days in Western Victoria – A narrative of early station life*. Melbourne, 1923. 30.

³⁸ McGrath: *Sex, violence and theft*, 145.

³⁹ Sharp: *A Study of Relationships*, 58.

⁴⁰ Sharp: *A Study of Relationships*, 67–68.

⁴¹ Idézve Sharp: *A Study of Relationships*, 64.

és megtöltött pisztolyhoz nyúlt. Szolgálójának, Marynek szintén volt fegyvere, és fegyverrel a kezükben jártak fel-alá a házuk előtt körülbelül egy órán át. Katharine Kirkland életében sok ilyen alkalom fordult elő.⁴² John Hunter Kerr úgy sejtette, a legtöbb nő nem is tudta, hogyan kell használni a fegyvert, mindössze a lélekjelenlétükön múlt, hogy a helyzetnek megfelelően tudtak viselkedni.⁴³

Amíg a ház közvetlen közelében tartózkodtak, addig az aboriginál emberek félelmetesnek tűntek. Távolról szemlélve őket azonban csak a természet részének látszódtak. Margaret E. McGuire tanulmányában rámutat arra, hogy a festők már a 17. századtól a természet elemeként ábrázolták a bennszülött törzseket. Ausztráliában ezt a módszert még a 19. században is alkalmazták.⁴⁴ Ellis Rowan természetábrázolásában is felismerhető ez a romantikára jellemző látásmód. Ellis Rowan a Cairns közelében található Myola nevű helyre látogatott el az 1890-es években. Egy nap elhatározta, elsétál a közeli őslakos törzshöz, hogy néhány vázlatot készítsen. Férfjének írt levelében így írta le a látottakat:

„Festői szépségű volt az előttem feltáruló kép: az őslakosok és kunyhóik barna színe, az elhaló tüzek vörössége és a füst kék csikjai, ahogy felfelé emelkedtek a háttérként szolgáló sötét erdő felett. Az előtérben napsugár csillogott a folyón, ahol egy őslakos icipici alakja ügyesen kormányzott egy kenut a szemben levő oldalra. Mindez a látvány nagyszerű képet alkotott. A csodálatos természet vadsága vett körül minden oldalról.”⁴⁵

Az idézetből nyilvánvaló, hogy a bennszülött törzs – csakúgy, mint az erdő és a folyó – a tájkép része volt.

Sophia Campbell egyik vízfestménye szintén természeti figurákként ábrázolja Ausztrália őslakóit. A kép címe árulkodó: Ausztrál tájkép bennszülöttekkel és egy kenguruval az előtérben, New South Wales, 1828 körül.⁴⁶ A festményen két lándzsát tartó őslakos látható, amint egy kenguru elejtésére készülnek. Az emberi és állati alakok eltörpülnek a hatalmas természetben: sziklák, vízesések és magaslatok uralják a képet, ahol az aboriginálok és a kenguru csak nehezen kivehetők. Úgy hatnak, mintha csak dekorációként szolgálnának a fenséges természet ábrázolásában. Sophia Campbell lényegtelennek tartotta a kép készítésének pontos helyszínét. Mint ahogy a cím is mutatja, ő az ausztrál tájat kívánta vászonra vinni. Egy olyan jelenetet festett, melyet az ausztráliai őslakosok és a kenguru tesz különlegessé. A legfrissebb kutatások szerint a képet nem Sophia Campbell festette, hanem egy férfi, bizonyos Edward Charles Close.⁴⁷ A képi elemek elhelyezése arra utal, hogy a női vagy férfi festő az őslakókat természeti jelenséggé ábrázolta. Margaret McGuire úgy véli, azáltal, hogy az „őslakosokat a természet részeként ábrázolják, az úri hölgyek kinyilvánítják azt, hogy ők képviselik a kultúrát, az őslakosok pedig a természetet”.⁴⁸

Jean-Jacques Rousseau filozófiája érzékelhető abban, hogy a bennszülöttek ábrázolásának egy másik formája az volt, amikor gyerekként tüntették fel őket. Annak ellenére, hogy Ethel Hassell barátilag tekintett a Jarramungup terület aboriginál törzsére, könyvében kijelentette, az őslakókat gyerekként kell kezelni. Állítása szerint „az egyetlen módja az

⁴² Kirkland, *Life in the bush*, 196.

⁴³ Kerr, John Hunter: *Glimpses of Life in Victoria by 'A Resident'*. Carlton South, 1996. 139.

⁴⁴ McGuire: *The legend of the good fella missus*, 127–128.

⁴⁵ Rowan, Mrs.: *A Flower-Hunter in Queensland and New Zealand*. Sydney, 1898. 48–49.

⁴⁶ Picture Collection, National Library of Australia, <http://nla.gov.au/nla.pic-an4563857>

⁴⁷ <http://www.nla.gov.au/apps/cdview?pi=nla.pic-an4563834&fullrecord=yes> A katalógus újabb kutatásokra hivatkozva 2009. májustól ezt a képet már Edward Charles Close művének tulajdonítja.

⁴⁸ McGuire: *The legend of the good fella missus*, 130.

őslakosokkal való foglalkozásnak az, ha gyerekként tekintünk rájuk akkor, amikor ígérünk vagy cselekszünk valamit, legyen az ajándék vagy büntetés”.⁴⁹ Sok 19. századi nő használta a „természet gyermeke”⁵⁰ elnevezést írásában. Természetesen férfi írók is alkalmazták ezt a kifejezést. Edward M. Curr írta 1841-ben a Murray folyó közelében elterülő Tongala farm környékén élő őslakosokról, hogy ők „az erdő gyermekei”. Később bővebben kifejtette, hogy „őt állandóan gyerekekre emlékeztették, akik olyan dolgok miatt izgultak, amivel az átlagos fehér ember nem törődik”.⁵¹ Edward M. Curr nem gondolta szükségesnek, hogy „fehér” gyerekekhez hasonlítsa az őslakosokat, csupán általánosságban beszélt a „fehér” emberek gondolkodásmódjáról. A bennszülöttek gyerekként való ábrázolása azt is jelezte, hogy a telepések már nem félelemmel tekintettek rájuk. Elvégre a gyerekek gyengék és fejletlenek fizikailag és szellemileg is, ezért nem jelentenek veszélyt a felnőttekre. Azt várják el tőlük, hogy alávéssék magukat a felnőttek akaratának. Amikor már minden földet elvettek a gyarmatosítók az őslakosoktól, már nem úgy tekintettek rájuk, mint vetélytársakra, hanem olyan alsóbbrendű emberekre, akik támogatásra szorultak.

Sok esetben az őslakosokat a gyarmatosítók „vadembereknek” tartották. Janet Millett visszaemlékezésének a következő címet adta: *Egy ausztrál parókia, avagy a telepes és a vadember Nyugat-Ausztráliában*.⁵² Már az elnevezés mutatja, mekkora különbséget velt felfedezni a két embercsoport között. Egy korabeli elképzelés szerint az emberi fejlődés három fokozatát lehet megkülönböztetni. A legalsó szinten találjuk a vadembereket, akik vadászattal szerezték be az élelmüket. A fejlődés következő fokán a barbárok álltak, akik nomád állattenyésztéssel tartották fent magukat. A legfejlettebb szinten a civilizált emberek voltak, akik megművelték a földet és termékekkel kereskedtek. Az európaiak úgy gondolták, a civilizáció felsőrendűvé teszi az embert és ezért mélységesen lenézték a vadembereket.⁵³

A „nemes vadember”⁵⁴ képe, amely látásmód szintén Jean-Jacques Rousseau Árkádiáról alkotott víziójára vezethető vissza,⁵⁵ sokszor előfordult a 19. századi nők írásaiban. Azok, akik így tekintettek az őslakosokra, csodálták azok primitív életkörülményeit, és úgy vélték, sokkal boldogabbak a civilizáció nélkül.⁵⁶ Lucy Gray, aki 1868-ban rövid időt töltött Townsville-ben, osztotta ezt a véleményt. Az ottani bennszülötteket látva a következő megállapítást tette:

„A feketék elég szálnalmasnak tűnnek olyan emberek szemében, akik nem tudják elképzelni a boldogságot kényelem nélkül, de valójában a szabad levegőn töltött élet sokkal boldogabbá teszi őket, mint azok a szegény emberek, akik szűk sikátorokban és nagyvárosok kicsi szobáiban élnek. Úgy gondoljuk, hogy nyomorult dolog lehet patkányokat és kígyókat enni – ők azonban ezt különlegességnek tekintik. Ha jobban belegondolunk, nincs nagy különbség patkány és nyúl, kígyó és angolna között, csupán ízében és az elkészítés módjában. Az őslakosok alig szenvednek az éhségtől és a betegségektől addig, amíg nem kerülnek kapcsolatba a civilizációval, és nem kezdenek el ruhát viselni, inni

⁴⁹ Hassell, Ethel: *My Dusky Friends – Aboriginal life and legends and glimpses of station life at Jarramungup in the 1880's*. East Fremantle, 1975. 84.

⁵⁰ 'Silverleaf': *Natives*, 3.

⁵¹ Curr: *Recollections of Squatting in Victoria*, 87., 92.

⁵² Millett: *An Australian Parsonage*.

⁵³ McGregor: *Imagined Destinies*, 1–3.

⁵⁴ Hassel: *My Dusky Friends*, 93.

⁵⁵ Flood: *The Original Australians*, 12., 15.

⁵⁶ White: *Inventing Australia*, 11.

és dohányozni. Mivel nincsenek hozzászokva a ruhaviseléshez, nem tudnak semmit se a nyirkos és hűvös idő veszélyeiről. Ha esik, vizes lesz a ruhájuk, de nem gondolnak arra, hogy átöltözzenek vagy megszáradjanak, hiszen egy záporosó vagy fürdés után sem szárítják meg a bőrüket.”⁵⁷

Edward Curr a Victoria államban élő Bangerang népről hasonlóképpen írt: „összességében az őslakos a vadon állapotában kevesebbet szenvedett és jobban élvezte az életet, mint a civilizált emberek többsége”.⁵⁸

Amint az eddig leírtakból kitűnik, a 19. századi nők írásaikban különböző módon mutatták be Ausztrália őslakóit. Látásmódjuk nem tért el a korabeli gondolkodásmódtól. Tiszta volt a különféle tudományos felfogásokkal és sok esetben ugyanúgy akarták látni az őslakosokat, mint a férfiak. Bár voltak, akik a keresztény ideológia hatása alatt az aboriginál népeket velük egyenrangú lényeknek tekintették, azért az általános látásmód inkább a különbözőséget hangsúlyozta. A bennszülöttek mások voltak, mint a gyarmatosítók: volt, amikor félni kellett tőlük, volt, amikor nem, mert a gyermeki lény esetlenségét látták bennük. Volt, amikor csodálták őket egyszerű életmódjuk és a természethez való közelségük miatt. Volt, amikor vetélytársaik voltak a gyarmatosítóknak a földért folytatott küzdelemben, de le kellett gyengíteni őket, mert a civilizációs fejlődés útjában álltak.

A női íróknak legtöbbször csak arra volt módjuk, hogy bepillantsanak az őslakos nők életébe. Ausztráliában kevés úrinő került bármilyen kapcsolatba aboriginál férfiakkal egyrészt azért, mert féltek tőlük, másrészt azért, mert a 19. században az úri hölgyek idejük nagy részét női társaságban töltötték. Férjük, apjuk, fiúgyermekük és más férfi rokonuk jelentették számukra azt a szűk kört, melyen keresztül a férfiakat szemléltek.⁵⁹ Férfi ismerőseik egy része azonban mindkét nembeli őslakossal tartott fent kapcsolatot. Gyakran előfordult, hogy a telepes férfiak szexuális érdeklődést mutattak bennszülött nők iránt. Valószínű, hogy az úri hölgyek tudatában voltak az ilyen természetű kapcsolatok létezésének, de írásaikban erre nem tértek ki, ugyanis ez tabutémának számított a 19. században.⁶⁰ Annie Baxter egyike volt azon kevés nőknek, akik érintették ezt a problémát életrajzi művükben. Férje megcsalta őt, és ez az esemény még évek múlva is fájó emlék maradt számára.⁶¹

Az angol telepesek és utazók gyakran felhívták a figyelmet az őslakos férfiak és nők között kialakult egyenlőtlen munkamegosztásra. Külső szemlélőként úgy tűnt, mintha az aboriginál nők végeznék a munka nagy részét, és a férfiakat csak a fegyvereik érdekelnék. Legalábbis Mary Thomas így látta az őslakók helyzetét Adelaide-ben 1833 elején: a férfiak „természetükből adódóan lusták, és mindenfajta munkát kerülnek. [...] A csomagok, kisgyermek és egyéb holmik szállítását teljesen a nőkre hagyják, és magukat csak a fegyvereik súlyával terhelik meg.”⁶² Harriett Daly feljegyezte, hogy az 1870-es években a Palmerston közelében található Larrakiah törzs szánalomra méltó helyzetben volt. Azt írta, hogy „a szegény nők [...] egy nyomorúságos és elnyomott csoportot alkotnak. Uraik és pa-

⁵⁷ Gray, Lucy: *Journey to Hughenden*. Queensland Heritage, vol. 1. (1964) no. 1. 14–15.

⁵⁸ Curr: *Recollections of Squatting in Victoria*, 291.

⁵⁹ Smith-Rosenberg, Carroll: *Disorderly Conduct – Visions of gender in Victorian America*. New York, 1985. 53.

⁶⁰ Banks, Joseph Ambrose – Banks, Olive: *Feminism and Family Planning in Victorian England*. New York, 1977. 108.

⁶¹ Frost, Lucy: *A Face in the Glass – The journal and life of Annie Baxter Dawbin*. Melbourne, 1992. 101., 114.

⁶² Thomas, Evan Kyffin (ed.): *The Diary and Letters of Mary Thomas 1836-1866: Being the early days of South Australia*. Adelaide, 1915. 104.

rancsolóik kegyetlenül és önző módon kezelik őket, és velük végeztetik el a mindennapi munka legkeményebb részét.”⁶³ Clara Aspinall nem félt az általánosítástól és visszaemlékezésében 1862-ben kijelentette, szerinte „a férfiak rabszolgaként használják a nőket”.⁶⁴ Emma Macpherson úgy vélte, a nők helyzete tükrözte egy társadalom érettségét. Úgy gondolta, „ha a nők helyzetét egy nemzeten belül a civilizációs szint mérőeszközeként használjuk, ahogy azt néhány merész író állítja, akkor véleményem szerint az ausztrál őslakosok nagyon alacsony szintet érnek el”.⁶⁵ A férfi írók is hasonló következtetésre jutottak. William James Woods úgy látta, hogy Ausztrália őslakói „egy nagyon alacsony szinten levő faj, és ez leginkább a nőkkel való bánásmódjukban tükröződik”.⁶⁶

A 19. században sok kritika érte azt a módot, ahogy az aboriginál családok vándoroltak egyik helyről a másikra. A brit megfigyelők azt kifogásolták, hogy ilyen esetekben az őslakos nők vitték a család összes tulajdonát, míg a férfiak az utat mutatták és csak a lándzsájukat vitték magukkal. Sok gyarmatosító értetlenül állt e jelenséggel szemben. Pamela Sharp tanulmányában leírja, hogy kevés női író talált magyarázatot erre a szokásra. Ethel Hassell egyike volt azoknak a nőknek, akiket alaposabban érdekelt a bennszülöttek kultúrája.⁶⁷ Ethel Hassell 1878 és 1886 között élt az Albany várostól északra fekvő Jarramungup farmon. A helyi őslakos nőktől sokat tanult, többek között azt, hogy miért célravezető az, ha utazás során a férfi halad elől és a nő követi őt csomagokkal megterhelve. Ethel Hassell megtudta, hogy az őslakók logikája szerint ez volt a helyes cselekvési terv, mert támadás esetén a férfi fel tudta venni a harcot, és ha esetleg megölték, a nőnek volt ideje elmenekülni és a törzshöz visszamenni. Ethel Hassell szerint ez „elfogadható ok” volt.⁶⁸ Mary Macleod Banks más magyarázatot adott queenslandi memoárjában erre a jelenségre. Ő úgy tudta, a helyi őslakosok azért vándoroltak ilyen munkamegosztásban, hogy az út alatt legyen lehetősége a férfinak vadászni és élelmet szerezni a családjának.⁶⁹

Az aboriginál férfiak udvarlási szokásai ellen szintén sok angol nő emelt szót. Ellen Clacy szerint „a fehér hölgyeket nem lehetne megnyerni őslakos férfiak bókjaival”.⁷⁰ Az úri hölgyek úgy látták, a bennszülött férfiak erőszakkal vitték magukhoz kiválasztott arájukat. A feleségek elrablása kegyetlen cselekedetnek tűnt az európaiak szemében. Sőt, még sok esetben azt látták a telepések, hogy az őslakos férjek megverték és megszúrkálták nejüket a „legkisebb hibájukért is”.⁷¹ Ahogy William Thomas írta a Victoria állambeli aboriginál népekről: „ritkán jött létre házasság csatározás nélkül”. A nők nem választhattak maguknak férjet, de a kezdeti ellenállás után rendszerint beletörődtek a sorsukba.⁷² A. P. Elkin antropológus kutatásai során azt tapasztalta, valóban sok helyen járt együtt a feleségszerzés erőszakosnak tűnő cselekedetekkel. Arra a következtetésre jutott, hogy „a nők pusztán egyének vagy csoportok közötti kötelességek elintézésére vagy kiegyenlítésére valók, és velük teljesí-

⁶³ Daly, Mrs. Dominic D.: *Digging, Squatting and Pioneering in the Northern Territory of South Australia*. Victoria Park WA, 1984. 69.

⁶⁴ Aspinall, Clara: *Three Years in Melbourne*. London, 1862. 144.

⁶⁵ Macpherson: *My Experiences in Australia*, 228.

⁶⁶ Woods, William James: *A visit to Victoria*. London, 1886. 44.

⁶⁷ Sharp: *A Study of Relationships*, 88–89.

⁶⁸ Hassell: *My Dusky Friends*, 93–94.

⁶⁹ Banks, Mary Macleod: *Memories of Pioneer Days in Queensland*. London, 1931. 46.

⁷⁰ Clacy: *Lights and Shadows of Australian Life*, 28.

⁷¹ Millett: *An Australian Parsonage*, 78.

⁷² Bride, Thomas Francis (ed.): *Letters from Victorian Pioneers*. Melbourne, 1969. 400–401.

tenek bizonyos előírt óhajokat, valósítanak meg szándékokat”.⁷³ A nők érzelmeit nem tartották fontosnak a házasságkötés szempontjából. A. P. Elkin utal arra is, hogy Európában hosszú ideig hasonló szemlélet volt érvényben.⁷⁴ Bár az úri hölgyeket zavarta az, ahogy az őslakos férfiak intézték a házasságukat, nem utaltak arra, hogy sok szerelem nélküli érdek-házasság kötöttet Angliában is.

Csak kevés gyarmatosító értette meg, hogy az aboriginál csecsemők számának alacsony száma a népességszabályozás egyik eszköze volt. Mrs. Mary Mudge jegyezte fel az 1850-es években, hogy a Murray és az Edward folyók találkozásának környékén élő őslakók nem engedték, hogy bárkinek háromnál több gyereke legyen. Attól tartottak, az élelemforrások nem lesznek elegendőek. Mary Mudge egyszer megpróbálta lebeszélni az egyik őslakos kismamát arról, hogy megölje gyermekét. Megígérte neki, hogy egész életén át ellátja őt élelemmel és ruhával, de erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak.⁷⁵

A 19. századi nők írásaiból kitűnik, hogy aggódtak az őslakos nők helyzete miatt. Úgy észlelték, a bennszülött nőket alárendelt személyeknek tekintették a bennszülött férfiak. Az angol nők sok kivétlnivalót találtak az őslakos nőkkel való bánásmódban. Bár létezett magyarázat a kívülállók szemében furcsának tekintett őslakos szokásokra, csak kevés gyarmati ember próbálta megérteni és elfogadni az aboriginál közösségek fennmaradása érdekében gyakorolt viselkedési formákat.

Érdekes megemlíteni, hogy a 19. századi telepes és utazó nők nem hasonlították össze saját helyzetüket a női őslakók sorsával. Egyrészt lehet, hogy féltek ilyen párhuzamot vonni, de elképzelhető, hogy nem is akarták ezt megtenni. Mindössze felhívták európai olvasóik figyelmét arra, Ausztrália női őslakói hogyan éltek. Azáltal, hogy képesek voltak felismerni mások szenvedéseit, érzékenységüknek adták tanújelét, illetve azt mutatták be, hogy szerintük az őslakos férfiaknak másképpen kellett volna viselkedniük az őslakos nőkkel szemben. Amikor az angol nők arról írtak, hogy a bennszülött nők túl sok terhet vittek magukkal, akkor arra is utaltak, hogy a női test felépítése nem teherhordásra való. Az angol női írók úri hölgyek voltak, és neveltetésükből kifolyólag elvárták, hogy a férfiak úriemberként viselkedjenek velük: tegyenek nekik szívességeket, dolgozzanak értük, és étküket osszák meg velük. Tehát amikor a női írók bemutatták az őslakos társadalmat, európai és nyugati társadalmi, kulturális és vallási szokások meglétét, illetve hiányát emelték ki. Azt kutatták, miben különböznek az őslakosok az úri társadalmi rétegtől. A fenti példákban kitűnik, hogy sok durvaságot láttak az aboriginál társadalom nemi szerepfelfogásában. Ahogy a bennszülött férfiak a nőkkel bántak, az újabb bizonyíték gyanánt szolgált a gyarmatosítók szemében arra, hogy Ausztrália őslakói mennyire nem civilizáltak.

Amint eddig láttuk, az angol férfi és női írók nagyon hasonlóan vélekedtek az őslakosokról. Látásmódjuk nem mutat jelentős eltérést az aboriginál lakosság megítélését illetően. Azonban számottevő különbség mutatkozik meg abban a tekintetben, hogy a gyarmaton élő férfiak és nők miként reagáltak a bennszülött nők szenvedései láttán. A radikális Louisa Lawson a *Dawn* című újság hasábján keresztül kért segítséget. Egyik vezércikkében csodálkozott azon, miért megy olyan sok segítőkész misszionárius külföldre, hogy segítsen Kína és India szegény asszonyain, amikor rengeteg munka adódna Ausztráliában is. Ahogy írta, „Ausztrália szegény és elhagyatott asszonyai, az őslakos nők, akiknek a száma a kegyetlenség és erőszakoskodás következtében napról napra csökken”, segítségre szorulnak.

⁷³ Elkin: *Ausztrália őslakói*, 127.

⁷⁴ Elkin: *Ausztrália őslakói*, 128.

⁷⁵ Mudge, Mary: *Memoirs of the late Mrs Mary Mudge*. MSB 426 MS 8504, La Trobe Library, Melbourne, 1927. 2.

Ezért a *Dawn* című újság felhívással fordult „minden fehér nő felé, hogy mutassanak megértést és legyenek jók e kihalófélben lévő emberfaj utolsó képviselőivel, legyenek tapintatosak a problémáikkal szemben, és amennyire lehetséges, mérsékeljék gondolataikat és tiszteljék női mivoltukat”. Louisa Lawson hangsúlyozta, hogy a bennszülött nők is olyan „feleségek és anyák, mint mi vagyunk”.⁷⁶

Eliza Hamilton Dunlop egy verssel fejezte ki együttérzését az őslakos nők és anyák felé. *The Aboriginal Mother*⁷⁷ a címe legismertebb versének, mely az *Australian* című újságban jelent meg 1838. december 13-án. Nagyon valószínű, hogy a verset a Myall Creek-nél⁷⁸ történt kegyetlen öldöklésekre reagálva írta.⁷⁹ A vers az aboriginál népek szenvedéseinek állít emléket. Középpontjában egy gyászoló őslakos édesanya áll, aki társát a „sápadtképű emberekkel”⁸⁰ vívott csatában veszítette el. Ez az asszony fel akarta venni a küzdelmet, de női ösztönei azt súgták neki, hogy az életet válassza, ezért elmenekült. A vers őt mutatja gyermekével együtt menekülés közben. A vers egyes szám első személyben íródott, és úgy olvasható, mint az őslakos édesanya monológja. Őt lesújtotta szerelmének elvesztése, aki egyben „barátja” és „vezetője”⁸¹ volt. Úgy remélte, a férfi soha nem fogja őt elhagyni, de ez most megtörtént. Most nagyon hiányzik neki, és nem tudja, ki fogja gyermekét az élet olyan alapvető készségeire megtanítani, mint például a bumeráng vagy a lándzsa helyes használata. Az őslakos anya egy dolognak tud csak örülni: annak, hogy lesz valaki, aki elmegy a keresztények istenéhez, és elmondja, milyen kíméletlenül bánnak egyesek a többi emberrel. A vers egyetemes emberi értékekről szól: egy anya fájdalmaról, aki elveszti társát és egyben gyermeke apját, és elhatározza, hogy tovább fog élni, bízva az igazságszolgáltatásban.

Eliza Hamilton Dunlop versét nem fogadták kedvezően az olvasók és a kritikusok, ezért írt a *Sydney Herald* szerkesztőjének egy levelet 1841. november 29-én, melyben megvédte álláspontját. Sajnálattal vette tudomásul, hogy a legtöbb ember szemet huny az őslakosok ellen elkövetett kegyetlenségek felett, és nem képes elfogadni azt a tényt, hogy egy feleség és anya a világ minden táján ugyanúgy érez, bármilyen legyen a bőrszíne.⁸²

Férfi költők tollából is íródtak versek őslakos édesanyákról. Charles Harpur versének címe Egy őslakos édesanya panasz,⁸³ amely szintén egy társ és apa elvesztéséről szól, akit a gyarmatosítók öltek meg. A két vers leginkább abban különbözik, hogy míg Charles Harpur az aboriginál férfi által keltett irtószörnyűséget, addig Eliza Hamilton Dunlop az anya nehézségeire koncentrál. Az őslakos édesapa mint védelmező, kenyérkereső és vadász fog hiányozni Charles Harpur versében, míg Eliza Hamilton Dunlop a családfő nélküli érzelmi

⁷⁶ Lawson, Louisa: *A word for the blacks*. Dawn, vol. 11 (1 November 1897) no. 7. 9.

⁷⁷ Dunlop, Eliza Hamilton: *The Aboriginal Mother and Other Poems*. Canberra, 1981. számozatlan oldal.

⁷⁸ New South Wales északi részén a Gwydir folyó közelében levő Myall Creek-nél 1838-ban egy csapat telepes kegyetlenül lemészárolta a Kwiambal törzs ott tartózkodó tagjait, főleg gyerekeket és nőket. Eredetileg őslakos férfiak után kutattak, akik megölték a szarvasmarháik egy részét, de helyette a Kwiambal törzsön álltak bosszút. Az eset azért volt kivételes, mert a telepesek egy részét ezért a tettükért a bíróság elítélte. McIntyre, Stuart: *A concise history of Australia*. Cambridge, 2009. 62–63.

⁷⁹ Dunlop: *The Aboriginal Mother*. Biographical Note by Elizabeth Webby, számozatlan oldal.

⁸⁰ Dunlop: *The Aboriginal Mother*, számozatlan oldal.

⁸¹ Dunlop: *The Aboriginal Mother*, számozatlan oldal.

⁸² Dunlop, Eliza Hamilton: *The Aboriginal mother – Letter to the Editor*. Sydney Herald, (29 November 1841) 2.

⁸³ Sladen, Douglas B. W. (ed.): *A Century of Australian Song*. London, 1888. 205–206.

állapotot is megemlíti. A két vers ugyanazt a problémát elemzi és szemlélteti, csak egy kicsit eltérő nézőpontból.

A 19. századi telepesek és utazók sokféleképpen, de nagyon egységes nézőpontból szemlélték az ausztráliai őslakosokat. Látásmódjukat jelentősen befolyásolták a korabeli tudományos érvelések és a gyarmatosítók földszerzési politikája. Voltak, akik felszólaltak a bennszülötteket ért kegyetlenségek ellen, de mivel Ausztrália őslakói nagyon másként éltek és gondolkodtak, az emberi mivoltuk hangsúlyozása mellett nem tudtak a gyarmatosítók mindenki számára érthető magyarázatot adni arra a kérdésre, miért kellene őket megkímélni és védelmezni. Hosszú távon a legtöbb 19. századi író arra számított, hogy az őslakosok egy kihalásra ítélt emberi faj, amelynek el kell tűnnie, és át kell adnia helyét az erősebb és műveltebb angol gyarmatosítóknak. Bár néhányan átéreztek az őslakos anyák fájdalmát fiaik és férjük elvesztése kapcsán, ennek ellenére a férfiakkal megegyező állásponton voltak az aboriginál népek megítélését illetően. Habár az úri hölgyek neveltetésükből kifolyólag távol tartották magukat a közügyektől, érdekes módon könyveikben bátran hangot adtak a férfiakkal azonos véleményüknek. Ausztrália őslakóinak megítélése 19. századi telepesek és utazók írásaiban nagyon egységes képet mutat mind a női, mind a férfi írók tekintetében. Ebből az is következik, hogy a könyvek írói hasonló kulturális és intellektuális háttérrel rendelkeztek, ami magyarázatot ad egységes világképükre. Másrészt pedig a női írók meg tudták mutatni azt, hogy ők is képesek hasonló színvonalon és részletekbe merülve írni az ausztráliai őslakosokról, mint a férfiak, annak ellenére, hogy a társadalom csak a férfiatól várta el a világ dolgainak megértését. A nők és a férfiak sokféleképpen próbálták leírni az őslakosok világát, de csak kevesen tudták megérteni az ausztráliai őslakóknak a nyugati civilizációtól teljesen eltérő kultúráját. Sok tekintetben ez a tanulási folyamat még a 21. század elején is tart.

ILDIKÓ DÖMÖTÖR

The settler woman and the savage – The depiction of Aboriginal people in the personal narratives of British genteel women in colonial Australia

Many British genteel women left for Australia in search of a better and more prosperous life in the nineteenth century. These women often recorded their experiences in their memoirs, recollections and travel books. On the pages of their personal narratives female settlers and visitors recounted the challenges of their colonial enterprise and also made observations about the Aboriginal people. This study seeks to explore colonial gentlewomen's ways of seeing the indigenous people of Australia. Mainstream arguments concerning racial superiority and social hierarchy determined the way colonial women perceived the Aborigines. Genteel women belonged to that cultured and learned layer of British society that was familiar with these theories. Female colonists' images of the native people therefore reflected contemporary western ideas. This paper concludes that colonial women's depiction of the indigenous inhabitants of Australia was not substantially different from their menfolk.

BIÁS ZOLTÁN BARNA

A Wilson-kormány kísérlete a Lordok Háza megújítására 1966–1969-ben

A 20. század végéig a Lordok Háza egyedülálló maradt az európai törvényhozó testületek között, mivel megőrizte összetételének középkori alapjait. Tagjainak túlnyomó többsége ugyanis nem választás vagy kinevezés által foglalta el helyét a kamarában, hanem örökölte azt. Emiatt a Lordok Házát egyre intenzívebb támadások érték a 19. század első harmadától kezdve, s a ház összetételére, illetve jogkörére irányuló – olykor mérsékeltebb, esetenként azonban meglehetősen radikális – reformtörekvések mind a mai napig megfigyelhetők. Ezekkel párhuzamosan fel-felbukkant a felsőház megszüntetésének igénye is, amely tradicionális részét képezte a Munkáspárt programjának, és amelyről a párt egy időre ugyan lett 1935 után, de az ezt követelő hangok olykor igencsak felerősödtek a balszárnyon... A mind dominánsabbá váló alsóházzal szemben a felsőház egyre inkább a túlélési stratégiákra volt kénytelen koncentrálni a múlt században, ám óvatossága ellenére olykor kellemetlen helyzetbe került. Ugyanis ha nem gyakorolta hatalmát, azzal vádolták, hogy jelenléte szükségtelen, míg ha élt jogaival, gyakran azzal a bírálattal kellett szembenéznie, hogy ráerőszakolja akaratát az alsóházra, megkérdőjelezve annak előjogait. A kétkamarás parlamentek ugyan mindenütt magukban hordozzák a hatalommegosztásból eredő konfliktusokat, de ebben az esetben a ház jogkörének problémája annyira összefonódott a ház összetételének problémájával, hogy feloldásukra csak együttesen kerülhetett volna sor. Ennek lehetőségéhez a felsőház az 1968–1969-es ülősszakban került a legközelebb. E tanulmány ennek a kudarcra végződő kísérletnek az okaira keresi a választ, az események tükrében, a következményeket is vizsgálva. Annál is inkább mivel a brit belpolitika eme izgalmas fejezetének nem-hogy hazai, de jószerével angol nyelvű szakirodalma sincs, eltekintve persze Janet P. Morgan átfogó jellegű és alapos disszertációjától, mely 1975-ben könyv formájában (*The House of Lords and the Labour Government: 1964–1970*) is megjelent. Bár a Lordok Háza előtörténete ismét előtérbe került a Blair- és Brown-kormányok reformkísérleteinek vizsgálatakor, újabb figyelemreméltó munka azóta sem született e tárgyban. Egyáltalán, angol alkotmánytörténészek által elismert közhely, hogy az alsóházzal foglalkozó könyvtárnyi szakirodalommal szemben viszonylag csekély a felsőház történetét taglaló munkák száma, amelyet véleményünk szerint korántsem indokol az alsóház hagyományos dominanciája a Parlamentben. A tudományos igényű irodalom hiányáért viszont bőségesen kárpótol a források sokasága, melyek közül egyértelműen kiemelkedik Richard Crossman¹ igen terjedelmes, közel háromezer oldalra rúgó naplója, mely a korszak talán legfontosabb forrása.

¹ Richard Crossman (1907–1974) oxfordi tanulmányai után vált a Munkáspárt és a *New Statesman* című politikai lap jellegzetes és meghatározó alakjává. 1945-től csaknem haláláig a Parlament tagja maradt. 1964 és 1966 között lakásügyi miniszter, 1966 és 1968 között a Munkáspárt alsóházi

A Lordok Háza összetételére vonatkozó megvalósult reformok sorában a *Bishopric of Manchester Act* volt az első 1847-ben, amely 26 főben maximálta a *Church of England* képviselőinek számát a felsőházban. Ezt az *Appellate of Jurisdiction Act* követte 1876-ban, illetve 1887-ben, amely feljogosította a Koronát arra, hogy jogász Lordokat (*Law Lords* vagy *Lords of Appeal in Ordinary*) nevezzen ki a felsőház tagjaivá, hogy ellássák annak igazságszolgáltatási funkcióit, hiszen a Lordok Háza ettől kezdve legfelsőbb bírósággént is funkcionált. A következő – meglehetősen óvatos és jellemző módon kompromisszumos – lépésekre hetven évet kellett várni. A *Life Peerages Act* (1958) lehetővé tette olyan Lordok (*Life Peers*) kinevezését (első ízben nők kinevezését is!), akik a ház teljes jogú tagjaivá váltak ugyan, de főrendi címük nem volt örökletes, csupán élethosszig tartó. (Ugyanebben az évben módosították a házszabályt is, lehetővé téve, hogy azok a Lordok, akik az üléseket nem tudják vagy nem kívánják látogatni, szabadságra mehessenek (*Leave of Absence*). Az intézkedés elsősorban arra irányult, hogy a ház üléseit egyébként nem látogató főrendek (*Backwoodsmen*), a szavazásokon „váratlanul” felbukkanva befolyásolhassák annak végeredményét.) Végül a *Peerage Act* (1963) lehetővé tette, hogy az örökletes Lordok lemondjanak főrendi címükről, s ekképpen az alsóház tagjaivá váljanak. Továbbá feljogosította az örökletes női főrendeket, hogy elfoglalják helyüket a házban, és megszüntette a skót képviselő Lordok rendszerét (korábban Skócia mindössze 16 főrendet delegálhatott a második kamarába, az 1707-es *Act Of Union* értelmében), miáltal valamennyi skót *Peer* a felsőház tagjává vált. (Az ír főrendek még 1922-ben elvesztették képviselőiüket.) Ami pedig a felsőház jogkörét illeti, azt a híres-hírhedt *Parliament Act* 1911-ben, valamint módosítása 1949-ben alaposan megnyirbálta. Az utóbbi két évről egy évre mérsékelte a nem pénzügyi *Public Bille*² elodázásának lehetőségét, és születésének körülményei az 1968–1969-es reformtervezet torz előképének is tekinthetők... Ezen reformok együttesen olyan változásokhoz vezettek a Lordok Házában, amelyek nem voltak szembetűnőek, ám a kamara munkamódszereinek és jelenléti szokásainak módosulásához vezettek.³

E változások ellenére a hatalomra kerülő munkáspárti kabinetek mindig kényelmetlen helyzetbe kerültek a felsőházban, hiszen ott a Konzervatív Párt olyan elsőprő többséggel rendelkezett (bizarr módon még a kormány padsorait is *Tory Peerek* töltötték meg), hogy a kamara – korlátozott jogköre ellenére is – komoly fennakadásokat okozhatott a kormány törvényhozási programjában, különösen a II. világháborút követően, amikor a Parlamentnek évről-évre egyre több törvényjavaslatot kellett megtárgyalnia. (Erre a problémára csak részben jelentett megoldást az úgynevezett Salisbury-Addison⁴-doktrína vagy konvenció,

frakcióvezetője és a Királyi Államtanács (*Privy Council*) elnöke, 1968 és 1970 között pedig a szociális- és egészségügyi tárca feje volt.

² A brit törvényhozás megkülönböztet *Public*, ezen belül is *Government*, illetve *Private Members' Bille*ket, valamint *Private* és *Hybrid Bille*ket. Míg a *Public Bille*k általános, az egész országra, az összlakosságra kiterjedő ügyekre vonatkoznak, és ezáltal a leggyakoribb törvényjavaslatok (értelmszerűen a kormány tagjai, vagy a Parlament kormányon kívüli tagjai terjesztik be őket), addig a *Private Bille*k leginkább helyi ügyekre, részproblémákra vonatkoznak, a *Hybrid Bille*k pedig a *Public* és *Private Bille*k sajátos keverékét jelentik.

³ Lásd: J. R. Vincent alapos tanulmányait e tárgyban. (*The House of Lords*. Parliamentary Affairs, vol. 19. (1966) No. 4.; *Legislation in the House of Lords: a Correction and Reconsideration*. Parliamentary Affairs, vol. 20. (1967) No. 2.)

⁴ Addison vikomtról és Cranborne vikomtról (1947-től Salisbury 5. márkija is egyben) kapta nevét, akik közül az előbbi a kormánypárt, míg az utóbbi a konzervatív ellenzék frakcióvezetője volt a felsőházban a tárgyalt időszakban. Az eredeti Salisbury-doktrína, melynek értelmében a nép és az alsóház akarata nem feltétlenül azonos, így a második kamara feladata visszaküldeni az alsóházba a

mely 1945 és 1951 között honosodott meg, s amelynek értelmében, a Lordok többé nem kísérelték meg leszavazni a kormány azon (nem pénzügyi!) törvényjavaslatait a II. vagy III. olvasat⁵ alkalmával, amelyekről a választási program említést tett.) Mindazonáltal a konzervatív Lordok helyzete sem volt irigylésre méltó, hiszen bármilyen meggondolatlan lépés, amelyet alsóházi kollégáik érdekében követtek volna el a törvényhozás folyamán, könnyen a ház megszüntetéséhez vezethetett volna, így nem meglepő, hogy a legtöbb esetben nagy önmérséklettel tettek tanúbizonyságot.

Ugyanez a kényes helyzet állt elő 1964-ben, amikor a Munkáspárt tizenhárom év után ismét hatalomra került. A választási programban ugyan kilátásba helyezte a Lordok Háza reformját, kijelentve, nem fogja eltérni, hogy a konzervatív többségű felsőház keresztezze törvényhozási programját,⁶ ám az alsóházi erőviszonyok (mindössze hét fős kormánytöbbség!) óvatosságra kényszerítették. Így, noha nem került sor konfliktusra a két kamara, illetve a két párt között, a felsőház – a kormány által beterjesztett törvényjavaslatok vitái során – többször is finoman jelezte, hogy nem lesz engedelmes eszköze a kabinetnek, annak ellenére sem, hogy a vitás *Billek* sokkal könnyebben váltak jogszabállyá, mint bármelyik korábbi liberális vagy munkáspárti kormány idején. Az 1966-os választások következtében azonban a kormány 110 fős többségre tett szert, így biztosabb háttérrel foghatott hozzá választási ígéretei teljesítéséhez, amelyek gyakorlatilag azonosak voltak a két évvel korábbiakkal.⁷ Ami a Lordok Háza reformját illeti, a kabinet tagjainak véleménye megoszlott e tekintetben. Richard Crossman például elkötelezett reformernek számított, ám vele kapcsolatban fontos megjegyeznünk, hogy nézetei szerint az egész Parlament reformra szorult, így ő mindvégig ennek kontextusában kezelte a felsőház reformját.⁸ Másokat azonban kevésbé lelkesített a reform gondolata (többen is úgy vélték, ennél jóval fontosabb ügyek is vannak, amelyekkel foglalkozni kell), legfeljebb a felsőház jogkörét szerették volna tovább kurtítani. Crossman azon kevesek egyike volt, aki felismerte, hogy a ház összetételének és jogkörének problémája összefügg egymással, és csakis együtt érdemes változtatni rajtuk.⁹ Továbbá nemcsak fokozott ellenőrző szerepet szánt az új kamarának, hanem úgy vélte, az hatékonyan tehermentesíthetné az alsóházat, ha átvinné annak bizonyos törvényhozási feladatait. A progresszív Lordok többsége is tisztában volt azzal, hogy szükség van házuk reformjára, és közülük többen is szószólói voltak korábban különféle reformtervezeteknek. A *Hansard Society* felmérése viszont, amelyet a felsőház üléseit rendszeresen látogató főrendek körében végzett, s amelyre mintegy háromszázan válaszoltak, azt mutatta, hogy a ház összetételének megváltoztatására irányuló egyetlen felvetett reformtervezetnek sem sikerült többséget szereznie. A lehetséges alternatívák között szerepelt az örökletes főrendek azonnali

vitás *Billeket*, a 19. század utolsó harmadában vált elfogadott konvencióvá, s Lord Cranborne nagypapjának, Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, Salisbury 3. márkijának nevéhez köthető, aki három ízben (1885–1886, 1886–1892, 1895–1902) volt miniszterelnök. Lásd: *House of Lords Library Note* (a továbbiakban: LLN) – The Salisbury Doctrine (2006/06) London, 2006.

⁵ A törvényhozás szakaszai a brit alsó- és felsőházban a következők: *First Reading*, *Second Reading*, *Third Reading* vagy *Report Stage*, esetleg *Committee Stage* (alkotmányos *Billek* esetében).

⁶ *Labour Manifesto 1964 – Let's Go with Labour for the New Britain*. Part 4/2. In: Craig, Frederick Walter Scott: *British General Election Manifestos: 1900–1974*. London, 1975. 272.

⁷ *Labour Manifesto 1966 – Time for Decision*. Part 5/2. In: *British General Election Manifestos: 1900–1974*, 307.

⁸ Lásd a Crossman által írt előszót *Bagehot The English Constitution* című munkájának 1963-as kiadásában.

⁹ Lásd: *House of Lords Reform*. (Cmnd. 3799) *Her Majesty's Stationery Office*. London, 1968. 8–10.

kizárása, továbbá szavazati joguk megvonása (az összlétszám megőrzése mellett), valamint az örökletes főrendek választása önmaguk által és végül a jelenlegi helyzet fenntartása, vagyis a reform mellőzése. Noha a munkáspárti Lordok 31%-a, valamint a *Life Peerek* 51%-a, sőt az örökletes főrendek 18%-a is az utóbbiak kizárása mellett foglalt állást, a megkérdezettek relatív többsége (49%) az adott helyzet bármiféle megváltoztatása ellen voksolt. A többség egyébként a felsőház új tagjainak kiválasztására irányuló alternatívákra is nemet mondott, azt azonban készséggel elismerte, hogy a kamara ügyrendi szabályzatán lenne mit változtatni, ahogy a Parlament közös és szakbizottságait jellemző helyzeten is. (Nem egy munkáspárti főrend viszont egyenesen azért utasította el a reform gondolatát, mert az esetleg a ház pozíciójának erősödéséhez vezetne, amit egyikük sem tartott kívánatosnak. Alternatív ötletként inkább a második kamara megszüntetését javasolták!)

Végül Lord Mitchinson – egy nevezetes és befolyásos radikális főrend – volt az, aki (1967. április 12-én, a felsőház délelőtti ülésén) felhívta a figyelmet a reform szükségességére,¹⁰ hogy állásfoglalásra kényszerítse a kormányt, ám a Munkáspárt frakcióvezetőjének, Lord Longfordnak a válaszából kitűnt, hogy a kabinet elképzelése a tárgyban még nem tisztázódott. Végül a konzervatív frakcióvezető-helyettes, Lord Harlech szólalt fel, aki beszédében hangsúlyozta, hogy pártja kész megvitatni a ház reformjára irányuló konstruktív javaslatokat. Crossman és a reformot támogató kormánytagok megértették, hogy itt a lehetőség a kooperatív és átfogó reformra, és igyekeztek erről meggyőzni a tétovázó miniszterelnököt is, aki végül igent mondott. Júliusban fel is állítottak egy kormánybizottságot, eredetileg azzal a céllal, hogy javaslatokat terjesszen a kabinet elé a felsőház jogkörének reformjáról, ám ennek tagjaira oly nagy hatást gyakoroltak Crossman és egy másik reformer, Lord Shackleton (a Munkáspárt frakcióvezetője a felsőházban) nézetei, hogy túlteljesítették feladatukat, és nyár végére az összetétel kérdésében három modellel álltak elő. A legradikálisabb terv értelmében az új kamara háromszáz főből állt volna, melynek tagjait egy független bizottság nevezte volna ki. A második elképzelés az ún. „egyszerű kétszintes modell” volt, ám a bizottság többsége végül is a sokkal bonyolultabb „finomított kétszintes modell” mellett tette le voksát.¹² Ennek értelmében a Lordok Házát „szavazó” és „nem-szavazó” főrendek alkotnák. Míg az előbbiek jórészt a *Life Peerek* közül kerülnének ki, az utóbbiak döntő hányadát a jelenlegi örökletes főrendek tennék ki, akiknek megengednék, hogy életük végéig a ház tagjai maradjanak. A bizottság döntése természetesen nem kötelezte el a kormányt egyik modellel mellett sem, de Crossman és Lord Shackleton legnagyobb örömére végre megkezdődhetett a párbeszéd a kormánypárt és az ellenzék között.

Ennek megfelelően a királynő az 1967–1968-as ülésszakot megnyitó trónbeszédében (1967. október 31-én) bejelentette, hogy a kabinet olyan törvényjavaslatot fog a Parlament elé terjesztani, amely mérsékelni fogja a Lordok Háza jogkörét, és felszámolja annak örökletes főrendi bázisát, „lehetővé téve, hogy továbbfejlődjön egy modern parlamentáris rendszer keretein belül”. Kijelentette továbbá, kormánya készen áll arra, hogy megfelelő tárgyalásokba bocsátkozzon az ellenzékkel, egy ilyen jelentőségű alkotmányos változásnak megfelelően.¹³ A kormány ajánlata, akárcsak korábban Lord Harleché nem hirtelen jött ötlet volt.

¹⁰ Lásd: Bromhead, Peter – Shell, Donald: *The Lords and their House*. Parliamentary Affairs, vol. 20. (1967) No. 4.

¹¹ *House of Lords Hansard* (a továbbiakban: HL Hansard), vol. 281, cols. 1287–1396.

¹² Morgan, Janet P.: *The House of Lords and the Labour Government: 1964–1970*. Oxford, 1975. 172–174.

¹³ Havighurst, Alfred F.: *Britain in Transition. The Twentieth Century*. Chicago & London, 1979. 534.; Crossman, Richard: *The Diaries of a Cabinet Minister*. Vol. II. London, 1976. 542–545.

Egy héttel a királynő beszéde előtt a kormány (Lord Gardiner és Lord Longford) és az ellenzék prominens tagjai (Lord Carrington és Lord Jellicoe) már megvitatták a beszéd eme kitételét. Egyetértettek abban, hogy a Lordok közös érdeke egy mielőbbi ésszerű reform, az ellenzék pusztán csak amiatt aggódott, hogy ennek megtervezésében a kormány a partner szerepét osztja-e rá, vagy be kell érnie a megfigyelő szerepével. Az ellenzék frakcióvezetője az alsóházban azonban megnyugtató választ kapott, amikor a beszédet követő vitában fel is tette kérdését a miniszterelnöknek, aki közölte, hogy a pártközi tárgyalások „valódi tárgyalások lesznek”, ám ugyanekkor figyelmeztette is az ellenzéket: amennyiben a tárgyaló felek nem tudnak megegyezni, vagy a megbeszélések annyira elhúzódnak, hogy ebben az ülészakban nem lesz lehetséges a Parlament elé vinni a reformra vonatkozó törvényjavaslatot, a kormány maga fog előállni egy saját tervezettel.¹⁴ A trónbeszédet követő értekezleten Crossman és Lord Shackleton igyekezett megnyugtani az ellenzéket, hogy a kabinet nem kötelezte el magát egyetlen lehetséges reformtervezet mellett sem, ami csak részben felelt meg a valóságnak. A kormány ugyanis leginkább a harmadik modellt preferálta, ám ezzel a pártközi értekezleten kívánt előhozakodni, hogy rögtön az elején ne gördítsen akadályt a konstruktív párbeszéd elé. Crossman, akinek szerepe időközben egyre fontosabbá vált,¹⁵ felhatalmazást kapott a kormányfőtől, hogy koordinálja a reformot. A Munkáspárt gyűlésén olybá tűnt, hogy az alsóházi képviselők elfogadták a reform ötletét (feltéve, hogy nem kell túl sok engedményt tenni a konzervatívoknak), így immár semmi sem állt a pártközi megbeszélések útjában. Edward Heath, a konzervatívok, és Jeremy Thorpe, a liberálisok vezére elfogadta Wilson meghívását, hogy vegyenek részt a tárgyalásokon, és mindkét ellenzéki vezető mutatott is némi érdeklődést a reform iránt, legalábbis a megbeszélések korai szakaszában. A konferencia első ülése előtt egy miniszteri bizottságnak el kellett döntenie, hogy melyik szakminisztérium vállalja a felelősséget a leendő törvényjavaslatért. Hosszas vita után végül is úgy döntöttek, hogy ezt a feladatot a Belügyminisztériumra (*Home Office*) bízzák, és ez – mint utóbb kiderült – nem volt szerencsés választás. Ennek következtében Roy Jenkins és Richard Crossman váltak felelőssé a törvénytervezetért. A pártközi konferencia 1967. november 8-tól 1968. június közepéig tartott. A tárgyalásokon a kormányt Lord Gardiner, a Lordkancellár (*Lord Chancellor*), Lord Longford, a Lordpecsétőr (*Lord Privy Seal*) és a kormány frakcióvezetője a felsőházban, valamint a helyettes frakcióvezető, Lord Shackleton¹⁶ képviselte, aki a pártközi konferencia elnöke is volt. Továbbá Richard Crossman, Roy Jenkins, a belügyminiszter¹⁷ és John Silkin, a párt alsóházi frakciójának fő szervezési és fegyelmi vezetője (*Chief Whip*), aki mindössze egyszer volt jelen. A konzervatívokat Lord Carrington és Lord Jellicoe képviselte, valamint Reginald Maudling és Iain Macleod az alsóházból. A liberálisok Lord Byerst és Jeremy Thorpe-t küldték. Egyéként a pártok egyike sem látta el előzetes instrukciókkal a küldötteket, s ez megkönnyítette számukra a tárgyalásokat,¹⁸ amelyek gördülékenyen haladtak, és a karácsonyi szünetig sikerült megállapodniuk abban, hogy a reform mind a ház összetételét, mind jogkörét érinteni fogja. Az előbbi esetében nem volt kétséges, hogy ez elsősorban az örökletes főrendek

¹⁴ *House of Commons Hansard* (a továbbiakban: HC Hansard), vol. 785, cols. 27–30.

¹⁵ A kormányátalakítás következtében alsóházi frakcióvezető és a Királyi Államtanács elnöke lett. (Lásd: 7. lábjegyzet.)

¹⁶ 1968 januárjától frakcióvezetői minőségben váltotta fel Lord Longfordot a tárgyalásokon.

¹⁷ 1967 novemberétől James Callaghan váltotta a tárca élén, ezáltal a tárgyalásokon is.

¹⁸ A munkáspárti képviselők próbaszavazása 1967 decemberében azt mutatta, hogy az alsóházi képviselők egyik tervezetet sem részesítették előnyben a másikkal szemben, és a reform részletei sem különösebben foglalkoztatták őket.

kizárását fogja jelenteni a Lordok Házából, ami természetesen érzékenyen érintette a konzervatívokat. Am a pártot képviselő Lord Carrington és Lord Jellicoe az ésszerű reformot tartotta a legfontosabbnak, és ennek érdekében készek voltak a kompromisszumra. Alsóházi kollégáik azonban ezt nemigen vették figyelembe, és a taktikai megfontolások jobban lekötötték őket, mint a reform gondolata.

Mielőtt a pártközi konferencia ismét összeült januárban, jó néhány értekezletre került sor a Lordok Háza frakcióvezetői között, akik egyfajta albizottságként tevékenykedtek eddig is.¹⁹ Megbeszéléseik és a konferencia ügymenete között éles kontraszt húzódott, tekintve, hogy Lord Shackleton, Lord Byers és Lord Jellicoe,²⁰ azon túl, hogy a reform elkötelezett hívei voltak, sokkal rugalmasabban, közvetlen hangnemben tárgyalhattak egymással, és mivel parlamenti munkájuk során eddig is kénytelenek voltak alkalmazkodni egymáshoz, ez most sem esett nehezükre. Ezenkívül azzal is tisztában voltak, hogy saját hátsó pad-soraik Lordjainak (*Backbench Peers*) reakciói gyakran kiszámíthatatlanok, és az ő, valamint a független Lordok (*Crossbench Peers*) támogatását is biztosítani kell ahhoz, hogy a reformot sikerre vigyék. (Az úgynevezett fehér könyv vitája mutatja majd meg, mennyire jól végezték a frakcióvezetők a dolgukat a házban.) A kis csoport a két titkár segítségével egyfajta kötetlen műhelymunkának szentelhette magát, és tette mindezt igen eredményesen, noha a Belügyminisztérium anyagilag csak részlegesen és vonakodva járult hozzá a különböző elemzések és hatástanulmányok elvégzéséhez, amelyek fontosságát Lord Shackleton lépten-nyomon hangsúlyozta, és hiányolta a pártközi konferencián. Ezek igen alapos képet rajzoltak a ház összetételének és munkájának jellegzetességeiről (főrendek típusai, ülések látogatottsága, ülések ideje, szavazások, ügyrendi problémák, az ügymenet a két kamara között stb.), továbbá felmérték a reform lehetséges következményeit (létszámmódosítás, nyugdíjkorhatár bevezetése, pártok közötti egyensúly megteremtése stb.). Ezen felmérések és statisztikák egy része később bekerült a fehér könyvbe,²¹ és igen hasznosnak bizonyultak, amikor a *Parliament Bill*t próbálták meg – a szó legszorosabb értelmében – átverekedni az alsóházon. Mindazonáltal a reformerek eme szűk körére jellemző, hogy az általuk kifejlesztett felsőház végső modelljét addig finomították, míg az a laikusnak számító alsóházi képviselők szemében már-már utópisztikusnak tűnt a későbbiek folyamán, és ez volt az egyik tényező, amely később a vesztét okozta. Nem mellékes az sem, hogy az albizottság szorgalma ellenére a konferencia már csak igen vontatottan haladt tovább 1968 januárjától, így az a remény, hogy munkáját két-három hónap alatt elvégezheti, végképp kezdett szertefoszlani, következésképp az az elképzelés is, hogy a javaslatai alapján megszerkesztett törvénytervezetet az 1967–1968-as ülésszakban a Parlament elé lehet terjeszteni. (1968 márciusára például csak további két jelentősebb kérdésben sikerült dűlőre jutni. Ezek közül az egyik a harmadik modell elfogadtatása volt az ellenzékkel.) Április elején az egyházi főrendek delegációja is megjelent a konferencián, s miután garanciát kaptak arra nézve, hogy az új felsőház tagjai maradnak, beleegyeztek abba, hogy az ott helyet foglaló érsekek és püspökök számát 26-ról 16 főre csökkentse.²² (A kormány, sőt a reformerek is úgy ítélték meg, hogy a *Church of England* és az állam olyan szoros és speciális szálakkal kötődik egymáshoz évszázadok óta, amelyeket egyelőre nem kellene megbolygatni.)

¹⁹ Morgan: *The House of Lords*, 178–181.

²⁰ Lord Carringtont helyettesítette, aki ez időtájt Ausztráliában tartózkodott.

²¹ *House of Lords Reform*. (Cmnd. 3799), 3–7.

²² Canterbury és York érsekei, London, Durham és Winchester püspökei, továbbá tizenegy rangidős megyéspüspök.

Fontos megjegyeznünk azonban, hogy a krónikusan gyengélkedő brit gazdaság²³ az előző év őszén ismét nehéz helyzetbe került, s ezzel együtt a pénzügyi helyzet is katasztrofálisan alakult, így a kormány pozíciója ekkorra (nem utolsósorban a késedelmes intézkedés miatt) komolyan megrendült,²⁴ és a konzervatív ellenzék immár semmiféle ügyben sem óhajtott közösséget vállalni a bukásra álló Munkáspárttal. Ez igencsak fagyossá változtatta a légkört a konferencián. Mindazonáltal 1968. május 7-ig sikerült megegyezniük a legtöbb felmerülő kérdéssel kapcsolatban, továbbá megállapodtak a fehér könyv (*White Paper*) tervezetének előkészítésében, amikor is Iain Macleod kijelentette (egyések szerint az árnyék-kormány nyomására, bár ő ezt tagadta), hogy a konzervatívok alsóházi képviselői a konferencián nem fogják aláírni az elkészült fehér könyvet, amennyiben a reform végrehajtását nem halasztják el. Crossman ezt egy ügyes kompromisszummal megpróbálta feloldani, hiszen életbevágó volt, hogy mindhárom érintett fél aláírja a dokumentumot, ám úgy tűnt, ez sem lesz képes feltartóztatni a tárgyalások zátonyra futását.²⁵ A megbeszéléseket ideiglenesen fel kellett függeszteni. A reformereket ez igencsak aggasztotta, hiszen tudatában voltak annak, hogy ha a reform lehetősége, amely most elérhető közelségbe került, elillan, egyhamar nem kínálkozik ilyen kedvező alkalom. (Különösen, ha a konzervatívok kerülnek hatalomra...) Ráadásul Crossman magára maradt: alsóházi kollégáit nemigen érdekelte a felsőház reformja. Michael Stewart, a külügyminiszter azon kevesek egyike volt, aki támogatta volna Crossman elképzeléseit, csak hogy szaktárcája teljesen lefoglalta, így nem lehetett a segítségére. Roy Jenkinstől pedig, aki megbízható szövetséges volt, maga a kormányfő fosztotta meg azáltal, hogy a pénzügyi helyzet bűnbakjának megtett James Callaghant a pénzügyminisztérium éléről a belügyi tárca élére helyezte, és utóda Jenkins lett. Callaghan az előzetes sajtóértesüléseknek megfelelően nemigen volt a reform hívének nevezhető, azonkívül, jobban átlátva az alsóházi helyzetet, tisztában volt azzal, hogy a tervezetet nehéz, sőt kockázatos lesz átvinni az alsóházon. Crossman azonban szilárdan elkötelezett híve volt a reformnak, és túlságosan sok energiát fektetett bele ahhoz, hogy most egyszerűen veszni hagyja. Egyedüli megoldásnak az tűnt, ha ő és a reformerek sürgetik a törvényjavaslat mielőbbi elkészültét, vagy legalább a fehér könyv megvitatását mindkét kamarában, még a nyári szünet előtt. Így május közepére Crossman az albizottság két titkárának segítségével elkészítette a fehér könyv előzetes fogalmazványát.²⁶ Fáradozásait saját kormánya azzal „hálálta” meg néhány héttel később, hogy rosszállását fejezte ki az ellenzéki frakcióvezetőkkel való szoros kollaboráció miatt... Ekkorra a parlamenti légkör egyre feszültebbé vált, s az ellenzékhez hasonlóan már a kormány is vonakodott a másik féllel való kooperációtól. A soron következő kabinetülés is azt mutatta, hogy a reform ellenzői egyre erősebb pozícióba kerültek, s ez egészen odáig fajult, hogy a pünkösdi szünet folyamán, amikor Crossman külföldön tartózkodott, a belügyminisztérium munkatársait felkérték, hogy – teljes diszkreció mellett! – készítsenek egy rövid törvénytervezetet a Lordok Háza jogkörének redukálására. Lord Shackleton ugyan hallott valamiféle szóbeszédet erről a Parlamentben, ám ezt

²³ Lásd: Egedy Gergely: *Nagy-Britannia története*. Budapest, 1998. 306–311.; Pollard, Sidney: *The Development of the British Economy. 1914–1990*. London, 1992. 345–375.

²⁴ Az időközi választásokon négy választókerületben is vereséget szenvedett (Acton, Dudley, Meriden és Warwick & Leamington), amelyből három ugyanarra a napra esett.

²⁵ Morgan: *The House of Lords, 186–187.*; Crossman, Richard: *The Diaries of a Cabinet Minister*. Vol. III. London, 1977. 51.

²⁶ Crossman: *The Diaries of a Cabinet Minister*, vol. III. 47., 72.

puszta pletykának vélte. Így a reformerek annak tudatában tevékenykedtek, hogy a tervezettüknek nincs alternatívája...²⁷

Június közepére az alsóház napirendje tűrhetetlenül zsúfolttá vált, és ezt tovább nehezítette a kölcsönös gyanakvás légköre. Ilyen körülmények között kerültek a Parlament elé a *Southern Rhodesia Order*, az ENSZ – teljes gazdasági embargót kilátásba helyező – szankciói, amelyeknek vitája és szavazása igencsak felkorbácsolta az indulatokat mindkét kamrában, s végül megadta a kegyelemdőfést az ideiglenesen felfüggesztett pártközi konferenciának. Az előzményekhez hozzátartozik, hogy az apartheid-rendszerű Dél-Rhodesia (azon túl, hogy rengeteg fejtörést okozott a Wilson-kormánynak, gyakorlatilag az egész ciklus alatt),²⁸ 1965-ben egyoldalúan deklarálta függetlenségét, aminek következtében London részleges gazdasági embargót léptetett életbe.²⁹

A kormány ezidáig azzal a burkolt célzással tartotta sakkban a Lordokat, hogy renitens magatartás esetén elmarad a ház reformja, ám a reformot ellenző és a kormány iránt ellen-szenvvel viseltető konzervatív örökletes *Backbench*-főrendek – akiknek egy része bizonyos lojalitással viseltetett Dél-Rhodesia iránt pénzügyi, mezőgazdasági érdekeltségei, esetleg rokoni kapcsolatai folytán – úgy döntöttek, hogy a szankciók ellen fognak szavazni. Más konzervatív *Peerek* (mint például Lord Harlech) úgy vélték, hogy a kabinet eddig túl elnéző volt a rhodesiai kormánnyal szemben, és helyeselték a szankciókat. A kérdés komolyan megosztotta a Konzervatív Pártot, olyannyira, hogy a frakcióvezetők már mindkét házban a pártszakadástól tartottak. Mivel a szankciók csak akkor váltak volna érvényessé, ha azokat mindkét ház megszavazza, a kormány úgy döntött, a Lordok értésére adja, mit kockáztatnának ezzel a lépéssel. Lord Shackleton tehát – aki komolyan aggódott ennek lehetősége miatt – figyelmeztette a felsőházat, hogy ebben az esetben a pártközi konferenciát fel kellene függeszteni, és a reform további sorsa válna kétségesse. Június 15-én pedig Roy Jenkins birminghami beszédében immár nyíltan ezzel a retorzióval fenyegette meg a Lordok Házát. A reformerek és néhány miniszter attól tartott, hogy az éles hangú fenyegetés esetleg azokat a főrendeket is ellenállásra készíteti majd, akik eredetileg támogatták a szankciók megszavazását, ám számos munkáspárti képviselő vélte úgy, hogy ideje a „kemény kéz” politikájához nyúlni a felsőházat illetően. Ez viszont már a két kamara közötti konfliktus lehetőségére hívta fel a figyelmet. Ráadásul az érintett Lordok számára a szavazás mindinkább presztízs kérdéssé vált, és Lord Salisbury, a konzervatívok prominens veteránja, valamint Lord Grimston és Lord Coleraine a főrendi ellenzék élére állva azt hangoztatták – némileg álszent módon –, hogy a felsőház ebben az esetben nem tesz mást, mint alkotmányos jogait gyakorolja. (Mindezt akkor, amikor a közvéleménykutatások egyértelműen helyeselték a szankciókat, viszont helytelenítették a Lordok beavatkozását a másik oldalon.) A Lordok frakcióvezetői, meggyőződéses reformerekként, tartottak a szavazás következményétől, és közülük Lord Carrington került a legkellemetlenebb helyzetbe, hiszen nem függetleníthette magát az erőteljes nyomástól, amelyet pártja *Backbench Lord*-jai gyakoroltak rá, holott még a bizalmatlansági szavazás ötletét is felvetette az árnyékkormánynak, amely azonban elutasította azt.³⁰

Az alsóház június 17-én vitatta meg a szankciókat, majd 319 szavazattal, 246 ellenében jóváhagyta azokat. A felsőház vitájára, melyet a Lordkancellár nyitott meg, 17-én és 18-án

²⁷ Morgan: *The House of Lords*, 189–190.

²⁸ Crossman naplójában és Wilson emlékirataiban lépten-nyomon előkerülnek az afrikai ország okozta problémák és következményeik.

²⁹ Wilson, Harold: *The Labour Government. 1964–1970. A Personal Record*. London, 1971. 158–163.

³⁰ Morgan: *The House of Lords*, 137–151., 190–193.

került sor. Beszédében Lord Gardiner felhívta a ház figyelmét, hogy nem lenne szerencsés, ha bármilyen meggondolatlan lépés a konferencia felfüggesztését eredményezné.³¹ Lord Byers felszólalása viszont egyenesen óva intette a Tory főrendeket, ne játsszák az abolicionisták kezére a házat, újjáélesztve valamennyi főbiát a felsőházzal kapcsolatban. Lord Carrington utoljára figyelmeztette a Lordokat, hogy a szankciók leszavazásának a reform lesz az ára, ám ez sem hatott... Meglepőbb volt (különösen a következmények ismeretében!) Lord Wade, a liberálisok frakcióvezetőjének felszólalása, aki kijelentette: lehet, hogy a kormány a sors ajándékának fogja tekinteni, ha a ház ellene szavaz, mert így megerősítheti pozícióját, ha azt követően – a választópolgárok szemében jogosan – fellép a Lordok Háza ellen, megnyirbálva annak megmaradt jogkörét. A szavazáson a szankciókat leszavazták ugyan (193 „igen” és 184 „nem”), ám a kormány veresége nem volt megalázó, tekintve, hogy 40 *Crossbench Peer* és a jelenlévő 18 püspök is a szankciók mellett voksolt a munkáspárti főrendeken kívül, ráadásul legalább 50–60 konzervatív Lord nem vett részt a szavazáson (vagy azért, mert tartózkodott, vagy azért, mert egyszerűen meg sem jelent a vitán). Lord Carrington jóslata viszont igaznak bizonyult: a szankciók leszavazása ugyanis – fontosabb következményein túl – csak morális verességgel járt a Lordok Háza számára, ráadásul a kormány igen rövid időn belül gyakorlatilag változatlan formában a Parlament elé terjesztette a szankciókat, s azokat – némi zúgolódás árán – mindkét kamara megszavazta!

Hosszú ideje ez volt az első alkalom, amikor a voksolás kimenetele kétséges volt, és amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a kormány mindössze kilenc szavazat ellenében szenvedett vereséget, a reformerek sikerként könyvelték el, hiszen ez egyrészt igen csekély többség volt, másrészt azok a konzervatív Lordok szavaztak a szankciók ellen, akiknek többsége ellenezte a reformot, s akik az új kamarában már nem rendelkeztek volna szavazati joggal. Ám ez az öröm korainak bizonyult, mert ekkor hozták tudomásukra a radikális törvénytervezet létét, és a 18-án, illetve 19-én tartott kabinetülések ennek megfelelően igen viharosak voltak. Többen a pártközi tárgyalások azonnali és végleges megszakítását és az alternatív *Bill* beterjesztését követelték.³² A miniszterelnök nem volt tisztában a helyzettel. Nem értette meg, hogy Lord Carrington nem térhetett ki a *Backbench Peerek* erős nyomása elől, és azt hitte, az árnyékkormány felhasználta a konzervatív főrendeket, hogy megalázza a kormányt, s az utóbbiban volt is némi igazság. Annyira dühös volt, hogy a reformerek csak igen nehezen tudták meggyőzni, hogy másnap ne a radikális (csak a ház jogkörét redukáló) törvényjavaslatot jelentse be az alsóházban retorzióként. (Ahogy arra a Parlament és a sajtó is számított.) Azzal érveltek, hogy ez egyesítené a Lordokat a kormány ellen, és könnyen felboríthatnák a törvényhozás menetrendjét, ha a fontos törvénytervezeteket blokkolják. Továbbá azzal is, hogy a felsőház hatalmának forrása az összetételben rejlik, s a kormány semmit sem ér el a jogkör további csökkentésével, hiszen elsősorban a konzervatív (és a kormány ellen szavazó) örökletes főrendeket kell eltávolítani a kamarából. Az érvek hatottak, de a pártközi konferencia folytatása immár végképp füstbe ment. Wilson ezt – az adott körülmények között – immár képtelenségnek tartotta. Ennek megfelelően (június 20-án) be is jelentette az alsóházban, hogy a tárgyalásokat nem lehet tovább folytatni, ám a Lordok Háza átfogó reformja ennek ellenére sem marad el, viszont a kormány most már egyoldalúan fog eljárni.³³

³¹ HL Hansard, vol. 293, col. 342.

³² Wilson: *The Labour Government*, 535–537., 608.; Crossman: *The Diaries of a Cabinet Minister*, vol. III. 96–102.

³³ HC Hansard, vol. 766, cols. 1314–16.; Crossman: *The Diaries of a Cabinet Minister*, vol. III. 102–104.

Az ezt követő napokban fel is állították az illetékes kormánybizottságot, amelynek számos tagja a pártközi konferencián is részt vett, így Richard Crossman, Lord Gardiner (a bizottság elnöke is volt egyben), Lord Shackleton, Lord Beswick és James Callaghan. Az utóbbi kivételével valamennyien elkötelezett reformerek voltak, azonban számolniuk kellett két új bizottsági tag jelenlétével is, akik korántsem bizonyultak a reform híveinek... Rendelkezésükre állt továbbá az albizottság két titkára is, s ez számottevő segítségnek bizonyult. Crossman úgy vélte, ha a fehér könyvet sikerre akarják vinni, meg kell nyerniük a konzervatívok hallgatóságos támogatását is, annál is inkább, hiszen az ellenzék és a Lordok Háza annak idején csak egy pártközi megegyezésen alapuló reformra adta áldását, és nem a kormány tervezetére. Ez azonban kényes feladatnak bizonyult, hiszen az alsóházi frakciók egyik oldalon sem nézték jó szemmel a másik oldallal való kommunikációt az adott politikai légkörben, arról nem is szólva, hogy a szankció-ügy következtében a hagyományos érintkezési csatornák úgyszólván használhatatlanná váltak. Mindezek ellenére a reformerek óvatos puhatólózására a konzervatív *Frontbench*³⁴ meglepően készségesnek mutatkozott. (A bizottság azt kérte, hogy az árnyékkormány járuljon hozzá a pártközi konferencia javaslatainak közzétételéhez, ismerje el, a fehér könyv előzetes fogalmazványa ezen javaslatok maximális megőrzésére törekszik, továbbá vállaljon garanciát arra, hogy ha a reformtörvényjavaslatot a Parlament megszavazza, hatalomra kerülése esetén nem hatálytalanítja azt.)³⁵ A reformereket ez megnyugtatta, de – mint később kiderült – igencsak túlértékelték a potenciális támogatást, annál is inkább, mert a konzervatív fegyelmi és szervezési vezetők nem járultak hozzá, pedig ez a vita alkalmával létfontosságú lett volna. A konzervatív *Frontbench* hivatalos támogatása nélkül a törvényjavaslat sikere az alsóházban a munkáspárti *Backbench* támogatásán múlt, és az ő jóindulatukra nemigen lehetett számítani... Akik – mint Callaghan is – tisztában voltak a *Backbench* zsigeri ellenszenvével a Lordok Háza iránt, egy percig sem hihették, hogy a *Parliament Bill*t támogatni fogják, sokkal inkább helyeselték volna az alternatív radikális tervezet törvénybe iktatását. Így végső soron a reformerek elképzelése – akik szinte kényszerrel ügyeltek arra, hogy megőrizzenek valamiféle kontinuitást a pártközi konferencia és a bizottság tevékenysége között³⁶ –, hogy az általuk kreált tervezetet minél hamarabb el kell fogadtatni a Parlamenttel, hibás számításnak bizonyult. A kormánynak amúgy sem maradt túl sok választása ekkorra: ha lemondott volna a tervezetről, saját hitelességét kérdőjelezte volna meg; az alternatív törvényjavaslat viszont ellenállásra sarkallta volna a Lordokat. Az utolsó lehetőség a konferencia összehívása lehetett volna egy bizonyos idő elteltével, ám erről Wilson hallani sem akart, helyette egyre inkább sürgette a bizottságot, hogy mielőbb készítse el a fehér könyvet. Erre már csak a nyári szünetben kerülhetett sor, és a nyaktörő íramú munka oroszlánrészét Crossman, Lord Shackleton és két titkár vállalta magára. A tervezetet tizenötször fogalmazták át, hogy lehetőség szerint a kormánypártot és az ellenzéket is megnyerje, és egyértelműen a pártközi konferencia javaslatait vették alapul, amelyek közül ugyan elhagytak néhányat, viszont nem is kreáltak újakat. A végső változat tehát alapvetően ugyanolyan volt, mint a Crossman által készített májusi fogalmazvány.

³⁴ A *Frontbench* a kormány, illetve az árnyékkormány tagjainak helye, míg a *Backbench* azon képviselők és Lordok helye a Westminsterben, akik nem tagjai a kormánynak vagy az árnyékkormánynak. *Crossbench* kizárólag a felsőházban található, ahol a pártok kívüli Lordok számára fenntartott helyeket jelöli.

³⁵ Morgan: *The House of Lords*, 195–198.

³⁶ *House of Lords Reform*. (Cmnd. 3799), 1.

Az új, 1968–1969-es ülészak megnyitása előtt (október 29-én) a miniszterelnök hivatalosan is felkérte a bizottságot, hogy terjessze a Parlament elé a fehér könyvet (*House of Lords Reform/Cmnd. 3799*), s ez meg is történt november 1-jén. Mivel a konferencia és a bizottság jegyzőkönyvei szigorúan titkosak voltak, az alsó- és felsőház tagjainak túlnyomó többsége most szembesült először a tervezet részleteivel, amely a következőképpen vázolta a leendő Lordok Házát: kétszintes lenne, „szavazó” és „nem szavazó” főrendek alkotnák. A reform után kinevezett új örökletes főrendek nem lehetnének a ház tagjai, a meglévő örökletes Lordok viszont élethosszig megkapnák a nem-szavazó státuszt, de végleg ki is vonulhatnának a második kamarából, ha nekik úgy tetszik. A szavazó főrendek a jelenlegi *Life Peerek* lennének (valamint a jogász Lordok és a püspökök),³⁷ illetve bizonyos számú örökletes főrend, akit az átmeneti időszakra *Life Peerré* kellene kinevezni. A szavazati jog feltétele az ülések rendszeres látogatása lenne (legalább 1/3). A nem szavazó Lordok viszont aktív szerepet játszhatnának a ház vitáiban és különféle bizottságokban, azonban sehol sem szavazhatnak.³⁸ A tervezet szerint a reform után valamennyi főrend szavazhatna az alsóházi választásokon, ám annak tagjai továbbra is kizárólag akkor lehetnének, ha lemondanak főrendi címükről, illetve felsőházi tagságukról.³⁹ A mindenkori kormány bizonyos többséggel kellene rendelkezzen a felsőházban, és ez a többség legalább tíz főt kellene jelentsen. (Ez nem kis csalódást jelentett a Munkáspárt alsóházi képviselőinek.) A szavazó főrendek száma így 230 lenne, amelyben a kormány részesedése 105, a legnagyobb ellenzéki párté 80, míg a kisebb ellenzéki pártoké 15 fő lenne.⁴⁰ A független Lordok megbecsültségét jelzi, hogy legalább harminc fős létszámot állapítottak meg számukra. (Holott ők nem képviseltették magukat, sem a konferencián, sem a bizottságban.) A kormánypárt csekély többsége és a *Crossbench Peerek* viszonylag magas létszáma volt hivatott garantálni a ház függetlenségét az éppen aktuális kormánnyal szemben, továbbá megakadályozni azt a precedensteremtő lehetőséget, hogy egy hatalomra kerülő párt kénytelen legyen túl nagy számban új főrendeket kineveztetni. Ez a megoldás ugyanis beláthatatlan következményekkel járna, amit a konferencia is mindenképpen meg kívánt előzni, akár azon az áron is, ha ez a csekély többség és a független Lordok nagy aránya olykor a kormány által kezdeményezett törvényjavaslatok leszavazásához vezetne. Ezenkívül a tervezet egy független bizottság felállítását javasolta, melynek feladata lenne – rendszeres időközönként – átvizsgálni az új felsőház összetételét, majd jelentést tenni a Parlamentnek vagy a miniszterelnöknek, felhívva a figyelmet egyes hibák korrigálására.⁴¹ (Például: megfelelőek-e az arányok a pártok között, minden egyes régióból érkeznek-e főrendek a Lordok Házába stb.) A fehér könyv szerint legcélszerűbb meghagyni a *Life Peerek* kinevezésének „már bevált” rendszerét⁴² (melynek értelmében a miniszterelnök javaslatára a Korona nevezi ki az új Lordokat, ám ezt az ellenzéki pártok vezéreinek is jóvá kell hagyniuk), noha a pártközi megbeszéléseken többször felmerült a patronátussal kapcsolatos visszaélés vádja, nem is egészen alaptalanul.⁴³ (A korábban említett felmérés során több Lord is hangot adott elé-

³⁷ *House of Lords Reform*. (Cmnd. 3799), 23–26.

³⁸ *House of Lords Reform*. (Cmnd. 3799), 12–13., 16–18., 20.

³⁹ *House of Lords Reform*. (Cmnd. 3799), 3799. 26–27.

⁴⁰ *House of Lords Reform*. (Cmnd. 3799), 13., 18–20.

⁴¹ *House of Lords Reform*. (Cmnd. 3799), 27–28.

⁴² *House of Lords Reform*. (Cmnd. 3799), 13–14.

⁴³ Wilson a Munkáspárt hatalomra kerülésétől, 1968 októberéig összesen száztíz új *Life Peert* neveztetett ki, amire korábban nem volt precedens. Már csak azért sem, mert a konzervatívoknak nem volt szükségük efféle kényszermegoldásokra. Így némileg érthető a konferencia aggodalma, hogy a

gedetlenségének, amelyben az alsóházi „profi” politikusok főrendi címekkel – és ezáltal felsőházi tagsággal – való jutalmazását sérelmezték, ami szerintük gyakran valamilyen politikai adósság vagy hála törlesztésére szolgált.) A főrendek díjazásának kérdése bizonyult talán a legkényesebb problémának, amelyet a bizottságnak meg kellett oldania, s amely a konferencián is heves vitákat váltott ki. Egyesek úgy vélték, hogy igenis szükséges lenne állandó fizetés bevezetése, míg mások azzal érveltek, hogy a konzervatívok és a közvélemény soha nem fogadná el egy fizetett (és kinevezett) ház ötletét, hiszen az így egyértelműen a miniszterelnök engedelmes eszköze lenne. A kemény kritikára reagálva a kormányfő személyesen garantálta, hogy a fizetésre vonatkozó utalást teljes egészében kihagyják a fehér könyvből, illetve a törvényjavaslatból. Ez így is történt. A fehér könyv csak annyit javasolt, hogy a jelenlegi költségtérítési rendszer – utazás és esetenként lakhatás – maradjon érvényben.⁴⁴ Ami az új második kamara jogkörét illeti, a javaslatok értelmében a felsőház hat hónappal halaszthatta volna el a *Public Billeket* a két ház közötti nézeteltérés dátumától számítva. A *Private Billek* esetében megszűnt volna az abszolút vétőjoga, csupán szuszpenziós vétőjoggal rendelkezett volna. Az alkotmányos garanciák, amelyek igyekeztek biztosítani az Alsóház primátusát a Felsőházzal szemben, előírták, hogy a vitás törvényjavaslatok egy bizonyos idő elteltével királyi jóváhagyás (*Royal Assent*) elé terjesztessenek.⁴⁵ A fehér könyv ugyanakkor határozottan elutasított bizonyos alternatívákat, így az új kamara tagjainak közvetlen vagy közvetett választását, illetve helyi szervek általi kinevezését vagy az egyetlen parlamenti ciklusra szóló mandátumot mint veszélyes tendenciák kialakulásának lehetőségét (például a két kamara rivalizálása, a felsőház, illetve egyes tagjai függetlenségének csorbulása stb.).⁴⁶ Bizonyos szempontból a két független volt a legérdekesebb, mert a bizottság – attól tartva, hogy ez végképp túl radikális reformnak tűnne a Parlament szemében – ide számúzta a tervezet életbe lépése után fontolóra veendő fejlesztési perspektívákat, a két kamara saját, illetve egymás közötti funkcióit és ügymenetét illetően (például: szükség esetén közös és/vagy vizsgálóbizottságok felállítása, szakértők bevonása,⁴⁷ új ügyrendi szabályzat stb.)

A sajtó általában kedvezően nyilatkozott a fehér könyvről, és az alsóházban sem hangzott el komolyabb kritika november közepéig (Enoch Powell beszédét leszámítva), ám ekkor a *Times* megszéllőztette egy szemtanú beszámolóját, aki 13-án részt vett a P. L. P.⁴⁸ ülésén, és elmondta, hogy azon egyrészt rendkívül kevesen vettek részt, másrészt mindössze egy alsóházi képviselő és egy Lord méltatta a fehér könyvet, az alsóházi képviselők döntő többsége viszont közömbös maradt, sőt az idősebb generáció, így Michael Foot, William Hamilton, Charles Pannell és Emanuel Shinwell egyenesen elutasítóak voltak. (Foot kivételével, aki már régóta a felsőház megszüntetése mellett tört lándzsát, mindannyian kevesellték a tervezett reformot, és valamennyi örökletes főrend eltávolítását követelték.) A tervezetért belügyminiszterként felelős Callaghan hiába dicsérte a fehér könyvet, Crossman pedig hiába érvelt azzal, hogy már maga a tény is, hogy a konzervatívok a reform elhalasztását kérték, a Munkáspárt győzelmét jelenti az ügyben, hiszen ez pontosan azt igazolta, az ellen-

túl sok új főrend felduzzasztaná a Lordok Házát, számos egyéb nemkívánatos következményt vonna maga után.

⁴⁴ *House of Lords Reform*. (Cmnd. 3799), 21.

⁴⁵ *House of Lords Reform*. (Cmnd. 3799), 14–15., 21–26.

⁴⁶ *House of Lords Reform*. (Cmnd. 3799), 10–12.

⁴⁷ A sors fintora, hogy ezek 1971–1972 folyamán lépésről-lépésre megvalósultak, immár a konzervatív kormány idején.

⁴⁸ *Parliamentary Labour Party*: a Munkáspárt parlamenti frakciói.

zék tisztában van vele, a reform megfosztja előnyétől a felsőházban, melyet eddig élvezett, ez sem használt. A következő napon maga a P. L. P. elnöke, Douglas Houghton a sajtó jelenlétében adott hangot a tervezettel szembeni rosszallásának.⁴⁹

A baljós előjelek után került sor a fehér könyv vitájára az alsóházban november 19-én és 20-án. A részvétel kiábrándítóan csekély volt: alig hetven képviselő hallgatta végig a nyitó-, illetve záróbeszédet, s csak mintegy harmincanan voltak jelen a vita legfontosabb részein. Az ülést Crossman nyitotta meg, beszédét azonban gyakran bekiabálások zavarták meg... Ezt követően a *Backbench* munkáspárti és konzervatív képviselői egymással versengve támadták a fehér könyvet. A konzervatív *Frontbench* részéről többnyire csak erőtlen támogatásra futotta, Iain Macleod kivételével, aki igen hatásos beszédet tartott, noha korábban igen szkeptikus volt a tervezettel szemben, ám ekkorra meggyőződéses támogatójává lett, s most szilárdan kiállt mellette. A kormánypárt viszont saját *Chief Whip*-je segítségével sem számíthatott, hisz ő egyszerűen nem is vett részt a vitán, Crossman nem kis bosszúságára. John Silkin ugyanis erősen befolyásolták apja, Lord Lewis Silkin nézetei, aki – a felsőház tagjaként – igen kritikusan viszonyult a fehér könyvhöz.⁵⁰ Eredetileg nem szerepelt szavazás a napirendben, ám a házelnök (*Speaker*) engedélyezte William Hamiltonnak, hogy javaslatlaltal éljen, s ő azt kérte a háztól, hogy utasítsák el a tervezetet. A javaslatról szavazni kellett, és ez módosította az eljárást. A fehér könyv mellett végül – a nem túl sikeres vitát követően – 270 képviselő szavazott, 159 ellenében, 90 fős tartózkodás mellett.

A szavazás kedvező hatással volt a Lordok Háza vitájára, melyet november 19-én, 20-án és 21-én rendeztek. Itt is elhangzottak – olykor nem túl hiteles vagy megalapozott – kritikák, emellett pedig komolyabb kifogások érték az erőteljes *Crossbench* jelenlétet, a miniszterelnöki patronátust, valamint a nyugdíjkorhatárt, leginkább itt is a *Backbench* részéről, de a ház döntő többsége a tervezet mellett foglalt állást. Összesen 101 felszólaló volt, többek között Lord Gardiner, Lord Shackleton, Lord Carrington és Lord Byers, hogy a legfontosabbakat említsük, ám a vita, néhány indulatos kirohanástól eltekintve (ezek egyike Lord Silkin részéről hangzott el), sokkal higgadtabb körülmények között zajlott, mint az alsóházban, annak ellenére is, hogy egy-két radikális javaslat is elhangzott. (Lord Milford és Lord Archibald például a felsőház megszüntetése mellett érvelt, míg mások éppen ennek eszközét látták a tervezetben.) A szavazás eredménye 252 „igen” volt 56 „nem” ellenében, ami nem csekély mértékben mindkét *Frontbench* erőteljes támogatásának volt köszönhető, a frakcióvezetők erőfeszítéseiről már nem is szólva. Tartózkodásra nem került sor, és valamennyi munkáspárti Lord a fehér könyv mellett voksolt.⁵¹ Az eredmény bátorítólag hatott a reformerekre, azonban nekik sem voltak illúzióik. A törvényjavaslat elfogadtatása az alsóházzal még csak ezután következett...

November 21-én Crossman, Silkin és Fred Peart (a kormánypárt frakcióvezetője az alsóházban) egyeztettek a miniszterelnökkel a *Parliament* (No. 2)⁵² *Bill* menetrendjét, és ennek megfelelően az I. olvasatot december 19-re tűzték ki, továbbá az is eldőlt, hogy a II. olvasatra csak a karácsonyi szünet után kerül majd sor. A gazdaság azonban továbbra is súlyos problémákkal küzdött, így Wilson felvetette, hogy az adott körülmények között a tör-

⁴⁹ Morgan: *The House of Lords*, 203–204.; Crossman: *The Diaries of a Cabinet Minister*, Vol. III. 256–257.

⁵⁰ Crossman: *The Diaries of a Cabinet Minister*, Vol. III. 267.

⁵¹ Morgan: *The House of Lords*, 204–208.

⁵² Lord Mitchinson már beterjesztett egy – a felsőház jogkörét érintő – *Private (Members') Bill*t ebben az ülésszakban (1968. november 7-én), amely a *Parliament Bill* nevet kapta, ám csak az I. olvasatot írta meg.

vényjavaslat irrelevánsnak tűnhet a Parlament szemében, és esetleg szükség lesz a feladására, más – fontosabbnak ítélt – *Billek* érdekében. A reformerek ekkor értették meg, hogy a Munkáspárt egyre több prominens tagjához hasonlóan a miniszterelnök is egyre kevesebb jelentőséget tulajdonít a felsőház reformjára... Wilson pusztán racionális szempontból helyeselte a reformot, ám politikai ösztöne azt súgta, hogy ez kemény küzdelem lesz, amely nem biztos, hogy megéri a fáradságot. Mindazonáltal a választási programban ígéretet tett a második kamara reformjáért, és az ENSZ-szankciók leszavazását követő beszédeiben is lépten-nyomon ezt hangsúlyozta, így már nem hátrálhatott meg. A következő kormányülésen (december 5-én) a kabinet tagjai megegyeztek, hogy bizonyos engedményeket tesznek a *Bill* potenciális ellenzői számára (a főrendek jogaival, illetve díjazásával, valamint a patronátussal kapcsolatban), s ezeket már a *preambulum*ban jelezni kell, továbbá, hogy a törvénytervezet pusztán a reformjavaslatok végrehajtásához szükséges alkotmánymódosításra irányulna.⁵³ Ezek tekintélyes engedménynek számítottak, de korántsem elégségesnek, ahogy arra a *Parliamentary Reform Group* fel is hívta a reformerek figyelmét december 16-án tartott ülésén. A döntés azonban hatalmas taktikai baklövésnek bizonyult a tervezet vitája során. Ráadásul jól jelzi a kormány és a helyzet bizonytalanságát a sajtótájékoztató (melyet a *Bill* Parlament elé terjesztése előtt tartottak), ahol Fred Peart a tervezett kompromisszumokat, vagyis a kabinet döntésének helyességét bizonygatta, míg Lord Shackleton igyekezett cáfolni azt a híresztelést, miszerint a kormány lemond a törvényjavaslatról. Wilson közben az alsóházban bejelentette, hogy a II. olvasatra február 3-án kerül sor.⁵⁴

A vitát Callaghan nyitotta meg, a liberálisok frakcióvezetője pedig azonnal jelezte támogatását, ahogy a konzervatív *Frontbench* bizonyos tagjai, így Reginald Maudling és Sir Alec Douglas Home, a korábbi miniszterelnök és frakcióvezető is, akinek beszéde gyakorolt is némi hatást pártja képviselőire. Ekkor a miniszterelnök hivatalosan is bejelentette a kormány kompromisszumos javaslatait, majd egyes miniszterek és a reformerek nem kis meglepetésére újabb ajánlattal állt elő. Felvetette, hogy a *Parliament Bill* összetétellel, illetve jogkörrel kapcsolatos rendelkezései a tervezettnél később léphetnének életbe, nem feltétlenül azonos időpontban.⁵⁵ Callaghan azonnal pártfogásába vette a javaslatot, amely nem volt teljesen új, lévén, hogy korábban már felmerült a kabinet ülésein mint lehetséges szükségmegoldás. A kellemetlen incidens azonban világosan jelezte a megfelelő kommunikáció hiányát az érintett miniszterek között. Összességében elmondható azonban, hogy a II. olvasat vitája a különböző rémhírek⁵⁶ és mindkét *Backbench* erőteljes támadásai ellenére (amelyek leggyakrabban a patronátust kifogásolták), sikereesebb volt, mint a fehér könyvé, és 285 képviselő szavazott a *Bill* mellett, 136 pedig ellene.⁵⁷ A törvényjavaslatnak azonban még át kellett jutnia az utolsó törvényhozási akadályon, vagyis a bizottsági szakaszon. Alkotmányos törvénytervezetről lévén szó, az alsóház bizottsággá alakulva döntött a reform sorsáról. A *Times* előrejelzése, mely szerint a kormány mindössze öt napot szán erre a procedúrára, túlzottan optimistának bizonyult... Ugyanis a *preambulum* és az a tény (mindkettő a kormány hibás döntésének következménye), hogy az új kamara összetételét érintő, bonyolultabb cikkelyek megelőzték a jogkörrel foglalkozókat, kedvező alkalmat kínált a

⁵³ Morgan: *The House of Lords*, 209–210.

⁵⁴ Crossman: *The Diaries of a Cabinet Minister*, vol. III. 287–288., 292.

⁵⁵ HC Hansard, vol. 777, cols. 53–56.

⁵⁶ A vita előrehaladtával elterjedt a hír, hogy kormánypárti *Backbench* képviselők tömegesen fognak tartózkodni a szavazáson, a nyomatékos felszólítás (*threeline whip*) ellenére is.

⁵⁷ Havighurst: *Britain in Transition*, 535.; Wilson: *The Labour Government*, 608–609.; Crossman: *The Diaries of a Cabinet Minister*, vol. III. 355–356.

tervezet ellenzőinek az obstrukcióra, s ők alaposan éltek is ezzel a lehetőséggel. Ez természetesen a *Backbench*-képviselőkre vonatkozott, akik eltérő motivációik ellenére összefogtak a tervezet ellen, a jobbszárnyon Enoch Powell, a balszárnyon Michael Foot vezetésével. Ennek következtében a február 18-án kezdődött bizottsági szakasz igencsak elhúzódott,⁵⁸ és április közepéig az alsóház a preambulumot és mindössze öt cikkelyt vitatott meg, noha ez már több mint tizenegy napot és nyolcvannyolc órát vett igénybe! Ekkorra a kormány törvényhozási menetrendje teljesen felborult, és elsőrendű alkotmányos válság bontakozott ki.⁵⁹ Az ok nyilvánvaló volt: a pártok közötti hagyományos érintkezési formák és konvenciók a szankciók leszavazása következtében nem működtek, így nem nyílt lehetőség kooperációra, vagyis ebben az esetben klotúrre. (Normális körülmények között ugyanis a pártok fegyelmi és szervezési vezetői egyeztették egymással a törvényalkotás menetrendjét, és a kormány mindig megfelelő időt biztosított az ellenzéknek arra, hogy az esedékes törvényjavaslatot megvitassa, netán módosításokat terjesszen be, majd lezárta a vitát.) Ráadásul az árnyékkormány, noha a II. olvasaton támogatta a *Bill*t, Iain Macleod kivételével nem lelkesedett az ötletért, hogy végképp átsegítse azt az utolsó akadályon, és úgy döntött, szabad kezét ad képviselőinek a vita, illetve a szavazás során. (A konzervatív *Chief Whip*, William Whitelaw ugyan rokonszenvezett a tervezettel, ám álláspontjáról nem tudta meggyőzni az árnyékkormányt.) Másrészt az obstrukció lehetőség volt a munkáspárti *Backbench* számára a lázadásra. A kormány szemében ugyanis ezek a képviselők – kis túlzással – csak ágyútöltelékek voltak a különböző viták során, és a korábbi törvényjavaslatok vitái már rávilágítottak a fegyelmi problémákra. A sors fintora, hogy éppen Crossman volt az, aki figyelmeztette a kabinetet arra, hogy a *Backbench*-képviselőket be kell vonni tényleges feladatokba, különben frusztráltságuk egy idő után megbosszulja magát, és lehetetlenné teszik a hagyományos eljárások és konvenciók működtetését, ahogy ez most be is következett. A színpalak mögött a *Backbench*-képviselők leginkább azzal érveltek, hogy a *Parliament Bill* az adott körülmények között ostoba időrablás, amikor fontosabb törvénytervezetekről kellene dönteni. (Azt már természetesen nem indokolták, hogy ez esetben miért vesztegetik a Parlament idejét obstrukcióval, miért nem szavazzák le egyszerűen a tervezetet, ha fontosabb Billeket is meg kellene vitatniuk.)

A reformerek képtelen jeleneteknek lehetettek szemtanúi: már a vita első napján az egyik munkáspárti képviselő, Robert Sheldon például két órán és húsz percen át beszélt egy módosítás érdekében, amelyet aztán szavazás nélkül visszavont! Ugyancsak ő két újabb, a felsőház jogkörét redukáló (3. és 5.) *Parliament Bill*t terjesztett be az obstrukció részeként február 18-án, illetve március 4-én.⁶⁰ Február 26-án a kormánynak száz képviselőre volt szüksége a 2. cikkely vitájának lezárásához, ami azonban annyira elhúzódott, hogy sok munkáspárti képviselő elhagyta a házat, így a vitarendezőknak hajnali 5:45-kor (!) kétségbeesett felszólítást kellett kiküldeniük az ülésteremből a szavazáson való megjelenésre, és csupán reggel 7:45-re sikerült összegyűjteni 102 képviselőt. Egy szemtanú beszámolója sze-

⁵⁸ Az alsóház február 18-án, 19-én, 20-án, 25-én és 26-án, továbbá március 18-án, 19-én és 20-án, valamint április 1-én, 12-én és 14-én vitatta meg a *Parliament Bill*t. Lásd: Crossman: *The Diaries of a Cabinet Minister*, vol. III. 370–375., 383., 385–386., 419–420., 423., 437–438.

⁵⁹ Wilson: *The Labour Government*, 609.

⁶⁰ LLN Proposals for Reform of the Composition and Powers of the House of Lords, 1968–1998. (2004/98.) London, 2004. 16.

rint a jelenet inkább hasonlított egy demoralizált hadsereg kétségbeesett hadműveletéhez, mint parlamenti ügymenethez.⁶¹

A kabinet február 27-én összeült, hogy kiutat találjon a szorult helyzetből. Az egyetlen lehetőségnek a klotúr tűnt, ehhez azonban az ellenzék nem járult volna hozzá, saját *Backbench*-képviselőik támogatására pedig nem számíthatott. Kitartani a tervezet mellett tovább súlyosbította volna a helyzetet, hiszen ez végképp felborította volna a kormány törvényhozási programját. Ugyanakkor feladni sem lehetett a *Bill*t, mert engedelmeskedni harminc-negyven lázadó képviselő követelésének veszélyes precedenst teremthetett volna. (Arról nem is szólva, hogy ez a kudarc nyílt elismerését jelentette volna.) Az indítvány, hogy a törvényjavaslatot egy ötven tagú közös bizottság elé terjesszék, szintén ellentmondott minden konvenciónak.⁶² Callaghan mindenesetre mielőbb dűlőre akarta vinni a dolgot,⁶³ akár a klotúr nyílt leszavazása által is, de ezt a kormány nem kockáztatta meg, így nem tehetett mást, engedélyezte a rémálommá fajuló bizottsági szakasz vitájának folytatását, legfeljebb megpróbálhatta azt megfelelőbb mederbe terelni. Crossman például türelmesen részt vett valamennyi idegtépő ülésen, és rendületlenül védelmezte a tervezetet, ám ez nem sokat ért... Callaghan is rendszeresen megjelent, ám egyre ingerültebb volt a fiaskó miatt. Dühítette a kormány kudarca, holott ő előre látta azt, és nem kevésbé dühítette, hogy saját pártjának képviselői szabotálják azt a törvényjavaslatot, amelyért belügyminiszterként felelős volt. Az alsóházi képviselők érezték és nehezményezték ezt az ambivalenciát... (Itt jegyzendő meg, hogy az ellenzéki *Frontbench* üressége immár egyértelműen jelezte, az árnyékkormány megszűntette a támogatás látszatát is.) Április 2-án, a húsvéti szünet előtti utolsó ülésen este 10 órakor a vitarendezők – a tervezet ellenzőinek éljenzése közepette – kénytelenek voltak feladni a vitát, mivel attól tartottak, hogy nem lesznek képesek összegyűjteni a határozatképességhez szükséges minimális létszámot.

A húsvéti szünet alatt a kormány mindenképpen fel akarta oldani a patthelyzetet, így Roy Jenkins, Richard Crossman és Barbara Castle, a munkaügyi miniszter zártkörű, bizalmas megbeszélést folytatott a Lordkancellár nyaralójában. Mivel egyes törvényjavaslatokat immár nem lehetett tovább halogatni, megegyeztek, hogy a Castle által szorgalmazott *Industrial Relations Bill* érdekében lemondanak a *Parliament Bill*ről. A javaslatot Wilson elé terjesztették, majd megvitatták az április 14-én tartott kabinetülésen. A miniszterek a törvényhozási csomag érdekében készek voltak elfogadni ezt az alternatívát, mert a kormányfő vonakodott pártja segítségét kérni a klotúrhöz. Aznap kudarcot vallott a kabinet végső próbálkozása is, mivel nem sikerült elfogadtatni az alsóházzal azt a javaslatot, hogy a 6. cikkely helyett rögtön a 15. cikkely vitájára kerüljön sor. Az utolsó, kétségbeesett mentési kísérletre a reformerek vállalkoztak a 16-án esedékes kormányülésen. Felvetették, hogy a kabinet elégedjen meg a megtárgyalt öt cikkellyel, amelyeket mielőbb törvénybe kellene iktatni, a *Bill* hátralévő töredékének megvitatását pedig bizonytalan időre el kellene halasztani. A problémát „mindössze” az jelentette, hogy éppen az első öt cikkely volt az, amelynek a *Backbench* a legnagyobb fontosságot tulajdonította, így semmiképpen sem fogadta volna el ezt az alternatívát.⁶⁴

⁶¹ Morgan: *The House of Lords*, 214.; Crossman: *The Diaries of a Cabinet Minister*, vol. III. 370–371.

⁶² Crossman: *The Diaries of a Cabinet Minister*, vol. III. 386–388.

⁶³ Ennek érdekében bizalmas, ám eredménytelen tárgyalásokat folytatott Maudlinggal. A reformerek is a pártok közötti megegyezés érdekében munkálkodtak, ám puhatólózásuk nem járt sikerrel.

⁶⁴ Morgan: *The House of Lords*, 213–217.; Crossman: *The Diaries of a Cabinet Minister*, vol. III. 437–439.

Így nem maradt más lehetőség Wilson számára, mint április 17-én bejelenteni az alsóházban, hogy a kormány feladja a *Parliament Bill*t, hogy időt biztosítson a prioritást élvező törvénytervezetek (*Industrial Relations Bill*, *Merchant Shipping Bill*) számára.⁶⁵ Noha a képviselőkkel közölték, hogy a kormánypárt frakcióvezetője – a megfelelő időben – tájékoztatni fogja a Parlamentet a kabinet további szándékáról a tervezettel kapcsolatban, a Lordok Háza reformja olyan probléma maradt, amelyhez a kormány nem szívesen nyúlt többé... A reform történetéhez tartozik azonban, hogy április 18-án került sor a Lord Dalkeith által kezdeményezett, és március 4-én az alsóház elé terjesztett 4. *Parliament Bill* II. olvasatára, amelyet elnapoltak, ám sohasem folytattak. (A törvényjavaslat értelmében csak az alsóház 2/3-os többségének jóváhagyásával lehetett volna módosítani bármelyik kamara összetételét.) Végül április 21-én Lord Alport a felsőház elé terjesztette az immár 6. *Parliament Bill*t, amely gyakorlatilag azonos volt a kormány kudarcra ítélt törvénytervezetével. A *Bill* csupán az I. olvasatot kapta meg, majd Lord Alport május 8-án visszavonta azt. A felkavart indulatokat és kétségbeesett mentőakciókat mi sem jellemzi jobban, hogy 1933 óta ez volt a Lordok Háza első szavazása az I. olvasatot illetően. Az azt követő három évtized alatt erre nem volt precedens, és az első olvasatról való szavazás informális joga az alsóházé lett.⁶⁶

A kudarc három nemkívánatos következménnyel járt a kormány számára. Az első, hogy a felsőház ezt követően már korántsem volt olyan készséges törvényjavaslatairányában, mint ezidáig, s még ugyanazon év nyarán komoly fejtörést okozott a kabinetnek a választókerületek átalakítására irányuló *Seats Bill* vitájakor. (Melynek következtében a miniszterelnök ismét felvetette egy rövid, a kamara jogkörét tovább kurtító törvényjavaslat lehetőségét, sőt a Lordok Háza megszüntetésének ötletét is!)⁶⁷ A második, veszélyesebb következmény, hogy – a sors különös fintoraként – a *Parliament Bill* feladása precedenst teremtett, és az erejének tudatára ébredő *Backbench* az *Industrial Relations Bill*t is hasonló sorsra juttatta, s a két *Bill* kudarcá alaposan megtépázta a kormány tekintélyét, amely az adott körülmények között amúgy sem volt kikezdzhetetlen. Továbbá mindez a *Backbench*-képviselők függetlenségének reneszánszát eredményezte, amelyet az érintettek nem tévesztettek szem elől, és igyekeztek is gyakorolni azt, amikor csak lehetett. Mindamellett a Munkáspárt következő választási programjában (1970-ben) is elkötelezte magát a Lordok Háza reformja mellett,⁶⁸ ám arra már nem nyílt lehetősége, hogy megmutassa, miként akarta azt végrehajtani...

A reform kudarcának okai összetettek. A nyilvánvaló okok között szerepel a megosztott miniszteri felelősség, illetve az illetékes miniszterek közötti elégtelen kommunikáció, valamint a tervezet komplexitása, amely az alsóházi képviselők szemében némiképp utópisztikusnak tűnhetett, továbbá az a tény, hogy a rossz gazdasági helyzet kedvezőtlenül befolyásolta sorsát. Jóllehet a reformerek is követtek el taktikai hibákat, a fejleményekért nagyobb felelősség terheli a kormányt, valamint az alsó- és felsőházat. Ami az utóbbi szerepét illeti, az ENSZ-szankciók leszávozása ugyan véget vetett a pártközi konferenciának, mégis súlyosabb következményt jelentett a fagyossá váló politikai légkör, mely meggátolta a hagyományos kommunikációt a pártok között és a parlamenti konvenciók működtetését a tervezet vitája során. (Így csak részben tekinthető jogosnak Lord Carrington utólagos megjegyzése:

⁶⁵ HC Hansard, vol. 781, col. 1338.

⁶⁶ LLN 98/004, 16.

⁶⁷ Crossman: *The Diaries of a Cabinet Minister*, vol. III. 582., 591–592., 602.

⁶⁸ *Labour Manifesto 1970 – Now Britain's Strong – Let's Make It Great to Live in*. 7/2. In: British General Election Manifestos: 1900–1974, 359.

„After all, it is not your Lordships’ fault that you are unreformed.”⁶⁹) A kormány a *Backbench*-képviselők negligálásával, Callaghan figyelmeztetésének félresöprésével és állandó tétovázásával járult hozzá a fiaskóhoz. Végül a *Backbench* alsóházi képviselői, akik számára a reform közömbös, esetleg ellenszenves volt, csupán eszköznek tekintették a *Parliament Bill*t, amellyel eljátszadózhattak, s ez egyben üzenet is lehetett a reformerek számára.

A kudarc kevésbé nyilvánvaló okai között szerepel a kamarák közötti ősi rivalizálás. Vitathatatlan tény, hogy azon Lordok, akik komolyan vették a felsőház alkotmányos szerepét, és hosszú távon erősíteni kívánták azt, tisztában voltak a ház bizonytalan helyzetével és meglehetősen korlátozott jogkörével, így azzal is, hogy ezen csak a reform változtathat. Az alsóház azonban mindig is féltékenyen őrizte szupremáciáját, és gyanakodva figyelte a második kamarát, amelyet még mindig riválisának tekintett, vagyis egy megreformált s ennek következtében esetleg veszélyessé váló felsőház, amely megkérdőjelezhetette volna primátusát, nemkívánatos volt számára. Annak ténye pedig, hogy gyakorlatilag egyetlen kormány sem vette igazán komolyan a Lordok Háza reformját, részben szintén a hatalmi ágak rivalizálására vezethető vissza. Ha a megújított, erősebbé váló második kamara alkalomadtán szövetségre lép az elsővel, biztosíthatja a törvényhozó hatalom fölényét a végrehajtó hatalommal szemben. (Nem véletlen, hogy az utóbbi javára eltolódott erőviszonyokat egyre többen bírálták a II. világháború után!) Így a Wilson- és valamennyi – a reformot kilátásba helyező – kormány kifogásai meglehetősen gyenge lábakon állnak: mert lehet fontosabb és sürgősebb elintézendő ügyekre hivatkozni, ám egy lassan két évszázada húzódó alkotmányos probléma megoldása sem kevésbé fontos vagy sürgős...

Másfelől a hagyományait mélységesen tisztelő s azokra oly féltékenyen őrködő szigetországra nem jellemző a radikális újításokkal való szimpatizálás.⁷⁰ A brit történelemre olyannyira jellemző „fontolva haladással” (melyre a fehér könyv függelékében javasolt reformok fokozatos megvalósulása a legjobb példa) is magyarázható, hogy sem a Lordok Háza gyökeres reformjára, sem annak megszüntetésére nem került sor. Ám nem lehet elégszer hangsúlyozni azt sem – enélkül a reformról rajzolt kép nem is lehet teljes –, hogy az utóbbi elkerülésében milyen nagy szerepe volt a felsőház óvatos taktikázásának és önmérsékletének! Az íratlan történeti alkotmány kifinomult mechanizmusában a biztonsági fék iránti igény mindig is erős volt, annak tudatában, hogy a kormányok által betervezett törvényjavaslatok nem mindig helyesek, s ezeket két kamara jobban fel tudja tartóztatni, mint egy, még akkor is, ha egyikük összetétele komolyan kifogásolható egy modern demokráciában. Mindenesetre tény, hogy átfogó, a második kamara összetételét és jogkörét egyaránt érintő *Public Bill* azóta sem került a Parlament elé, miként az is, hogy az 1999-ben kezdődött újabb reform során a Blair-kormány mindvégig hangsúlyozta, pusztán a ház összetételén kíván változtatni, jogkörét többé-kevésbé változtatlanul hagyja. És noha 1969-től a század végéig összesen harmincöt *Private (Members’) Bill*t terjesztettek a Parlament elé, melyek a felsőházat érintették volna, s amelyek közül sok a kamara megszüntetésére irányult, a kormány vagy az ellenzék támogatása híján gyakorlatilag egyiknek sem volt reális esélye arra, hogy jogszabállyá váljon.

⁶⁹ HL Hansard, vol. 304, col. 538.

⁷⁰ Ennek némiképp ellentmond Roger Scruton, a tekintélyes konzervatív filozófus munkája: Anglia, egy eltűnő ideál. Budapest, 2004.

ZOLTÁN BARNA BIÁS

*The Wilson government's attempt to renew the House of Lords
in 1966–1969*

The House of Lords, until the end of last century retained its composition of medieval basis that is its members were largely hereditary Peers. Since the 19th century it had been exposed to constant attacks, all the same, the Lords' sphere of authority and composition by degrees was transformed. In the 1968/69's session the chamber was the closest to the implementation of reforms in that period when the UK economy and industrial restructuring was urgently necessary. In principle the Labour governments undertook the case of reform by the House of Lords, but they considered it a third-rate problem, even if some influential members of the party also urge a solution proposed by Richard Crossman, who recognized that the problems of composition and sphere of authority. This little group undertook the fight when the conflicts deepened between legislative and executive power, between the chambers and between the governing party and the Opposition. The study examines process of attempted reform, the causes of failure, as well as of consequences.

PROHÁSZKA GÉZA

Újjászületett nemzet?

A skóciai „devolúció” kialakulása a 20. század második felében

Az elmúlt harminc évben gyökeres változás ment végbe a skót politikai életben: az 1979-es népszavazás után kellő támogatás hiányában még nem lépett életbe a skót nemzetgyűlés felállításáról szóló törvény, 1997-ben azonban a Tony Blair kormánya által kiírt népszavazáson már a skót közvélemény döntő többsége támogatta a devolúciót, az edinburgh-i parlament felállítását. Hasonló forgatókönyv szerint alakult meg a cardiffi nemzetgyűlés Walesben.¹ Edinburgh-ben tehát háromszáz év után ismét megnyitotta kapuit a skót parlament, és az azóta megtartott brit, skót, illetve Európa parlamenti választásokon a függetlenségért küzdő Skót Nemzeti Párt (SNP) vált a legerősebb politikai erővé a Tweedtől északra.² Mindezek az események, tágabb értelemben véve pedig a skót és a walesi önrendelkezés kérdésének lezáratlansága jól példázzák, hogy a nacionalizmus és a regionalizmus egyre jelentősebb szerepet játszik a brit politikai életben.³

Amint láthatjuk, a devolúció kulcsszerepet játszott a bekövetkezett változásokban. Nézzük meg közelebbről, mit is jelent pontosan a fogalom: a devolúció a parlamenti szupremácia révén gyakorolt hatáskörök egy részének átruházása területi alapon szerveződő, választott testületekre.⁴ A devolúciónak két típusa különböztethető meg. Az *adminisztratív devolúció* esetében a helyi érdekeket megosztott hatáskörök révén veszi figyelembe a kormányzat, de a politikaformálás kereteit változatlanul a központban határozzák meg. A *törvényhozói devolúció* nyomán a felsőbb és az alsóbb szintű törvényhozói és végrehajtó funkciók szétválnak, így megteremtődnek a részleges területi és politikai autonómia feltételei.⁵

¹ Megemlítendő, hogy a skót devolúció ügyével párhuzamosan futott a 20. században a walesi önrendelkezésért folytatott kampány. A jelen tanulmány keretei között ugyanakkor kizárólag a skót kérdésre fogok koncentrálni. A walesi devolúcióról lásd: Taylor, Bridget – Thomson, Katarina (ed.): *Scotland and Wales: Nations Again?* Cardiff, 1999.

² A 2007-es skót parlamenti választásokon az SNP 33%-ot szerzett, míg a 2009-es Európa parlamenti választásokon 29%-ot szerezve bizonyult a legnépszerűbb pártnak. A 2007-től kormányzó Skót Nemzeti Párt 2009. év végén nyújtotta be a parlamentbe a Skócia alkotmányos berendezkedéséről szóló népszavazási kezdeményezést. A tervezett népszavazáson a skót választópolgárok a függetlenségre is szavazhatnak. Elérhető: www.alba.org.uk; www.scotland.gov.uk/publications/2009/11/26155932/0 hozzáférés: 2009. december 9.

³ Skócia és Wales mellett Észak-Írországból is devolúciós parlament működik, és számos speciális jogállású régió létezik még az Egyesült Királyságon belül (például Greater London, Greater Manchester).

⁴ Kaiser Tamás: *A devolúciós folyamat alternatívái és kihívásai Nagy-Britanniában*. Valóság, 45. évf. (2006) 4. sz. 79.

⁵ Kaiser: *A devolúciós folyamat*, 79.

A devolúció tíz év után is az egyik leginkább vitatott kérdés az Egyesült Királyság egészét érintő decentralizációs reformfolyamatban. Különösen igaz ez Skócia esetében, hiszen a skót politikusok befolyásának vélt növekedése a Munkáspárt 1997-es hatalomra jutása óta heves vitákat gerjesztett.⁶ Kétségtelen, hogy a legtöbb skót politikust felvonultató kormány (az első Blair kabinetben nyolc skót származású politikus kapott helyet) egyik első intézkedése a skót és a walesi devolúcióról szóló törvény betervezése volt, illetve az is tény, hogy a 2000-es évek elején mindhárom tradicionális brit pártot skót származású politikusok vezették (a Konzervatív Pártot Iain Duncan-Smith, a Liberális Demokratákat Charles Kennedy, a Munkáspártot pedig Tony Blair). A skót devolúciós folyamat azonban távolról sem áll összefüggésben a fent említett politikusok vezető szerepével, s bár sokat lendített a folyamaton Tony Blair kormányának hatalomra jutása, a skóciai önkormányzatért folytatott küzdelem sokkal távolabbra nyúlik vissza.

A devolúció különböző szemszögekből

A nagy-britanniai devolúciós folyamat illeszkedik a nyugati demokráciákban szinte mindenütt megjelenő tendenciába: az úgynevezett „állam nélküli nemzetek”⁷ egyre inkább a nemzetközi politikai színpad szereplőivé válnak, és igyekeznek saját kezükbe venni sorsuk irányítását. Ez a folyamat az 1970-es évek óta egyre erősödik, elég csak Baszkföld, Katalónia, Flandria vagy pedig Québec esetére gondolnunk. De mit is értünk állam nélküli nemzet alatt? Ez a fogalom Montserrat Guibernau-nek, az etnicitás, nemzeti identitás kérdéskörének egyik legismertebb és egyben legvitatottabb jelenkori teoretikusának nevéhez fűződik. Guibernau definíciója szerint az állam nélküli nemzetek olyan „kulturális közösségek, melyek közös múlttal rendelkeznek, egyértelműen körülhatárolható területhez köthetők, és dönteni kívánnak a jövőjükéről, ami nem foglalja magában a saját állam létrehozásának lehetőségét.”⁸ Ezek a közösségek egy vagy több államon belül helyezkednek el, és jogot követelnek az önkormányzatra, ami elsősorban az adott államon belüli autonómia kialakítását jelenti, de egyes esetekben utalhat az elszakadáshoz való jogra is.⁹ Mivel tanulmányomban különbséget szeretnék tenni Skócia és az egyértelműen nemzetként definiálható politikai entitások között, az előbbi esetében az állam nélküli nemzet megfogalmazást fogom használni.

Sokan, sok szemszögből értelmezték az 1979 és 1997 közötti időszakot. Áttekintve a jelentősebb műveket megállapítható, hogy az események értelmezését azok időbeli közelsége miatt a szerzők világnézete, politikai kötődései nagyban meghatározzák. Vernon Bogdanor véleménye szerint az 1979-ben a skót devolúcióról kiírt népszavazás azért nem lehetett sikeres, mivel Nagy-Britannia politikai, szociológiai és gazdasági értelemben éretlen volt az alkotmányos berendezkedés átalakítására. Bogdanor egyértelműen a „thatcherizmust”¹⁰ je-

⁶ Több cikk és monográfia taglalta ezt a vélt folyamatot. Lásd például: Stenhouse, David: *How the Scots Took Over London*. Edinburgh, 2004.

⁷ Guibernau, Montserrat: *Nations without States: Political Communities in a Global Age*. Cambridge, 2005. [1999] 1.

⁸ Guibernau: *Nations without States*, 1–2.

⁹ Guibernau: *Nations without States*, 1–2.

¹⁰ A 'thatcherizmus' fogalmát a *Marxism Today* című folyóirat szerkesztői alkották meg a Thatcher kormányok belpolitikájára utalva. Ilyen értelmében a thatcherizmus pénzügyi ellenőrzést, privatizációt, a szabad piac további liberalizációját, a szakszervezeti befolyás csökkentését jelenti, és emellett az állampolgárok önszerveződését preferálja az állami támogatással szemben. Devine, T. M.: *The Scottish Nation 1700–2000*. London, 1999. 591.

lőli meg mint a skót közvéleményt döntően befolyásoló tényezőt, mely a 1990-es évek elvezetett a devolúció széleskörű támogatásához Skóciában.¹¹ Hasonlóan vélekedik Christopher Harvie is a skót nacionalizmust elemző művében.¹² Ezen érvelés fő képviselői David Denver és szerzőtársai, akik a konzervatív párti kormányok politikájának egyenes következményeként értékelik a skót választók növekvő devolúciópártiságát 1979–1997 között és végső soron az 1997-es népszavazás sikerét is.¹³ Ugyanakkor úgy érzem, a fent említett szerzők hajlamosak túlbecsülni a brit belpolitikai események hatásait valamilyen látens politikai beidegződés vagy pedig a brit politika „fényes elszigeteltségét” mind a mai napig szentírásként értelmező szemellenzős nézőpont miatt.

Az 1979 és 1997 között elinduló és azóta kiteljesedő változások háttere sokkal összetettebb. Alex Salmond, a jelenlegi skót első miniszter szavaival élve: „a skót kérdés sokkal több, mint egy alkotmányjogi kérdés és a felhalmozódott demokratikus deficit korrigálása.”¹⁴ A következőkben vázoltak bizonyítják, hogy a skóciai devolúció ügye nem lehetett volna sikeres többek között az állam nélküli nemzetek körében általánosan tapasztalható identitáserősödés híján, illetve olyan külpolitikai tényezők együttállása nélkül, mint például az Európai Unió erősödése, bővülése, a bipoláris világrend felbomlása és a kismemzeti nacionalizmus ismételt megjelenése a világpolitika színpadán.

A külső tényezők hatásainak vizsgálatát elsőként Graham Leicester emelte be a devolúcióról zajló vitába. Elsőként ő utalt az európai uniós jogalkotás Egyesült Királyságot érintő hatásaira mint a devolúcióhoz vezető út egyik meghatározó mérföldkövére.¹⁵

A kérdést elemezve Paolo Dardanelli még tovább megy ennél. Az 1979-es és az 1997-es népszavazás eredményeit összehasonlítva három meghatározó tényezőt emel ki. Elsőként megemlíti az öngazgatás támogatottsága és a népszavazáson leadott igen szavazatok közötti különbséget. A második meghatározó tényező Dardanelli szerint a skót közvélemény devolúciót illető álláspontjának megváltozása az esetleges függetlenség fényében. Végül pedig kiemeli az európai uniós környezet kedvező hatásait. A szerző új nézőpontból vizsgálva ezt az igen összetett kérdést, igyekszik megtalálni az egyensúlyt a belpolitikai és a külpolitikai tényezők között. Amellett azonban, hogy Dardanelli több ponton hozzájárul a népszavazások végeredménye közti különbség megértéséhez, számos tényezőről megfigyelni látszik. Az Egyesült Királyság európai uniós tagsága kétségtelenül élenként hatott a skót közvélemény devolúciót illető attitűdjére, de a kérdéskört vizsgáló kutató nem feledkezhet meg a konzervatív kormányzatok Skóciát negatívan érintő gazdaság- és szociálpolitikája által generált skót társadalmi kohézióról.

Véleményem szerint ugyancsak meghatározó jelentőséggel bír a kettős skót identitáson belüli elmozdulás, a skót politikai nacionalizmus erősödése és az ezek mögött meghúzódó gazdasági, társadalmi változások. Természetesen a skót nacionalizmus virágzása és átalakulása folytatódott a kedvező európai környezetben, de ennek a folyamatnak a gyökereit az 1950-es évek végén és az 1960-es években kell keresnünk. Ugyancsak érdekes megfigyelni,

¹¹ Bogdanor, Vernon: *Devolution in the United Kingdom*. Oxford, 1999. 166–200.

¹² Harvie, Christopher: *Scotland and Nationalism. Scottish Society and Politics 1707–1994*. London, 1994. 198–205.

¹³ Denver, David et al.: *Scotland Decides: The Devolution Issue and the Scottish Referendum*. London, 2000. 27–48.

¹⁴ Salmond, Alex: *Northern Ireland and the Scottish Question*. Scottish Affairs, (autumn 1995) no. 13. 68.

¹⁵ Leicester, Graham: *Journey without Maps: Scottish Devolution in the 1990s*. Regional Studies, vol. 30. (1996) no. 6. 612.

hogy szélesebb körben vizsgálódva számos párhuzamosan zajló, hasonló léptékű folyamat figyelhető meg az úgynevezett államnélküli nemzetek körében. Röviden szólva, az Európai Unió növekvő befolyása fontos tényező, de nem szolgál egyértelmű magyarázattal a vizsgált jelenségre.¹⁶

Archie Brown az aszimmetrikus devolúció¹⁷ problematikáját vizsgálva szintén egy fontos szempontra hívja fel a figyelmet. Véleménye szerint Skóciában a devolúció támogatásának növekedéséhez az 1990-es években függetlené vált kis nemzetek példája is hozzájárult. Maga a tény, hogy ezek a kis nemzetek képesek független politikai entitásként működni, amikor még a legfejlettebb balti államok is jóval szegényebbek, kiszolgáltatottabbak, mint Skócia, tovább erősítette az Egyesült Királyságtól való függetlenedés támogatottságát a skót közvéleményen belül. A Szovjetunió felbomlásával függetlenné vált kelet-európai kis nemzetek példája azonban valószínűleg a skót közvéleménynek csupán egy vékony szeletét befolyásolta.¹⁸ Úgy gondolom, sokkal nagyobb jelentőséggel bírt az Ír Köztársaság sikere az említett periódusban, hiszen ekkoriban az ír gazdaság termelékenység tekintetében megelőzte a brit gazdaságot, az ír életszínvonal emelkedése pedig az egész Európai Unióban páratlan volt.¹⁹

Összegezve: az 1979-es és 1997-es skóciai népszavazások közötti változások visszavezethetők az Egyesült Királyság politikai, gazdasági és társadalmi struktúrájában bekövetkezett változásokra. Emellett azt is hangsúlyozni kell, hogy fontos hatással bírtak külpolitikai tényezők is, mint például az Európai Unió növekvő befolyása vagy a kis nemzetek és az állam nélküli nemzetek megjelenése a világpolitika színpadán. A későbbiekben részletesen foglalkozom az említett tényezőkkel, a devolúcióhoz elvezető lépések megértéséhez azonban először a skót önigazgatásért folytatott küzdelem fő szakaszait szükséges áttekinteni.

A skót önigazgatás kérdése 1707 óta

Az önálló közösségi lét tudata különösen az állam nélküli nemzetek körében a múltban gyökerezik, amikor még a szóban forgó, ma már állam nélküli nemzet önálló politikai intézményekkel rendelkezett. A nacionalista mozgalmak jelenkori erősödése azon állam nélküli nemzetek körében jellemző, melyek egykor független vagy részben független politikai és kulturális identitással rendelkeztek.²⁰

A skót és az angol korona *de jure* 1603-ban egyesült, mikor VI. (Stuart) Jakabot I. Jakabként Anglia királyává koronázták. A *de facto* egyesítés azonban a 18. századig várattott magára, miután Oliver Cromwell Egyesülési Rendeletét (*Ordinance of Union*) a Stuart res-

¹⁶ Dardanelli, Paolo: *Between Two Unions. Europeanization and Scottish Devolution*. Manchester, 2005. 145–155.; Dardanelli, Paolo: *Democratic Deficit or the Europeanization of Secession? Explaining the Devolution Referendums in Scotland*. Political Studies, vol. 2. (2005) no. 53. 320.

¹⁷ Az aszimmetrikus devolúció kifejezés arra utal, hogy az Egyesült Királyságban Skócia és Wales rendelkezik önálló regionális önkormányzati intézményekkel, míg Anglia nem. Komoly problémát vet fel ez a kérdéskör, mely *West Lothian Question* néven ismert a brit politikában. Röviden összegezve, az önálló skót parlament létrejötte után Skócia továbbra is delegál képviselőket a közös westminsteri parlamentbe, akiknek jogukban áll kizárólag Angliát érintő kérdésekről is szavazni, melyek a westminsteri parlament elé kerülnek. Ellenkező esetben egy angliai képviselő nem szavazhat olyan kérdésekről, melyek immár a skót parlament hatáskörébe tartoznak. Lásd bővebben: Brown, Archie: *Asymmetrical Devolution: the Scottish Case*. Political Quarterly, vol. 69. (1998) no. 3. 217–220.

¹⁸ Brown: *Asymmetrical Devolution*, 215.

¹⁹ Finlay, Richard: *Modern Scotland 1914–2000*. London, 2004. 381.

²⁰ Guibernau: *Nations without States*, 2.

tauráció során eltörölték. A magasabb szintű egyesítés 1707-ben következett be az Egyesülési Törvénnyel (*Acts of Union*), amikor is Skócia és Anglia parlamentje Nagy-Britannia parlamentjeként egyesült. Skócia tehát 1707-től megszűnt politikailag független államként létezni, az új közös parlamentben pedig kezdetben igencsak súlytalannak számított a negyvenöt skót képviselő.²¹ Skócia fő intézményei – a Kirk (a skót presbiteriánus egyház) a római jogra épülő jogrendszer és az európai viszonylatban is kiemelkedő oktatási rendszer – azonban a skót és az angol parlament egyesülése után is sértetlenek maradtak. Az egyesítés leginkább a skót és az angol politikai elit közötti egyezségként jellemezhető. Az újonnan létrejött gazdasági-politikai egységben a skótok minden tekintetben egyenlő félként vettek részt, a Birodalom gyarmatainak irányításában és a kínáló gazdasági lehetőségek kihasználásában pedig sokszor számarányukat jóval meghaladó mértékben.²²

A fent említett intézmények nagyban hozzájárultak a skót öntudat megőrzéséhez a több mint háromszáz éves skót–angol együttélés során. A brit identitástudat a hosszú 18. század során nyert egyre inkább teret a skótok körében.²³ A protestantizmus, a Birodalom és a tőke „szentháromságában” összefonódott a brit és a skót identitás, egy új, kettős nemzeti identitást alakítva ki Skóciában. A közös brit identitás nem elnyomta, hanem felülírta az addigra már egyértelműen elhatárolható angol és skót nemzeti identitást. A skótok továbbra is Anglia egyenlő partnereként definiálták magukat a Brit Birodalmon belül, így az Európa más tájain nacionalista mozgalmak tömegét kitermelő 19. század során Skóciában nem jött létre konkrét politikai célokat kitűző nemzeti mozgalom.²⁴

Skóciában speciális nacionalista gondolkodásmód alakult ki, amely a kulturális szférára korlátozódott, a skót kultúra és tradíciók ápolását tekintette fő feladatának. Ez a „biztonságos nacionalizmus”²⁵ kizárólag a skót nyelvi, történelmi és irodalmi sajátosságok hangsúlyozására koncentrált, és nem törekedett konkrét politikai célok megvalósítására. A brit kétpárt-rendszerben megosztott skót politikai elit nem volt érdekelt abban, hogy egységesen szembehelyezkedjen a westminsteri politika fősodrával.²⁶

Mindez nem sokban változott a 20. század közepéig. A skót politikai elit Skóciáért folytatott küzdelme kimerült az időközben Londonból létrehozott politikai struktúrák, például a Skót Hivatal (*Scottish Office*) védelmében.²⁷ Habár Skóciában is megjelentek a modern

²¹ Az unió létrejötte után 45, 53, 60, 72, 74, 71, 72, majd 59 képviselői hely jutott Skóciának az 558-ról fokozatosan 650 tagúra bővülő brit alsó házban (*House of Commons*). Elérhető: www.alba.org.uk, hozzáférés: 2009. október 9.

²² Lásd bővebben: Fry, Michael: *The Scottish Empire*. East Linton–Edinburgh, 2001.

²³ A 18. században Franciaország ellen folytatott háborúk, majd a Napóleoni háborúk és összességében a Birodalom soha nem látott terjeszkedése biztosított háttérrel a brit identitás térnyeréséhez Skóciában. Ennek során a skót identitás alárendelődött az új közös brit eszmének. Lásd bővebben: Colley, Linda: *Britons, Forging the Nation 1707–1837*. London, 1992. 78–84.

²⁴ Közrejátszott mindebben az is, hogy Skót Alföldön (*Lowlands*), ahol a politikai, gazdasági fejlődés folytán a potenciális skót vezetőréteg koncentráldott, mindig is meghatározó volt az angol befolyás. Lásd bővebben: McCrone, David: *Understanding Scotland. The Sociology of a Stateless Nation*. London, 1992. 29.

²⁵ Thomsen, Robert Christian: *Egy új dal kezdete: a devolúcióhoz vezető út és az új skót parlament kezdetei*. Régió, 11. évf. (2000) 1. sz. 56.

²⁶ Erre 1910 és 1914 között a harmadik ír önkormányzati törvénytervezet (*Third Irish Home Rule Bill*) parlamenti vitája, majd elfogadása során nyílt volna lehetőség.

²⁷ Az 1885-ben létrehozott Skót Hivatal gyakorlatilag egy Skócia ügyeivel foglalkozó minisztérium volt. A hivatal vezetője bekerült a kormányba, majd 1926-ben államtitkári (*Secretary of State for Scotland*) rangot kapott. Az 1939-ben Londonból Edinburgh-be áthelyezett hivatal volt felelős

politikai nacionalizmus szervezetei, ezek hatása az 1950-es évekig elhanyagolható volt.²⁸ A skót önkormányzatiság kérdését egyedül az egyre inkább erősödő Munkáspárt vethette volna fel a parlamentben, azonban az első világháború, a gazdasági világválság, majd a második világháború árnyékában egyáltalán nem voltak érdekeltek ebben.

A második világháború után létrejött jóléti, de erősen centralizált rendszerben az öngazgatás kérdése vagy fel sem merült, vagy pedig alárendelődött az aktuális pártérdekeknek. A pártközi konszenzus hiánya minduntalan meggátolta a szélesebb összefogás létrejöttét, így az 1707-es Egyesülési Törvény újratárgyalását. A világháborút követő fellendülés az 1960-as évek közepére gazdasági recesszióba csapott át, különösen a nehéziparra épülő skót gazdaság esetében. A gazdasági nehézségek következtében egyre inkább megkérdőjeleződött az Egyesült Királyság gazdasági hitelessége Skóciában. A protestantizmus, a Birodalom és a „tőke” által egybefont skót–brit identitás fokozatosan kezdett átalakulni a szekularizáció, a dekolonizáció és a brit gazdaság válsága következtében. A gazdasági visszaesés jelei megmutatkoztak a hagyományos politikai berendezkedés átalakulásában is.

A recessziót jól kihasználó, újdonságszámba menő nacionalista jellegű retorikát alkalmazó SNP ekkor vált komoly tényezővé a skót politikai életben.²⁹ Nem a függetlenség és a szeparatizmus szószólóiként, hanem a „londoni pártok” skót ellensúlyaként nyertek egyre nagyobb támogatást a skót választópolgárok körében. Azonban az 1970-es években a SNP-re leadott egyre növekvő számú szavazatot nem csupán a Munkáspárt és Konzervatív Párt ellen leadott szavazatként értelmezhetjük. A jóléti rendszer fenntartása mellett teljes mértékben elkötelezett Skóciában a gazdasági válságot érdemben kezelni nem tudó Munkáspártból kiábrándult szavazók sok esetben a szociáldemokrata vonásokkal rendelkező SNP-t támogatták, tehát az addigi jóléti, szociális program folytatását várták a nemzeti párttól is.³⁰

Az északi-tengeri kőolajkészlet 1966-os felfedezése Skócia partjai mellett további lökést adott a Skót Nemzeti Pártnak. „Skócia olaja”³¹ még nagyobb jelentőségre tett szert az 1973-as olajválság idején, az olajárak meredek emelkedése következtében. Az SNP fokozatosan erősödött, míg 1974 októberében 30%-ot ért el az előrehozott választásokon.³² A Skót Nemzeti Párt lett a második legerősebb párt Skóciában egy olyan időszakban, amikor a brit gazdaság regenerációjához Skócia minden csepp olajára szükség volt. Mindez előrevetítette, hogy az évszázadokon keresztül hanyagolt skót kérdés meghatározó lesz a brit politika egészét tekintve a huszadik század hátralévő részében.

1999-ig Skócia tekintetében a mezőgazdaság, az ipar, a gazdaságfejlesztés, a halászat, az oktatás és az egészségügy irányításáért. Bogdanor: *Devolution in the United Kingdom*, 111–112.

²⁸ A Skócia Nemzeti Pártja elnevezésű szervezet 1928-ban alakult meg, majd 1934-ben egyesülve a Skót Párttal létrehozta a ma is létező Skót Nemzeti Pártot (SNP). Devine: *The Scottish Nation*, 325.

²⁹ Bond, Ross – Rosie, Michael: *Politika és nemzeti identitás Skóciában*. Régió, 11. évf. (2000) 1. sz. 107–108.

³⁰ Brown, Alice et al.: *Politics and Society in Scotland*. London, 1998. [1996] 21.

³¹ Az „Ez Skócia olaja” (*It's Scotland's Oil*) szlogent az SNP gyakorta alkalmazta az 1974-es kampányidőszakok során, mely szlogennel a skót függetlenség kedvező gazdasági hatásaira kívánta felhívni a választók figyelmét, hiszen mint független állam Skócia jogot formálhatna az északi-tengeri olajkincs jó részére.

³² Az SNP 1970-ben a skót szavazatok 11%-át, 1974 februárjában 22%-át, 1974 októberében pedig 30%-át szerezte meg az általános választásokon. Devine: *The Scottish Nation*, 575–576.

Az 1979-es és az 1997-es skóciai népszavazások

A skót nemzetgyűlésről 1979-ben, majd a skót parlament felállításáról 1997-ben megtartott népszavazások a 20. századi skót történelem kulcsmozzanatai. Az 1979-es kudarc (a megfelelő támogatottság hiánya) és az 1997-es átütő siker nemcsak arra világít rá, hogy a referendumok közötti időszakban a skót társadalom komoly változáson ment át, hanem arra is, hogy ebben az időszakban kezdődött meg az az átrendeződés a brit politikai életben, amely mind a mai napig meghatározó. Ha összevetjük a két népszavazás eredményét, felmerül a kérdés, mely tényezők voltak meghatározók. Elsőként az események eltérő politikai hátterét kell megvizsgálni.

Az 1976-ban James Callaghan munkáspárti kormánya által beterjesztett, Skóciára és Walesre vonatkozó devolúciós törvényjavaslat leginkább a nemzeti pártok (az SNP és a walesi Plaid Cymru) vitorlájából igyekezett kifogni a szelet, és alapvetően gyenge lábakon állt. A törvényjavaslatot benyújtó kormánypárt képviselői közül tízen a javaslat ellen szavaztak, negyvenöten pedig tartózkodtak. Mindez tovább nehezítette a kormány amúgy is igen bizonytalan helyzetét.³³ Végül a törvénytervezet úgy nyert támogatást a westminsteri parlamentben, hogy egy megerősítő népszavazáshoz kötötték az életbe lépését, illetve két kiegészítést csatoltak hozzá.³⁴ Az első kiegészítés előírta, hogy a törvény életbelépését megelőző megerősítő népszavazáson a skót és walesi választópolgárok legalább 40%-ának igennel kell szavaznia a törvényre.³⁵ A második kiegészítés a devolúció létrejötté után a Skócia és Wales által a westminsteri közös parlamentbe delegált képviselők szavazati jogát korlátozta volna a kizárólag Angliát érintő kérdésekben.³⁶

A Munkáspárt általános politikai stratégiáját tekintve ellenzett bármiféle nemzeti alapon szerveződő önrendelkezést, általánosabb regionális politikát favorizált, azonban a nacionalista pártok térnyerése a biztos munkáspárti bázisnak számító Walesben és Skóciában álláspontjuk átértékelésére készítette a párt vezetőit. A párton belül kezdetben csak néhány fiatal skót és walesi képviselő által támogatott devolúció rövidesen meghatározó kérdéssé vált. Miután a Harold Wilson kormánya által felállított, az Egyesült Királyság alkotmányos átalakítását vizsgáló bizottság³⁷ is közvetlenül választott önkormányzati testületek létreho-

³³ Az 1974. februári választások után Harold Wilson kisebbségi munkáspárti kormányának 17 mandátum hiányzott a többség eléréséhez, így rá volt utalva a kilenc nacionalista (hét SNP és két Plaid Cymru képviselő) és a tizennégy Liberális Demokrata képviselő szavazataira, akik egyértelműen támogatták a skót és a walesi devolúciót. Bár az 1974. októberi előrehozott választásokon többségi munkáspárti kormány alakult, az időközi választások során elszenvedett vereségek következtében 1977-re James Callaghan munkáspárti kormánya ismét kisebbségbe szorult. Bogdanor: *Devolution in the United Kingdom*, 177–180.

³⁴ Valójában már a megerősítő népszavazás kiírása is merőben szokatlan a brit belpolitikai gyakorlatban. Vélhetően a devolúciót ellenző munkáspárti képviselők megnyerése és a frakció egységének fenntartása céljából kötötték a törvény életbelépését érvényes népszavazáshoz.

Ezt megelőzően egyedül az európai gazdasági közösségi tagsággal kapcsolatosan került sor népszavazásra 1975-ben az Egyesült Királyságban. Scott, P. H.: *Towards Independence. Essays on Scotland*. Edinburgh, 1991. 193–196.

³⁵ Az úgynevezett Cunningham kiegészítés.

³⁶ Az úgynevezett Ferres kiegészítés.

³⁷ A Kilbrandon bizottságot (kezdetben a Crowther bizottság) Harold Wilson munkáspárti kormánya állította fel 1969-ben. A bizottság 1973-ra készítette el jelentését, már Ted Heath konzervatív kormánya számára. A jelentés elvetette a függetlenségi és a föderatív megoldásokat Nagy-Britannia alkotmányának reformja kapcsán, és választott, helyi nemzetgyűlések felállítását szorgalmazta

zását javasolta mind Skóciában, mind pedig Walesben, végül a Munkáspárt 1974-es kongresszusa is szkeptikusan bár, de elfogadta a devolúciós megoldást. A Munkáspárt tehát hivatalosan elkötelezte magát a devolúció ügye mellett, azonban teljesen megosztott volt a kérdésben. Míg a londoni kormány a devolúciós törvény mellett kampányolt, addig jó néhány prominens skót munkáspárti képviselő (többek között a későbbi külügyminiszter, Robin Cook) ellene.³⁸

A Konzervatív Párt 1968-ban elsőként reagált az SNP térnyerésére Skóciában. Az ekkor elfogadott *Perth-i Deklaráció* elméletben támogatta a devolúciót, mely megfogalmazásuk szerint egy közvetlenül választott, törvényhozói joggal felruházott testület lett volna. A további részletek kidolgozására Sir Alex Douglas-Home vezetésével létrehozott bizottság igen korlátozott hatáskörű önkormányzat létrehozását javasolta, habár a párttisztviselők nagy része nyíltan kifejezte teljes elutasítását. Ennek ellenére a bizottság javaslata bekerült a párt 1968-as választási manifesztumába. Az 1970-es években azonban a skót devolúciót támogatók teljesen háttérbe szorultak a Konzervatív Párton belül, bár az adminisztratív devolúciót mint a decentralizáció egyik formáját nem vetették el teljesen. A Konzervatív Párt Margaret Thatcher 1975-ös pártelnökké választása után fordult teljesen szembe a devolúcióval.³⁹

Az SNP képtelen volt egyértelműen állást foglalni a kérdésben. Az önrendelkezés javasolt formája végre valamilyen kézzel fogható változashoz vezetett volna, így a hivatalos függetlenségi álláspont ellenére a párt egy része támogatta a törvény életbe lépését, és részt is vett az igen szavazatokért folytatott kampányban.

Az 1970-es évek végére a skót társadalom nagy része kiábrándult az önrendelkezésért folytatott küzdelemből a pártközi csatározások, a konszenzus hiánya miatt. A megosztottság következtében az igen oldalnak nem sikerült egyértelmű üzeneteket eljuttatni a választókhoz és mozgósítani az önrendelkezést egyébként támogató többséget. Emellett az SNP képviselőinek megjelenése a devolúció támogatói között további zavarhoz vezetett: sokan az Egyesült Királyságtól való elszakadás felé tett első lépésként értékelték a törvény esetleges támogatását. Ekkoriban a függetlenségi opció korántsem volt még népszerű, a devolúciót támogatók többsége is elvetette az SNP által megtestesített elszakadási törekvéseket.⁴⁰

A népszavazást megelőző időszakban a devolúciót támogató Munkáspárt és az SNP népszerűsége folyamatosan csökkent Skóciában, míg az azt ellenző konzervatívok népszerűsége szokatlanul magas volt. Számos, nem közvetlenül a devolúció kérdésköréhez köthető ok miatt a Munkáspártot húsz százalékponttal a konzervatívok mögött mérték a közvélemény-kutatások. Ez igen meghatározónak bizonyult, hiszen egyértelmű összefüggés mutatkozott a skót választók pártszimpátiája és a devolúció támogatása között. A devolúciós kampány során végig magas volt az igen oldal támogatottsága az SNP szavazók között, míg a kezdetben magas támogatottság folyamatosan csökkent a munkáspárti szavazók körében. A devolúciós törvény elutasíthatósága a konzervatív párti szavazók között mindvégig egyértelmű volt. Elemezve a népszavazás eredményeit, elmondható, hogy ez esetben is érvényesült az a szabály, miszerint, ha egy kormány állást foglal egy népszavazási kérdésben, általában a választók a kormány politikájának megítélésére használják fel a népszavazást.⁴¹

Skócia és Wales esetében. Paterson, Lindsay: *A Diverse Assembly. The Debate on the Scottish Parliament*. Edinburgh, 1998. 51–58.

³⁸ Marr, Andrew: *The Battle for Scotland*. London, 1992. 140–141.

³⁹ Marr: *The Battle for Scotland*, 126.

⁴⁰ Dardanelli: *Democratic Deficit or the Europeanization of Secession?* 337.

⁴¹ Fisher, Justin et al. (eds.): *Central Debates in British Politics*. London, 2003. 89–90.

A politikai tényezők mellett a gazdasági helyzet is meghatározónak bizonyult a devolúciós népszavazások tekintetében. A hetvenes években Skócia igen válságos perióduson ment keresztül gazdasági szempontból is. Az északi-tengeri olajkincs kiaknázása sem sokat változtatott a helyzeten, hiszen ekkoriban kis túlzással élve az olajkitermelés nagyobb hasznot hajtott az Egyesült Államok gazdaságának, mint az Egyesült Királyságnak, és ezen belül Skóciának. A gazdasági válság 1978–1979-re érte el csúcspontját. Az úgynevezett „elégedetlenség tele” (*Winter of Discontents*) során az ipari termelés visszaesése, a növekvő munkanélküliség, az állandósuló sztrájkok sokkal jobban foglalkoztatták a skót közvéleményt, mint az öngazgatás kérdése és a pártok devolúcióról szóló kampánya. Ilyen problémákkal teli időszakban a skót közvélemény többsége, amely mindig is racionálisan szemlélte az Angliával való együttélést, tartott attól, hogy a devolúció következtében a skót gazdaság eltávolodik a brit közös piactól, illetve általában véve az Egyesült Királyság által biztosított viszonylagos gazdasági stabilitástól.⁴² Mindez hatványozottan jelentkezett egy olyan időszakban, amikor még az Európai Gazdasági Közösség által nyújtott közös gazdasági tér sem érezte kedvező hatásait.⁴³

A kedvezőtlen politikai és gazdasági légkörön kívül az igen oldal technikai és stratégiai hibákkal tarkított kampánya is negatívan hatott a devolúciós törvény támogatottságára. A törvényt benyújtó munkáspárti kormány nem tudta elérni, hogy a referendumokat a közelgő általános választásokkal egy időpontban tartsák. A két esemény egybeesése valószínűsítette volna a magasabb választói részvételt.⁴⁴ Stratégiai szempontból meghatározó hibának bizonyult az igen kampány rossz szervezettsége, anyagi háttérének hiányosságai. Ezzel szemben a nem oldal jól szervezett, kiválóan finanszírozott, komoly érvrendszert felvonultató kampánya sokkal inkább utat talált a közvéleményhez, és nagy szerepet játszott abban, hogy a devolúciót a kampány kezdete előtt nagy százalékban támogató skót választópolgárok fokozatosan kiábrándultak a skót nemzetgyűlés felállításának tervéből.⁴⁵

Az ilyen körülmények között 1979. március 1-jén megtartott népszavazás a munkáspárti devolúciós és a nacionalista függetlenségi érvek ellentmondásossága, a kormány népszerűtlensége, a gazdasági nehézségek, valamint a rossz szervezettség következtében legjobb esetben is csupán szoros győzelmet sejtetett az igen oldal számára. A népszavazáson megjelent skót választópolgárok többsége (52%) ugyan tényleg támogatta a devolúciós törvény életbelépését, de az igen szavazatok számaránya a Skóciában választásra jogosultak körében nem érte el a törvény egyik kiegészítésében megkövetelt 40%-ot.⁴⁶ A törvényt benyújtó munkáspárti kormány még az az évi választásokon megbukott. Az 1979 májusában megválasztott konzervatív kormány azonnal visszavonta a Skócia és Wales önrendelkezéséről szóló törvényt, és bár a választási kampány során egy helyettesítő törvényjavaslat benyújtását ígérték, ebből semmi sem valósult meg következő tizenhét évnyi kormányzásuk során.

⁴² Finlay: *Modern Scotland*, 333.

⁴³ Dardanelli: *Between Two Unions*, 172.

⁴⁴ Az 1979 októberében megtartott általános választásokon a választók 76,8%-a jelent meg Skóciában, míg a márciusi népszavazáson csupán a választók 63%-a. Bochel, John et al.: *The Referendum Experience. Scotland 1979*. Aberdeen, 1981. 141.

⁴⁵ A nem oldal anyagi és szervezettségbeli fölénye annak volt köszönhető, hogy a skót üzleti körök a devolúcióban a bürokrácia és az adók további növelésének forrását látták, így egyértelműen a devolúció ellen foglaltak állást és biztosították a nem kampány anyagi háttérét. Bochel et al.: *The Referendum Experience*, 169–179.

⁴⁶ Csúpan 32, 8%-ot tett ki. Bochel et al.: *The Referendum Experience*, 141.

A 1997-es politikai légkör merőben más volt. Egyrészt az 1979 és 1997 közötti konzervatív kormányzatok gazdasági és szociális politikájukkal teljesen maguk ellen fordították a skót közvéleményt.⁴⁷ Az említett időszakban minden választáson a Munkáspárt bizonyult a legnépszerűbb pártnak Skóciában, ezzel szemben a Konzervatív Pártra leadott szavazatok száma egyre csökkent, míg 1997-ben már nem jutott be tory képviselő Skóciából a westminsteri parlamentbe. Skóciai sikertelensége mellett azonban a Konzervatív Párt 1997-ig magabiztosan uralta az Egyesült Királyság parlamentjét. A vázolt helyzet komoly társadalmi feszültséget okozott és súlyos demokratikus deficit kialakulásához vezetett Skóciában.⁴⁸ Következésképpen a skót választók szinte egy emberként támogatták a devolúciót teljes mellszélességgel vállaló, Tony Blair vezette Munkáspártot az 1997-es választásokon.

Másrészt meghatározó volt a Kampány a Skót Nemzetgyűlésért (*Campaign for a Scottish Assembly*) elnevezésű szervezet közel húsz éves munkája és a Skót Alkotmányozó Konvenció (*Scottish Constitutional Convention*)⁴⁹ létrehozása. Ezeken a fórumokon jött létre a megegyezés a skót képviselők, egyházak, civil szervezetek között az önrendelkezés kulcskérdéseinek vonatkozásában. A résztvevők álláspontjukat és terveiket több nyilatkozatban hozták nyilvánosságra. A kezdeti, Skócia Jogainak Követelése (*Claim of Right for Scotland*) című nyilatkozat és a végső 1995-ös Skócia Parlamentje, Skócia Joga (*Scotland's Parliament, Scotland's Right*) című jelentés között lépésről lépésre jött létre a konszenzus a Konvenció tagjai között. Az ilyen módon kialakított részletes ajánlás képezte a Munkáspárt által a későbbiekben benyújtott devolúciós törvénytervezet gerincét.⁵⁰

Különösen fontos volt a Munkáspárt álláspontjának kikristályosodása a devolúció kérdését illetően. Míg az 1970-es években még egy gyenge skót nemzetgyűlés ötlete is megosztotta a pártot, addig az 1980-as évek végére általánosan elfogadottá vált az álláspont, miszerint Skóciát csak egy választott, törvényhozási joggal rendelkező saját parlament létrehozása óvhatja meg a konzervatív kormányok politikájától. Az Egyesült Királyság alkotmányos berendezkedésének reformja a Tony Blair által vezetett Munkáspárt *New Labour* programjának egyik központi témájává vált az 1997-es általános választásokat felvezető

⁴⁷ A 1980-as években a konzervatív párti kormányok radikálisan csökkentették a nehézipari ágazatok állami támogatását, számos szociális alapú juttatást töröltek el vagy alakítottak át, új adónemeket vezettek be. Ezek közül az úgynevezett közösségi adó (*community charge*) vagy más néven fejadó (*poll tax*) 1988-as bevezetése váltotta ki a legnagyobb tiltakozást Skóciában. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy ezt az új adófajtát az Egyesült Királyságban elsőként Skóciában vezették be, így azt a látszatot keltve, hogy a londoni kormány Skóciában kísérletezi ki az új adónemet. A közösségi adó befizetését több mint 700 000-en tagadták meg az első évben. Végül tizennyolc hónap elteltével, Margaret Thatcher távozása után a következő, szintén konzervatív kormány megszüntette a közösségi adót. Devine: *The Scottish Nation*, 603–606.

⁴⁸ Az 1979-es választásokon a Munkáspárt 42%-ot, a Konzervatív Párt 31%-ot; az 1983-as választásokon a Munkáspárt 35%-ot, a Konzervatív Párt 28%-ot; az 1987-es választásokon a Munkáspárt 42%-ot, a Konzervatív Párt 24%-ot; az 1992-es választásokon a Munkáspárt 39%-ot a Konzervatív Párt 26%-ot; az 1997-es választásokon a Munkáspárt 45%-ot a Konzervatív Párt 18%-ot ért el Skóciában. Elérhető: www.alba.org.uk, hozzáférés: 2009. október 9.

⁴⁹ A Skót Alkotmányozó Konvenciót Kampány a Skót Nemzetgyűlésért elnevezésű társaság hívta életre 1988-ban, az a társaság, amely az 1980-as években életben tartotta a devolúció kérdését. A Konvenció munkájában Skócia hetvenkét westminsteri képviselőjéből ötvenkettő vett részt. Kezdetben a Munkáspárti és a Liberális Demokrata képviselők működtek együtt a civil szféra, az egyházak és a szakszervezetek képviselőivel, majd az 1990-es évektől már a nacionalista képviselők is csatlakoztak a Konvenció munkájához. Bogdanor: *Devolution in the United Kingdom*, 197.

⁵⁰ Bogdanor: *Devolution in the United Kingdom*, 197.

kampányidőszakban. Ebben a folyamatban fontos szerepet játszott a skót képviselők előtérbe kerülése a párton belül.⁵¹

Nemcsak a Munkáspártban, hanem a Liberális Demokrata Pártban, az SNP-ben és a skót társadalomban általában egyetértés alakult ki a devolúció támogatását illetően. Bár 1979-ben is igen magas volt az önrendelkezés támogatottsága Skóciában (több mint 60%), a devolúciót támogatók közül sokan egyszerűen nem mentek el szavazni, vagy akár nemmel is szavaztak az Egyesült Királyságtól való elszakadástól tartván. Az 1970-es években Skóciában az önrendelkezést általában, illetve a devolúciót támogatók a *status quo* részesítették előnyben az esetleges függetlenséggel szemben, azonban az 1990-es évek közepére a helyzet megfordult, a függetlenség vonzóbbá vált a Konzervatív Párt által irányított Egyesült Királyságnál. Az alábbi táblázat jól szemlélteti az említett változásokat:

1979: Szavazott Ön a skót devolúcióról kiírt népszavazáson?

Ha igen, igennel vagy nemmel szavazott? |

Ha nem, az igen oldalt vagy a nem oldalt támogatja?

1997: Hogy szavazott a népszavazáson feltett első kérdésről*?

	Függetlenség párti		Devolúció párti		Önkormányzat párti	
	1979	1997	1979	1997	1979	1997
Igennel szavazott	68	75	46	65	49	70
Nem szavazott, de az igent támogatta	12	-	8	-	8	-
(Az összes igen)	(80)	(75)	(51)	(65)	(57)	(70)
Nem szavazott, nincs preferencia	8	23	7	28	7	25
Nem szavazott, a nemet támogatta	2	-	11	-	10	-
Nemmel szavazott	10	2	28	7	26	5
(Az összes nem)	(12)	(2)	(39)	(7)	(36)	(5)

*Legyen-e Skóciának parlamentje az Egyesült Királyságon belül?

Forrás: Dardanelli: Democratic Deficit or the Europeanization of Secession? 7. táblázat 332.

Fontos szerepet játszott továbbá az is, hogy az 1978-as devolúciós törvénytervezeteket benyújtó kormánnyal szemben az 1997 májusában újonnan megválasztott munkáspárti kormány nem volt ráutalva más pártok szavazataira, sőt 1935 óta példátlan, 177 fős többséggel és soha nem látott mandátumszámmal rendelkezett az alsóházban. A Callaghan-kormány 1979-es népszerűtlenségével szemben a Blair-kormány általános népszerűsége pozitívan befolyásolta az 1997. szeptember 11-ére, a skótok számára szimbolikus évfordulóra⁵² kiírt népszavazás végeredményét. Ezúttal a megjelentek 74%-a egyetértett a skót par-

⁵¹ 1983 és 1997 között Angliában a konzervatívok egy sor kulcsfontosságú választóközteret szereztek meg munkáspárti jelöltek megelőzve, így kizárva a nagypolitikából számos reményteljes angol munkáspárti képviselőt. Skóciában ezzel szemben a Munkáspárt szorította ki a konzervatív jelöltek, így az 1990-es évek közepéig Skóciát egyértelműen a Munkáspárt, míg Angliát a Konzervatív Párt uralta. Ennek következtében számos kulcspozíciót skótok töltöttek be a Munkáspártban, például: John Smith, Gordon Brown, Robin Cook, George Robertson és Donald Dewar. Így a skót lobbi is hatékonyabbá vált a párton belül. Finlay: *Modern Scotland*, 372–373.

⁵² Hétszáz évvel a népszavazás napját megelőzően, 1297. szeptember 11-én a William Wallace és Andrew de Moray vezette skót sereg megsemmisítette az angol hadsereget a skóciai Stirling Bridge melletti csatában.

lament felállításával, ami megfelelt a várakozásoknak.⁵³ A devolúció megszavazása Skóciában az új munkáspárti kormány politikájának támogatásaként, illetve a Konzervatív Párt előző tizenhét éves kormányzásának kritikájaként is értelmezhető.

A politikai légkörben tapasztalható különbségeken kívül gazdasági szempontból is nagy eltérés mutatkozik az 1970-es és az 1990-es évek között. Skóciában a recesszió az 1980-as évek elejére érte el a mélypontot, és a gazdaság az évtized közepétől növekedésnek indult. A nyolcvanas években a skót gazdaság teljes metamorfózisának lehetünk tanúi: az évtized végére az addig lejtmenetben lévő, nehézipar által dominált gazdasági szerkezetben egyre inkább teret nyertek a modern technikák és a szolgáltatások. A változást elsősorban az elektronikai, finommechanikai iparágak fejlődése vezette be, de a növekedés fő motorja a pénzügyi szektor volt: Edinburgh Nyugat-Európa és a világ legfontosabb pénzügyi központjai közé emelkedett. Skócia lett – az Ír Köztársaság mellett – a tengerentúli befektetések egyik kedvelt célpontja. A skótok szeme előtt az Ír „kelta tigris” példája lebegett, ismét elkezdtek hinni önmagukban és Skóciában.⁵⁴

A politikai és a gazdasági környezetben fellelhető különbségeken és a konzervatív kormányzás alatt felhalmozódott demokratikus deficiten kívül egy harmadik fontos tényező is szerepet játszott az 1997-es népszavazás sikerében: az Egyesült Királyság, így Skócia európai uniós tagsága. Egyrészt az unió által nyújtott kedvező környezet élenkítőleg hatott Nagy-Britannia egészének gazdaságára. Skóciát tekintve pedig fontos kiemelni, hogy az EU olyan nagyobb gazdasági egységet biztosít, mely fokozatosan felváltja a brit közös piacot, így az esetlegesen önállóvá váló skót gazdaság sem maradna elszigetelt. Másrészt az EU-tagság új megvilágításba helyezte a függetlenséget a skót közvélemény számára, hiszen ennek bekövetkeztekor Skócia nem maradna magára, hanem egy szélesebb körű unió szavatolná politikai és gazdasági biztonságát. Ezt a szemléletet tovább erősítették a szintén EU-tag Ír Köztársaság kiemelkedő gazdasági eredményei és külpolitikai érdekérvényesítő képességének erősödése. A változás egyértelműen kimutatható az Egyesült Királyság 1973-as csatlakozása után készített közvélemény-kutatásokban is: Skóciában fokozatosan növekedett a függetlenséget támogatók aránya.⁵⁵

Az EU-tagság ezen következményeit gyorsan felismerte az SNP is, és a kezdeti euroszkeptikus álláspontját felülbírálva 1988-ban útjára indította „Függetlenség Európában” (*Independence in Europe*) elnevezésű kampányát. A Skót Nemzeti Párt értelmezésében Európa a „Régiók Európájának” (*Europe of the Regions*) kialakulása felé halad, és egy ilyen unióban Skócia nincsen ráutalva az Egyesült Királyságra sem gazdasági, sem pedig biztonságpolitikai szempontból. Az európai uniós perspektíva nem csak az SNP számára volt vonzó. Az Egyesült Királyság föderatív átalakítása felé hajló Liberális Demokraták és a devolúció továbbvitelét támogató Munkáspárt is pozitívan viszonyult az uniós tagsághoz.⁵⁶ Az ő szemszögükből nézve az EU szubszidiaritásról szóló alapelve a hangsúlyos. E szerint az uniós polgárokat érintő döntéseket kívánatos a hozzájuk legközelebbi szinten meghozni.⁵⁷

⁵³ Az 1997. szeptember 11-én tartott népszavazáson a megjelent skót választók 74,3%-a támogatta a Skót Parlament létrehozását, 63,5%-a pedig azt is, hogy a felállítandó parlamentnek legyen adóválasztási joga is. Devine: *The Scottish Nation*, 617.

⁵⁴ Finlay: *Modern Scotland*, 380–385.

⁵⁵ Fisher et al. (eds.): *Central Debates in British Politics*, 129.

⁵⁶ Kaiser: *A devolúciós folyamat alternatívái és kihívásai Nagy-Britanniában*, 88–90.

⁵⁷ Lásd bővebben: http://europa.eu/scadplus/glossary/subsidiarity_en.htm. Hozzáférés: 2010. január 21.

Ez Skócia esetében teljes mértékben összhangban áll a devolúció által kialakított, korlátozott, de önálló törvényalkotói joggal rendelkező edinburgh-i parlament működésével.⁵⁸

Az európai uniós tagság hatásai az élet szinte minden területén megfigyelhetők Skóciában: a politikától kezdve, a gazdaságon át egészen a skót identitás átalakulásáig. Az Egyesült Királyság felett álló, szupranacionális szervezeti tagság felerősítette az állami (brit) identitásnak alárendelt nemzeti identitásokkal való azonosulást, így a skót identitással való azonosulást is. A hetvenes évektől kezdődően drámai változás ment végbe a skót és brit identitás viszonylatában: míg Skóciában 1979-ben a megkérdezettek 38%-a mondta magát britnek, addig ez 1992-ben már csupán 15% volt. Ezzel párhuzamosan természetesen nőtt a skót identitást választók aránya: az 1979-es 56%-ról 1992-re 85%-ra emelkedett. A konzervatív kormányzás évei és az EU növekvő befolyása következtében a brit identitást általában aláaknázó szélesebb szociális és politikai változások felerősödtek, a skót identitás került előtérbe, míg a brit identitás egyre népszerűtlenebbé vált Skóciában.⁵⁹ Az alábbi táblázat jól mutatja a változásokat:

NEMZETI IDENTITÁS SKÓCIÁBAN 1979 – 1999

	1979	1992	1997	1997	1999
	Általános választások	Népszavazás			
Skót, nem brit	nincs adat	19	23	32	32
Inkább skót, mint brit	nincs adat	40	38	32	35
Skót	56	72	72	85	77
Brit	38	25	24	15	17

Forrás: Paterson et al.: *New Scotland, New Politics*, 105.

Emellett Skóciában az európai identitás általában véve sokkal kedvezőbb megítélés alá esik, mint a Tweedtől délre. Az Angliával alkotott unió történetében először a skótok szemében már nem London, hanem Brüsszel játssza a központi szerepet, legalább is kulturális tekintetben.⁶⁰ Ezzel az átrendeződéssel egy időben a skót kultúra is új erőre kapott, s közvetve hozzájárult a devolúciós kampány sikeréhez az 1980-as, 1990-es években. Ismét a figyelem középpontjába került a skót irodalom, történelem, a skót *gaelic* nyelv, felvirágozott a skót kortárs irodalom és zene is.⁶¹ A skót *gaelic* kultúra és a skót nemzeti identitás egyre nagyobb népszerűsége tett szert a fiatalabb generációk körében is. A kulturális önazonosság és önértékelés megtalálása azonban csak az első lépést jelentette. Az erősödő kulturális identitás fokozatosan politikai tartalmat nyert, újrafogalmazva a skót társadalom közös értékeit és céljait. Mindezek nélkül elképzelhetetlen lett volna a devolúciós kampány sikere.

A Skót Parlament

A sikeres népszavazást követően a munkáspárti kormány 1998 januárjában betervezte a skóciai devolúcióról szóló törvénytervezetet (*The Scotland Act of 1998*), melyet még ugyanazon év novemberében el is fogadott a westminsteri parlament. Ez alapján az új, brit

⁵⁸ Brown et al.: *Politics and Society in Scotland*, 22–23.

⁵⁹ Peterson, Lindsay et al.: *New Scotland, New Politics*. Edinburgh, 2001. 105–106.

⁶⁰ Brown et al.: *Politics and Society in Scotland*, 124–126.

⁶¹ Ebben az időszakban lett ismert számos skót szerző, akik azóta a kortárs angol nyelvű irodalom meghatározó alakjaivá váltak, például: Alasdair Gray, Irvin Welsh, Ian Rankin és Alexander McCall Smith.

költségvetésből finanszírozott skót parlament százhuszonkilenc taggal rendelkezik, melyek közül hetvenhárom egyéni körzetben választott, ötvenhat pedig kiegészítő listákról bekerülő képviselő. A skót parlament hatáskörébe tartozik az egészségügy, az oktatás, a helyhatóságok felügyelete, a közlekedés, a gazdaságfejlesztés, a jogrendszer, a környezetvédelem, a mezőgazdaság, a sport és a kultúra. A közös westminsteri parlament hatáskörében maradt a kül- és védelmi politika, a nemzetbiztonság, a fiskális és monetáris politika és a makrogazdaság-politika irányítása. Ezenkívül a skót parlament adóemelési, illetve csökkentési joggal is rendelkezik három penny erejéig minden adó font után.⁶² A parlament javaslatára a királynő jelöli ki Skócia első miniszterét, illetve a többi minisztert is. Habár a külügyekért továbbra is a westminsteri parlament a felelős, Skócia külön képvisellel rendelkezik Brüsszelben, és skót miniszterek is részt vehetnek az Egyesült Királyságot a Miniszterek Tanácsában képviselő delegációkban.⁶³

Összegzés

Az 1979-es és az 1997-es népszavazások eredményei jól illusztrálják a skót társadalom átalakulását a 20. század végén. A vizsgált évtizedekben az Egyesült Királyság politikai és gazdasági szerkezetének változásai, az Európai Unió növekvő befolyása és a skót nemzeti identitás erősödése háromszáz év után elvezetett a skót parlament ismételt felállításához. Hangsúlyozni kell, hogy ezek egymást kiegészítő és erősítő tényezők, önmagában valószínűleg egyik sem vezetett volna sikerre. Fontos szerepet játszott a skót közvélemény devolúciót illető álláspontjának megváltozásában ezeken kívül még az Európában és a világ más tájain sikeresen boldoguló kismemzetek és állam nélküli nemzetek példája is (Írország, Katalónia, Baszkföld). Elmondható tehát, hogy bár a skót képviselők érdekérvényesítési képessége valóban kiváló, az edinburgh-i parlament újjászületése egy igen hosszú és küzdelmes folyamat (vég?)eredménye.

A parlament újjáalakulását természetesen különböző módon értelmezik a tradicionális brit pártok és az SNP. Az előzőek szempontjából nézve az Egyesült Királyság alkotmányos szerkezetének átalakításáról van szó, melynek következtében egy új, jobban működő gazdasági és politikai rendszer jött létre. A Skót Nemzeti Párt a függetlenség felé tett első lépést látja az önálló skót parlament létrejöttében. Az SNP álláspontja szerint az Európai Unióban elnyert függetlenséggel csupán annyi változna, hogy Skócia szuverenitásának egy részét nem az Egyesült Királyságra, hanem egy nagyobb unióra ruházná át. Hangsúlyozzák, hogy Skócia függetlensége összhangban állna az EU által a regionalizmusról és a szubszidiaritásról megfogalmazott irányelvekkel.

A skót parlament létrehozása aszimmetrikus politikai struktúrát eredményezett az Egyesült Királyságban, mely születése óta heves vitákat vált ki.⁶⁴ Ennek ellenére még nem fogalmazódott meg olyan elképzelés, mely igazi alternatívát nyújtana a devolúció helyett, sikerrel kielégítené a skótok öngazgatási igényét, és egyidejűleg megóvná az Egyesült Királyságot a felbomlástól. A legfrissebb közvélemény-kutatások szerint a devolúciós parlament működése sem teszi maradéktalanul elégedetté a választókat, a függetlenség még mindig jelentős támogatottsággal bír Skóciában, azonban népszerűsége folyamatosan csökken az edinburgh-i parlament megnyitása óta. A devolúció intézménye önmagában nem

⁶² Ez az úgynevezett skótkockás adó (*tartan tax*).

⁶³ Devine: *The Scottish Nation*, 617.

⁶⁴ Például a West Lothian kérdés, illetve a központi források elosztását meghatározó Barnett formula kérdése.

mentheti meg az Egyesült Királyság egységét, de az edinburgh-i és a londoni parlamentek együttműködése olyan gyakorlatot alakíthat ki, melynek mentén az Egyesült Királyság átfogó alkotmányos reformja tovább folytatódhat, remélhetőleg mind a skót, mind pedig az angol közvélemény nagyobb megelégedésére.

GÉZA PROHÁSZKA

A Nation Reborn? The Way of Devolution in Scotland in the Second Half of the Twentieth Century

This paper deals with the various demands for self-governance in Scotland from 1707, with special focus on the period between the two referendums on a Scottish body of self-government: 1979, when devolution failed to attract enough support and 1997 when devolution was endorsed. The paper offers a detailed examination of this in-between era when the political, economic and social changes in the United Kingdom awakened Scotland. The changes of the Scottish national identity are examined in relation to the Scottish self-government movements. The appearance and strengthening of the Scottish National Party, the reactions of the Labour and the Tories to the rise of nationalism are investigated in connection with the way to devolution. After this the referendums of 1979 and 1997 are examined and compared. It is argued that the “democratic deficit,” the growing influence of the European Union, and the revaluation of the Scottish national identity together led to the success of the 1997 referendum after the unsuccessful referendum of 1979.

APOR PÉTER

A hitelesség fabrikálása

Az 1919 és 1956 közti történelmi folytonosság megformálása

Hogyan lehetséges hitelessé tenni elvont történelmi megjelenítéseket? Milyen feltételek mellett fogadható el vagy utasítható el egy történelmi értelmezés érvényesnek? Milyen technikák, bizonyítékok és eljárások alapozzák meg a különböző történelmi ábrázolások autenticitását, realizmusát vagy hihetőségét? Mi módon lehet ezeket kétségbe vonni? Mi a történész szerepe ezeknek az eszközöknek a létrehozatalában és használatba vételében? Az alábbi írás a fenti kérdések egy sajátos esetét mutatja be. Hogyan próbálták az 1956 utáni magyar kommunista történelem-politikusok, értelmezők és propagandisták hitelesíteni az 1919 és 1956 ellenforradalmainak folytonosságára alapozott absztrakt történelmi teóriát?¹ A hivatalos történelem megalkotóinak az volt a legnagyobb problémája, hogyan vigyék közel absztrakt történelmi értelmezéseiket a befogadó közönséghez. Az volt a gondjuk, hogyan tegyék ezeket az elbeszéléseket kézzelfoghatóvá, hitelessé és elég meggyőzővé ahhoz, hogy rábírják a megfigyelőt, adja föl kritikai távolságtartását. Az alábbi szöveg azt elemzi, hogyan használták föl a kádárista történész-propagandisták e célok érdekében különböző szöveges, képi és tárgyi történelmi bizonyítékokként a múlt nyomait. Mi segítette e történeteket a hitelesség illúziójához, annak ellenére, hogy számos alapvető ponton sértették meg a tényszerűség és a történelmi hihetőség kritériumait?

1

Az 1956. októberi forradalom leverése után létrejövő új kommunista kormányzat minden valószínűség szerint a Népszabadság 1956. november 21-i számában idézte föl először 1919 eseményeit. Aznap a hivatalos napilap szerkesztői publikáltak egy levelet, melyet állításuk szerint egy öreg munkás intézett a kormányhoz. A levél szerzője elsőként beszámolt a munkásmozgalomban 1917 óta eltöltött életéről. A munkás írt a Horthy-rendszerbeli szenvedéseiről és nyomoráról, majd felidézte a háború végét követő boldog éveket. A szerző ezek után elítélte az 1956 előtti kommunista vezetést, mert eltávolodtak a munkásoktól és a való életől. A levél azzal zárult, hogy bár a pártvezetés magatartása hozzájárult a jogos elégedetlenség kirobbanásához, ezt a mozgalmat hamarosan kisajátította a „véres ellenforradalom”. Habár – figyelembe véve azt aényt, hogy a munkás emlékei a történelem ideális kommunista értelmezését és az 1956-os felkelés hivatalos képét tükrözték – igen valószínű, hogy az „öreg munkás” szerkesztői kitaláció, a „levélíró” figyelemreméltó történelmi párhuzam.

¹ Az utóbbi évtizedben megélénkült a történelmi megjelenítés tárgyi és szöveges bizonyítékainak és bizonyíthatóságának kérdései iránti érdeklődés. A problémát jól érzékelteti az alábbi tanulmánykötet: Marchand, Suzanne – Lunbeck, Elizabeth: *Proof and Persuasion: Essays on Authority, Objectivity and Evidence*. Princeton–Brepolis, 1996.

zamatot vont, amikor zárásképpen felhívta „elvtársai” figyelmét a veszélyre: „Jusson eszetekbe az 1919-i véres, kegyetlen ellenforradalom. Jusson eszetekbe, hány ezer és ezer ártatlan munkástársunk és elvtársunk lelte mártírhálát, hány özveggy és árva siratta eltartóját, s hosszú éveken át milyen eszeveszett üldözésben volt részük. Ébredjetek, álljatok talpra, védjétek a szocialista munkáshatalmat.”²

A „munkás” levele a Népszabadság ugyanazon számában jelent meg, amely e figyelmeztetések mellé tördelve beszámolót közölt a Nagy-budapesti Pártbizottság Köztársaság téri székházának ostromáról is. 1956. október 30-án több fegyveres felkelőcsoport közös támadást indított a Köztársaság téri pártház ellen, abból a feltételezésből kiindulva, hogy a párt-hivatalban ÁVH-sok rejtőzködnék, illetve rabokat tartanak fogva. A felkelők minden bizsonnyal azután kezdték meg az ostromot, miután a párt házból rájuk lőttek. A küzdelem végeredményben akkor dőlt el, amikor egy eredetileg vidékről származó, a párt ház védelmére kirendelt páncélos egység a térre érkezvén tévedésből a székházat és nem a támadókat vette tűz alá. Az épület elfoglalása után a felkelők a legtöbb védőt kivégezték, néhányukat brutálisan meglincselve.³

A párt székház ostroma már 1956 őszen az „ellenforradalom”-ról szóló konstrukció fontos elemévé vált. Az 1956. november 7-én hajnalban Budapestre visszatérő Kádár János, a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány elnöke november 11-i rádióbeszédében a „fehérterror” kezdetéről adott értékelésének alátámasztására egyik döntő bizonyítékként azt említette, hogy „ágyúval lőtték a budapesti pártbizottság Köztársaság téri székházát”.⁴ Kádár rádióbeszédében arra használta az ostrom eseményeit, hogy bizonyítsa az ellenforradalom jelenlétét a felkelésben. Az Ideiglenes Intéző Bizottság egyik első ülésén, november 21-én az első titkár egyértelműen leszögezte, hogy október 30. jelentette az ellenforradalmi roham kezdetét.⁵ A soron következő napokban és pártértekezleteken – november 23. és 24. – az első titkár kitartott annak hangoztatása mellett, hogy október 30-a után a felkelés tisztán ellenforradalom volt.⁶

A Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány létrehozására egyetlen érv szolgált, az a meggyőződés, hogy 1956 őszen Magyarországon az „ellenforradalom” veszélye jelentős, miközben a Nagy Imre-kormány képtelen ezt a veszélyt elhárítani, illetve a szovjet csapatok beavatkozása nélkül ez már nem is lehetséges. Kádár János az „ellenforradalommal” való leszámolás szándékával érkezett haza. A katonai beavatkozás elkerülhetetlenségéről Moszkvában győződött meg november 2–4. között, a szovjet pártvezetéssel folytatott megbeszélések pedig rábírták arra, hogy személyesen vállalja az ezt legitimáló magyar bábkormány vezetését.⁷ Kádár november 11-i rádióbeszédében a következő sötét jövőképet festette föl mint kormánya alternatíváját: „...továbbjárva a Nagy Imre kormány összeomlásra vezető útját, előtérbe állítva a szovjet csapatok kivonásának kérdését, és annak nyomán tehetetlenül

² Népszabadság, 1956. november 21. 4.

³ Az is a tényekhez tartozik azonban, hogy a védők közül többen csodával határos módon túléltek a sortűzet. Az ostrom legalaposabb leírása: Eörsi László: *Köztársaság tér, 1956*. Budapest, 2006. Lásd még: Gosztonyi Péter: *A Köztársaság téri ostrom és a kazamaták mítosza*. Budapesti Negyed, 2. évf. (1994) ősz. 48–80.

⁴ Nyílt Társadalom Archívum 300/40/1/1299. Hungarian Monitoring, 1956. november 11. 981–982.

⁵ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. 1956. november 11. – 1957. június 26.* Sorozatszerk.: Balogh Sándor. I–V. kötet. Budapest, 1993–1998. I. 77. (a továbbiakban: Az MSZMP jegyzőkönyvei).

⁶ Az Ideiglenes Intéző Bizottság értekezlete 1956. november 23. és az Ideiglenes Központi Bizottság értekezlete 1956. november 24. *Az MSZMP jegyzőkönyvei*, I. 96.

⁷ Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. I–II. kötet. Budapest, 2003–2005. I. 329–348.

szemléljük, hogy az ellenforradalmi fehér-terror lemészárolja egész Budapesten, majd vidéken a kommunista munkások, parasztok, értelmiségiek aktív tömegét, azután a kommunistákkal rokonszenvezőket, majd valamennyi demokratikus hazafit. Aztán félredobja az ellenforradalom a Nagy Imre és minden demokratikus összefogásra alapozott kormányt, hogy tiszta ellenforradalmi kormányt hozzon létre.”⁸ Az új kommunista vezetést az ellenforradalmi veszélyről és Nagy Imre ezzel szembeni tehetetlenségéről vallott meggyőződése tartotta össze.

Ennek ellenére a forradalom elfojtását követő első hónapokban az új pártvezetés bizonytalan volt az „ellenforradalom” értelmezésének tekintetében, így az ebből a szemszögből semmiképpen sem tekinthető egységesnek. Egyrészt sokakban élt még a forradalmi megmozdulásokban részt vett néptömegek látványa, s felháborodásukat az MDP-vezetés politikája miatt az új pártelit is jogosnak ismerte el. A november 1-jéig a Nagy Imre-kormány munkájában személyesen is részt vevő Kádár számára a felkelésbe bekapcsolódó munkásokkal való személyes találkozásai meghatározó élménnyé váltak. Kádár még november 3-án is, már azután, hogy beleegyezett a forradalom katonai leverésébe, kifejtette szovjet tárgyalópartnereinek ilyen irányú kétségeit: „Egyről azért szeretnék szólni: az egész nép megmozdult. A nép nem akarja megsemmisíteni a népi demokratikus rendszert.”⁹ A párt főtitkára az ellenforradalomról adott bizonytalan értékelését az Ideiglenes Intéző Bizottság november 11-i üléséig megőrizte: „A fegyveres felkelés kirobbantásának időpontjában világosan úgy nézett ki, hogy ellenforradalmi megmozdulásról van szó. Később, amikor láttuk, hogy különösen vidéken óriási dolgozó tömegek, munkások, bányászok stb. mozdulnak meg, olyan követelésekkel, szociális követeléseken, a szovjet csapat kivonásán kívül, a begyűjtés eltörlése stb., amit nem lehet ellenforradalmi követelésnek nevezni.”¹⁰ Másrészt, többen tartottak a Rákosi-rendszer kommunista pártagokkal szembeni önkényének megismétlődésétől, amit néhányuk – Kádár, Marosán György, Aczél György – esetében saját börtön-tapasztalataik is tápláltak.

A forradalmat követő első hónapokban a pártvezetés a követendő politika tekintetében is megosztott volt. Kezdetben az egyezkedés és a tárgyalás felé hajló, Kádár Jánoshoz közel álló antisztálinista, de nem revizionista kommunisták – Aczél György, Fehér Lajos, Gyenes Antal, Köböl József és Nógrádi Sándor – többségben voltak az Ideiglenes Központi Bizottságban. Bár Kádár számára kezdetől fogva döntő kérdés volt a hatalom birtoklása, következképpen a munkástanácsok és pártönkívüli ellenzék pozícióinak keménykezű felszámolása, november első felében még nem bánta volna, ha az egyezkedés a politikai megoldás útját egyengeti.¹¹ Az új kommunista kormányzat a maga számára tartotta fenn a megbocsátás gyakorlását, ám nyitva hagyta a felejtés lehetőségét is a „megtévesztett, de megbánást tanúsító” emberek felé.

A pártszékház ostroma egyszerre szolgált a kommunisták által a felkelés során megfigyelt, feltételezett „ellenforradalmi veszély” bizonyítékául, valamint annak a tételnek a fenntartására, hogy a felkelésben résztvevők jó része az ellenforradalom által megtévesztett „becsületes munkás” volt. A párt hivatalos lapja 1956. november 21-én közölt hosszas beszámolója az események leírása során általában került az „ellenforradalom” és az „ellen-

⁸ Nyílt Társadalom Archívum 300/40/1/1299 Hungarian Monitoring, 1956. november 11. 983.

⁹ Kádár moszkvai napjairól átfogó leírást nyújt: Huszár: *Kádár János politikai életrajza*, I. 329–348., az idézet helye: 344.

¹⁰ *Az MSZMP jegyzőkönyvei*, I. 26.

¹¹ Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, 1998. 20–25.; Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest, 1996. 114.

forradalmár” kifejezéseket. A harcolókat olyan viszonylag semleges nevekkal illette, mint „fegyveresek” vagy egyszerűen „tömeg”. A közel egy oldalt kitevő beszámoló elsősorban a támadók felkészültségét hangsúlyozta. Ugyanakkor kiemelte az ostrom kegyetlen mivoltát is, felhívva a figyelmet arra, hogy a védők által kiküldött parlamentereket meggyilkolták. Ezután részletesen leírta, ahogyan a még életben lévő, többnyire fegyvertelen védőket a támadók kivégezték: először megverték őket, majd egy ezredest lábánál fogva felakasztottak, lelöcsolták benzinnel és felgyújtották. Az újság nem felejtette el megemlíteni, hogy még a pártszékház fodrását is megölték, mert kommunistának tartották. Habár a cikk nem volt meggyőződéssel arról, hogy a támadás célja a szocialista rendszer tudatos megdöntése lett volna, arra fölhívta a figyelmet, hogy végeredményben a csata a munkáshatalmat gyengítette. A szerző következtetése szerint: „fegyveres fehérterroristák és félrevezetett felkelők tulajdonképpen a munkásmozgalom hű fiai ellen rendeztek kegyetlen vérfürdőt”.¹² Kádár János az ellenforradalomnak a Köztársaság téri ostrommal mint fordulóponttal szakaszokra osztott történetét képviselte még december 1-jén is a Magyarországon tartózkodó szovjet pártküldöttek előtt: „Az október 23. és 30. közötti napokat az jellemzi, hogy a dolgozó tömegek igazságos és ösztönös elégedetlenségét az ellenforradalmi elemek saját céljaikra használták fel. A második szakaszban – október 31.–november 4. – a reakció az országban már széleskörűen támad. Leplezetlenül folyik a kommunistáknak, haladó munkásoknak, az államvédelem és a rendőrség munkatársainak legyilkolása.”¹³ Ez az értelmezés megfelelt a főtitkár személyes történetének is: a felkelésben való részvétele addig tartott, míg úgy vélte, hogy jogosan állt a munkások követelése mellett, az ellenforradalom kibontakozása azonban már a Nagy Imre-kormány elhagyására késztette.

Ebben a helyzetben 1919 eseményeinek megidézése kézzelfogható érvként és figyelmeztetésként szolgált az ellenforradalmi veszélyre. A Népszabadság 1956. november 28-án összeállítását közölt nyugati lapok „ellenforradalomról” szóló cikkeiből a következő címmel: „Magyarországon az 1919-es Horthy-puccs emléke kísért.”¹⁴ A címként szolgáló idézet az AFP francia hírügynökség jelentéséből származott, mely a pártlap szerint október 31-én tájékoztatta így olvasóit. A hivatalos napilap a brit Reuters jelentésére támaszkodott a felkelés lényegének összefoglalása során: „A felkelés olyan helyzetbe csúszott át, amelyben a Horthy-restaurációért fellépő elemek győzelme már nem lehetetlen. Tegnap óta Budapest utcáin embervadászat folyik. Az egész országban olyan jelenetek játszódnak le, amelyek a fehérek 1919-es visszatérésére emlékeztetnek.” A cikkíró végkövetkeztetése szerint azonban „a magyar népnek elege volt az 1919-ben hatalomra került ellenforradalom 25 éves tobzódásából. Még egyszer nem tűri el.”

A Magyarországi Tanácsköztársaság értelmezési keretei nem változtak lényegesen az 1956-os forradalom leverését követő hónapokban. Felidézésének célja az volt, hogy jobban érthetővé váljanak a szocializmus kritikus kérdései, jelen esetben az „ellenforradalom”. 1919 emléke mint analógia folyamatosan rendelkezésre állt a párttagok számára, a kommunista meggyőződés bármilyen válfaját vallották is. 1956 nyarán, a Petőfi-kör sajtóvitájá-

¹² *Mi történt a Köztársaság téren?* Népszabadság, 1956. november 21. 4.

¹³ Huszár: *Kádár János politikai életrajza*, II. 21.

¹⁴ Népszabadság, 1956. november 28. Lásd még: *Népakarat*, 1956. december 18. Magam a fehérterrortól nyugati lapokban csupán a kommunista sajtóban találtam említést. Például: *Der Weisse Terror in Ungarn*. Volkstimme, 1956. november 20.; *Die Konterrevolution in Ungarn 1919 und 1956*. Österreichische Volkstimme, 1956. november 20.; „...a virtual White Terror reminiscent of 1919, wiping out the flower of Hungary's working class movement...” Daily Worker, 1956. november 7.

ról beszélgetve, az antisztálinista Aczél György maga is a feszültségek kiéleződésétől és „új '19”-től tartott.¹⁵ A Központi Vezetőség október 26-i ülésén Kovács István, a titkárság sztálinista tagja és Rákosi közeli munkatársa azzal vádolta a Nagy Imre-kormányt, hogy az 1919. augusztusi Peidl-kormány szerepéhez hasonlót fog játszani.¹⁶ A proletárdiktatúra bukását követő, a demokratikus rend fenntartásában reménykedő, majd fehér csapatok által megdöntött szakszervezeti kormány emléke ötlött fel Mező Imrében, a budapesti pártszékház védelmének vezetőjében is, amikor október 29-én a Szakszervezetek Országos Tanácsának küldöttjei jártak nála nagyobb kormányzati szerepet követelve.¹⁷ A magyar kommün felidézése szoros összefüggésben állt az 1956-os forradalom eseményeinek feldolgozásával. A múlthoz való viszony a hasonlóság feltételrendszerén nyugodott, a két esemény történetét pedig összevethető fogalmakkal írták le. 1919 megjelenítése 1956 értelmezéseit tükrözte.

December elejére azonban az új pártvezetés és személy szerint Kádár János előtt is világgossá vált a megtorlás elkerülhetetlensége. Először is, a tárgyalási kísérletek kudarcba fulladtak: sem a Nagy Imre köré tömörült kommunista reformerek, sem a nem kommunista értelmiségi ellenzék, sem a munkástanácsok nem ismerték el a Kádár-kormányt törvényesnek, és elzárkóztak támogatásától. Másrészt, így az is egyértelművé vált, hogy a kommunista hatalom újjászervezése döntően az újra megélénkülő egykori sztálinista pártkáderekre, illetve az ellenforradalommal való leszámolást sürgető szovjet pártvezetésre támaszkodhatott. Az „ellenforradalom” értelmezésében, alapvetően elfogadva a szovjet nyomást, hangsúlyeltolódás következett be, s előtérbe került a tudatos szervezkedés és összeesküvés vonulata.¹⁸

Decemberben az Ideiglenes Központi Bizottság határozatot készített elő az 1956. októberi események okairól és jellegéről. A december 2-án és 3-án megtárgyalt előterjesztés leszögezte, hogy a budapesti pártszékház elleni támadásnál a nyílt, álca nélküli fehérterror bukkant föl.¹⁹ Kádár egyetértett a megfogalmazással, ám hozzátette, hogy bár az ellenforradalom lehetősége rejtve mindig benne volt a felkelésben, a párház elleni október 30-i támadás az események ellenforradalmi lényegére nézvést jelentett közvetlen bizonyítékot.²⁰ Így aztán az 1956. december 5-én elfogadott határozat megállapította, hogy az október 30-a előtt még rejtőzködő ellenforradalom szervezte meg – ezúttal immár nyíltan – a mérszárhlást a párháznál. A dokumentum azonban azt is leszögezte, hogy az ellenforradalom erői már ez előtt is jelen voltak, és alapján véve irányították az eseményeket.²¹

Az ostrom így végleg elvesztette kezdeti, még szándékolatlan antikommunista támadásként ábrázolt jellegét, és jól felkészült ellenforradalmi csapatok gonoszítottává alakult át. Az új kommunista kormányzat az 1956-os forradalomról szóló hivatalos értelmezését úgynevezett Fehér Könyvekben tette közzé. Az összesen öt kötetből álló kiadvány első része decemberben, nem sokkal az események után jelent meg. A kiadvány nyomatékosan leszögezte, hogy a felkelés ellenforradalom volt, vagyis a népi demokrácia intézményei elleni elkövetett támadás. A bevezetés kijelentette, hogy a néphatalom vezető ereje a munkásosztály

¹⁵ Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, 1997. 54.

¹⁶ Ständeisky: *Az írók és a hatalom*, 43.

¹⁷ Eörsi: *Köztársaság tér*, 26.

¹⁸ Kádár János álláspontjának változásairól lásd: Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. I–II*. Budapest, 1996–1999. II. 375–377.; Huszár: *Kádár János politikai életrajza*, II. 20–25.

¹⁹ *Az MSZMP jegyzőkönyvei*, I. 215.

²⁰ *Az MSZMP jegyzőkönyvei*, I. 144.

²¹ *Az MSZMP jegyzőkönyvei*, I. 239. A decemberi párthatározatról lásd még: Kalmár: *Ennivaló és hozomány*, 25–29.; Rainer: *Nagy Imre*, II. 377.

pártja, így a kommunisták üldözése világosan megmutatta a lázadók reakciós törekvéseit. A Fehér Könyv az ellenforradalmi jelleg bizonyítékául a budapesti pártszékház ostromát idézte példaként.²² A kommunisták az ostromot hamisítatlan kommunista-ellenes támadásnak érzékelték, amely számukra egyenlő volt a rendszer alapvető intézményeinek elpusztítására irányuló törekvással.

A fegyveres felkelés leverése után az új kommunista kormányzat hamar nekilátott, hogy összegyűjtse az „ellenforradalom” bizonyítékait. A különböző tanúvallomások és újságcikkek között figyelemreméltó számú fényképet halmoztak föl. A képek nagy részét a forradalom napjaiban Budapesten tartózkodó nyugati fotóriporterek készítették, és olyan jelentős folyóiratokban jelentek meg, mint a *Time*, *Life*, *Paris Match* vagy a *Spiegel*.²³ A fényképek, melyek nagyrészt a háborús fotódokumentációk műfaji jellegzetességeit követték, a tömegre, az erőszakra, a fegyveres csoportokra vagy a város romjaira koncentráltak. E fotográfiák alapvető szerepet játszottak 1956 októberének mint forradalomnak, vagyis kollektív társadalmi tettnek az értelmezésében a nyugati közönség számára.²⁴ Hogy hogyan nézték²⁵ e dokumentációt az ellenforradalom történetét összeállító kommunista megfigyelők, az új kormányzat hivatalos álláspontját tükröző Fehér Könyvek első kötete mutatja, mely 1956 decemberében, nem sokkal az események után jelent meg. Ami első pillantásra is uralja a füzetet, az a fizikai erőszak elborzasztó látványa. A kötet képein megvert, megkínzott, kivégzett és meggyalázott testek tűnnek fel egymás után. Alighanem a leghatásosabbak közé tartozott az egy fiatal katonát, lemeztelenített mellkassal fejjel lefelé fölakasztva mutató illusztráció. A néző tekintetét a kép függőleges tengelyében elhelyezkedő, azt hosszanti irányban teljesen betöltő test vonja rögtön magára. Csupán az ezt követő, pásztázó pillantás veszi észre azután az illusztráció háttérében álldogáló alakokat. Az emberek egy része a felakasztott áldozatot figyeli, mások egymással beszélgetnek, vagy figyelmüket a képen kívüli látvány felé fordítják. A fotográfia által megjelenített történés fő eleme nyilvánvalóan a megkínzott és felfüggesztett test. Az elmesélni kívánt esemény így nem a lincselés aktív cselekménye, hanem annak kimerevített eredménye: a meggyalázott test. Az így személytelen és időtlenné alakított kegyetlenség az emberi természet mélyén megbújó, ám ezúttal felszínre törő barbárság ábrázolásává változott.

Hasonló hatást ért el az a fénykép, mely elesett katonák sorban kiterített holttesteiről készült. A képen a halottakon kívül nem látható emberi alak, így homályban marad a halál oka. A mondanivaló középpontjában ezúttal sem az emberi cselekvés áll, csupán annak eredménye. A kivégzettek tetemeit perspektivikus látószögben ábrázoló fotográfia a végtelemben tartó párhuzamosok képzetét idézi föl: a néző előtt fölsejllhet a sort tovább folytató halottak látványa. A tömeges pusztulás személytelen tényét bemutató fénykép a gyilkos könyörtelenség metaforája. A fotók által elbeszélt történetek az erőszak elvont, allegorikus

²² „Általános hajsza indult a népi hatalom vezető ereje: a munkásosztály pártjának szétverésére. E hajsza keretében október 30-án ágyútűzzel lőtték szét a budapesti pártbizottság Köztársaság téri székházát.” *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. I–V. kötet. h. n. [Budapest], é. n. [1956–1958.] I. 5. (a továbbiakban: Fehér könyv).

²³ Rév István: *Retroactive Justice: Prehistory of Post-Communism*. Stanford, 2005. 246–247.

²⁴ Horváth Sándor: *Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban: forradalmi terek elbeszélése*. Múltunk, 51. évf. (2006) 4. sz. 281.

²⁵ A „nézés”, az olvasáshoz hasonlóan, alighanem saját történetiséggel rendelkezik, maga is kulturális-társadalmi termék. A „nézés” vizsgálatának történeti módszertanához lásd: Starn, Randolph: *Seeing Culture in a Room for a Renaissance Prince*. In: Hunt, Lynn (Ed.): *The New Cultural History*. Berkeley, 1989. 205–232.; Koselleck, Reinhart: *A kora újkor elmúlt jövője*. In: uő.: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, 2003. 17–22.

ábrázolására törekedtek: az a fénykép, mely egy nőt bántalmazó csoportról készült, a kompozíció középpontjába a földön fekvő asszonyt helyezte. Efelé vonzotta a tekintetet a nő fehér inge is, mely kiugrott a szürke-fekete háttérből. A néző így először a kegyetlenség tényével szembesült: az asszony testét az őt rugdosó lábak és karját hátracsavaró kezek vették körül. A kép személytelen: sem a nő, sem a bántalmazók arca nem volt látható. Valójában az atrocitást elkövető csoport tagjai csupán deréktól lefele – mint a fizikai erőszakot közvetlenül végrehajtó végtagok tömege – bukkantak föl az ábrázoláson. A kompozíció ugyanakkor a nemiséggel kapcsolatos szimbolikus jelentéseket hordozott: a fehér ruhás nő a kiszolgáltatott ártatlanság, míg az őt körülvevő sötét öltözetű férfialakok az emberben megbúvó vad erőszak képzeit elevenítették föl. A póre kegyetlenség látványa uralta a kiadványt: a vékony füzet hatvankét oldalán huszonzét, kivégzéseket, holttesteket és atrocitásokat ábrázoló képet közölt. A fényképek között az ismétlődés logikáján kívül nehezen fedezhető föl bármilyen viszony: az egyes illusztrációk a kíméletlenség újabb és újabb eseteit mutatták be. Az erőszak oldalakon át visszatérő képei így a mindent elborító, önmagáért való kegyetlenség benyomását erősítették. Az elszabadult, céltalan erőszak pedig a civilizálatlan barbárság képzetét keltette föl. A vadul tobzódó tömeg nem kímélte a nőket, áldozatait pedig „állatiasan megcsonkította”:²⁶ az egyik fénykép egy fej és karok nélküli meztelen felsőtestről készült.

A felkelés többi eseményének leírása is az erőszak jelenségére összpontosított. A hivatalos kiadvány meg volt győződve róla, hogy a pártszékház eleste után a főváros utcáin a féktelen erőszak lett úrrá. Hangsúlyozta, hogy a várost gátlástalan gyilkosok uralták, akik nem sokat törődtek azzal, kiket is végeznek tulajdonképpen ki. A füzet tanúvallomásokat is közlített; egyikük a következőképpen mesélte el október 31. eseményeit: „1956. október 31-én 14 óra 30-kor Budapesten, a Lenin körút és a November 7. tér sarkán állva a következő esetnek voltam szemtanúja: a Lenin körúti Művész mozival szembeni járdán haladó egyik férfira valaki rákiáltott: »Ávós!«. Az illetőt, aki khaki színű nadrágot és a Dózsa Sportegyesület színét viselő tréningruha blúzt hordott, megrohanta a tömeg és bántalmazni kezdték. Az így keletkezett tumultust kihasználva, valaki az elfogott férfi nyakába helyezett egy drótból összecsavart kábelt. Ennek segítségével a már elalélt embert a Lenin körút és az Aradi utca sarkán egy vasárubolt előtti fára felakasztották. A meggyilkolt ember nyakába táblát akasztottak ezzel a felírással: »Tóth áv. százados. Így jár minden ávó-s«.”²⁷ A könyv ezután beszámolt egy csoportról, mely lakásokat foglalt el Budapesten november 2-án és 3-án, azért, hogy ott mérgezett injekciókkal embereket végezzenek ki. A kötet a felkelők egy olyan parancsnokáról is írt, aki olyan részeg volt, hogy már válogatás nélkül választott célpontokat. A kiadvány idézte egy ellenforradalmi csoportba keveredett tizenhat éves fiú vallomását: „Én egy civilruhás századoshoz kerültem, és megadott címekre jártunk leszámolni az ÁVH-sokkal és a kommunistákkal. Egy alkalommal a Royal szálló környékén az egyik ház III. emeletére mentünk egy címre. A századosunk azt mondta, hogy egy ávóshoz megyünk. Otthon találtuk feleségével és 6 esztendő kislányával együtt. A százados először összeverte az ávóst, majd kiszakította füleit és ollóval lekasabolta az orrát. Utána egy sorozatot engedett bele. Közben az ávós felesége menekülni próbált, de a csoportunk egyik tagja egy lövéssel leterítette. Utána – bár gondolkodtunk, hogy mit csináljunk a kislánnyal – őt is lelőttük.”²⁸

²⁶ *Fehér könyv*, I. 17. képaláírás: „Egy áldozat, akinek tetemét állatiasan megcsonkították.”

²⁷ *Fehér könyv*, I. 25.

²⁸ *Fehér könyv*, I. 27–28.

A hivatalos értelmezés szerint a vidék is a „vérengző ellenforradalom” kezébe jutott. A kötet számos beszámolót közölt párttitkárok és tsz-elnökök bántalmazásáról vagy rendőrök és régi kommunisták kivégzéséről. A szerkesztők hangsúlyozták, a kommunista funkcionáriusok letartóztatása és a halállisták készítése általános volt. Például a mezőtárkányi tanácselnököt súlyosan bántalmazták: tüdeje megsérült és két bordája is eltört. Ezenkívül kilenc éves fiát is megverték. A füzet a miskolci eseményekről is tartalmazott egy beszámolót. November 3-án a tömeg megtámadott öt rendőrt, és felakasztotta őket a helyi szovjet emlékműre.²⁹

A terrorista erőszak az ellenforradalom ábrázolásának alapvető eleme maradt a következő hónapokban is. A budapesti rendőrkapitányság a felkelés alatt elkövetett „terrorcselekmények” ügyében indított nyomozást, és 1956. december 14-én ötven támadásról, betörésről és gyilkosságról adott jelentést.³⁰ A Népszabadság a következőképpen számolt be a kommunista katonatiszt, Sziklai Sándor és apósa meggyilkolásáról: „Az öreg kommunistát agyonverték. Utána kicipelték Sziklai Sándor holttestét az utcára, tetemét a csöcselék rugdosta, gyalázta. Ordítottak, keresték Sziklai elvtárs feleségét. Azt kiáltották: neki is ott a helye a férje holtteste mellett. A lakást azután feldúlták, kirabolták. Vandál pusztítás, vérrel befröcskölt falak mutatják az ellenforradalmár gonosztevők kezenyomát.”³¹ Amikor a Népakarat a felkelők egyik fő vezetőjének, Dudás Józsefnek a peréről adott hírt, hangsúlyozta, hogy a vádlott mint horthysta kém és *agent provocateur* lett elkötelezett antikommunista. A cikk azt is megemlíti, hogy a férfit 1946-ban ellenforradalmi összeesküvés vádjával letartóztatták. Dudást azzal a történettel vélték jellemezni, amikor sok egyéb gyilkosság mellett emberei három személyt fölkoncoltak egy áruház előtt. Egyik helyettese a kommunisták felkutatására és letartóztatására létrejött különítményt vezette. A cikk azt állította, hogy a letartóztatottakat megkínozták, és néhányukat kivégezték.³² 1957. február 10-én a Népszabadság hosszú riportot közölt a miskolci lincselésről. A vidéki nagyvárosban hét embert öltek meg. Kettejüket a szovjet emlékműre akasztották föl, miután megkínozták, míg egy harmadik embert a városháza erkélyéről dobtak le. Miközben az újságíró a véres események leírására alkalmas megfelelő fogalmat kereste, sajátos történelmi összehasonlításra jutott. A cikk kifejtette: „Október 26-án és 27-én olyan szadista vérengzést vittek véghez Miskolcon, amelyhez hasonlót csak a fasiszták csinálhatnak.”³³ Ennek ellenére a szerző nem állította, hogy a gyilkosok fasiszták lettek volna. A rendőrök kivégzése oly mértékben döbbenetes volt a kommunista megfigyelők számára, hogy a hétköznapi kifejezések alkalmatlannak tűntek az eset meghatározására: „Szándékos emberölés! Bár a rendőrségi jelentésekben, az ügyészégi vádiratokban ez szerepel, így kívánja a paragrafus, mégis a miskolci ellenforradalmárok gáztetteinek érzékeltetésére más szavakat kell keresni.” A fasiszta barbárság alkalmasnak tűnt a kommunista újságíró számára a mézárálás minősítésére. Az ellenforradalmi állatiasság megjelenítésének másik jellegzetes esete volt Tóth Ilona és társainak pere. A nőt azzal vádolták, hogy szándékosan gyilkolt meg egy férfit méreginjekcióval.

²⁹ *Fehér könyv*, I. 37–49.

³⁰ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) M-BP-1. MSZMP Budapesti Bizottsága. 1956–57/27

³¹ Népszabadság, 1956. december 5. 5.

³² Népakarat, 1957. január 20.

³³ Népszabadság, 1957. február 10.

A vádak szerint, mivel Tóth nem tudott végezni áldozatával az injekció segítségével, egy késsel döfte halálra.³⁴

A kommunista értelmezőket, akik különösen erőszakos kommunista-ellenes támadást tapasztalhattak meg, megdöbbenette a bántalmazások érzékelt kegyetlensége. Így logikusnak tűnt a számukra, hogy a felkelés, melyet kezdetben jelentős hányaduk támogatott, végeredményben a proletárdiktatúra megdöntésére törekedett a párt szisztematikus megsemmisítése útján. Hogy a szörnyű események felfoghatók legyenek, ezeket egy már jobban megértett erőszakkal kapcsolták össze. 1956 rémségei a kommunistákat 1919 hasonló történéseire emlékeztették: a Köztársaság téri mészárlást „az 1919-es fehér terrorra emlékeztető ellenforradalmi hajszá”³⁵-nak minősítették. A Köztársaság téren készült fényképeket tartalmazó dosszié, melyet a kommunista történészek állítottak össze mint az ellenforradalom bizonyítékát, a „Siófok, Orgovány réme kísért!” címet viselte.³⁶ Az ismeretlen így a már korábban megismerthez hasonlították, hogy a nehezen értelmezhető különös jelenséget könnyebb legyen megérteni. A Fehér Könyvek első kötete nem csupán erre a sajátos történelmi analógiára alapozta állításait: az összesen hatvankét oldalon mindössze kétszer említették 1919-et. A fehérterror emléke azonban láthatólag megfelelő lehetőséget kínált, hogy értelmet adjanak a történéseknek. A kommunista megfigyelők a népi demokrácia elleni támadást olyan eseményként fogták föl, mely „sok tekintetben meglepően azonos módon történt, mint 1919-ben a Tanácsköztársaság elleni ellenforradalmi kísérletnél”.³⁷

1957. január–februárban, a megtorló perek előkészítése érdekében, tovább szigorodott az „ellenforradalom” értelmezése. A január 6-án megjelent kormányprogram már Nagy Imre árulásáról beszélt: „A Nagy Imre-kormány árulása megnyitotta az utat az ellenforradalom előtt, mely ezekben a napokban embertelenül gyilkolta a szocialista forradalom hí fiait és leányait.”³⁸ Az Ideiglenes Intéző Bizottság február 12-i ülése pedig szovjetellenes csoportként határozta meg a volt kormányfőt és társait.³⁹ Az Ideiglenes Központi Bizottság február 26-án Nagy Imrét önálló frakció szervezésével és az ellenforradalom tudatos előkészítésével vádolta.⁴⁰ Ezzel párhuzamosan zajlott a forradalomban szerepet vállalt írók elleni perek előkészítése, melyek vizsgálati tervében az ellenforradalmat irányító Írószövetség tevékenységének felderítése is szerepelt.⁴¹ 1957. február végétől kezdve erősödött a „nemzeti kommunizmus” és a „revizionizmus” elleni fellépés is.⁴² Márciusra pedig végképp megérlelődött a Romániában őrzött Nagy Imre-csoport bírósági felelősségre vonásának terve, amit áprilisban követett tényleges letartóztatásuk.⁴³

³⁴ Népakarat, 1956. december 9., 1957. január 18., 1957. március 1. Tóth Ilona ügye mind a mai napig vihart kavart a történelmi vitákban. Számos történész azt is kétségbe vonja, hogy egyáltalán követett-e el gyilkosságot. Lásd: Kiss Réka – M. Kiss Sándor: *A csalogány elszállt. Tóth Ilona tragikuma*. Budapest, 2007.

³⁵ *Fehér könyv*, I. 22.

³⁶ A dosszié az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában található. Siófok, Orgovány réme kísért! ÁBTTL 4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok. A-220.

³⁷ *Fehér könyv*, I. 3.

³⁸ Népakarat, 1957. január 6.; Népszabadság, 1957. január 6. A kormányprogramról lásd: Rainer: *Nagy Imre*, II. 378.; Huszár: *Kádár János politikai életrajza*, II. 27.

³⁹ Rainer: *Nagy Imre*, II. 379.; Kalmár: *Ennivaló és hozomány*, 29.

⁴⁰ Huszár: *Kádár János politikai életrajza*, II. 32.; Rainer: *Nagy Imre*, II. 379.

⁴¹ Ständeisky: *Az írók és a hatalom*, 208.

⁴² Ständeisky: *Az írók és a hatalom*, 230., 235.

⁴³ Rainer: *Nagy Imre*, II. 382–383.; Huszár: *Kádár János politikai életrajza*, II. 39–46.

1957. február 2-án Réti László, a Párttörténeti Intézet korábbi igazgatója *Tanít a történelem, 1919. augusztus* címmel cikket írt a párt hivatalos napilapjába. A kommunista történész célja az volt, hogy megvádolja Nagy Imrét az „ellenforradalom” előkészítésével. A szerző álláspontja szerint október 23-a után egy második Peidl-kormány alakult az országban. A Peidl-kormány 1919-ben becsapta a munkásokat azzal, hogy tagadta az ellenforradalmi veszély létét, és „polgári demokráciát” követelt, azonban, ahogyan fogalmazott, a „proletárdiktatúra romjain” „fasiszta ellenforradalom” jött létre. A cikk úgy érvelt, hogy látszólag Nagy is „demokráciát” akart, de politikájának következménye az „ellenforradalom” restaurációja lett volna, ha a Szovjetunió nem avatkozik közbe.⁴⁴ Március 21-i ünnepi beszédében Hevesi Gyula akadémikus, a Tanácsköztársaság egykori résztvevője arról beszélt, hogy „mai forradalmi munkás–paraszt kormányunk az utóbbi évek sajnálatos elhajlásai után, ismét a magyar forradalmi munkásmozgalom és a Tanácsköztársaság dicsőség-teljesen megkezdett útján szolgálja népünk ügyét. Levonta a tanulságot a Tanácsköztársaság eredményeiből és hibáiból egyaránt. Kezdődött ez már azzal, hogy világosan és idején felismerte, hogy a Nagy Imre-kormány teljesen azonos szerepet töltött be, mint 1919-ben, a munkáshatalom bukása után Peidl Gyula jobboldali kormánya, és valósággal sodorja az országot a fasizmus igájába. Folytatódott azzal, hogy e felismerés után ugyanazt tette, amit annak idején mi is szerettünk volna megtenni, sőt meg is kíséreltünk, de akkor ez megvalósíthatatlan reménynek bizonyult: a szovjet nép baráti segítségét kérte a forradalom megmentésére.”⁴⁵

Az 1919-es ellenforradalom emléke olyan könnyen elérhető nyelvezetet jelentett a kommunista értelmezők számára, mely ismerős fogalmakat kapcsolhatott új tapasztalatokhoz. A Tanácsköztársaság felelevenítése 1956 és 1957 fordulóján elsősorban arra kínált lehetőséget a kommunista vezetés számára, hogy megkísérelje értelmezni olyan fogalmak jelentését, mint az „ellenforradalom”, a „fehérterror”, „opportunizmus” vagy a „népi hatalom”, melyek kulcsszerepet játszottak az 1956 emlékével való viaskodásban. A múlt újra gondolása a jelen megértéséhez nyújtott kézzelfogható segítséget. Az 1919-ről való beszéd ily módon hozzájárult 1956 kommunista olvasatához, miközben a jelen problematikája tette lehetővé a múlt felidézését.⁴⁶ Ez a körülmény megnövelte a Tanácsköztársasággal kapcsolatos történeti tudás igényét. 1957. március 21-én a Népakarat így fogalmazott ünnepi cikkében: „S ha most, az elszánt küzdelem kezdetének 38. évfordulóján megemlékezünk: a magyar proletariátus és a harcban elesettek emléke megköveteli, hogy végre marxista módszerekkel tisztán, teljes nagyságában és egész megrázó tragikusságában fessék népünk elé a Tanácsköztársaság igazi arculatát. Természetesen ez nem egy vezércikk és a vezércikkíró feladata, hanem a bizantinizmus ködéből kilábaló történészeké és a dogmatizmussal szakító ideológusoké.”⁴⁷

⁴⁴ Réti László: *Tanít a történelem, 1919. augusztus*. Népszabadság, 1957. február 2.

⁴⁵ Népakarat, 1957. március 22.

⁴⁶ Ebben az időszakban 1919 sorsa a magyar kommunista emlékezetben Masada ostromának a zsidó emlékezetben betöltött szerepéhez hasonlított. Schwartz, Barry – Zerubavel, Yael – Barnett, Bernice M.: *The Recovery of Masada: A Study in Collective Memory*. Sociological Quarterly, 27. (1986), no. 2. 147–164. A jelen szerepéről a múlt felidézésében lásd: Halbwachs, Maurice: *On Collective Memory*. Chicago–London, 1992.

⁴⁷ Pikay István: *Tündöklőlké váló fényében!* Népakarat, 1957. március 21. 3.

Ez a tény azonban nem vonta azonnal maga után a Tanácsköztársaság jelentőségének felértékelését is. Bár a régi párttagok egyre nagyobb tiszteletben részesültek,⁴⁸ ez elsősorban a Munkásőrség 1957. januári és februári szervezésével állt összefüggésben. Miközben a vezetés megbízható embereket keresett, figyelme a régi párttagok felé fordult, ideértve az egykori partizánokat, 1944 előtti szervezett munkásokat és az 1919-es Vörös Hadsereg volt katonáit is. Kádár János még azt is kijelentette, hogy valójában éppen a régi káderek jelentik a párt fő erejét, hiszen a fiatalabbak megzavarodtak. Bár a munkásőrség megalapítása lehetőséget jelentett volna a Kádár-kormányzatnak az első proletárdiktatúrával való összevetésre, mégsem biztosított igazi kontextust a történelem újraértékelésére. Az Ideiglenes Intéző Bizottság 1957. január 29-én fogadta el a Munkásőrség felállításának gondolatát, azonban amikor február 12-én döntött a tavasszal esedékes politikai évfordulók megünnepléséről, a Tanácsköztársaság kikiáltásának eseményét nem iktatta az 1848-as forradalom (március 15.) és a háború 1945-ös magyarországi befejezésének (április 4.) dátumai közé.⁴⁹ 1957. március 21-ét csak a párt szűk köreiből ünnepelték. Mindössze a keményvonalasok egy csoportjával és a Párttörténeti Intézettel kiegészült Budapesti Ideiglenes Intéző Bizottság gyűlt össze a Magyar Néphadsereg Központi Tiszti Klubjában, hogy megemlékezési szertartást szervezzon. Ezzel egy időben a párt és a kormány fontosabb vezetői Moszkvába utaztak, hogy hivatalos találkozón vegyenek részt a szovjet párt és állam képviselőivel.⁵⁰

2

A párt napilapja 1957. március 8-án tudósított Francia Kiss Mihály letartóztatásáról. A hetvenéves Francia Kiss közismert alakja volt azoknak a fehérterrorista különítményeknek, melyek 1919 és 1920 folyamán, a Tanácsköztársaság bukása után kommunistákat, zsidókat és baloldali embereket üldöztek és gyilkoltak meg.⁵¹ Francia Kiss 1957-ben állampolgári bejelentés alapján fogták el. Az „ellenforradalom” alatt látták, amint egy Pobeda gépkocsin a helyi nemzeti bizottság elnökéhez hajtatott. Bár ezt a jelenetet a bíróság később felhasználta annak bizonyítására, hogy az idős férfi ellenforradalmi szerepet játszott 1956-ban is, nem 1956-ban elkövetett bűnök miatt ítélték el. A bíróság ehelyett a népbíróság Francia Kiss távollétében háborús bűnökért elítélő 1947-es megállapításait tartotta érvényesnek. A vádakat ugyanakkor néhány új elem egészítette ki, mint például a személyi igazolvány hamisítása, illetve illegális fegyvertartás. A bíróság célja az volt, hogy bizonyítsa, hogy az egykori fehérterrorista folytatta ellenforradalmi tevékenységét, és a népi demokrácia ellensége maradt: „Francia Kiss Mihály az 1919. és 1920. években elkövetett bűncselekményein kívül a felszabadulás utáni időkben is követett el bűncselekményeket.”⁵² Az ítélet folytonos bűnelkövető személyiséget rajzolt meg: a bíróság megállapította, hogy a vádlott a felszabadulás után érezte felelősségre vonásának közelgő veszélyét, és megpróbált elmenekülni. Kovács József név alatt élt, és 1954-ben sikerült hamis személyi igazolványt is szereznie

⁴⁸ 1957-ben, például, a párt Baranya megyei Végrehajtó Bizottsága követelte azoknak az 1919-es kommunistáknak a kitüntetését, „akik az októberi ellenforradalmi események során becsületes, pártthű, bátor magatartást tanúsítottak.” MOL M-KS 288. f. MSZMP Központi szervei. 21/1957/3. őe.

⁴⁹ Az MSZMP jegyzőkönyvei, II. 61–63., 109–110.

⁵⁰ Népakarat, 1957. március 19., 1957. március 21., 1957. március 22.

⁵¹ Francia Kiss Mihály perét és az ellenforradalom konstrukcióját elemzi: Rév István: *Ellenforradalom*. Beszélő III. folyam, 4. évf. (1999) 4. sz. 42–54. A per iratait lásd: Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII. 5e/20630/I-IV.

⁵² BFL VII. 5e/20630/III. 18–19.

magának. E büntettekén kívül egy Parabellum típusú pisztolyt is rejtegetett. A tárgyalás lehetővé tette a kommunista megfigyelők számára, hogy észrevegyék az 1919-es ellenforradalom és az 1956-os felkelés hasonló eseményei között valamiféle időbeli folytonosság érvényesülését. „Mintha 1956. november első napjait látnánk [...] az ellenforradalom módszerei 37 év múltán sem változtak”,⁵³ számolt be a párt napilapja Francia Kiss letartóztatásáról.

Habár a párt decemberi határozata a Rákosi-klikk és Nagy csoportja után csupán a harmadik helyre helyezte a „Horthy-fasiszta és magyar nagytőkés–földesúri ellenforradalmat” az 1956-os felkelés okai között, azt is nyomatékosította, hogy az előző rendszer támogatói nem adták föl szándékukat uralmuk helyreállítására, és 1945 óta illegálisan szervezkedtek. A hírhedt „négy ok” által bemutatott történet tulajdonképpen a félrevezetés története: először, az emberek az utcákra mentek a Rákosi-rendszer elleni jogos elégedetlenségüktől vezetve, másodsor, jó szándékú követeléseiket kihasználta az áruló Nagy Imre látszólag kommunista kormánya, miközben valójában, harmadszor, az eseményeket már a Horthy-rendszer támogatói irányították, akik a kapitalista és feudális kizsákmányolás uralmát kívánták visszaállítani. Az „ellenforradalom” *folytonossága* így megkerülhetetlen elem lett az 1956-os felkelésnek mint *lényegi* ellenforradalomnak a konstrukciójában: amennyiben a felkelést egy magasabb történelmi valóság értelmében nem a „nép”, akik valójában részt vettek benne, vitte végbe, hanem Horthy-hívek, akik valójában a háttérben maradtak, az egyetlen magyarázat arra, hogy miért voltak képesek mégis előkészíteni a felkelést, *absztrakt* történelmi erőként való folytonos jelenlétük a korábbi időszakokban.⁵⁴ Következésképpen, a kádárista kommunista vezetés és pártelit alapvető problémája az volt, hogy bizonyítsa a horthysta tisztek és hivatalnokok *valódi* jelenlétét az 1956-os forradalom *valódi* történetében.⁵⁵ Azt az állítást, hogy a kommunisták üldözésének célja a Horthy-rendszer helyreállítása lett volna, a háború előtti vezető réteg személyiségeinek visszatértéről szóló adatokkal bizonyították. A felkelés kommunista értelmezői a kezdetektől fogva igyekeztek bizonyítani, hogy a felkelők között meghatározó erőként jelen voltak az egykori földbirtokosok, tőkések és horthysta tisztek csoportjai.

A Fehér Könyv első kötete számos példát említett annak érzékeltetésére, hogyan tértek haza a Horthy-rendszer korábbi közigazgatásának tisztviselői egykori településeikre, hogy átvegyék a felkelés vezetését. A kötet szerkesztői hangsúlyozták, hogy helyi forradalmi bizottságok újra a régi Horthy-közigazgatást bízták meg a teendőik ellátásával. A füzet azt a tételt is bőséges példával igyekezett alátámasztani, mely szerint a gyárak és üzemek egykori tulajdonosai visszatértek, és újra utasítani kezdték munkásaikat. Január végén a párt napilapja is arról tudósította olvasóit, hogy októberben régi horthysta tisztek, csendőrök és egy gazdag hentes alakította meg a munkástanácsot Esztergomban.⁵⁶ A kormány hivatalos kiadványának harmadik kötete is nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy bizonyítsa a Horthy-rendszer támogatóinak jelenlétét 1956 eseményeiben. A kötet egész fejezetet szentelt a „vidéki forradalmi bizottságok”-nak: „A bizottságok tagjainak többsége, és különösen a hangadók, nem a lakosság túlnyomó részét kitevő dolgozó parasztok közül kerültek ki, hanem

⁵³ Népszabadság, 1957. március 13.

⁵⁴ Az MSZMP jegyzőkönyvei, I. 239. Ez Mink András: *The Fiction of the Counterrevolution* című, a Közép-Európai Egyetemen 2002-ben megvédett PhD értekezésében található elemzésének központi érvelése.

⁵⁵ A Kádár-rendszer története e tekintetben egy folyamatos történetírói vállalkozás története, melynek középpontjában az ellenforradalom dokumentálása és értelmezhető elbeszéléssé alakítása állt.

⁵⁶ Népszabadság, 1957. január 30. Lásd még a februári rádióadásokat: Open Society Archives, 300/40/1/1299.

kulákok, volt csendőrök, horthysta katonatisztek és községi jegyzők meg bírók soraiból, akik szövetséget kötöttek a bűnöző elemekkel. [...] A falvak és városok dolgozó népe megdöbbenéssel látta, hogy jól ismert ellenségei, a kulákok, csendőrök, horthysta főszolgabírók és jegyzők stb. kaparintják kezükbe a hatalmat.”⁵⁷

Az ehhez hasonló bizonyítékok nem csupán azt kívánták igazolni, hogy a felkelés a régi rendszer helyreállítására tört, hanem az ellenforradalmárok folytonos kommunista-ellenes tevékenységét is. Példaként a füzet a mezőkövesdi munkástanács helyettes vezetőjének megválasztásakor elmondott rövid önéletrajzából idézett: „A Horthy-rendszer ludovikás tisztje vagyok. Többször voltam párt- és népi demokráciaellenes uszításért büntetve. Ez előtt 12 évvel elrejtettem fegyvereimet, több katonai puskát és egy géppisztolyt. Most előszedtem.”⁵⁸ E tekintetben az egyik legárulkodóbb bekezdés az, amelyik a monori Nemzeti Bizottság tagjait írta le: „A monori járási nemzeti bizottmány elnöke Sente László, Fejér megye volt főispánja lett, akit a Nagy Ferenc-féle államellenes összeesküvésben való részvétel miatt ítélték el. Elnökhelyettes és titkár Baranyi Ferenc volt monori *horthysta jegyző* lett, a bizottmány tagjai közt volt Lengyel Sándor *volt uradalmi intéző, egy horthysta tábornok fivére*, Lilik Ferenc *nyilasszervező*, Füzi Imre *kulák*, dr. Karbach Antal *nyilas ügyvéd*. A nemzetőrség parancsnoka Maróty János *horthysta huszárszázados* lett, a nemzetőrség politikai-bűnügyi alosztályának vezetője Mátyás Ferenc *volt csendőrfőtörzsőrmester*. Mátyás beosztottja lett Wallner József *volt csendőralhadnagy, kémelhárító tiszt*, Kovács Pál és Dávid Sándor *volt csendőrtörzsőrmesterek*, Bara Gábor *volt csendőrhadnagy*. A »járási nemzeti bizottmány« Kovács Ferencnek, a monori *Kefegyár volt tulajdonosának ismét átadta a gyárat.*”⁵⁹

A Fehér Könyvek megjelenésével párhuzamosan a kommunista kormányzat nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy bizonyítékait minél szélesebb körben tárja a közönség elé. Az Agitációs és Propaganda Bizottság március 4-én vette kézbe azt a javaslatot, mely „a népi demokráciánk megdöntésére irányuló ellenforradalmi kísérletről” szóló kiállítás megrendezését tárgyalta. A bizottság március 15-i ülésén úgy határozott, hogy május elsején nyíljon meg a Minisztertanács rendezésében az októberi „ellenforradalom” történetét bemutató tárlat.⁶⁰ A kiállítás a hivatalos értelmezés erkölcsi hitelességét jelentékeny számú képzőművészeti alkotás bemutatásával, művészi eszközök segítségével kívánta erősíteni,⁶¹ a fő hangsúlyok mégsem ezekre a reprezentációs technikákra estek. A végeredményben a Párt-történeti Intézet szervezésében, június végén megnyílt vándorkiállítást tervező propagandisták nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a tárlat fényképek, eredeti dokumentumok és tárgyak – köztük fegyverek, híradó eszközök, áldozatok ruhái, valamint csendőregyenruhák – nagy számát vonultassa föl.⁶² A Népszabadság a következőképpen adott hírt az előkészületekről: „Tíz teremben képek, dokumentumok mutatják be októbert és novembert – úgy, ahogyan az valójában történt. [...] A kiállított tárgyak között szerepel az 1102. számú amerikai légifényképezőgép burkolata. [...] Láthatjuk annak a levélnek a fotokópiáját, amelyet

⁵⁷ *Fehér könyv*, III. 12.

⁵⁸ *Fehér könyv*, III. 13–15.

⁵⁹ *Fehér könyv*, III. 18. Kiemelés az eredetiben.

⁶⁰ MOL M-KS 288. f. 22/1957/1. őe.

⁶¹ Oelmacher Anna: A „Magyarországi ellenforradalom” kiállítás képzőművészeti anyagáról. Magyarország, 1957. augusztus 28.

⁶² Az „ellenforradalom” tárgyi bizonyítékait mutatja a Belügyminisztérium Központi Irattárában fennmaradt fénykép: http://www.osaarchivum.org/beta/galeria/index_hu/sites/ellenforradalom/ellenframes3.html. Hozzáférés: 2009. november 3.

egy nürnbergi táborból hazatért magyar fasiszta írt a lágerben maradt társainak. Tépett, meggyalázott zászlók mutatják, miképpen égették el az ellenforradalmárok a vörös lobogókat, s csonkították meg a nemzetiszínű zászlókat, kivágva belőlük a népköztársasági címert.”⁶³ A rendezők célja az volt, hogy a múlt objektumaival való közvetlen viszony segítségével a történelem elvont értelmezését kézzelfogható közelségbe hozzák a kiállítás közönsége számára.

Ezt a célt szolgálta a tárlat térbeli megszervezése, ahogyan azt az ózdi bemutatóról fennmaradt fénykép tanúsítja. A fotón jól látható, hogy a tablók a bemutatóterem falán egymás mellett elhelyezve voltak szemügyre vehetők. A falra szerelt kiállítási tablók előtt vitrinek láthatók, hasonló módon hosszú egyenes vonalba rendezve. A vitrinek előtt egy körasztal és a hozzá tartozó székek voltak. A bútorzat elrendezése a vitrinek, tablók és az asztal között jól észrevehetően olyan kevés helyet hagyott, ami lényegében a sorban álláshoz volt elegendő.⁶⁴ Ez az elrendezés a közönséget sorban való előre haladásra készítette, ami a kiállítási tablókkal és a vitrinekbe helyezett tárgyakkal való folytonos szembefordulást kívánt meg. A nézőket a kiállítás ily módon a múlt tárgyaival, dokumentumaival és nyomaival való folytonos szembesülésre hívta föl, a történész módszerét imitálva ezzel.

A történelmi bizonyítékokat azonban a párt tette elérhetővé, a párt tárta a múltat megismerni kívánó közönség elé. A kiállítás így a rémképként feltáruuló, 1956-os lázadó tömeg ellentétét kellett, hogy formába öntse: a párt útmutatását fegyelmezetten követő, szervezetten és rendezetten a történelmi haladás irányába menetelő nép ideális társadalmi testét megalkotva. A múzeumok nem csupán gyűjteményüket, hanem látogatóikat is a kiállítás tárgyaivá és a látvány alanyaivá teszik. A 19. század elején megszülető modern múzeumok sajátos oktatási–civilizatorikus intézményként jöttek létre: céljuk a műveletlen és fegyelmezetlen s ezért félelmetes tömeg átalakítása kulturált, civilizált polgárokká. A kiállítások térbeli megalkotása az utcákon rendetlenül hömpölygő csőcseléket megfigyelhető, fegyelmezhető és civilizálható tömeggé alakította át.⁶⁵

Az 1956-os kiállítás terének és a vendégkönyveknek a nyilvánossága a felügyelő tekintet lehetőségét kínálta a kommunista hatóságok számára: az 1956. októberi utcákon rendezetlenül özönlő, a város rengetegében elrejtőző, ellenőrizhetetlen tömeg szervezett sorokban, fegyelmezetten érkezett az ellenforradalommal való szembesülésre. „A kapu előtt, lent a József nádor téren, hosszú sor áll. Fent a kis termekben is szoronganak. Így van – aki nem hiszi, nézze meg saját szemével. 1957 nyarát írjuk. Szimbólumnak sem rossz külföldi újságírók vagy politikusok számára: Budapesten sorban állnak az emberek, hogy megnézzék az októberi ellenforradalomról szóló kiállítást.”⁶⁶ A kiállítóterem az átváltoztatás képességét, a megtisztulás ígéretét hordozta: a kaotikus, rendetlen, rendezetlen, barbár 1956-os tömeg a vendégkönyvek előtt rendezett szocialista emberré válhatott. „Van valami egészen különös, végtelenül megrázó abban, ahogy a 16-18 éves fiatalok az ellenforradalom dokumentumait feltáru kiállítást szemlélik. Arcukon sokkal több, sokkal megrázóbb élmények visszfénye tükröződik, mint gondolta volna az ember: döbbenet, irtózat, felismerése valaminek,

⁶³ Népszabadság, 1957. május 29.

⁶⁴ Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára 48. ME/II/B, Kultúra – Kiállítások 1957–1962 doboz. Ózd. Az ellenforradalmi kiállítás. Mártírok. 1957. Leltári szám: Magyar Munkásmozgalmi Múzeum 86.11.

⁶⁵ E folyamatról lásd: Bennett, Tony: *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. London–New York, 1995.

⁶⁶ Kalmár György: *Bejegyzés helyett az ellenforradalomról szóló kiállítás vendégkönyvébe*. Népszabadság, 1957. június 26.

ami – majdnem-majdnem bajba sodorta fiatal életüket. Valaminek, ami megpróbálta falevéként magával ragadni ifjú lelkesedésüket – és amiből előbb vagy utóbb okvetlenül fel kellett ébredni – s jó, hogy felébredtek.”⁶⁷

Az „ellenforradalmi kiállítás” azonban, miközben igyekezett előállítani a történelmi autenticitás benyomását, sajátos módon nem vett tudomást a történelmi kiállításokat hitelessé tévő számos ismérvről. A tárgyak felhasználása a múlt egyfajta allegorikus formában való felidézését szolgálta. Jól mutatja ezt a tárlaton bemutatott csendőregyenruhák esete. Az öltözeteket nem kísérte magyarázó szöveg, nem ábrázolták a csendőrök társadalmi szerepét, sem az 1956. októberi eseményekben feltételezeten játszott szerepüket. Tárgyaik bemutatása nem a történelmi értelmezés célját, hanem az „ellenforradalom” visszatérése elméleti lehetőségének igazolását szolgálta. „Azután ott egy másik vitrin: ruha fekszik benne. Fehér Ferenc, Somogy megyei, zselickisfaludi csendőrfőtörzsőrmester egyenruhája, amely sebtében magára öltött. Sebtében? ...Dehogyan is. Hiszen nincs azon a ruhán egyetlen ránc. Moly azt meg nem rágta, nedvesség nem támadta, nap nem szíta. Gondosan el volt az téve, konzerválva, karddal, kitüntetésekkel együtt, hogy ha eljön az idő...” – írta a kiállítás egy párthű látogatója.⁶⁸ A történet világosan mutatja, hogy a rendezők célja nem valamiféle konkrét társadalmi–politikai viszonyrendszer bemutatása, hanem az „ellenforradalom” allegóriájának elvont megidézése volt.

Az „ellenforradalmi” tárlaton kiállított tárgyak és dokumentumok önmagukban, további magyarázó szöveges feliratok nélkül voltak megtekinthetők. Az objektumok azonban önmagukban aligha beszélnek: az eredeti környezetükből kiszakított eszközökhöz valaha tartozó társadalmi–kulturális egész hiányát valójában a kutatóknak a tárgyakhoz rendelt tapasztalata pótolhatja és teremtheti újjá, határozhatja meg valaha volt autentikus használatukat. A múzeumi tárgyakat magyarázó szövegek teszik a tudást közvetítő eszközökké. Ezek a feliratok teszik érthetővé, hogyan kerültek a tárgyak a kiállítóterembe, miért volt jelentősége kiállításuknak, milyen módon használták ezeket eredetileg, milyen kulturális és társadalmi feltételek tették lehetővé elkészítésüket, illetve milyen viszonylatokat és asszociációkat rendeltek hozzájuk eredeti tulajdonosaik.⁶⁹ E magyarázatok hiányában a kiállított tárgyak csupán különböző elvont módon elképzelt múltképekre való allegorikus utalásokként értelmezhetők.

Az „ellenforradalmi kiállítás” az autenticitás hiánya ellenére azonban mint történelmi múzeum képes volt megjeleníteni a hitelesség illúzióját. A történelmi múzeumok a 18–19. század fordulóján jöttek létre Európában. E történelmi kiállítások sajátos módon adtak választ a múlthoz vezető út mibenlétét faggató kérdésre. E gyűjtemények abból a meggyőződésből táplálkoztak, hogy a képek, a fotográfiák, a grafikus rekonstrukciók, illetve a tárgyak újra átélhetővé teszik a múltat. A történelmi múzeumok abból a hitből eredtek, hogy a múlt tárgyai mindenfajta szövegnél hitelesebb és közvetlenebb kapcsolatot jelentenek a történelem tapasztalatához. Ezek az objektumok a múlt relikviáiként jelentek meg, melyek a törté-

⁶⁷ Várkonyi Margit: *Egy kiállítás látogatói...* Népakarat, 1957. július 4.

⁶⁸ Kalmár: *Bejegyzés helyett*. A „csendőregyenruha” rekonstrukcióját rekonstruálta a Nyílt Társadalom Archívum „Az ellenforradalom reprezentációja” című kiállítása, mely 1996. november 5-től december 1-ig volt látható. http://www.osaarchivum.org/beta/galeria/index_hu/sites/ellenforradalom/ellenframes3.html (hozzáférés: 2009. november 3.).

⁶⁹ Greenblatt, Stephen: *Resonance and Wonder*. In: Karp, Ivan – Lavine, Steven D. (eds.): *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*. Washington–London, 1991. 45.; Crew, Spencer R. – Sims, James E.: *Locating Authenticity: Fragments of a Dialogue*. Uo. 171. Kirshenblatt-Gimblett, Barbara: *Objects of Ethnography*. Uo. 387–396.

nelemmel való fizikai azonosság révén sajátos rezonanciaerővel rendelkeztek: képesnek látszottak közvetlenül megidézni azt a történeti kontextust és kulturális–társadalmi erőteret, melyből maga a tárgy származott.⁷⁰ A kommunista történelem-propaganda a történeti múzeumoknak ezt a képességét igyekezett kihasználni. A tárgyak között kialakuló viszonyok sajátos folytonosság képzetét keltették föl. A csendőregyenruhák és az októberi felkelők fegyverei, illetve az ezekkel térbeli kapcsolatba lépő, az áldozatoknak tulajdonított ruhák 1956 eredetét közvetlenül az „ellenforradalmi” korszak történetében lelték meg. Ezt a hatást erősítették a kiállításon bemutatott dokumentumok és fényképek arányai is. Az „ellenforradalmi erők azonnali, nyílt jelentkezése” címet viselő tematikus rész háromszor annyi helyet kapott, mint az október 23-i események bemutatása, és közel hatszor annyit, mint a Rákosi-kor törvénytelenégeinek ábrázolása.⁷¹ E tablók, melyek bemutatták a viszszaemigránsok vagy az ellenforradalmi elemek tevékenységét, a munkástanácsokban közvetlen kapcsolatot sejtettek az 1956. októberi felkelés és a Horthy-korszak társadalmi–politikai viszonyai között.

Ezek a megállapítások már maguk után vonták az ellenforradalom folytonosságát: az 1919–1920-ban, a Tanácsköztársaság bukása után létrejött rendszer támogatói állítólag az 1956-os ellenforradalom fő kivitelezői voltak. A kommunista értelmezők hitük szerint e felfogás kézzelfogható bizonyítékára bukkantak például Francia Kiss személyében: „Amit Francia Kiss Mihály és társai 1919-ben elvetettek, az borzalmas aratássá terebélyesedett az 1956-os ellenforradalom napjaiban.”⁷² A kormányzat hivatalos értelmezésének negyedik kötete, mely valószínűleg szeptemberben, a per végeztével jelent meg, fényképet közölt a tárgyalóteremben beszélő idős vádlottról az alábbi címmel: „Francia Kiss Mihály, az 1919-es ellenforradalom hírhedt tömeggyilkosa, 12 évig álnéven bujkált. Az októberi napokban érkezettnek látta idejét, hogy előbújjon rejtekeiből, s részt vegyen a kommunisták elleni akciókban.”⁷³

Az 1919 és 1956 közötti viszony jellege ezáltal megváltozott, minden bizonnyal még a kommunista megfigyelők számára is nagyrészt észrevétlenül. Az erőszakos események hasonlósága, mely észrevehetően köthető volt egyetlen személyhez, időbeli dimenzióra tett szert, és hirtelen történelmi folytonosságot tárt elő. Mi több, ez az időbeli azonosság új megvilágításba helyezte 1919, 1944 és 1956 tömeggyilkosságainak kronologikus sorozatát. A bíróság 1957. június 13-án kelt elsőfokú ítéletében fogalmazta meg ezt az érvelést: „A később tárgyalandó részletes tényállásban megállapított embertelen szadista kegyetlenséggel végrehajtott cselekmények maradéktalanul felismerhetők az 1944. évben a nyilasok által végrehajtott terrorcselekményekben és tömeges emberpusztításban, de kétségtelenül felfedezhetők azokban a megmozdulásokban is, amelyet az ellenforradalom 1956. október 23-a után a Magyar Népköztársaság hí fiái ellen követett el. Az orgoványi és izzsáki, valamint Kecskemét környéki szadista gyilkosságok, embernyúzások, nemiszervek levágása és hasonló cselekmények nem ismeretlenek a budapesti nyilas pártházakban hasonló gyilkosságokat elkövető pártszolgálatosok előtt, és a Köztársaság téren kivégzett és meggyalázott mártírjainak gyilkosai, a miskolci rendőrség előtti gyilkosságok tettesei ugyanazon módsze-

⁷⁰ Bann, Stephen: *The Clothing of Clio*. Cambridge–New York, 1984. 77–92.; Pearce, Susan M.: *Museums, Objects and Collections: A Cultural Study*. Washington, 1992. 198.; Greenblatt: *Resonance and Wonder*, 42.

⁷¹ MOL M-KS 288. f. 22/1957/1. őe.

⁷² BFL VII. 5e/20630/III. A Fővárosi Bíróság elsőfokú ítélete, 32.

⁷³ *Fehér könyv*, IV. fényképmelléklet.

rekkel dolgoztak, s ugyanolyan szadista kegyetlenséggel hajtották végre tetteiket, mint Francia Kiss Mihály és terrorista társai.”⁷⁴

Francia Kiss Mihály ügye annak a letartóztatás-sorozatnak volt a része, melynek következtében a kommunista hatóságok újra kívánták indítani a két világháború közti időszakban politikai okokból nem vizsgált bűncselekmények tárgyalását. Ennek érdekében felújították az 1950-ben megszűnt népbíróóságok működését, a vizsgálatot pedig számos egykori csendőrtisztre terjesztették ki. 1957 augusztusában egy Győr megyei újság tudósított egy „volt fasiszta csendőrtörzsőrmester, a gyilkos, a háborús bűnös és fegyverrejtegető” esetéről. A helyi lap újságírója egy menekülő zsidó fogoly 1944-ben történt megölését róta föl a volt csendőrtisztnak, akit azzal is vádolt, hogy 1956 októberében ott folytatta, ahol korábban abbahagyta: a korábbi falusi jegyzőtől szerzett fegyverek segítségével megtámadta és megkéselte egy korábbi ellenségét.⁷⁵ 1958. májusban Biszku Béla belügyminiszter utasította minisztériuma Politikai Nyomozó Főosztályát, hogy indítson vizsgálatot 385 olyan személy ügyében, akik gyaníthatóan részt vettek kommunisták vagy más baloldali személyek üldözésében a második világháború alatt vagy előtt. Végül is közülük 94-et állítottak bíróság elé, és harminchatot végeztek ki. Akárcsak Francia Kisst, ezeket a többnyire korábbi csendőrtiszteket sem 1956-os tettekért vonták felelősségre. Az intézkedéseknek más céljuk volt. Egyrészt, az új pártvezetés látványossá kívánta tenni, hogy mennyire másként használja az elnyomó apparátust elődjétől: nem a párthű kommunistákat, hanem azok egykori üldözőit csukja börtönbe. Másrészt, bizonyítékokat kívánt előállítani az 1956 októberében elkövetett emberölések és az 1944-es háborús bűnök feltételezett hasonlóságát illetően.⁷⁶

Az erőszak részletes leírásai és a hozzájuk csatolt megdöbbentő, szörnyű képek e perekben nem csupán illusztrációként szolgáltak. A borzasztó események felidézésének célja nem csupán az volt, hogy elítéljék azokat mint kegyetlen, erőszakos és pusztító mozgalmak megnyilvánulásait. Az erőszak véres, materialisztikus és szélsőségesen naturalisztikus részletezése lényegi és központi helyet foglal el az ellenforradalom elbeszélésében: e tettek voltak hivatottak feltárni az események valódi jellegét. Az erőszak megjelenítése annyira volt megdöbbentő, amennyire az esetek maguk különlegesek és váratlanok. Az elkövetők szokatlan kegyetlensége barbárnak és atavisztikusnak tűnt: a 20. századi európai önkép alapján senki nem számíthatott ilyen fokú könyörtelenségre. Az erőszak szokatlan, különös természete adta az eszközt 1919, 1944 és 1956 összekötésére. A bíróság ezáltal 1919-et 1944-hez, a háborús összeomláshoz kapcsolta, majd továbbhaladva elérte 1956-ot, az ellenforradalmat. Így, a bíróság szerint, a három esemény összevethető jellegzetességei nem csupán sajátos viszonyt teremtettek meg köztük, hanem azt is bizonyították, hogy a modern magyar történelemben létezett egy folytonosan jelenlévő, fenyegető erő. Ez a felfogás a modern magyar történelem sajátos értelmezését hozta létre, mely a forradalom és ellenforradalom közti folytonos küzdelem tételén alapult. Ahhoz, hogy ez az értelmezés összekovácsolható legyen, a két eseményt kísérő erőszak segítségével a bíróság eltüntette a Horthy

⁷⁴ BFL VII. 5e/20630/III. A Fővárosi Bíróság elsőfokú ítélete, 8.

⁷⁵ *Emlékezzünk... Tizenkét évi bujdosás után a népbíróóság elé került a gyilkos csendőr-főtörzsőrmester*. Kisalföld, 1957. augusztus 9. 7.

⁷⁶ E vizsgálatok egyik fő alakja, az akkortájt állambiztonsági tiszt, később propaganda-történészé vált Hollós Ervin korábbi szakmai munkájának eredményét később könyve jellegzetes című fejezetében („A tartalék”) publikálta. Hollós Ervin: *Kik voltak, mit akartak?* Budapest, 1967. 301–309. Lásd még a Katonai Főügyészség 1959 második felében kelt 0027/1960. számú jelentését. Idézi: Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek. 1957–1968*. Budapest, 2000. 139–141. Négyet a perek közül részletesen ismertet Szokolczai Attila: *Háborús bűnösök elítélése az 1956-os forradalom után*. Évkönyv XIII. Magyarország a jelenkorban. Budapest, 2004. 29–52.

1919-es hatalomra jutása és az 1944-es Szálasi-puccs közti kronologikus távolságot. A két rendszert mint ugyanannak a folyamatos erőnek különböző történelmi alakban való megjelenéseit értelmezték. A kommunista bíróság hite szerint az 1956-os ellenforradalom szintén e folytonos történelmi azonosság része volt. Ennek az elvont történeti felfogásnak a legnagyobb problémája az 1945 (amikor is a hivatalos történetírás szerint a népi demokrácia sikeresen semmisítette meg az ellenforradalmi rendszer maradványait) és 1956 (amikor is az ellenforradalom feltételezetten mégis csak képes volt visszavágni) között meglévő időbeli szakadék volt.

A Népszabadság 1957. március 14-én jelentette egy Francia Béla nevű személy letartóztatását. A férfit betörés miatt elítélték, azonban 1963-ban szabadon engedték, mivel cáfolni tudta a vádakát.⁷⁷ Francia Béla végzetét mindössze vezetéknévnek Francia Kiss Mihályéhoz való hasonlósága okozta, akit egy héttel korábban fogtak el. A Francia Béla letartóztatását hírül adó cikk vastag betűvel szedte, hogy „elfogták Francia Kiss Mihály ivadékat”. Mivel a pontos rokonsági fokot nem lehetett megállapítani, a sajtó a bizonytalan és archaikus fogalmat, az „ivadékat” használta. Egy másik cikk határozottan kijelentette, hogy „Francia Kiss Mihály ivadéka egyik vezetője volt az ellenforradalomnak”.⁷⁸ Bár a történet mindössze az 1956-ot követő megtorlás egyik abszurd fejezetének látszik, tartalmazza az ellenforradalomról tett állítások egyik alapvető elemét. A rokoni kapcsolatok már Francia Kiss perét megelőzően is szerepet játszottak a Horthy-rendszer elitjének tagjai és az 1956-os résztvevők közti folytonosság megalkotásában. A hivatalos értelmezés talán legjobb példája a csornai eset leírása. A füzet arra hívta föl a figyelmet, hogy a falubeli nemzeti bizottságot egy korábbi nyilas tisztviselő vezette, akinek az apja a fehérterror jelentékeny alakja volt 1920-ban. A férfi öccse is szerepet vállalt, ő kezdte el újrászervezni a csendőrséget a településen. A klán irányította a helyi ellenforradalmat: a nemzeti bizottság elnökének egy régi horthysta tisztet neveztek ki, és fehérterrorista különítményeket kezdtek el felállítani.⁷⁹ Habár ezek a leírások nem jelentették ki határozottan, már sugallták, hogy ugyanazok az erők és személyek, akik megteremtették a Horthy-rendszert 1919-ben, 1956-ban a kommunista rendszer megdöntésére törek.

Ebben a felfogásban az a figyelemreméltó, hogy a kommunista értelmezők fontos, megjegyzésre méltó vérségi folytonosságot állapítottak meg 1919 és 1956 résztvevői között. E vérségi kapcsolatok arról győzték meg a kommunista megfigyelőket, hogy valódi fizikai és testi azonosság kötötte 1956 cselekvőit 1919-es társaikhoz. A Fehér Könyvek első kötete már korábban felhívta a figyelmet a bevezetésben arra a tényre, hogy „a kormány Király Béla volt horthysta vezérkari tisztet, Gömbös Gyula, a hírhedt fasizta vezér rokonát nevezte ki a karhatalmi erők főparancsnokává”.⁸⁰ Figyelemreméltó, hogy a szerzők elmulasztották a rokonsági fok pontos meghatározását, és ehelyett a tág értelmű „rokon” kifejezést használták. A kormány Fehér Könyvei harmadik kötetének, mely minden bizonnyal májusban, nem sokkal az idős fehérterrorista letartóztatása után jelent meg, kommunista szerkesztői hasznosnak találták, hogy hosszú részletet közöljenek Király Béla, az 1956-os Nemzetőrség főparancsnokának önéletrajzából. A hivatalos kiadvány azzal a részlettel indította idézetét, amikor Király felidézi, hogy apja a Magyar Élet Pártjának szervezője volt. Ezután a Ludovikán töltött iskolás éveire és a szovjet fronton teljesített katonai szolgálatára emléke-

⁷⁷ Népszabadság, 1957. március 14.

⁷⁸ Népszabadság, 1957. március 14.

⁷⁹ *Fehér könyv*, I. 46.

⁸⁰ *Fehér könyv*, I. 6.

zett vissza. A Fehér Könyv figyelemreméltó adatnak tartotta Király kapcsolatát a későbbi nyilas hadügyminiszterrel, Beregfy Károllyal.⁸¹

A két háború közti köztisztviselői és katonatiszti réteg tagjaiban megtestesült fizikai azonosság valamiféle lényegi történelmi identitás meglétét tárta föl a kommunista értelmezők számára.⁸² Ahogyan a bíróság érvelt Francia Kiss Mihály tárgyalásán: „Francia Kiss Mihály kétségtelenül fasiszta beállítottságú személy volt, és maradt egészen a mai napig is.”⁸³ A kommunista értelmezők úgy érveltek, hogy kézzelfogható fizikai azonosság húzódott 1919, 1944 és 1956 elvont történelmi folytonossága mögött. Ezáltal a három különböző történelmi esemény nem csupán folytonos láncot alkotott, hanem ugyanakkor az egy, időben azonos történelmi erőnek az egyedi megtestesüléseivé vált. A bíróság történeti értelmezése nem egyszerűen az egymást követő oksági viszonyok, valamint történeti eredetek és származási kapcsolatok értelmében vett folytonosság mellett érvelt. A cselekmények folytonosságát és hasonlóságát a cselekvők olyan ábrázolása segítségével magyarázták, melynek értelmében azok a Fasiszmus önmagával folytonosan azonos történelmi erejének végrehajtói-vá váltak. A kormány Fehér Könyveinek harmadik kötete kijelentette, hogy a felkelők úgy kezdték, mint Hitler: a kommunisták megtámadásával, és, hogy ugyanaz az ellenforradalmi programjuk volt, mint a Horthy-fasisztáknak 1919-ben.⁸⁴ A történeti folytonosság ugyanilyen felfogása vezette a KISZ alapítóit, hogy a szervezetet hivatalosan 1957. március 21-én indítsák útjára: „Szövetségünk egyenes örököse és folytatója az 1919-ben alakult, a két világháború között és a második világháború éveiben föld alá kényszerített Kommunista Ifjúságunk Szövetségének.”⁸⁵

Habár a halál a földi élet végét jelenti, a test a föld alatt rejtőzik, ahol megőrizheti vagy kialakíthatja az anyagi azonosság azon magját, mely lehetővé teszi az élet ugyanolyan alakban való feltámadását.⁸⁶ Az ellenforradalom 1944–1945-ös halála és 1956-os feltámadása között a föld alatt pihent. Ezt a következtetést vonta le a bíróság Francia Kiss Mihály tárgyalásán: „Cselekményei maradandó utat mutattak a később elkövetkező szörnyűségeknek s bölcsőjét képezték annak a torzszülöttnek, amit a későbbi idők során fasiszmusnak neveztek el. Az ő magatartásuk rányomta bélyegét a Horthy fasiszmus negyedszázados történelmére, végigkísérte a szocialista építés korszakában az ellenforradalmi földalatti szervezke-

⁸¹ *Fehér könyv*, III. 66.

⁸² A nyugati kultúrában a test az én alapvető hordozójává vált. Modern regények és filmek az identitás problémáját rendszeresen a testi azonosság képein keresztül közelítették meg. Dr. Jekyll és Mr. Hyde története egy egész műfajt indított útjára, amely az én fogalmát a személyes testek eltűnésének, megváltozásának vagy elcserélésének esetein keresztül világítja meg. A szervátültetés modern tudományos gyakorlatának dilemmái szintén a testi folytonosság fontosságát tükrözik. Bynum, Carolyne Walker: *Material Continuity, Personal Survival and the Resurrection of the Body*. In: uő.: *Fragmentation and Redemption*. New York, 1992. 239–297.

⁸³ BFL VII. 5e/20630/III. A Fővárosi Bíróság elsőfokú ítélete, 3.

⁸⁴ *Fehér könyv*, III. 4., 10.

⁸⁵ Népakarat, 1957. március 22. 2.

⁸⁶ Az újjászületés eredeti metaforája magától Pál apostoltól származik, aki úgy érvelt, hogy a holttest egyfajta mag, melyből az új élet szárba szökken majd. Pál a személy halál előtti és utáni azonosságának tételét védelmezte azzal, hogy kijelentette: az új a régiből ered. A második század végén lezajlott változás nem változtatta meg az anyagi folytonosság eszméjét. Abban az időben a keresztény gondolkodók elvetették a természetes növekedés elgondolását, és az újra-összeállítás metaforáját fogadták el. Legtöbbjük a feltámadást az eredeti test eredeti részeinek és darabjainak Isten hatalma általi összegyűjtéseként fogta föl, hogy lehetővé váljék az egyén újratereztése. Bynum, Carolyne Walker: *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200–1336*. New York, 1995. 21–58.

dés minden fázisát, s majd elementális [sic!] erővel robbant ki ugyanez a szellem az 1956. okt. 23-án újjá éledő ellenforradalom borzalmas napjaiban.”⁸⁷ 1919–1944 és 1956 elkövetőinek vérségi azonosságából kiindulva a kommunista értelmezők az 1956-os felkelést az 1919-es fehérterror feltámadásaként vagy újjászületéseként kezdték értelmezni. A Fehér Könyvek negyedik kötete tartalmazott egy rövid fejezetet a fehérterrorról, mely a következő következtetéssel zárult: „Az ellenforradalmi terror és a terrorszervezetek alakulása azt bizonyítja, hogy felépülőben volt a régi Horthy–Szálasi idők magyar Gestapója, amely véres leszámolásra készült a magyar néphatalom híveivel, kommunistákkal és nem kommunistákkal, funkcionáriusokkal és egyszerű munkások és parasztok tízezeivel. Az 1919-es Horthy-féle véres fehérterror kezdett újjáéledni. Egyes helyeken igyekeztek takargatni a »szabadságharc« igazi jellegét, máshol nyíltan, ugyanolyan formában léptek fel, mint 1919-ben (tishti különítmények).”⁸⁸

3

A budapesti pártbizottság székháza elleni támadás első évfordulójára az 1956-os felkelés az 1919-es fehérterror vagy ellenforradalom második eljövetele vagy második kiadása lett. „1956. október 30-a *nyílt* újrajelentkezése volt a magyar történelem legszomorúbb és legtragikusabb időszakának, a horthysta reakciónak, a kommunistagyilkolás egykor »nemzetfenntartónak« nevezett politikai koncepciójának. A Köztársaság téren *már nem álcázta magát az ellenforradalom*. Ugyanazt kísérelte meg, amit már megtett 1919 fehér augusztusában: fehér októbert, fehér novembert akart, akárcsak az első munkáshatalom letiprása után, Siófok, Izsák és Orgovány véres napjaiban.”⁸⁹ Ezenkívül a Köztársaság téri kommunistaellenes atrocitások, melyek Francia Kiss tárgyalása előtt az események ellenforradalmi jellegére szolgáltak bizonyítékul, összetett történelmi folyamat jeleivé változtak. A kommunisták számára az ostrom a történelem jelentésébe nyújtott betekintést: „A mi elődeink a század eleje óta néztek szembe a Köztársaság téri fegyverek elődeivel; a csendőrsortűz, amelyet tüntető munkásokra lőtt először a császár és király, később meg Horthy fegyveres ereje, közeli rokona volt a párház elleni ostrom fegyverdörgésének.” A történelem a lázadó nép és az elnyomók folyamatos harcának látszott: „Négyszáz esztendővel ezelőtt Dózsa Györgyöt az urak tüzes trónon égették meg, társait karóba húzták. Hasonló kegyetlenséggel bosszulták meg később is az uralkodó osztályok a parasztság minden megmozdulását. 1919-ben, a Tanácsköztársaság bukása után a tőkés és a földesurak minden eddigit felülmúló kegyetlenséggel fizettek hatalmuk néhány hónapos elvesztéséért. Ugyanez az úri düh tombolt 1956 októberében is...”⁹⁰

Az 1919-es Tanácsköztársaság által megidézett történelmi összefüggések alapvető eszközként szolgáltak 1956 eseményeinek leírására. 1919-nek és 1956-nak a fehérterroron alapuló időbeliesített viszonya oly mértékben beívódott a kommunista történeti köztudatba, hogy magától értetődő, majdnem kötelező referenciaként szolgált 1956 ábrázolásához. A magyar írók nyilatkozata az ENSZ ötös bizottságának az 1956-os forradalomról szóló jelentése ellen, melyet a szerzőkön keresztül a pártvezetés készített elő és manipulált 1957. szeptember elején, a következőképpen ítélte el a felkelést: „...a fasizmus minden üledéke felkavaró-

⁸⁷ BFL VII. 5e/20630/III. A Fővárosi Bíróság elsőfokú ítélete, 32.

⁸⁸ *Fehér könyv*, IV. 84.

⁸⁹ Népakarat, 1957. október 30. Kiemelés az eredetiben.

⁹⁰ Magyar Nemzet, 1957. október 30.

dott; és néhány napra az 1920-as fehérterrorra emlékeztető állapotokat teremtett.”⁹¹ A miskolci 1956-os eseményeket leíró, 1957. decemberben publikált könyv jól mutatja, hogyan mobilizálta 1956 felfogása 1919 helyi emlékeit. A Borsod megyei kommunisták által szerkesztett és a megyei pártlap kiadója által kinyomtatott kötet nagy hangsúlyt fektetett az „ellenforradalmi terrorcsoportok” kegyetlenségére és elkötelezett kommunista–ellenességükre, illetve talán még ezeknél is nagyobbat a történelmi elődökhöz való természetes kapcsolatokra. Az „ellenforradalom terrorszervezeté”-vel foglalkozó fejezet ezt a következtetést vonta le: „Méltó utódjai voltak az 1920-as Horthy-fehérterror miskolci hóhéraitak, a »Szim-szanatórium« vadállatainak.”⁹²

A Köztársaság téri párház teteje így különös jelentőségre tett szert. Olyan magaslati pont lett, melyről láthatóvá vált a történelem iránya és kezdőpontja. Innen vált láthatóvá, hogy a Fasizmus és a Kommunizmus története 1919-ben kezdődött. Ez a nézőpont egyetlen egyenes vonalú időbeli szállá egyszerűsítette a történelem összetettségét, melyről azt gondolták, hogy a kezdetektől meghatározta a történelmi múlt ívét, és így kizárt minden egyéb alternatívát. Az apokaliptikus történetek kezdete azonban éppen az ilyen különleges nézőpontokból válik érzékelhetővé: a beteljesedés megfigyelőjének kitüntetett helyzete nélkül a folyamat kezdőpontja sem létezik. E sajátos elbeszélések kialakulásához olyan pontra van szükség, ami a történelmi folyamat végének látszik, és ahonnan az események teljes sorozatának jelentése igazolható. Prófétiikus szemszögből nézvést minden látható és tudható esemény a megfigyelő helyzete felé látszik vezetni. A Sinai hegyről, mely az Úr és a zsidó nép közti szövetségekötés helyszíne volt, minden korábbi történetet úgy lehetett érzékelni, mint ami közvetlenül a beteljesedés felé halad. A Golgota nézőpontjából, mely Krisztus kereszthalálának helye, minden korábbi eseményt az egyetlen értelemmel bíró történet előkészítőjének lehetett felfogni.⁹³ 1919-nek a történelemben elfoglalt helyét hasonló átfogó elbeszélői szerkezet jelölte ki. 1919 mint az 1956-ban véget ért hosszú küzdelem és történelmi folyamat kezdete számított érdekesnek. Ez a történelemfelfogás határozta meg 1919 igazi jelentőségét: hogy megalapozzák a forradalom és ellenforradalom közti történelmi harc elképzelését, 1919 történetére mint e folyamat eredetére volt szükség.

A Tanácsköztársaság újraértékelésére tett első tudományos kísérletet elsősorban a kommunista olvasóközönség kezébe szánták. A könyv az első 1956-ot követő tanévre jelent meg 1957 augusztusában vagy szeptemberében a magyar munkásmozgalom történetének oktatása céljából. A kiadvány az 1917 és 1919 közötti évek történetével foglalkozott, és először kívánt 1956 után hivatalos értelmezést nyújtani a Magyarországi Tanácsköztársaságról.⁹⁴ A kommunista történészek általában véve választ kerestek a forradalom és ellenforradalom eredetének kérdésére az 1919-es meghatározó év vizsgálata segítségével. A Magyarországi Tanácsköztársaság 1919. március 21-i kikiáltását mint a forradalom és ellenforradalom erői közötti heves küzdelem következményét értékelték. A kommunista történészek a proletárdiktatúra létrejöttét mint a forradalom reakció fölötti döntő győzelmét értelmezték. Miközben a párt történelmi tankönyve arra vállalkozott, hogy fellelje a történelmi folyamat kezdetét, gyakorlatilag 1919-et mint az 1956-os konfliktus értelmezésének kivételé-

⁹¹ Ständeisky: *Az írók és a hatalom*, 275–286.; Révész: *Aczél és korunk*, 84.

⁹² *Ez történt Borsodban*. Miskolc, 1957. 107. Szim-szanatórium: 1919–1920-ban a miskolci Katonai Nyomozó Osztály fogdájának korabeli gúnyneve.

⁹³ Tatár György: *Történetírás és történetiség*. In: uő.: *Pompeji és a Titanic*. Budapest, 1993. 129–139. Az apokaliptikus történetírásról lásd: Bernstein, Michael André: *Foregone Conclusions: Against Apocalyptic History*. Berkeley–Los Angeles–London, 1994. 28.

⁹⁴ *A magyarországi munkásmozgalom 1917–1919. A Magyar Tanácsköztársaság*. Budapest, 1957.

sét értelmezte. A Tanácsköztársaság története megállapításuk szerint az ellenforradalmi törekvések elleni szünet nélküli harc volt. Miközben a kommunisták mindvégig elszántak maradtak, a jobboldali szociáldemokraták igen gyakran képviselték az ellenforradalom érdekeit. „A vezetésnek ez a kettőssége rányomja bélyegét a Tanácsköztársaság történetére.”⁹⁵ A tankönyv szerzői rámutattak, hogy ez a bizonytalanság meghatározta a proletárdiktatúra egész történetét. A párttörténeteszek csoportja arra a következtetésre jutott, hogy a Tanácsköztársaság bukása az ellenforradalom győzelmét jelentette: bár külső hadseregek verték le, vereségét követően a magyar földbirtokosok és tőkések ellenforradalmi rendszere épült ki.⁹⁶

1957. november 23-án Magyar Forradalmi Művészet címmel kiállítás nyílt a Múcsarnokban. A tárlat a kor számos jelentős művészének alkotását mutatta be, többek között Kerényi Jenő *Ünnepi felvonulók*, Gyenes Tamás *Szántó Kovács János*, Mikus Sándor *Kigyós nő*, Kucs Béla *Soha többé háborút!* és ifj. Szabó István *Pihenő munkás* című szobrait. A kiállítás központi tere a Múcsarnok kör alakú terme volt, melynek két oldalán munkásszobrokat, közepén pedig egy nagyalakú munkásszobrot helyeztek el a rendezők. A plasztikai alkotások háttérét a falakra függesztett tanácsköztársasági plakátok adták. A tárlat elrendezése a marxista esztétikai ideológia alaptételével adta meg a bemutató alaphangját: a forradalmi művészet a társadalmi–politikai háttérből származó, azt kifejező egyéni tevékenység.⁹⁷

Kerényi Jenő *Ünnepi felvonulók* című szobra diadalmas, dinamizmust sugalló mozgékony plasztika, mely a tömeg szervezett, együttes erejű, célra törő mozgását ábrázolja. A szobor egy sötét tónusú, realista hatást keltő, a munkásnyomort leíró festmény előterében volt látható. A nélkülözést és elnyomást jelképező kép, illetve az előrevivő lendületet mutató plasztika térbeli viszonya a történelmi haladás időbeli kapcsolatát formálta meg. Kucs Béla *Soha többé háborút!* címet viselő alkotása gyermekét szoptató Pieta-szerű anyaalakot ábrázolt. Maga a szobor fehér kőből készült, az általa megformált anya kezét az ég felé emelve védi gyermekét – a címből sejthetően légítamadásból eredő bombáktól. A plasztika háttérében látható tanácsköztársasági plakátok a szocializmus eszméjét idézték fel, mely így a soha többé háborút kiáltásának politikai–társadalmi környezetét nyújtva e követelés – a béke – biztosítékeként jelent meg. A Tanácsköztársaság ezáltal egy egyedi történelmi esemény helyett elvont fogalmat, a történelem forradalmi folytonosságának absztrakt teóriáját idézte föl.⁹⁸

A Tanácsköztársaságot mint e történet – a folytonos forradalom és ellenforradalom története – kezdőpontját kezdték el értelmezni. Ez a tény a magyar kommun újraértékelését – rehabilitációját – követelte meg tudományos szempontból is. A következő év, 1958 elején a pártvezetés hozzálátott, hogy megteremtse a feltételeket kommunista szempontból fontos, időszzerű témák kutatásához és feldolgozásához. A párt központi szervei elsőrendű feladatnak érezték, hogy felállítsanak egy intézményt, mely képes lehet az összes történetkutató műhely irányítására. A vezetés úgy vélte, hogy a már létező Párttörténeti Intézet megfelelő újjászervezés után képes ellátni ezt a feladatot. Az intézetet utasították egy helyzet-elemző jelentés elkészítésére. Az 1958. január 8-án kelt jelentés megállapította, hogy az in-

⁹⁵ *A magyarországi munkásmozgalom*, 69.

⁹⁶ *A magyarországi munkásmozgalom*, 68–108.

⁹⁷ Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára 48. ME/II/B, Kultúra – Kiállítások 1957–1962 számú doboz. 58.145, 80.420 leltári számú fénykép.

⁹⁸ Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára 48. ME/II/B, Kultúra – Kiállítások 1957–1962 számú doboz. 88.233, 80.420 leltári számú fénykép.

tézet jelentős eredményeket ért el, és alapvetően helyes nézeteket fogalmazott meg a forradalmi munkásmozgalom történetéről. Az irat azonban további célokat is megjelölt: „...az eddiginél hitelesebben kell ábrázolnia a magyar forradalmi munkásmozgalom történetét, ezzel hozzá kell járulnia ahhoz, hogy a széles dolgozó tömegek a megérdemelt tisztelettel tekintsenek pártunk múltjára.”⁹⁹ A forradalmi munkásmozgalom, magyarán szólva az 1919-es proletárforradalom, újraértékelése mellé csatlakozott egy másik jelentős feladat. Az ellenforradalom dokumentumait is össze kellett gyűjteni egy későbbi tanulmánykötet, illetve a Fehér Könyvek sorozatának kiegészítése céljából, egy Nagy Imrét leleplező publikációval. 1919 és 1956 számított annak a két alapkőnek, melyre a magyar kommunisták győzelmes útja felépíthető volt: „Intézetünk azt tartja fő feladatának, hogy kutató munkájának eredményeképpen minél több olyan munkát adjon ki, amely tudományos színvonalon és kommunista pártossággal mutatja meg pártunk és a forradalmi magyar munkásmozgalom dicsőséges történetét.” Az intézmény 1962-re ígérte a forradalmi munkásmozgalomról szóló, eredeti dokumentumokkal kiegészített tankönyv elkészítését.

A 39. évfordulóra, 1958-ban az 1919-es proletárdiktatúráról folyó diszkusszió kezdte el foglalni az ellenforradalomról szóló közbeszéd helyét. 1919 növekvő ismertsége és értelmező ereje képessé tette a pártvezetést, hogy anélkül beszéljen az ellenforradalomról, hogy említene kellene az 1956. októberi konkrét felkelést. 1958 tavaszára az MSZMP vezetése egyre kényelmetlenebbnek érezte az 1956-os felkelésre való utalásokat és ennek velejáróit. Ehelyett a felejtés politikáját kezdték előnyben részesíteni, az emlékezés helyett pedig a szocializmus építésének jövőbeli perspektíváját kínálták fel cserébe. Ahogyan Kádár fogalmazott a művelődéspolitikai határozat vitájában: „...nem lehet állandóan ismételtetni, hogy vívmány, hiba, ellenforradalom, stb. [...] Azt kellene csinálni, hogy az egész okmány a jelenlegi helyzetből induljon ki, és annyit foglalkozzunk a múlt eredményeivel, amennyit foglalkozni kell, a múlt hibáival kicsit kevesebbet, mint 1956 szeptemberében vagy decemberében. Túlhaladott álláspont már, hogy az önmarcangolást vigyük.”¹⁰⁰

A Tanácsköztársaság az évi évfordulója az 1956 utáni kommunista kormányzatot a forradalom és ellenforradalom 1919-cel kezdődő küzdelmének feltételezett történelmi összefüggésrendszerébe helyezte. 1958. március 21-én az Élet és Irodalom (akkoriban a kommunista irányítású Irodalmi Tanács hetilapja) interjút közölt Münnich Ferenc miniszterelnökkel az első magyar kommün jelentőségéről. Münnich személye hitelesíthette az ellenforradalom elleni forradalmi harc folytonosságának tételét. A kommunista vezető „három forradalom hőse” volt, ahogyan későbbi életrajzírója jellemezte őt. Münnich hivatalos életrajza hangsúlyozta, hogy forradalmár pályáját 1919-ben kezdte mint a Magyar Vörös Hadsereg 6. hadosztályának politikai biztosa, miután hazatért Szovjet-Oroszországból, ahol részt vett a polgárháborús harcokban. A Tanácsköztársaság bukása után emigrációban élt, nagyrészt a Szovjetunióban, amíg nem csatlakozott az internacionalista brigádokhoz a spanyol polgárháborúban, ahol az egyik legismertebb magyar internacionalista lett, ami életének legtöbbet hangsúlyozott eseményévé vált a későbbiekben. A háború után visszatért Magyarországra, de csak 1956-ban lett jelentős pártvezető mint Kádár kormányának egyik fő személyisége: hadügyminiszter és a keményvonalas álláspont támogatója. Münnich a vele készített interjúban kifejtette a népi forradalom folytonosságának hittételét, kezdve Dózsa György parasztháborújával, Rákóczi Habsburg-ellenes felkelésével és Kossuth forradalmával, mely folyamat 1919-ben a proletárdiktatúrával ért el tetőpontjára. A miniszterelnök

⁹⁹ Jelentés a Párttörténeti Intézet munkájáról. Kálmán Endre, 1958. I. 8. MOL M-KS 288. f. 22/1958/7. őe.

¹⁰⁰ Kalmár: *Ennivaló és hozomány*, 158.; lásd még: Ständeisky: *Az írók és a hatalom*, 390.

nézete szerint 1919 egyszerre jelentette a korábbi magyar szabadságharcok kiteljesedését és a kommunizmusért vívott küzdelem kezdetét.¹⁰¹

Ugyanaznap a Népszava hosszú idézetet közölt Kun Bélának a Tanácsok Országos Gyűlésén 1919 júniusában elmondott beszédéből: „Megküzdünk az ellenforradalmárokkal. Soha meg nem inogni, egy pillanatra sem meginogni: ez vezesse ennek a tanácsköztársasági kongresszusnak a tanácskozásait. Az ingadozás, a habozás halálos ellensége a diktatúrának, az ellensége a szocializmusnak, a kommunizmusnak is. Mert a szocializmushoz, a kommunizmushoz csak a diktatúrán, csak a proletariátus forradalmi diktatúráján keresztül vezet az út. Megküzdünk az ellenforradalmárokkal. Le fogjuk tiporni a nemzetközi ellenforradalmat éppen úgy, mint a belsőt. Le fogjuk tiporni, mert segít bennünket ebben más országok proletárjainak történelmi hivatása is.”¹⁰² A Kun szövegéből vett idézet magyarázatát egy a címlapon szereplő másik idézet nyújtotta, egy kortárs kommunista párttörténész és vezető, Nemes Dezső ünnepi beszédéből: „...az ingadozás olyanok között is felütheti a fejét, akik korábban álltak a kommunisták közé, de az éles harcok idején kishitűek lettek, és ingadozásuk nem kevésbé viheti őket a proletárhatalom teljes elárulásának az útjára, mint ahogy 1919-ben odavitte a Kunfiakat és Böhmöket, együtt az ő Peyereikkel. Elég csak utalni az 1956-os tapasztalatokra, a »kommunista« lepelbe burkolt új típusú Nagy Imre féle revizionizmusra és annak szégyenletes szerepére az ellenforradalom előkészítésében, végrehajtásában, kiszolgáltatásában.”¹⁰³

A Nagy Imrre való világos utalás azt a célt szolgálta, hogy előkészítse az ítéletet soron következő perében. Habár az eljárást 1958. februárban elhalasztották, azzal összefüggésben, hogy a szovjet vezetés – mely a halasztást külön kérte – ekkortájt önmagát mint a világbéke fő védelmezőjét kívánta megjeleníteni a nyugati közvéleményben, Kádár János személyesen már gyakorlatilag döntésre jutott. A magyar kommunisták már 1958 elejétől fogva sajtókampányt folytattak a marxista revizionista álláspontok és Nagy Imre követői ellen. A párt tudományos lapja, a Társadalmi Szemle első 1958-as számában rendszeres bírálatot közölt Lukács György filozófiai nézeteiről. A tanulmány azt hangsúlyozta, hogy Lukács „revizionizmusa” osztotta azokat az antimarxista és végeredményben antikommunista következtetéseket, amelyek Nagy Imre és csoportja gyakorlatát is jellemezték.¹⁰⁴ Az április, május és június folyamán a szovjet párttal folytatott további megbeszélések után a magyar kommunista vezetés lezárta a Nagy-per: a jogerős ítéletet június 15-én mondták ki.¹⁰⁵ Másnap hajnalban Nagyot és két társát felakasztották. Az ítélet fő érvelése az volt, hogy a korábbi miniszterelnök a nyílt ellenforradalom kitörését készítette elő, miközben hithű kommunistának álcázta magát. Nagyot azzal vádolták, hogy megkísérelte a proletárrendszert kapitalista restaurációvá alakítani; a felkelés napjaiban lépcsőről lépésre megszüntette a népi demokrácia intézményeit, és a bíróság úgy vélte, hogy Nagy 1956. november elején készen állt a hatalom átadására a kapitalista rendszer képviselőinek.¹⁰⁶

¹⁰¹ Élet és Irodalom, 1958. március 21. Münnich hivatalos életrajzát korábbi 1919-es harcostársa, Hetés Tibor írta meg *Három forradalom hőse* címmel, melyet egyformán lehetett 1917, 1919 és 1945 vagy éppen 1919, 1945 és 1956 eseményeivel azonosítani. Hetés Tibor: *Három forradalom hőse*. Budapest, 1986. 5–23.

¹⁰² Népszava, 1958. március 21. 2.

¹⁰³ Népszava, 1958. március 21. 1.

¹⁰⁴ Kalmár: *Ennivaló és hozomány*, 213–215.

¹⁰⁵ A döntésről lásd: Rainer: *Nagy Imre*, II. 385–91.

¹⁰⁶ *Fehér könyv*, V. 7–16.; a Nagy-perről lásd: Rainer: *Nagy Imre*, II. 373–431.

A kommunista megfigyelők számára hasznos segítséget nyújtott az 1919 és 1956 közti történelmi viszony értelmezése, hogy meghatározzák Nagy Imre 1956-os szerepét. A hivatalos Fehér Könyvek ötödik kötete, amely teljes egészében a korábbi miniszterelnök perével foglalkozott, a következőképpen magyarázta Nagy funkcióját: „Magyarország 1956-ban másodszor élt át véres ellenforradalmat. 1919-ben is a nyugati imperialisták fegyveres segítségével törtek az ország legsötétebb, legreakciósabb erői Magyarország törvényes hatalma, szabad népi állama ellen. Horthyéknak 1919-ben sikerült idegen fegyverek segítségével leverni és vérbe fojtani a magyar nép igaz forradalmát. Ezen az úton, az 1919-es szörnyű fehérterror útján, az imperialisták kiszolgálásának és a kapitalista elnyomás restaurálásának útján indult el az 1956. évi ellenforradalom is. Az álcázás taktikája is hasonló volt az 1919-éhez. Akkor a Peidl-féle »szakszervezeti kormány« vállalta azt a szerepet, hogy demokratikus mezben fellépve, átjátssza a kormányhatalmat a fasizmusnak. A fasizmus szálláscsinálójának szerepét 1956-ban Nagy Imre és bűntársai vállalták. A Peidl-kormány 1919-ben »szocializmust diktatúra nélkül« jelszóval igyekezett a néptömegeket megtéveszteni, miközben kaput nyitott a fasiszta fehérterrorista diktatúrának, – Nagy Imréék szinte szó szerint követették dicstelen elődjüket, amikor olyan jelszavakkal, mint »szocializmust sztálinizmus nélkül« és »demokratikus szocializmust«, leplezték a népi demokratikus államrend ellen folyó támadás sötét reakciós jellegét, és segítették elő a nyílt fasiszta erők gyülekezését és előretörését.”¹⁰⁷

Nagy pere elválaszthatatlanul egybeforrasztotta az 1919-es és az 1956-os ellenforradalom történetét. A Fehér Könyvek ötödik kötetében, melynek célja Nagy bűnösségének bizonyítása volt, található egy fejezet *Az 1919-es terroristák utódai 1956-ban* címmel, melynek első mondata a következő: „E könyvben több helyen történt utalás arra, hogy ami 1956-ban Magyarországon az ellenforradalom alatt végbement, csak az 1919-es szörnyű fehérterror eseményeivel hasonlítható össze.”¹⁰⁸ A kommunista szerzőket megdöbbenette a két erőszakos esemény hasonlósága: „Ha összevetjük az 1919-es Tanácsköztársaságot leverő burzsoá-fasiszta ellenforradalom tetteit, terrorcselekményeit az 1956-os októberi ellenforradalom dühöngésével, intézkedéseivel, brutális terrorjával, már az első pillanatban kiviláglik a megdöbbenő hasonlóság.” Hogy ezt az állítást bizonyítsák, a füzet öt példát közölt, párba állítva 1919-es és 1956-os eseményeket. Az első három eset kommunisták vagy a kommunista rendszer támogatóinak üldözését és kivégzését mutatta be. A két utolsó példa az ellenforradalmárok kegyetlenségét hangsúlyozta, kínzások és kíméletlen kivégzések részletes összehasonlítása révén.

Az erőszaknak a Fehér Könyvek első kötetében közölt megdöbbenő fényképei váratlanul sajátos viszonyba kerültek más, látszólag hasonló képekkel. Az ötödik kötet képekkel egészítette ki az atrocitások leírásait. Az első fényképes példákat egymás melletti oldalakra nyomtatták: az első oldalon az 1919-ből, a másodikon az 1956-ból származó felvételek voltak láthatók. Az 1919-es képek bemutatták, amikor „Somogyi Ferencet, a tabi járás egyik vezetőjét, az 1919-es Tanácsköztársaság leverése után a község főutcáján felakasztották”, illetve amikor „Kőröshegyen a fehérterrorista tisztek parasztembert végeztek ki a község határában”. Az 1956-ban készült felvétel azt ábrázolta, amikor „a betegen fekvő Stefkó József határőr főhadnagyot az ellenforradalmárok a kórházból kihurcolták, az utcán agyonverték, majd lábánál fogva felakasztották”. Az 1919-ből származó képek a kompozíció függőleges tengelyébe helyezett akasztott emberek látványára összpontosítanak. A képeket az áldozatok mellett büszkén pózoló vagy tevékenységük eredményét elmélyült figyelemmel szemlé-

¹⁰⁷ *Fehér könyv*, V. 5–6.

¹⁰⁸ *Fehér könyv*, V. 134.

lő ellenforradalmi tisztek foglalják keretbe. Ily módon mindkét kompozíció az ellenforradalmárok hideg és kegyetlen jellemét emeli ki. Az 1956-os kép, melyet a kommunista szerkesztők közvetlenül az előbbiek mellé helyeztek el, a könnyű összevethetőség benyomását kelti föl, hiszen hasonló kompozíciós elvet alkalmaz: a függőleges tengely által kiemelt akasztott ember látványát. A kép közepét az előző fényképekhez hasonlóan ellenpontozza a dühögő tömeg ábrázolása, mely a védtelen áldozat és a kegyetlen ellenforradalmárok közti ellentétet hangsúlyozza.

Az erőszak következő képi példáit egy oldalra nyomtatták. A felső fénykép a „Szekszárdi kommunisták 1919-ben. Hátrakötött kézzel várják Horthy fehérterroristáinak halálthozó golyóit”, az alatta lévő kép pedig azt mutatta, amikor „1956 októberében a Köztársaság téren az ellenforradalmi banditák a feltartott kezű katonákat hátulról lelőtték”. Miközben az első kép a bekövetkező kivégzés áldozataira koncentrál, a második a kivégzést elkövetőket helyezi a középpontba. Ennek ellenére a különböző kompozíciók hasonló vizuális hatást keltenek. Az első felvétel a kivégzendő embereket mutatja, akiket a társadalom minden rétegéből származó, átlagos hétköznapi emberekként ábrázol, akik két sorban elhelyezkedve csendben és nyugodtan várják a lövéseket. Ez a két sor foglalja el a teljes képet, a lefényképezett emberek szembenéznek a nézővel, semmi vizuális jelét nem mutatva a kivégzőosztagnak. Ez a felvétel, így módon, képes hangsúlyozni az áldozatok fegyvertelen, erőszakmentes, védtelen jellegét, ami által ártatlanságukat is sejteti. Az 1956-ban készült második fénykép egy csoport fegyveres felkelőt helyez a kompozíció jobb oldali felébe, míg a másik oldalt két alak uralja: egy földön fekvő test, látszólag halotté, illetve egy feltartott kézzel alighanem menekülni próbáló ember, aki hátát mutatja a felkelőcsoportnak. Ennek az alaknak a gesztusa azt a hatást kelti, mintha a túloldali fegyveres csoport már önmagukat megadó harcosokat lőtt volna le, ami, hasonlóan a korábbi fényképhez, a kép mondanivalóját az ártatlanság és a könyörtelenség ellentétpárjára alapozza.

A Fehér Könyvben megjelent fotók nem illusztrációk, nem a szövegben leírt események függelékei, közvetlen megjelenítői. Önállóan, önmagukban – önmagukért – állnak, szerepük a lecsupaszított valóság közvetítése. A fotográfia az objektivitás sajátos fogalmával ruházódott föl a 19. század második felében. Ezekben az években a tudósok a megfigyelés olyan módzatai után kezdtek kutatni, melyek függetlenné tehetők az egyéni értéktől, hit és meggyőződés szubjektív nézőpontjaitól, és a világ jelenségeit a maguk tiszta valójában képesek rögzíteni. A gépek által végzett mechanikus adatrögzítés mentesnek tűnt az emberi szubjektum gyarlóságaitól: a gép nem fárad el, képes a valóság folyamatos, szünet nélküli megfigyelésére, illetve nem hoz morális döntéseket és esztétikai ítéleteket. A fényképezőgép kiszámíthatóan, pontosan és hideg fejjel egyszerűen rögzíti, ami az exponálás pillanatában a lencséje előtt van. A fényképezőgép által rögzített kép az embertől független, a szubjektív beavatkozástól mentes valóság hiteles ábrázolásává vált. A fénykép az objektív valóság megfellebbezhetetlen bizonyítéka, az emberi érzékelésen túli igazság lenyomata.¹⁰⁹ A fénykép így a valóság olyan elemeit is föltárhatja, melyek az emberi szem számára észre-

¹⁰⁹ Daston, Lorraine – Galison, Peter: *The Image of Objectivity*. Representations, no. 40. (1992) 81–128. A fotográfia a képi rögzítés pontos és olcsó eszközeként született meg. Vö.: Tagg, John: *The Burden of Representation: Essays on Photographies and Histories*. Minneapolis, 1993. Az emberi kéz beavatkozása nélkül készült kép mint a végső igazság letéteményesének mítosza azonban alighanem korábbi gyökerekre tekint vissza: „A keresztény tradíció a hatalmat, mely a láthatót manuális eszközök nélkül képes megteremteni, Isten szöveten megjelenő közvetlen lenyomatának tulajdonítja.” Mondzain, Marie José: *The Holy Shroud: How Invisible Hands Weave the Undecidable*. In: Latour, Bruno – Weibel, Peter (eds.): *Iconoclasm. Beyond the Image Wars in Science, Religion and Art*. Karlsruhe – Cambridge, MA, 2002. 324.

vétlenek maradnak.¹¹⁰ Az erőszak hasonlósága a kommunista szerkesztők szemében valamiféle lényegit tárt föl a történeti folytonossággal kapcsolatban: „A kegyetlen, vérengző 1956-os fehérterror Horthyék fehérterrorján nevelkedett. Bűnözőkkel szövetkezett fasiszták, volt főszolgabírák, csendőrtisztek és Horthy-tisztek, nyilasok kíséreltek meg merényletet a magyar nép szabadsága, a magyar nép sok derék fia ellen. S bár 1956-ban úgy érezték, hogy csak a kezdet kezdetén tartanak – a letűnt Horthy-rendszer hívei nem tudták türtőztetni magukat, s a legnyíltabb fehérterrorral próbálták 1919-et »utánozni«.”¹¹¹ A kommunista megfigyelők végső soron azt állították, hogy a hasonló erőszak képei egy 1919-től 1956-ig tartó megszakítatlan történeti folytonosság létrejöttére mutattak rá. A mély benyomást keltő fotók, melyek mint az emberi szubjektivitástól független valóság bizonyítékai álltak elő, sikeresen jelenítették meg kézzelfogható módon az ellenforradalom lényegi azonosságának tételét, és ezáltal sikeresen mosták el és tüntették el valódi történelmi átalakulásait a fehérterrortól a konszolidáción, válságon és háborún át, egészen a végső összeomlásig és a nyilasok hatalomátvételéig. Az azonosság egyetlen megjelenítése friss jelentőséggel ruházta föl a világháború végét követő népbíráóságok által 1919 és 1944 között kimunkált történeti folytonosságot.

4

Amilyen mértékben legitimációt biztosíthatott a kommunista uralomnak, ez a történeti konstrukció olyan mértékben a párt ellenfeleinek – a forradalom résztvevőinek és örököseinek – megtörését is célozta. E sajátos elbeszélés célja az volt, hogy lerombolja a forradalmárok önbecsülését és identitását azáltal, hogy bebizonyítja, nem a szabadságért, demokráciáért, nemzeti büszkeségért vagy társadalmi igazságosságért harcoltak, hanem csakis kizárólag a kapitalista vagy fasiszta elnyomás helyreállításáért, és ezért akarták megölni a kommunistákat és más tisztességes embereket. Ezen értelmezés segítségével azt állították, hogy a forradalom nem a szociáldemokraták, liberálisok vagy nemzeti demokraták öröksége, hanem kizárólag a fehérterroré. A kommunista történészek gyakorlata beleilleszkedett egy sajátos történeti műfaj, az ellentörténetírás hosszú hagyományába. A történelem-szerkesztés e módjának csupán egyetlen határozott célja van, az, hogy megfossza célcsoportját saját önidentitásától.¹¹²

Ebben a tekintetben 1956 kommunista revíziója nagyon hasonlít ahhoz a gyakorlathoz, melyet a holokauszttal kapcsolatban történelmi „revizionizmusnak” szokás nevezni. A „revizionisták” újra kívánnák értelmezni a náci népiirtás történetét, és azt állítják, felfedezték, hogy egyáltalán nem történt meg a vérengzés. Érvelésük rendszerint a tagadás két különböző formáján alapszik. Először is azt hirdetik, hogy a gyilkolást értelmetlen lett volna végrehajtani, hiszen senkinek nem származhatott belőle anyagi haszna. Másodszor azt mondják, hogy mivel nem létezik tanú, aki belülről látta volna a gázkamrákat (ez természetesen mérhetetlenül cinikus állítás, hiszen a gázkamrákat belülről megtapasztaló emberek kivétel nélkül ott haltak meg!), a meglévő bizonyítékok kétségbe vonhatók. Következésképpen e

¹¹⁰ Így tárták föl az 1898-ban Secondo Pia által a torinói lepelről készített fotográfiák, hogy a szöveten szabad szemmel alig kivehető elmosódott barnás foltok a fotónegatívon egy férfi test jól látható pozitív képét mutatják. Geimer, Peter: *Searching for Something: On Photographic Revelations*. In: *Iconoclasm*, 143–145.

¹¹¹ *Fehér könyv*, V. 139.

¹¹² Funkenstein, Amos: *History, Counterhistory, and Narrative*. In: Friedlander, Saul (ed.): *Probing the Limits of Representation*. Cambridge, MA–London, 1992. 66–81.

szerzők tagadják a népiirtás tényét és a gázkamrák létét. Azt állítják, hogy a végső megoldás csupán a zsidók keletről való kiűzésére utalt, hogy a táborokban a halálozás „természetes” okokból következett be, és hogy a népiirtás csak a szövetséges propaganda találmánya volt. Ezek a kijelentések kétségtávol alkalmasak arra, hogy megfosszanak egy közösséget emlékezetétől. Mindezek a retorikai és narratív stratégiák megpróbálják szétrombolni a holokauszt-túlélők, a zsidók, cigányok és a gyilkos náci gyakorlat más áldozatainak identitását.¹¹³

Létezik azonban egy döntő különbség a holokauszt-tagadók és az 1956 történéseinek leírására irányuló kommunista kísérletek között. A „revizionisták” publikációi nem alapszanak a tényszerű újrírás egyetlen változatán sem, ezek valójában a hazugság nyilvánvaló esetei. Ezek az elbeszélések elvesztenek minden kapcsolatot a valósággal vagy a valódival. A revizionizmus nem valamely történeti iskolát vagy a történeti diskurzus valamely típusát képviseli, hanem a tanulmányozott történeti tárgy tiszta és egyszerű elnyomását.¹¹⁴ Ezzel ellentétben a történelem kommunista értelmezői óriási erőfeszítéseket tettek, hogy megjelenítéseiket a múlt valódi maradványaira építsék. Ezek az elbeszélések a történelem által hátrahagyott nyomok megértésére tett kísérletek során születtek. A náci népiirtás tagadói arra törekedtek, hogy eltöröljék a fizikai források létét, ezáltal értelmezéseiket a nemléti mélységes ürességére alapozták. Ezzel ellentétben a kommunista leírások valódi atrocitások és holttestek, igazi személyek és dokumentumok tényén alapultak. A kommunista változat ebben a tekintetben az igazság eltorzításának veszélyesebb formáját jelentette, mint a „történeti revizionizmus”. Mivel – egy pusztán formalista nézőpontból – a kommunista történészek a megfelelő források kiválogatásának, eseménysorok és a köztük lévő kapcsolatok konstruálásának hamisítatlan történeti módszerét követték, nehéz volt észrevenni, hogy mi is zajlik valójában. Nehéz volt észrevenni, hogy a látszólag hiteles történeti elbeszélés valójában elfedte az összes állításainak ellentmondó forrást anélkül, hogy nyíltan tagadta volna azok meglétét. A pártvezetés anélkül ítélte felejtésre a forradalom emlékét, hogy agresszíven tagadta volna megtörténtét. A kommunista értelmezők képesek voltak a modernkori magyar történelem egészét érintő, azt mint a Forradalom és Ellenforradalom, Kommunizmus és Antikommunizmus örökkévaló erőinek folyamatos küzdelmét leíró elbeszélésüket a hitelesség illúziójával áthatni fizikailag létező történeti források – holttestek, élő személyek vagy szöveges, tárgyi és képi dokumentáció – bemutatása segítségével.

¹¹³ Vidal-Naquet, Pierre: *Assassins of Memory*. New York, 1992.; lásd még a következő sokszorosított nyomtatványt: Vidal-Naquet, Pierre – Yagil, Limor: *Holocaust Denial in France*. Tel Aviv, 1996. A Bar Ilan Egyetem kiadta a Holokauszt-tagadó irodalom és az ennek elemzésére vonatkozó munkák bibliográfiáját: Knoller, Rivkah: *Denial of the Holocaust*. Ramat Gan, 1992. A téma viszonylag új és alapos feldolgozása: Lipstadt, Deborah: *Denying the Holocaust*. New York, 1993. Az amerikai esetről lásd még: Shermer, Michael – Grobman, Alex: *Denying History: Who Says the Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?* Berkeley–Los Angeles–London, 2000. Zimmerman, John C.: *Holocaust Denial: Demographics, Testimonies and Ideologies*. Lanham– New York–Oxford, 2000.

¹¹⁴ Vidal-Naquet, Pierre: *The Shoah's Challenge to History*. In: uő.: *The Jews: History, Memory, and the Present*. New York, 1996. 146.

PÉTER APOR

The fabrication of authenticity: constructing the counterrevolutionary continuity in post-1956 Hungary

The article explores a case of rendering abstract historical representations authentic: the modes Hungarian communist party historians, propagandists and historico-politicians attempted to support their construction of the counterrevolution by various types of visual, material and textual evidence. The post-1956 Hungarian communist party elite construed a historical continuity from the fall of the First Hungarian Soviet Republic in 1919 to the alleged counterrevolution in 1956, which functioned as a major tool justifying their authority. The essay examines how various techniques and forms of historical representation and practices of evidence – photographs, museum exhibitons, textual arguments – were used to render the abstract interpretation tangible, credible, thus, authentic.

PAPP ISTVÁN

Borzsák István hiányzó dossziéja, avagy mit kezdhetett a politikai rendőrség egy ókortudóssal?*

A 20. századi magyar klasszika-filológia kiemelkedő művelőjének, Borzsák Istvánnak kanyarokkal és kitérőkkel szegélyezett életpályája jól ismert a szakma szűkebb berkein belül. Ő is azok közé a tudósok közé tartozott, akik a század különböző rendszerváltásai miatt elveszítették katedrájukat, és gyakran mostoha körülmények közepette, szívós kitartással tudták visszaküzdeni magukat a tudományos élet fősodrába.

Dolgozatomban nem azt szeretném bemutatni, hogy Borzsák István miért kényszerült távozni 1957-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemről. Ennek körülményeit az érintett szóban és írásban is a nyilvánosság elé tárta.¹ Ábrázolta azt a rögzös utat is, amelynek eredményeként huszonegy esztendő múlva, 1978-ban visszatérhetett saját tanszékének élére.²

Előzetes kérdésem az volt, hogy feltételezve a belügyminisztérium (BM) III/III-as Csoportfőnöksége tisztí állományának általános műveltségét, olvasottságát, nyelvismeretét,³ mit tudtak kezdeni egy kiemelkedő képességű ókortudóssal. Mennyiben voltak képesek megismerni, megérteni szakmai működését, vagy csupán a politikáról vallott felfogását, korábbi tetteit mérlegelték? Úgy is feltehetném a kérdést, hogy milyen kihívást jelentett Borzsák István megfigyelése, tudtak-e rajta „fogást találni”, a professzor hűvös eleganciáját ismerve.

Tanulmányom forrásanyagát a politikai rendőrség, vagy korabeli kifejezéssel élve, az állambiztonsági szervek működése során létrejött iratanyag képezi. Az iratok tanulmányozása során szembesültem egy igen komoly filológiai problémával. Az hamar világossá vált, hogy Borzsák Istvánra mint az állambiztonsági szervek operatív nyilvántartásában szereplő személyre külön dossziét nyitottak, amelyben a rá vonatkozó iratokat őrizték. Ez a dosszié azonban nem lelhető fel az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL). Ezek után adódott a kérdés: lehetséges-e mégis egyéb, egymáshoz csak lazán kötődő források segítségével helyreállítani, legalább részlegesen az egykoron létezett, kompakt iratanyagot? Úgy gondoltam, hogy amennyiben a rekonstrukció – még ha töredékesen is – si-

* A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségükért köszönetem fejezem ki Petrikné Vámos Idának, Sz. Kovács Évának, Hermann Istvánnak és Vörös Géznak.

¹ Borzsák István: *Visszaemlékezés 1956-ra*. In: uő.: *Dragma. Válogatott tanulmányok*, IV. kötet. Budapest, 2000. 479–485.

² *Nem utoljára: kell-e a latin? Beszélgetés Borzsák István akadémikussal*. In: Borzsák István: *Dragma. Válogatott tanulmányok*, V. kötet. Budapest, 2002. 373–384., különösen: 378–380.

³ A politikai rendőrségen szolgálók szakmai felkészültségének és általános műveltségének első elemzési kísérletét lásd: Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy*. Budapest, 2008. 51–66., 80–84.

kerül, akkor hosszabb időtávlatban is nyomon követhető, hogyan ellenőrizte az állambiztonság Borzák István személyét. A továbbiakban ezekre a kérdésekre szeretnék választ adni.

1

Borzák István az 1956-os forradalomban történt szerepvállalása miatt került a politikai rendőrség operatív nyilvántartásába. Hosszú évtizedeken át ez a tény képezte megfigyelésének indokát. Mielőtt rátérnék ennek a folyamatnak az elemzésére, nézzük meg röviden, mit is tett Borzák a magyar történelem e sorsfordító heteiben.⁴ A hadifogságból való hazajövetelét követően évfolyamtársa, Szemerényi Oszvald segítségével térhetett vissza az akkor még Pázmány Péter, majd a későbbiekben Eötvös Loránd nevét viselő egyetem Bölcsészettudományi Karára. Igen fiatalon, 1952-ben kapta professzori kinevezését.

Az 1956-os forradalom idején az Eötvös Loránd Tudományegyetemen elsőként a hallgatók hozták létre saját forradalmi testületüket. Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság megalapítása után néhány nappal, 1956. október 30-án jött létre az ELTE Bölcsészettudományi Kar Oktatóinak Forradalmi Tanácsa, amelynek Borzák Istvánt is tagjává választották.⁵ Ez a szerv létrehozott egy személyi ügyeket vizsgáló albizottságot, melynek fő célja az egyetemről politikai okokból eltávolított oktatók rehabilitálása és a tanárokról készített káderanyagok felkutatása volt. Borzák két társával, Hadrovics Lászlóval és Bessenyei Györggyel együtt hozta el a professzorokra vonatkozó káderlapokat az Oktatási Minisztériumból.⁶

A szovjet csapatok bevonulása és a fegyveres ellenállás leverése új helyzetet teremtett. A mából visszanézve egyértelműnek látszik, hogy ezzel eldőlt a forradalom sorsa, ám ez ekkoriban még korántsem tűnt ennyire egyértelműnek. Tanulmányomnak nem célja az 1956 novemberétől 1957 januárjáig, az Írószövetség működésének felfüggesztéséig tartó időszak bemutatása, ennek történései közismertek.⁷ Röviden annyit érdemes megjegyezni, hogy a forradalmi bizottságok, munkástanácsok, értelmiségi szervezetek, pártok vezetői és tagjai közül sokan úgy gondolták, hogy legalább részlegesen megőrizhetők a forradalom eredményei. Általános volt az a vélekedés, hogy a Kádár-kormány hatalmának megszilárdítása érdekében jelentős kompromisszumokra kényszerül. Ebbe a folyamatba illeszkedett az, hogy a bölcsészkarai forradalmi bizottság tagjai 1956 decemberében úgy döntöttek, hogy Reformbizottság néven működnek tovább. Fő célként egy egyetemi törvényjavaslat kidolgozását

⁴ Rainer M. János szintén szembesült azzal a dilemmával, hogy id. és ifj. Antall József esetén nem ismeretes, hogy az állambiztonság hogyan „építette fel” őket mint célszemélyeket. Mivel ez a folyamat minden esetben egy a megfigyeltre vonatkozó környezettanulmány elkészítésével indult, ezért monográfiája egyik fejezetében „megkísérli rekonstruálni e minden bizonnyal létezett környezettanulmány keletkezéstörténetét és szerkezetét”. Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest, 2008. 27.

⁵ Az eseményeket részben Borzák István visszaemlékezéseire, részben az ELTE bölcsészkarának 1956-os eseményeit bemutató monográfia eredményeire támaszkodva mutatom be: Beck Tibor – Germuska Pál: *Forradalom a bölcsészkaron*. Budapest, 1997.

⁶ A forradalom napjaiban gyakran megesett, hogy egy-egy intézménynél a forradalmi bizottság tagjai kiosztották a kollégáik életét korábban megkeserítő káderlapokat. Több budapesti színháznál is megtörtént ugyanez az esemény, így például a Nemzeti Színház és a Fővárosi Operettszínház esetén. Barabás Tamás: *Mi történt a budapesti színházakban?* Igazság, 1956. november 3. 3. Közli: Izsák Lajos – Szabó József (vál.): *1956 a sajtó tükrében*. Budapest, 1989. 348.; G. S.: *Mi újság az Operett Színházban?* Magyar Ifjúság, 1956. november 3. 4. Közli: *1956 a sajtó tükrében*, 356.

⁷ Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. Budapest, 1996.; Szakolczai Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. Budapest, 2001.; Rainer M. János: *Ötvenhat után*. Budapest, 2003. 11–114.

fogalmazták meg, amelyben elsősorban a valódi autonómia visszaállítására fektették a hangsúlyt. Borzsák fontos szerepet vállalt a törvényjavaslathoz készített tanári vélemények összegyűjtésében, egyeztetésében.

1957 első hónapjaira egyértelművé vált, hogy nem lehet reménykedni a forradalom vívmányainak megőrzésében, sőt, áprilisban az egyetemen is kezdetét vette a megtorlás folyamata. Borzsák Istvánt mint az Ókori Egyetemes Történeti Tanszék vezetőjét 1957. június 15-én bocsátották el, eddig ismertett cselekedetei miatt. Ügyében személyesen Szigeti József művelődési miniszter-helyettes hozott döntést.⁸ Az indoklás szerint Borzsák István „magatartása a fegyelmi vizsgálat alatt nem mutatta semmi jelét a beismerésnek és a megbánásnak”.⁹ Bár az elbocsátott professzor egyedülként az eltávolítottak közül kísérletet tett a fellebbezésre, de a minisztérium még a kérvény benyújtásához sem járult hozzá.

Sokat vagy keveset tett Borzsák István, elég okot szolgáltatott-e arra, hogy eltávolítsák? Erre a kérdésre saját maga így válaszolt a forradalom eseményeit felidéző 1992-es konferencián: „Csalódást okozok t. hallgatóimnak azzal is, hogy előre bejelentem: nem voltam hős, még csak központi figura sem, csak köz-tagja a bölcsészkar forradalmi bizottságnak [...], és mint fiatal professzor csak egy voltam a történelmi helyzethez méltónak bizonyulni igyekvő Kari Tanács tagjai közül, akire a dékán, Kniezsa István éppen fiatalága miatt halmozott viszonylag sok előadói és egyéb feladatot.”¹⁰

Bár rendőrségi eljárás szerencsére nem indult ellene, de a tudományos alkotó munka feltételei roppant mód beszűkültek számára. Néhány hónap múlva felvételt nyert az Egyetemi Könyvtárba, amelynek gályapadját Németh Lászlóhoz hasonlóan laboratóriumává tudta alakítani. 1963-ban térhetett vissza a katedrára, igaz, csak Debrecenbe. Emlékei szerint „ezt én részint valóban száműzetésnek, részint viszont újjáéledési lehetőségnek éreztem, és annak is bizonyult”.¹¹ Közben öt esztendeig húzódott az az eljárás, melynek eredményeképpen 1965-ben megkaphatta a tudományok doktora fokozatot. Végül 1978-ban kanyarodott vissza Borzsák István pályája oda, ahonnan 1957-ben mások akaratából kitért: ekkor térhetett vissza az ELTE BTK Latin Nyelv- és Irodalmi Tanszékének élére.

Az eddig leírtak Borzsák István sorsának személyes, mából nézve is érvényes olvasatát jelentik. Ha úgy tetszik, a látható, nyilvános, a szűkebb szakmai közvélemény számára minden bizonnyal jól ismert életutat. A továbbiakban egy rejtett, titkos történetet szeretnék elmesélni, amely ugyanerről a személyről szól, életének ugyanazok az eseményei bukkannak fel, mint amelyeket eddig megismertünk. Csak a nézőpont más. Az 1956 után működő állambiztonsági szervek, ezen belül a BM III/III-as Csoportfőnökség, még pontosabban a Borzsákkal közvetett kapcsolatban lévő tisztjei nézőpontjából térképezem fel a jeles ókortudós életét.

Azt kívánom megvilágítani, hogy a valódi küzdelem a politikai rendőrség és Borzsák István között zajlott, s ennek csupán egyik fontos eszközét jelentették a rá állított ügynökök.¹² Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az ügynök szigorúan számon kért utasítások alapján végezte munkáját, s a megfigyelés célját és módját az operatív tiszt akarata határoz-

⁸ Az egyetemi tanulmányait Borzsákhoz hasonlóan az Eötvös József Collegium diákjaként folytató Szigeti magatartásában – finoman fogalmazva – nyoma sem volt az Eötvös-collegisták egymás iránti szolidaritásának.

⁹ Beck–Germuska: *Forradalom a bölcsészkaron*, 159.

¹⁰ Borzsák: *Visszaemlékezés 1956-ra*, 479.

¹¹ *Nem utoljára: kell-e a latin*, 379.

¹² Az 'ügynök' fogalmának állambiztonsági szempontból való legpontosabb leírását adja: Rainer: *Jelentések hálójában*, 70–71.

ta meg. Ebből adódóan a tisztek, illetve feletteseik tudása, az általuk birtokolt információk mennyisége volt a döntő, ez alapján járhattak el a politikai szempontból ellenségnek tartott személlyel, így Borzák Istvánnal szemben is.

A továbbiakban mindvégig arra összpontosítok, hogy szigorú filológiai elemzéssel bemutassam, mikor és milyen eszközökkel avatkozott bele az állambiztonság Borzák István életébe.¹³

2

A rendőrség hatékony és eredményes működésének alapját a jól működő nyilvántartási rendszer képezi. A titkosszolgálatok esetén, legyen szó demokráciában vagy diktatúrában működőkről, végeredményben ideológiai–politikai szempontok alapján történik az ellenséges személy fogalmának meghatározása. Természetesen az ellenség köre és a szolgálatok politikai kontrollja egészen különbözik az egyeduralmi és a népuralmi rendszer esetében.¹⁴

Az 1956 után újjászerveződő magyar politikai rendőrség is egyik fontos feladatának tartotta, hogy egyrészt újjáépítse, másrészt kibővítse a forradalmi események során jelentős kárt szenvedett nyilvántartási rendszerét.¹⁵ Ekkor még külön tartották nyilván a politikai szempontból ellenséges személyeket – ők kerültek az ún. operatív nyilvántartásba – és az ügynöki munka valamely fokozatába soroltakat – ők pedig a hálózati nyilvántartásban szerepeltek. Az operatív nyilvántartáson belül elkülönítették az alap- és a kutató-nyilvántartást. Az előbbibe terhelő, kompromittáló adatok alapján soroltak be valakit, s ezért vele szemben meghatározott korlátozó intézkedéseket lehetett fogantatosítani. A kutató nyilvántartásban lévő adatok csupán tájékoztatásul szolgáltak, ezek alapján nem lehetett intézkedést elrendelni.

A technikai fejlődés eredményeként az 1970-es években egyesítették a különböző nyilvántartások adatait, és létrehozták az Egységes Gépi Prioráló Rendszert (EGPR). Ez lehetővé tette, hogy viszonylag gyorsan utánanézzenek, ha egy-egy személy esetében valamilyen ellenséges tevékenység gyanúja merült fel.

Az állambiztonsági szervek a politikailag veszélyesnek vagy érzékenynek tartott intézményeket, csoportokat, saját szóhasználatukkal objektumokat kiemelten ellenőrizték. Természetesen az egyetemek is, mint minden elnyomó rendszer által félve felügyelt szellemi közösségek, ide tartoztak. Egy-egy objektumban, így egy egyetemen is gondosan számon tartották, hogy kik azok az operatív nyilvántartásban szereplő személyek, akikre különösen érdemes figyelni, cselekedeteiket gondosan ellenőrizni. Természetesen a debreceni

¹³ Rainer M. János Antall Józsefről írott könyvében az alábbi módon határozta meg kutatói perspektíváját: „Michel Foucault híres *Panopticon*-leírását segítségül hívva: tárgyunk a panoptikumban felügyelet és megfigyelés alatt álló ember, de nem a rendszer csúcsának vagy valamely középszintjének nézőpontjából, hanem éppen fordítva.” Rainer: *Jelentések hálójában*, 19. Én viszont tanulmányomban arra törekszem, hogy ennek a középszintnek szemszögéből – amely jelen esetben a jelentéseket készítő ügynökök tartótisztjeit és azok feletteseit jelenti – tekintsek Borzák Istvánra.

¹⁴ Egy korabeli belügyi dokumentum az alábbi módon fogalmazta meg a kérdés jelentőségét: „Az operatív nyilvántartás eszköz az ellenség elleni harcban. Feladata a nyilvántartás adataival segíteni az operatív szervek munkáját.” A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 0033. számú parancsa Budapest, 1963. december 5. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 4.2. Parancsgyűjtemény.

¹⁵ Az operatív nyilvántartás rendszerét az alábbi tanulmány alapján foglalom össze: Petrikné Vámos Ida: *Iratok a Történeti Hivatalban*. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve*. Budapest, 1999. 29–60.

Kossuth Lajos Tudományegyetem, Borzsák István 1963 és 1978 közötti munkahelye is a kiemelt objektumok közé tartozott. Vagyis a KLTE-vel foglalkozó állambiztonsági, operatív tisztnek naprakész ismeretekkel kellett rendelkeznie arról, hogy kik az ellenséges személyek az egyetem tanárai között. Ezt a célt szolgálták a különböző nyilvántartások, s ezért is itt kezdtem vizsgálatomat.

Borzsák István operatív nyilvántartásba vételének pontos időpontját¹⁶ nem ismerjük, de a nyilvántartó karton első változatát feltehetően az 1950-es évek végén készítették el. Annyi azonban bizonyos, hogy Borzsák neve felbukkan az 1960-as évek elején összeállított, az operatív nyilvántartást segítő, kiegészítő adattárak közül kettőben is. Az első adattár a *Bűncselekményt elkövetett budapesti horthysta ht.*¹⁷ *tisztek* [sic!] *betűrendes névsora* címet viseli.¹⁸ A kötet első oldalán található feljegyzés tájékoztat minket arról, hogy kik is kerültek ebbe a nyilvántartásba: „A BM II/5–b. alosztályán a volt horthysta erőszakoszervek vonalán folytatott kutató és feldolgozó munka adatai alapján névjegyzéket készítettünk a Budapest területén élő olyan volt horthysta katonatisztekről, akik a felkutatott adatok szerint a felszabadulás előtt háborús, vagy népellenes bűncselekményt követtek el, illetve a felszabadulás óta államellenes tevékenység folytatása miatt büntetésben részesültek.” Azt is megtudjuk, hogy a betűrendes névsor az 1961. november 1-jei állapotot tükrözi, és „tartalmazza a BM Központi Operatív Nyilvántartásában és a Bűnügyi Nyilvántartásban szereplő adatokat”.

Borzsák István neve a kötet 43. oldalán olvasható. Kiderül, hogy hadnagyi rangot ért el a II. világháború idején, és az „ellenforradalom alatt komoly funkciót töltött be és megbízásokat teljesített a bölcsészkaron”. E nem túl alapos megállapítást tetézik egy vaskos tévedéssel, hiszen Borzsák munkahelyeként az ELTE-t, foglalkozásaként a „tanszékvezető”-t tüntették fel. Mindenesetre elég furcsa, hogy négy évvel az eltávolítása után még nem vették át a politikai rendőrség nyilvántartásában ezt az eléggé alapvető információt. Ez a felületesség óvatos távolságtartásra ösztönözhet a nyilvántartó munka pontosságát illetően. A feljegyzésben megadják azt is, hogy a II/11., vagyis az operatív nyilvántartással foglalkozó osztály 10-10680. számú dossziében őrzött információkat Borzsák Istvánról. Ez a dosszié nincs a levéltár őrzésében, és olyan irattári naplóval sem rendelkezik az intézmény, amely legalább cím szerint azonosíthatóvá tenné ezt az iratanyagot. A dosszié jelzetének típusa (10-) alapján mégis erősen valószínűsíthető, hogy egy Borzsák István személyére nyitott, már 1956 előtt létezett dossziéről van szó. Több hasonló jelzettel rendelkező dosszié¹⁹ található ugyanis az ÁBTL kezelésében, és ezek mindegyikét jóval a forradalom kitörése előtt, némelyiket még a koalíciós korszakban nyitották meg. Ennek a Borzsák Istvánra vonatkozó dossziénak az iratanyaga minden bizonnyal hasznosult a későbbiekben is, feltehetően hozzátették a később nyitott dossziékhoz.

¹⁶ Borzsák István operatív nyilvántartó kartonja. ÁBTL 2.2.1. Operatív nyilvántartások. II/15. 4. doboz

¹⁷ Honvédtisztek.

¹⁸ ÁBTL 4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok. A-925.

¹⁹ A teljesség igénye nélkül: Balogh István egykori kisgazda politikus 10-30944/51., Ravasz László 10-30323/50, Bereczky Albert 10-30322/50, Sik Sándor 10-30321, Győri Elemér református püspök 10-30324/50, Kisberk Imre római katolikus püspök 10-30981/51. nyitó számú dossziéja. Ezek a dossziék az irattárba kerülésüket követően egy úgynevezett O-, vagyis irattári számon futottak tovább. Erről lásd a 3. fejezetben írottakat.

A néhány hónappal később, 1962. január 15-én lezárt adattár a *Budapest területén élő volt horthysta katonatisztekről*²⁰ természetesen szintén tartalmazza Borzsák István nevét. Ebben szóról-szóra ugyanazokat az adatokat és megállapításokat olvashatjuk, mint az előzőben.

A két adattár alapján biztosan kijelenthetjük, hogy Borzsák Istvánt mint ellenséges személyt tartotta számon az állambiztonság már 1961-ben. 1956-os, közelebbről meg nem határozott tettei képezték a bűnösség alapját, és az csupán színesítette a palettát, hogy a II. világháború idején hadnagyi rangot ért el a magyar hadseregben. Ez bőségesen elegendő volt arra, hogy ellenséges személyként tartsák számon, és ebből a szempontból az sem számított, hogy mennyire volt naprakész az adatbázis. Bár kérdés, hogy mennyire lehetett a gyakorlatban használni, mivel ezen adatok alapján egy operatív tiszt az egyetemen fölöslegesen érdeklődhetett volna a professzor iránt. Egy esetből természetesen nem lehet meszesemenő következtetéseket levonni az állambiztonság operatív nyilvántartásának színvonalát illetően, de bizonyára megérne egy külön tanulmányt a kérdés alapos feltérképezése.

Annyit biztos állíthatunk, hogy az operatív nyilvántartó munka technikai színvonala, alapossága, megbízhatósága az évtizedek múltával növekedett, s közben a nyilvántartott információk jellege is megváltozott. A legfontosabb változás 1963-ban történt, ekkor került sor a hálózati és az operatív nyilvántartás kettéválasztására, illetve az ugyanekkor kiadott 10. számú belügyminiszter-helyettesi parancs pontosabban meghatározta a „társadalomra veszélyes elemek” körét és nyilvántartásba vételük módját. Ez a döntés szoros összefüggésben volt a Kádár-rendszer konszolidációjának előrehaladásával. Történetünk szempontjából az a legfontosabb, hogy a nyilvántartásból törölték a „horthysta erőszakszervezetek” tagjai közül azokat a szakszolgálatos tiszteket, akiknek kompromittáltsága nem volt bizonyított.²¹ Az a tény, hogy valaki alacsonyabb tiszti rangot ért el a II. világháború idején a magyar honvédségben, immár nem számított az állambiztonság számára. Éppen ezért a korábban bemutatott EGPR karton nem tartalmazott semmilyen megállapítást Borzsák István katonai rangjára vonatkozóan, mivel ez a tény önmagában már érdektelenné vált. Ellenben tömören, de pontosan felsorolja azokat az 1956-os tetteit (egyetemi forradalmi bizottság, személyügyi albizottság, reformbizottság), amelyek miatt eltávolították az egyetemről. Megadja annak a dossziének a nyitószámát is, amelyben a Borzsákra vonatkozó iratokat őrizték: OD-3483/2. Ugyanakkor azt is megtudjuk, hogy 1987. október 2-án törölték a nyilvántartásból Borzsák Istvánt. A kartont 1987. október 5-én irattározták, vagyis harminc év elteltével került ki a jeles ókortudós a szervek látóköréből. Ennek a döntésnek a meghozataláig azonban hosszú és rögzös út vezetett.

3

Ahhoz, hogy feltérképezzük és értékeljük Borzsák István és az állambiztonság „kapcsolatát”, legkézenfekvőbb eljárásnak a rá vonatkozó iratokat tartalmazó, titkosszolgálati zsargonnal élve a rá felfektetett dosszié tanulmányozása tűnik. Az előbb már idézett, úgynevezett eredeti jelzet sajnos nem vitt minket közelebb a lehetséges forrásbázis felderítéséhez. Ez a jelzet azért fontos, mivel egyfajta összekötő kapocsként szolgál a dossziék különböző típusai között. Az OD az objektum dosszié rövidítést jelenti, amely azonban csak az

²⁰ ÁBTL 4.1. A-932.

²¹ Az 1963-as döntés háttéréről és a nyilvántartás 1967-ig történt felülvizsgálatáról lásd: Történeti áttekintés a központosított operatív nyilvántartás megalakulásának előzményeiről, fejlődéséről. Előadás és vázlat. ÁBTL 4.1. A-2056. 12–18.

elő, vagyis a szervek által „használt”²² dosszié jelzésére szolgált, amelyet addig használtak, amíg az ügyet le nem zárták. Abban az esetben, ha valamely okból lezárult az adott állam-biztonsági eljárás, akkor a dossziét irattárban helyezték el, és ekkor O-jelzettel látták el.

Az OD-, vagyis objektum-dossziék a különösen bizalmasan kezelt intézmények ellenőrzésére szolgáltak. Abban különbözött az összes többi dossziétípustól, hogy nem egy-egy konkrét eljárás, nyomozás, intézkedés anyagát összegezte, hanem az adott objektum (egyetemek, hivatalok, külképviseletek, szerzetesrendek, termelőszövetkezetek, települések) „elhárításával kapcsolatos dokumentáció gyűjtésére szolgált”.²³ Ezeket a dossziékat akkor küldték irattárba, ha az objektum megszűnt, vagy az iratanyag a szervek számára operatív szempontból érdektelenné vált.

Az operatív dossziék további típusai többek között a beszerzési, a munka-, a csoport-, a figyelő-, a személyi és a körözési dossziék voltak, amelyek mind egy adott személyre vagy csoportra vonatkozó operatív állambiztonsági eljárás anyagait őrizték. Ezek az illető személy halála, az ügy lezárása vagy ügynöki munka esetén az együttműködés lezárulása esetén kerültek irattárba. Természetesen az előbb vázoltak csupán elnagyolt és leegyszerűsített összefoglalását nyújtják az állambiztonsági szervek működése során keletkezett dossziék rendszerének. Annyit igyekeztem felvázolni, amennyi történetünk megértéséhez elegendő.²⁴

A Borzsák Istvánnal történtek tükrében arra számítottam, hogy az operatív nyilvántartó kartonon lévő szám hajdani személyi dossziéjára fog mutatni. Abban az esetben nyitottak személyi dossziét, ha az illető bizalmas nyomozás alatt állt, mivel „államellenes tevékenységgel” volt gyanúsítható. Ez nem jelentette azt, hogy feltétlenül eljárás indult az adott személy ellen, lehet, hogy hosszú ideig figyelték, gyűjtötték a rá vonatkozó ügynöki jelentéseket, lehallgatták a telefonját, felbontották a leveleit, de ennél több nem történt.²⁵ Amennyiben az államellenes tevékenység gyanúja nem igazolódott be, vagy az illető meghalt, külföldre távozott, vagy elítélték, a személyi dossziét irattárba helyezték, és O-számmal látták el.²⁶

A Borzsák István operatív nyilvántartó kartonján szereplő jelzet, az OD-3483/2 azonban nem egy valamikori személyi dossziéra mutat, hanem az O-20021/2. irattári számot viselő dossziéra, amelyet az ELTE Bölcsészettudományi Karán lévő ellenséges személyekre nyitottak. A dossziében azonban mindössze három lap található, amelyek egy 1986-os bombariadóra és egy 1987-es falfirkálásra vonatkoznak. Ezekben szó sem esik Borzsák Ist-

²² A szervek munkatársai természetesen felkérhették az irattárban fekvő anyagokat is, ha valamely ügyben szükség volt azokra. Vagyis a formális lezárás után is kerülhettek újabb lapok a dossziékba, elvileg addig, amíg az iratanyagot nem selejtezték. Az OD után lévő számsor jelentette együttesen az adott dosszié nyitó számát, míg az ügy lezárása után az O után lévő számsor a dosszié irattári számát.

²³ Petrikné: *Iratok a Történeti Hivatalban*, 39–40., 54.

²⁴ Az operatív dossziék formáit és az operatív nyilvántartás eszközeit az alábbi rendelkezések szabályozták: A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 57. számú parancsa Budapest, 1957. november 27. és a Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 08. számú parancsa Budapest, 1967. április 29. ÁBTL 4.2. Parancs gyűjtemény.

²⁵ Ez történt például Antall József esetében, lásd: Rainer: *Jelentések hálójában*, 77. Vagy például Ravasz László esetében, akinek 1956 szeptemberében lezárták az anyagát, és a forradalom leverését követően feltehetően idős kora és csökkenő aktivitása miatt már nem nyitották újra. Ravaszra vonatkozóan lásd: Kósa László: *A leányfalui évek: „ki most Gutenberg előtti időben él?”*. In: uő: (szerk.): Ravasz László emlékezete. Emlékezés Ravasz László születésének 125. évfordulóján, 2007. szeptember 29. Budapest, 2008. 136–159.

²⁶ Petrikné: *Iratok a Történeti Hivatalban*, 56.

vánról. Ezek után kénytelen vagyok azzal a feltevessel élni, hogy a dosszié valamikor tartalmazott Borzák Istvánra vonatkozó információkat, de ezeket az oldalakat, más lapokkal együtt kiemelték az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának átadott anyagból. Az ellentmondást tovább fokozza, hogy ezen dossziésorozat első kötetében, vagyis az O-20021/1. számú anyagban, amelyet az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán lévő „elleneséges személyekre” nyitottak, felbukkan Borzák István neve.²⁷ Egy dátum és aláírás nélküli listán tizenöt nevet sorolnak fel, akiket az egyetemen tanító „ellenforradalmároknak” minősített a feljegyzés készítője. Ebből a dossziéből legalább annyi kiderül, hogy 1964. szeptember 1-jén határoztak arról, hogy OD-3483. nyitó számmal külön objektum-dossziét nyitnak „az ELTE operatív biztosítása során keletkezett anyagok rendezése, nyilvántartása végett”. Ezt a dossziét 1968. szeptember 26-án a karoknak megfelelően három részre bontották.²⁸

A fennmaradt iratanyag segítségével sajnos csak ennyit tudunk rekonstruálni. Ezek után a kutató számára csupán kérdések sokasága marad. Miért a jogi karra vonatkozó dossziéba került a Borzák nevét is tartalmazó felsorolás? Hová tűnt a rá vonatkozó bővebb feljegyzés? Ha megnéznénk a többi nevet, vajon az ő esetükben is ezekre a dossziékre mutatna a kartonon lévő OD-jelzet? Ezzel legalább azt lehetne bizonyítani, hogy milyen anyagoknak kellene még a dossziékban szerepelni. Vajon részleges iratmegsemmisítés történt? Vagy csupán szelektáltak az ELTE objektum-dossziéiból?²⁹ Csupán a remény marad a filológus számára, hogy a jövődő választ ad ezekre a kérdésekre.

Végezetül még egy megjegyzés ezekhez a problémákhoz: Az OD-3483. mint nyitó szám nem csupán az ELTE objektum-dosszié számaira mutat, hanem egy másik ókortudós, Sarkady János anyagára is. Az ő személyi dossziéját O-18997. szám alatt irattározták. Más példát nem ismerünk. Vajon csupán az ÁBTL-ben őrzött anyag töredékes volta miatt? Vagy esetleg az egyetem O-dossziéján belül elkülönítve őrizték az egyes tanárok személyi anyagait? Ismét kérdések sora, amelyekre tanulmányom hátralévő részében kísérlek meg válaszolni.

4

Úgy tűnt tehát, le kell mondanom arról, hogy Borzák István és az állambiztonság viszonyát a rá vonatkozó kompakt iratanyag segítségével vizsgáljam meg.³⁰ Arra kényszerültem, hogy különböző hálózati személyek M-dossziéit egyenként vizsgálva gyűjtssem össze a Borzákra vonatkozó információkat. Rendező elvként az egyes jelentések kronológiai sorrend-

²⁷ ÁBTL 3.1.5. Operatív dossziék. O-20021/1. 14/5.

²⁸ Aláírás nélküli határozat 1969. november 22-i dátummal. ÁBTL 3.1.5. O-20021/1. 201.

²⁹ A szelektálás megtörténtét támasztja alá, hogy az ÁBTL birtokában lévő négy kötet mellett egy ötödik alkötetet is nyitottak 1988. február 8-án, melynek hollétéről nem rendelkezem információval. ÁBTL 3.1.5. OD-napló 2. kötet.

³⁰ Hasonló problémával szembesült Ablonczy Balázs Teleki Pál életrajzának megírásakor, igaz, lényegesen nagyobb dimenzióban, és nem csupán egy forráscsoportra, hanem az egész életműre vonatkozóan: „A Teleki-kutatást rendkívüli módon megnehezíti, hogy nem maradt fenn egységes irathagyaték [...] Így megfelelő »saját« korpusz hiányában [...] »kívülről« kellett végigjárni az életművet.” Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005. 19. Ez a bizonyos „saját korpusz” egy állambiztonsági témájú vizsgálódás esetén megfeleltethető a személyi dossziénak, amely többek között tartalmazza azokat a forrásokat, melyek alapján a politikai rendőrség megrajzolta az adott célszemély portréját.

jét vettem alapul, de bizonyos esetekben, főként ahol aktívabb ügynöki munkára bukkantam, kénytelen voltam ettől eltérni.

Borzsák István neve, ha csupán érintőlegesen is, első alkalommal egy 1959. december 9-i jelentésben tűnik fel. Egy „Kőműves”³¹ fedőnevet viselő informátor jelentésében mint Sarkady János történész egyik mentorát említi Borzsákot, Szabó Dénes és Harmatta János társaságában.³² Ez önmagában érdektelen közlésnek tűnhet, de ne feledjük, hogy Borzsákot ekkor már több mint két éve eltávolították az egyetemről, ráadásul a hasonló sorsot megélt Sarkady Jánossal került egy társaságba az ügynöki jelentés szövegében. Egy gyanakodó operatív tiszt számára ez önmagában is figyelemreméltó megállapítás lehetett.

Az első bizonyíték, amely a Borzsák Istvánnal szembeni bizalmas nyomozás tényét alátámasztja, pár hónappal későbből, 1960-ból származik. Augusztus 2-án szintén „Kőműves” az alábbiakat jelentette Borzsákról és kollégáiról: „Felvetném a következő összefüggést, ami esetleg némi magyarázatot ad Borzsák – Szabó Árpád – Ritoók Zsigmond és Sarkady János nagy egyetértésének. Az elvi alap a szilárd protestáns világnézet: Ritoók aktív presbitere hosszú évek óta a Kálvin-téri egyházközségnek; Szabó és Borzsák barátsága református gimnáziumi közös évekből³³ származik, Sarkady, aki Szabó debreceni tanítványa és kedvence volt, ő hozta magával, szintén hithű protestáns.” Sajnos a jelentésből csupán ennyi maradt fenn, így nem tudom megmondani, hogy milyen utasításra készítette azt „Kőműves”, amint az is megválaszolatlan marad, hogyan értékelte a leírtakat az állambiztonság, tett-e valamilyen intézkedést ennek kapcsán.

Az idézett jelentésrészlet ugyancsak Sarkady János személyi dossziéjában maradt fenn.³⁴ Azonban nem közvetlenül a Sarkadyra vonatkozó iratanyagból származik, hanem Borzsák István iratanyagából, amelyet felhasználtak kollégája ellenőrzésére is. A szöveg bevezetését író Kakas János rendőr őrnagy megfogalmazása szerint az előbb idézett jelentés is „Kivonat az OD-3576/65. sz. obj. dossziében nyilvántartásban lévő Borzsák István (Monor, 1914. Mády Erzsébet) a KLTE Klasszika-Filológia Intézet vezető egyetemi tanára anyagából.” Vagyis Borzsák István személyi dossziéja ebben az időben már biztosan létezett. Feltételezésünket tovább erősíti a Kakas által készített kivonat, amely tartalmaz egy 1965. március 4-i dátummal ellátott javaslatot, amely jellegét tekintve a Borzsákról szóló környezetanulmány részét képezhette.

A javaslat első részében röviden bemutatja Borzsák 1956-os tevékenységét, majd az alábbi állításokat fogalmazza meg: „1960-as hálózati jelentések szerint már a felszabadulás előtt is szélsőjobboldali, antiszemita beállítottságú volt. Politikai kérdésekben kétszínű. A felszabadulás után ő volt a szovjet tudomány leglelkesebb népszerűsítője. 1956-ban pedig ugyancsak ő volt az, aki a szovjet könyvek mint a »zsarnokság eszközei« elégetése mellett agitált.”

Ez a szövegtöredék azért fontos, mivel igazolhatja, hogy Borzsák István személyére már 1960-ban tudatosan ügynök(ke)t állíthattak, vagyis feltehetően már az egyetemről való el-

³¹ A feltehetően egyetemi kollégáira, esetleg kiemelten az okortudomány művelőire jelentő „Kőműves”-nek sajnos sem a beszervezési, sem a munkadossziéja nem maradt fenn.

³² ÁBTL 3.1.5. O-18997. 23.

³³ Szabó Árpád 1931-ben, Borzsák 1932-ben később tett érettségi vizsgát a Lónyay utcai Budapesti Református Gimnáziumban. A neves intézmény latintanításának kiemelkedő színvonaláról árulkodik, hogy az okortudomány művelői közül Devecseri Gábor, Szilágyi János György és Ritoók Zsigmond is itt maturált. Rébay Magdolna: *A Budapesti Református (Lónyay) Gimnázium*. In: Kósa László (szerk.): *Református Budapest*. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. II. kötet. Budapest, 2006. 805.

³⁴ ÁBTL 3.1.5. O-18997. 29.

távolítását követően is bizalmas nyomozást folytathattak ellene. Mivel még fedőnevet sem említ a szöveg, ezért nem állapítható meg, hogy „Kőműves”-en kívül mások is adtak-e információkat Borzsákra vagy környezetére vonatkozóan. Mindenesetre a Borzsák 1945 előtti tevékenységére vonatkozó, súlyosan dehonesztáló vádak egyedül itt jelennek meg a vonatkozó állambiztonsági forrásokban. Ezek komolyságát és valóságát illetően elég, ha Borzsáknak Scheiber Sándor főrabbiával, a magyar judaisztika kiemelkedő képviselőjével fennállott barátságára utalunk.³⁵

A szovjet tudomány népszerűsítésében játszott szerepéről Borzsák az alábbiakat mondta el egy életrajzi interjújában, az 1947-es hazatérése után őt segítő Szemerényi Oszvaldra emlékezve: „És a Magyar–Szovjet Baráti Társaság főtákaraként szerzett nekem egy mellékállást. Lektor lettem, havi 500 forintért, ami akkor komoly segítség volt. Ennek a lektori feladatnak magamra nézve is gyümölcsözően minden további nélkül eleget tudtam tenni, mert minden héten el kellett olvasnom 3-4-5 könyvet, és aztán javaslatot kellett tennem, hogy mit lehet vagy mit nem lehet velük kezdeni.”³⁶

A másik vádponttal, a könyvégetéssel kapcsolatban Borzsák István még három és fél év-tizeddel később is erős érzelmi átéléssel nyilatkozott, mivel úgy vélte, hogy egy „bizonyos tanszék felbérelt közegei”³⁷ terjesztették róla ezt a hamis vádat. Úgy vélem, a könyvégetés, amely nyilvánvaló párhuzamként a náci Németország szellemiségével próbálta rokonítani a forradalom résztvevőit, valamiféle modern toposzként működött. Az 1956 után berendezkedő Kádár-kormány ezzel is próbálta lejáratni az októberi napokban szerepet vállalókat.³⁸

A további munka első lépéseként megpróbáltam azonosítani az OD-3576/65. számú objektum-dossziét. Az irattári napló tanúsága szerint³⁹ a Hajdú-Bihar Megyei Rendőrfőkapitányság III/III-as alosztály nyitotta meg 1965. szeptember 13-án *Ideológia, értelmiség és ifjúság körében lévő ellenségek elemek* [sic!] címmel. A túlságosan nagy területet felölelő objektum-dosszié anyagát 1967. június 7-én hat részre osztották szét, többek között létrehozták az OD-3883-as számú dossziét, mely a *Kossuth Lajos Tudományegyetemen lévő ellenséges tevékenység* címet viselte. Vagyis a Borzsák Istvánra vonatkozó anyagot a továbbiakban ebben a dossziében őrizték.

A megfigyelés folyamatosságát sejteti az a tény is, hogy 1960-ból több hálózati anyag fennmaradásáról írtak, s 1961-ből származik az első jelentés, amelynek szövege teljes egészében rendelkezésünkre áll. Február 9-én Csongrádi Károly rendőr százados a következő utasítást adta az általa tartott⁴⁰ „Sárándi Vilmos” fedőnevű ügynöknek: „Készítsen jelentést Borzsák és Szalai⁴¹ volt egyetemi tanárokról, főleg az utóbbi években tanúsított magatartá-

³⁵ A magyar tudóstársadalom nevében az Antik Tanulmányok és az Irodalomtörténet hasábjain is Borzsák István búcsúzott Scheiber Sándortól. A nekrológokat újraközzölte: Borzsák István: *Scheiber Sándor*. In: uő.: *Dragma. Válogatott tanulmányok*, III. kötet. Budapest, 1997. 446–448.

³⁶ *Nem utoljára: kell-e a latin*, 377.

³⁷ Borzsák: *Visszaemlékezés 1956-ra*, 483.

³⁸ Vö. az alábbi képekkel: „Az MSZT székház feldúlása után az utcára szórt könyvek, iratok, kották és hanglemezek elégetése”. Közli: *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. I–V. kötet. h. n. [Budapest], é. n. [1956–1958.] I. 35.; „A Váci utcában. A máglyán Marx és Puskin, Lenin és Dosztojevszkij művei, hanglemezek Csajkovszkij, Bach és Schubert dallamaival”. Uo. III. 51.

³⁹ ÁBTL 3.1.5. OD-napló 2. kötet

⁴⁰ A tartótiszt az állambiztonság operatív tisztjét jelentette, aki az ügynökkel közvetlen kapcsolatban állt, számára feladatokat adott, munkáját értékelte, és jelentései alapján intézkedéseket javasolt.

⁴¹ Szalai Sándor (1912–1983) szociológus, egyetemi tanár. Szakasits Árpád és társai perében ítélték el, és nem sokkal a forradalom előtt térhetett vissza a katedrára. Borzsákhoz szorosabb kapcsolat nem fűzte, csupán az, hogy egy időben távolították el őket az egyetemről, de különböző okok miatt.

sukról.” Kissé meglepő a két, szakmájukat és világnézetüket tekintve egymástól jelentősen távol álló tudós összekapcsolása. Csongrádi számára aligha voltak ismertek ezek a különbségek, ő minden bizonnyal csupán két, egy munkahelyről elbocsátott ellenforradalmárt látott bennük.

Az ügynök majdnem egy hónappal később, 1961. március 10-én készítette el jelentését,⁴² amely elsősorban Borzsák István személyével foglalkozott. Ebben elég tárgyilagos módon foglalta össze Borzsákra vonatkozó ismereteit: fegyelmi úton eltávolították, azóta az egyetemi könyvtárban dolgozik, és bár van ideje a tudományos munkára, mégis elégedetlen és búskomor, mivel visszavágyik az ELTE-re. Az ügynök, aki a dosszié egészét nézve igyekezett aránylag kevésbé terhelő információkat adni ismerőseiről, kissé hosszúra nyúló jellemzésbe kezdett. Ebben inkább Borzsák olyan emberi gyengeségeit írta le, mint „társaságba egyébként sem igen jár”, „szenvedélye a takarékoság”, „egyénisége jellemzően mutatja a kispolgár vonásait, aki szeretne nagypolgári módon élni”. Majd jelentése végén olvasható egy tartalmában és súlyában igazán lényeges állítás: „Tudatos, kifejezett politikai állásfoglalása nincs is.”

A tartótiszt nem igen tudott mit kezdeni a jelentéssel, hiszen értékelésében mindössze annyit állapított meg: „A jelentés csupán jellemző adatokat tartalmaz, operatív értéke nincs.” Vagyis ezzel a politikai rendőrség Borzsák személyéhez nem jutott közelebb, így az ügynök a továbbiakban nem kapott erre vonatkozó feladatot. Sőt mi több, az is megkérdőjelezhető, hogy ebben az időszakban érdeklődött-e ténylegesen az állambiztonság Borzsák személye iránt. Ugyanis a jelentés aljára Csongrádi felettese az alábbi, dörgedelmes megjegyzést tette: „Minek készült ez a jelentés? Kérte valaki? Vagy foglalkozunk Borzsákkal? Vagy csak azért készítette »Sárándi«, hogy csináljon valamit?” Ezek után adódhat a kérdés, hogy az állambiztonsági munka mennyire összehangolt, tervszerű módon zajlott, vagy csak a tartótiszt elképzelései, hirtelen ötletei határozták meg az ügynöki munka, vagy másképpen fogalmazva a megfigyelések folyamatát.

Az olvasóban bizonyára megfogalmazódik a kérdés, hogy ki rejtőzik a „Sárándi Vilmos” fedőnév mögött. Mivel már előljáróban jeleztem, hogy szakítani kívánok az állambiztonság történetét ügynökkérdéssé degradáló szemléletmóddal, ezért sem most, sem pedig a későbbi fedőnevek esetén nem fogom felfedni az ügynökök személyazonosságát. Ezt részben filológiai és ebből következő etikai megfontolásokból teszem. Mivel a Borzsák Istvánról jelentést adó ügynökök egyikének sem áll rendelkezésre a beszervezési dossziéja, így nem ismerhető meg, hogy milyen körülmények között, milyen emberi–lelkiismereti konfliktusokat követően vállalták ezt a tevékenységet. Egyes esetekben még az azonosítás első lépését jelentő hálózati nyilvántartó karton sem maradt fenn, s a közvetett filológiai bizonyítás sem vezetett eredményre.

Mindezek mellett azért sem oldom fel a fedőneveket, mivel szigorúan az állambiztonság működési területén belül kívánok maradni. A hálózatot működtető operatív tiszt számára bizonyos értelemben érdektelen volt, hogy az általa tartott ügynök fedőneve mögött ki rejtőzik. Számára a feladatok végrehajtása jelentette a legfőbb teendőt, mint ahogy az állambiztonság szemében adott esetben nem egy kolléga jelentett egy másik kollégáról, hanem egy hálózati személy egy célszemélyről. Ezért úgy vélem, hogy a struktúra, a minden-

Szalai egyébként ugyancsak az Egyetemi Könyvtárba került, és 1972-ben térhetett vissza tanítani a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem szociológia tanszékére. Szalairól bővebben lásd: Kádár Zsuzsanna: *Szalai Sándor*. In: Varga Lajos (szerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest, 1999. 458–459.

⁴² ÁBTL 3.1.2. Munka dossziék. M-23865. „Sárándi Vilmos” 164–165.

napos működés nyomon követése szempontjából lényegtelen annak feltárása, hogy kik állnak az egyes fedőnevek mögött.

Borzsák István életében az 1963-as esztendő fontos mérföldkőnek bizonyult, ekkortól folytathatta egyetemi tanári pályáját, igaz, a sokkal kisebb presztízsűnek számító debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen.⁴³ Ebből az időszakból maradt fenn a rá vonatkozó ügynöki jelentések elsöprő többsége, s mint majd látni fogjuk, 1968-tól kezdve szinte folyamatos ellenőrzés alatt állt. Természetesen nem csupán a titkos tevékenységet folytató ügynökök révén juthatott információhoz az állambiztonság, hanem az egyes intézményekben, így az egyetemeken működő hivatalos kapcsolatokon keresztül is. Ezeknek a vezető pozíciót betöltő személyeknek, akik gyakran az adminisztráció egy-egy kulcspozícióját foglalták el, hivatalból az állambiztonsági szervek rendelkezésére kellett állniuk. Bár nem fedőnévvel ellátva, rejtve végezték tevékenységüket, mégis bizonyos esetekben nagyon meg tudták keseríteni egy-egy kollégájuk, ismerősük életét. Feltehetően a debreceni egyetemen működő valamelyik hivatalos kapcsolata révén szerezte meg az állambiztonság Borzsák István Sarkady Jánosról írott jellemzését, amelyben meleg szavakkal támogatta kollégája egyetemi kinevezését.⁴⁴

Borzsák István Sarkady érdekében tett lépései sikerrel jártak, és 1964-től kezdve együtt taníthattak. Ez a tény nem került el az állambiztonsági szervek figyelmét, amint azt egy 1966-ban Sarkadyról készült jelentés is bizonyítja: „Igen meghitt elvi barátság fűzte és fűzi össze jelenleg is Dr. Borzsák István egyetemi tanárhoz, akivel együtt végezték ellenforradalmi tevékenységüket. Dr. Borzsák is épp úgy, mint Sarkadi [sic!] fegyelmi úton lett elbocsátva az ELTE-ről.”⁴⁵ A megyei állambiztonsági szervek azonban nem érték be ennyivel, hanem javasolták Sarkady János más munkaterületre, alacsonyabb beosztásba való helyezését. Szerencsére erre nem került sor, sőt 1969-től az ókori történeti tanszék vezetőjeként végezhetette munkáját.

5

A Borzsák István személye ellen irányuló bizalmas nyomozás dokumentumai 1968-tól kezdve sűrűsödnek, és 1972-ig bezárólag öt ügynök adott róla kisebb-nagyobb rendszerességgel jelentéseket jelenlegi ismereteim szerint. Természetesen adódik a kérdés, hogy a mennyiségi gyarapodás az állambiztonság felfokozott érdeklődését bizonyítja, vagy csupán ebből az időszakból őrződött meg a legtöbb munkadosszié. A történettudomány régi dilemmája, hogy a fennmaradt források mennyisége milyen mértékben meghatározó egy-egy téma jelentősége, fontossága szempontjából. Mivel az állambiztonság történetében mind a szabályozott, mind a politikai okokból történő iratmegsemmisítésnek szerep jutott, így az előbbi kérdésre jelenleg nem tudunk megnyugtató választ adni.⁴⁶ Ez nyilvánvalóan felveti

⁴³ Debrecenben eredetileg két klasszika-filológiai tanszék működött, az I. számú a görög, a II. számú a latin nyelv- és irodalom oktatására. 1949-ben mindkettő megszűnt, és csak 1957-ben indult újra a klasszika-filológia művelése, de már csak egyetlen tanszék keretén belül. Mudrák József: *A debreceni tudományegyetem görög–latin philológiai szemináriumának története (1914–1949)*. Antik Tanulmányok, 50. évf. (2006) 2. sz. 323–331.

⁴⁴ Kivonat Borzsák István tanszékvezető tanár [sic!] 1964. november 25-én Sarkady Jánosról készített jellemzéséből. ÁBTL 3.1.5. O-18997. 29.

⁴⁵ Jelentés Sarkady János, a KLTE docense ügyében, 1966. július 21. ÁBTL 3.1.5. O-18997. 41.

⁴⁶ Erre vonatkozóan az eddigi legalaposabb feldolgozás: Baráth Magdolna: *Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése*. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. A Történeti Hivatal Évkönyve*. Budapest, 2004. 255–279.

azt a problémát is, hogy nem túlságosan torz-e az a kép, amely ezen fennmaradt és feltárt⁴⁷ források alapján Borzsák István és az állambiztonság kapcsolatáról kirajzolódik. Itt újfent bizonytalan választ tudunk csak adni, de úgy véljük, a feltárt források alapján mégis megrajzolható egy releváns kép, amelynek fő vonalai feltehetően nem, részletei viszont változhatnak a jövőben felbukkanó források következtében. Talán túlságosan is aprólékosnak és részletezőnek tűnhet a következőkben bemutatott elemzésem, de úgy gondolom, nem tehettem másként. Igyekeztem minél hívebben követni az állambiztonság Borzsák Istvánnal kapcsolatos intézkedéseit, mivel így jobban érzékelhető a konkrét ügynöki munka jelentős vagy éppen jelentéktelen mivolta.

A Hajdú-Bihar Megyei Rendőrfőkapitányság III/III-as alosztálya 1968 januárjában szervezte be „József” fedőnevű informátorát. A beszerzés hazafias alapon⁴⁸ történt, mivel az ekkor fél állásban a Kossuth Lajos Tudományegyetem klasszika-filológiai tanszékén is oktató illető maga tájékoztatta a rendőrséget a tudomására jutott „ellenséges tevékenységről”. Mindezekon túl az is „József” foglalkoztatása mellett szólt, hogy úgy tűnt, teljes státuszban oktathat majd az egyetemen, így szélesebb körrel is gyűjthet információkat.⁴⁹

„József” 1968. január 25-én adta első jelentését, amelyet azonban nem foglalt írásba. Ennek okát tartóztatja, Szilágyi József rendőr főhadnagy abban látta, hogy „még nem sajátította el a jelentésírás formáját”. Ugyanekkor „József” feladatuk kapta, hogy térképezze fel Gunda Béla etnográfusprofesszor egyetemi kapcsolatait.⁵⁰ Ennek gyorsan eleget tett, hiszen február 1-jén kelt az a jelentése, amelynek tárgyául G. Béla mellett B. Istvánt, vagyis történetünk főszereplőjét jelölte meg.⁵¹ „József” több mint egy évvel később papírra vetett, az előbb már idézett foglalkoztatási tervében azt olvashatjuk, hogy „az általa felszínre hozott ellenséges tevékenység gyanúja miatt két jelzést indítottunk, melyben tevékenykedett”.⁵² Mivel ügynöki munkája legelején Borzsák Istvánra kapott feladatot, ezért joggal feltételezhető, hogy az egyik ügyjelzés⁵³ éppen az ő személyére vonatkozott. Vagyis az állambiztonság egy, a professzor környezetéből származó információ alapján döntött a bizalmas

⁴⁷ Az állambiztonság működése során a hálózati személyek és az operatív tisztek együttes alkotásaként létrejött dossziék számos esetben csupán fedőnévvel rendelkeznek, így tartalmukat illetően még csak találgatásokba sem bocsátkozhat a kutató. Remélhetőleg a nem túl távoli jövőben mind egyik dossziéről rendelkezünk majd legalább tartalmi leírással, ami komoly segítséget adhat a további vizsgálódások folyamán.

⁴⁸ A hazafias alap azt jelentette, hogy az adott személy eszmei meggyőződésből, a fennálló rendszerrel való politikai azonosulásból következően vállalta az állambiztonsággal való együttműködést.

⁴⁹ „József” B-dossziéja nincs az ÁBTL birtokában. Viszont beszerzésének körülményeiről tájékoztat 1969. március 24-én kelt foglalkoztatási terve. ÁBTL 3.1.2. M-37167. 67. Érdekes, hogy „József”-et kezdetben ügynökként minősítik, dossziéja borítóján pedig a titkos megbízott kategória szerepel. A hálózati személyeket az együttműködés minősége alapján három kategóriába osztották. Az „ügynök” anyagi juttatásért cserébe vagy a terhelő, illetve kompromittáló adatok következményeitől való mentesség miatt vállalta az együttműködést, míg a „titkos megbízott” elvi okokból állt az állambiztonsági szervek szolgálatába. A „titkos munkatárs” olyan nagy tapasztalattal bíró hálózati személy volt, akit mély elvi meggyőződéstől vezérelve a legbonyolultabb feladatok végrehajtására is alkalmasnak tartottak. A kérdésről részletesen lásd: Kukk István – Ocskay Zsolt: Az állambiztonsági szervek hálózata ÁBTL 4.1. A-3846.

⁵⁰ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 6.

⁵¹ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 7.

⁵² ÁBTL 3.1.2. M-37167 67.

⁵³ Az ügyjelzés „olyan információ, amely magában foglalja az ellenséges tevékenység gyanújára utaló adatot”. *Állambiztonsági Értelmező Kéziszótár*. Összeáll. Gergely Attila. Budapest, 1980. 194. ÁBTL 4.1. A-842.

nyomozás elindításáról. Hogy mi volt ennek az értesülésnek a pontos tartalma, az sajnos nem derül ki a rendelkezésre álló szövegekből.

Az ügynöki munka eléggé döcögött, mivel február elsején csupán arról adott számot „József”, hogy Borzsák nem tartózkodik Debrecenben. Az állambiztonság alaposságáról, illetve a saját informátora iránti bizalmatlanságáról árulkodik, hogy ezt az önmagában érdektelen információt még az egyetemen lévő hivatalos kapcsolatnál is ellenőrizték. Viszont kiderül, hogy az ügynök Borzsákkal mint doktori témavezetőjével állt kapcsolatban, mivel a szerv utasítja, hogy „a disszertáció ürügyével” keresse fel.

1968. február 16-án született az első olyan jelentés, amely érdemben foglalkozott Borzsák István személyével.⁵⁴ „József” azonban elsősorban saját állásügyével traktálta a belügyet, s ennek kapcsán felidézte több egyetemi vezetővel, így Kónya Istvánnal, a KLTE rektorával és Alföldi Andrással, a BTK dékánjával való találkozását, beszélgetését. Ennek kapcsán leírta Borzsákkal folytatott beszélgetéseit, amikor is a professzor udvarias sajnálkozását fejezte, ki hogy „József” nem tudta elintézni az egyetemre való bejutását. Bár ez teljesen semmitmondó adalék, Szilágyi József tartótiszt mégis értékesnek minősítette a Borzsákra vonatkozó részt. Hozzátette, hogy az ügynök hírszerző lehetőségei csökkentek, mivel nem jutott be az egyetemre, ugyanakkor továbbra is azt tanácsolta neki, hogy a disszertációja ürügyén maradjon kapcsolatban Borzsákkal. Sőt mi több, „színlelje azt, hogy végképp szembefordult mellőzése miatt az egyetem vezetőivel”.

A jelentés szövegét egy példányban elhelyezték „József” M-dossziéjába, egy-egy kivonatot pedig a „Tudós”, illetve a „Nyelvész” fedőnevű ügyjelzés dokumentumai közé. Mivel Borzsák mellett egy bekezdés erejéig Gunda Béláról is közölt információkat az ügynök, így a két ügyjelzés csak rájuk vonatkozhat.

Egy héttel később, február 23-án „József” immár kizárólag Borzsák Istvánnal foglalkozott.⁵⁵ Önmaga sajnáltatásán kívül megemlítette, hogy Borzsák érdeklődött Gaál László⁵⁶ hagyatéka felől. Gaál, aki Borzsák elődje volt a tanszéken, az ügynökhöz hasonlóan karcagi származású volt, és családja őrizte kéziratai egy részét. A KLTE szerette volna saját könyvtára számára megszerezni ezt az irategyüttest, és Gunda Bélát bízták meg ezzel a feladattal. Borzsák már a könyvtárba érkezés előtt szeretett volna betekinteni a Gaál-hagyatékba, „József” azonban nem ajánlotta fel segítségét, sőt elég sértetten viselkedett. Borzsák megemlítette, hogy Julow Viktort is érdekelné a hagyaték, mivel Gaál lefordította a Ludas Matyit szanszkritra, és Julow akkortájt Fazekas Mihály művének fogadtatásával és utóéletével foglalkozott.

Borzsák láthatóan semmivel sem engedte magához közelebb az ügynököt, de a tartótiszt annak ellenére, hogy csak tudományos kérdésekkel foglalkoztak, mégis értékesnek tartotta a jelentést. Sőt megdicsérte „József”-et, hogy nem ajánlotta fel a segítségét Borzsáknak, mert ezzel „elvesztette volna Gaál bizalmát”. A tartótiszt felettese, Bezzeg László rendőr őrnagy láthatóan kezdte elveszíteni a türelmét, mivel Szilágyi József értékelése után tollal az alábbi mondatot szúrta be: „Ez elírás lehet. Halottnak bizalmát nem lehet elveszíteni.”

⁵⁴ ÁBTL 3.1.2. M-37167 9–10.

⁵⁵ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 13. 1968. február 23.

⁵⁶ Gaál László (1891–1964) klasszika-filológus. 1928-tól a karcagi református gimnázium tanára. 1948-tól a Pázmány Péter, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetemen keleti nyelveket tanított. 1957-ben kérték fel a debreceni egyetem II. világháború befejezése óta nem működő klasszika-filológiai tanszékének vezetésére. Gaál életművéről rövid értékelést adott Borzsák István: *Gaál László*. Antik Tanulmányok, 11. évf. (1964) 3–4. sz. 288., illetve Demjén Lajosné: *Nyelvtudós és műfordító. Dr. Gaál László (1891–1964)*. Jászkunság, 36. évf. (1990) 4. sz. 76–85.

Mindezen hibák ellenére a jelentésből kivonatot készítettek a „Tudós” fedőnevű ügyjelzés anyagába, amelyről ennek alapján megállapítható, hogy Borzsák Istvánnal kapcsolatban merült fel.

„József” szinte alig pihent, mivel 1968. március 1-jén Gunda Béláról⁵⁷ és Borzsák Istvánról is adott egy-egy jelentést. Gundával kapcsolatban közös karcagi látogatásuk idején szerzett értesüléseket. Ezek sorában megemlítette, hogy a jeles néprajzos azzal dicsekedett, hogy neki és Borzsáknak több nyugati kapcsolata van, mint a többi egyetemi kollégájuknak együttvéve.

Borzsák Istvánra vonatkozóan „József” március 1-jén szolgáltatta a legtöbb információt.⁵⁸ Ebből kiderül, hogy 1958 óta ismerték egymást. „József” megemlítette Borzsák 1956-os „ellenforradalmi tetteit”; azt, hogy nyugati kapcsolatokkal rendelkezik, bár neveket nem tudott mondani. Szerinte Borzsák, „hála az egyetem éberségének, szépen kiépítette baráti körét, ellenforradalmi láncolatát, volt cinkos társait sikerült Pestről ide telepítenie”. Ebből az ügynök szerint adódik a következtetés: „Csak kedvező alkalom kell, hogy 56-ot megismételhessék!” Majd felsorolta a Borzsákkal baráti viszonyt ápoló kollégákat: Alföldi Andrást, Balla Lajost, Gunda Bélát, Julow Viktort, Németh Bélát, Sarkady Jánost és Tegye Imrét. „József” ezen túl közölte, hogy Borzsák elősegítette Moravcsik Edit külföldre való távozását azzal, hogy Debrecenbe hívta, és támogatta az Egyesült Államokba való kiutazását, ahonnan nem tért haza. Mindezen túl „József” szerint Borzsák elhanyagolja a tanszékét, lenézi a fizikai dolgozók gyermekeit, álbaldaliságot színlel, hallgatóit régi könyvek segítségével nyugati szellemben neveli, ráadásul külföldi rádióadásokat hallgat.

A szövegeket olvasva az az érzésem, hogy az ügynök minden dühét beleadta, mivel alighanem Borzsákot tartotta felelősnek azért, hogy nem jutott egyetemi álláshoz. Úgy tűnik, az állambiztonsági tisztek is valami hasonlót érezhettek, mivel a bőséges szóáradatból csupán két momentumot tartottak figyelemreméltónak: a Moravcsik Editre vonatkozó értesülést,⁵⁹ illetve Borzsák baráti körének felsorolását, amit operatív szempontból „érdekes”-nek vélték. Az olyan általános kitételek, hogy nyugati kapcsolatai vannak, nyugati rádiókat hallgat, tetteti a rendszerhez való hűségét, ekkor már nem lépték át a politikai rendőrség ingerküszöbét. Semmilyen intézkedést nem javasoltak Borzsákkal kapcsolatban, sőt felszólították „József”-et, hogy ne keresse vele a kapcsolatot, s ha találkoznának is, ne politizáljanak.

„József” terjedelmes jelentéséből szintén készült egy kivonat a „Tudós” fedőnevű ügyjelzéshez. Többször már nem bukkant fel ez az ügyjelzés, így alighanem pontot tettek a folyamat végére, hiszen az egész előzetes akció „József” saját kezdeményezésére indult. Ezt a feltételezésemet az 1969-es foglalkoztatási terv is igazolja: „A jelzések tisztázása közben derült ki, hogy az ellenséges tevékenység gyanúját általános magatartásbeli problémák dogmatikus szemlélete, végletes következtetések és saját érdekeit figyelembe véve építette fel.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 17.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 19.

⁵⁹ Az állambiztonsági forrásokban nincs nyoma annak, hogy bármilyen formában vizsgálták volna Borzsák szerepét Moravcsik Edit külföldre távozása kapcsán. A VI. kerületi rendőrkapitányság dátum nélküli, feltehetően 1968 őszén készített környezettanulmányában csupán annyi szerepel, hogy Moravcsik a KLTE tanársegéde volt, és hivatalosan utazott ki az Egyesült Államokba két évig érvényes útlevéllel. Bármilyen furcsának is tűnhet, de az eset kapcsán nyomozó Kiss Sándor rendőrtiszt csak Moravcsik Edit szüleinek szomszédaitól szerezte be az értesüléseit. Ezért még azt sem tudta megállapítani, hogy a lányok az egyetem melyik tanszékén dolgozott! Ebben az esetben nem valósult meg az állambiztonság különböző részelei közötti együttműködés. Jogellenesen külföldön tartózkodók. Moravcsik Edit anyaga ÁBTL 3.1.5. O-13910 117–124.

Ezt mutatja az a tény is, hogy a jelzéseket eredménytelenül zártuk le.”⁶⁰ Vagyis a tanárára megorroló tanítvány rosszindulata kevésnek bizonyult ahhoz, hogy az állambiztonság bármilyen intézkedést foganatosítsa a professzorral kapcsolatban. Sőt mi több, Borzsák személyi dossziéjába sem fűzték le ezeket a jelentéseket, vagyis „József” munkássága ebben az időszakban állambiztonsági nézőpontból kudarcnak tekinthető.

Ezzel látszólag zsákutcába került a III/III Borzsák Istvánnal kapcsolatos ténykedése, mivel „József” két hónapon keresztül semmit sem jelentett róla. Egy másik, „József”-nél sokkal rutinosabb, kilenc éves hálózati múlttal bíró munkatárs, „Dobai Jolán” 1969. április 8-án azt a feladatot kapta tartótisztjától, a számunkra már ismerős Szilágyi alhadnagytól, hogy írja össze az általa ismert, nyugati kapcsolatokkal rendelkező személyeket.⁶¹ „Dobai Jolán” példás alaposággal tett eleget feladatának: harmincegy kollégája nevét gyűjtötte össze, azt is megjelölve, hogy közülük ki hol és mennyi időt töltött a Lajtától nyugatra.⁶² Ebben a névsorban természetesen Borzsák István is szerepelt, róla azt közölte az ügynök, hogy Svájcban és Franciaországban járt. Ez az információ nagy újdonsággal nem szolgálhatott Szilágyi számára, mivel ha máshonnan nem, „József” közléseiből már tudhatta, legfeljebb a nyugatnémet kapcsolat két újabb szállal bővült. Úgy tűnik, az adatgyűjtés inkább csak ellenőrző szándékkal készült, hiszen Szilágyi megjegyzése szerint „felmérés van folyamatban, a KLTE oktatói közül kik rendelkeznek nyugati kapcsolatokkal”. Ezért nem is javasolt semmilyen intézkedést sem, ami felettese, Bezzeg László őrnagy nemtetszését váltotta ki, ahogyan arról kézzel írott félmondata árulkodik: „Akkor miért volt erre szükség?”

„József”, miután nem kapta meg a várva várt egyetemi állást, kissé légiűres térbe került. Még a tavasz folyamán megpróbált újból találkozni Borzsákkal, de ez nem sikerült. Ennek hatására először arra utasították, hogy „a kapcsolatfelvételt nem szabad erőltetni”,⁶³ majd mégis azt kapta feladatul, hogy érdeklődjön Gundánál és Borzsáknál is, hogy mi lett a Gaál László-hagyaték sorsa.⁶⁴ Kicsit ötletszerűnek tűnik az operatív tiszt viselkedése, mivel nehezen érthető, hogy egy ókori keleti irodalommal és nyelvészettel foglalkozó tudós kéziratának sorsa miért volt fontos operatív szempontból.

Szilágyi főnökeiben – aki Bíró néven, rangjelzés nélkül véleményezte beosztottja munkáját, így kiléte homályban marad – is kétség ébredhetett az alhadnagy munkája iránt, mivel tollal a jelentés végére rótták: „Körültétebben kell egy jelentést értékelni! És az ü[gynök]-öt vezetni!” A kritika nem is maradt következmények nélkül, mivel Szilágyi ezt követően már nem foglalkozott sem „Józseffel”, sem más, Borzsákról jelentő ügynökökkel. Az egyébként tanítói végzettséggel rendelkező, vagyis a korabeli tiszt állományból feltehetően kiemelkedő műveltséggel bíró Szilágyi egyébként csupán 1965-ben került a rendőrség, majd 1966-ban a Hajdú-Bihar Megyei RFK III/III-as alosztály állományába.⁶⁵ Alig két éves tapasztalat birtokában kezdett el „Józseffel” és rajta keresztül Borzsák Istvánnal foglalkozni. Ráadásul hamar kiábrándult az állambiztonsági munkából, mivel 1969-ben már a BM III/II-1 osztályára helyezték át, majd 1971-ben elbocsátották a testülettől. Ezt megelőzően már kétszer kérte leszerelését, mivel saját bevallása szerint „...kissé megcsömörlött a belügyi munkától”.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 67.

⁶¹ ÁBTL 3.1.2. M-29493. 235.

⁶² ÁBTL 3.1.2. M-29493. 236. 1968. április 18.

⁶³ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 23. 1968. május 2.

⁶⁴ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 24. 1968. május 23.

⁶⁵ ÁBTL 2.8.1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai. BM Központi Fogyték 6507. Szilágyi József anyaga

Ezek után nem meglepő, ha a Borzsák István ellen folytatott bizalmas nyomozás 1968 első felében nem járt különösebb eredménnyel, mivel egy személyes haragtól fűtött ügynök és egy nem túlságosan motivált operatív tiszt együttműködése eleve nem sok jóval kecsegtetett. Ez a tény nem jelentette azt, hogy az állambiztonság működése lanyhult volna Borzsák Istvánnal kapcsolatban. Bár újabb feladatot nem adtak rá vonatkozóan, „József” mégis leírta 1968. szeptemberi találkozásukat.⁶⁶ Ekkor „József” újból megpróbálkozott a disszertáció lehetőségének felmelegítésével, de Borzsák eléggé egyértelműen fogalmazott: „Nincs értelme, hogy törd vele magad, mert átjövésedre nincs és nem is lesz soha lehetőség.” Az ügynök további nyaggatására végül közölte, hogy ha lesz ideje, majd értesíteni fogja, de nem a közeljövőben. Majd itt jön a legérdekesebb momentum: „Politikai helyzetéről nem szólt egy szót sem.” Aligha tévedek nagyot, ha feltételezem, hogy egy hónappal a csehszlovákiai bevonulást követően markáns véleménynel rendelkezett a volt '56-os forradalmár klasszika-filológus, csak éppen „József” abszolút alkalmatlan volt ennek a megismerésére. Ennek ellenére az új tartótiszt, Kakas János őrnagy a következő találkozásuk alkalmával újfent arra utasította az ügynököt, hogy „jelentse Dr. Borzsák István magatartásában, kapcsolatában tapasztalható változás okát, visszahúzódásával, zárkózottságával kapcsolatban”.⁶⁷

6

Annak ellenére, hogy nyilvánvalónak tűnhetett „József” alkalmatlansága Borzsák István szándékainak, véleményének kifürkészésére, miért ragaszkodott mégis személyéhez az állambiztonság? Hiszen a január óta adott nyolc darab jelentés semmi olyan információt nem tartalmazott, amely alapján érdemben fellelphettek volna Borzsákkal szemben. Nem-hogy eljárás indítására, de még az enyhébb eszköznek számító operatív megfigyelési eszközök (szoba- vagy telefonlehallgatás, esetleg követés) alkalmazására sem került sor. Akkor miért törekedett mégis arra a Hajdú-Bihar Megyei Rendőrfőkapitányság III/III-as alosztálya, hogy bizalmas nyomozás keretében információkat gyűjtsön a jeles klasszika-filológusról?

A választ „József” 1968. november 19-én papírra vetett jelentése kapcsán foganatosított intézkedésből tudhatjuk meg.⁶⁸ A jelentésben mindössze annyi szerepel, hogy „József” együtt utazott a vonaton Németh Béla középiskolai tanárral, aki közölte vele, hogy „Borzsák professzor úrnak sikerült mindent tisztába tenni a Művelődésügyi Miniszter [sic!] helyettesének támogatásával.” Hogy mi volt az a „minden”, nem derül ki, de nem is lényeges. Ugyanis Kakas János, „József” tartótisztje arról intézkedett, hogy „Borzsák István egyetemi tanár körülményeit, aki a 09. sz[ámú] parancs értelmében kizorítás alatt áll, ellenőrizni kell a KLTE-n”.

Ez a bizonyos parancs még 1966-ban született *A fontos és bizalmas munkakörök betöltéséről szóló 3069/1966. sz. kormányhatározatban meghatározott belügyi feladatok végrehajtása* tárgyában.⁶⁹ Ennek értelmében a miniszterek és az országos főhatóságok vezetői által meghatározott fontos és bizalmas beosztásokba (nómenklátúra) kinevezett személyeket meg kell vizsgálni. Egyénenként kell meghatározni, hogy ha korábban ellenséges tevékenységet folytattak, megbánták-e tettüket vagy sem. A megyei tanácsok végrehajtó bizott-

⁶⁶ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 30. 1968. szeptember 24.

⁶⁷ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 31. 1968. október 8.

⁶⁸ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 33–34.

⁶⁹ A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 009. számú parancsa. Budapest, 1966. március 14-én. ÁBTL 4.2. II. sorozat 13. doboz 10-21/9/1966.

ságának elnökei és a megyei politikai osztályok vezetői közösen készítették el a nómenklaturát,⁷⁰ amelyet személyesen a belügyminiszter hagyott jóvá. A parancsban foglaltak szerint a fontos és bizalmas munkakörök esetén a szakmai felkészültségen és hozzáértésen túl alapvető követelménynek számított a büntetlen előélet és a feddhetetlenség. Az utóbbi megállapításához meg kellett vizsgálni, hogy az adott személy büntető eljárás hatálya alatt áll-e, folyik-e ellene operatív feldolgozó munka, két éven belül rendőri felügyelet vagy kitiltás alatt áll-e. Ezeken túl azt is figyelembe kellett venni, hogy az illető nem szerepel-e a bűnügyi vagy politikai nyilvántartásban, illetve nem részesült-e politikai okokból rendőrhatósági figyelmeztetésben. Ha ezen feltételek közül bármelyik fennállt, akkor „feddhetetlenséget csak akkor lehet megállapítani, ha azt fontos operatív érdek teszi szükségessé, vagy a jogalkalmazás, jogpolitikai elvek értelemszerű alkalmazása egyébként indokolja. Így például: ha a kompromittált személy leváltása veszélyeztetné az operatív feldolgozó munka sikerét.” Bármely esetben csak akkor kerülhetett sor a leváltásra, ha ezt egyeztetették a megyei hatáskörbe tartozó intézmény vezetőjével. Akkor, ha a vizsgált személy nem bizonyult feddhetetlennel, olyan alacsonyabb beosztásba kellett helyezni, amely nem esett a kiindulópontként szolgáló kormányhatározat hatálya alá. A parancsot aláíró Benkei András belügyminiszter az ellenőrzési folyamat végső határidejeként 1966. december 1-jét jelölte meg.

Borzsák István, akinek egyetemi tanszékvezetői beosztása fontos és bizalmas munkakörnek számított, nem állta ki a feddhetetlenség próbáját. Az biztos, hogy az állambiztonság operatív, tehát politikai nyilvántartásában szerepelt, és már 1966-ban folyhatott ellene operatív feldolgozó munka. Amikor „kiszorítás alatt állt”, vagyis 1968 végén, akkor éppen ezen vizsgálat során került elő ez a bizonyos határozat.

Ez több kérdést is felvet. Egyrészt, ha nem bizonyult feddhetetlennel, miért nem váltották le tanszékvezetői beosztásából? Mivel az iratból úgy tűnik, hogy erre törekedtek, miért nem tudta mindezt végigvinni az állambiztonság? Érdekes, hogy Borzsák István közeli barátja és kollégája, Sarkady János esetében, mint ahogy korábban bemutattuk, már 1966-ben javasolta az állambiztonság, hogy beosztásából váltsák le, és helyezték alacsonyabb munkakörbe.⁷¹ Erre azonban egyikőjükénél sem került sor. Ráadásul, míg Sarkadynál három hónappal a parancs kiadása után már ilyen javaslat született, addig Borzsák esetén két és fél év elteltével történt ugyanez. Mivel magyarázható a megyei állambiztonsági apparátus késlekedése? Lehetséges, hogy Borzsák István ügyes taktikázásával, hiszen az egyik jelentésben az állt, hogy sikerült támogatójának megnyernie Papp Lászlót, az egyetem párttitkárát.⁷² Az előbbieken pedig arról olvashattunk, hogy a művelődési-miniszter egyik helyettesével ápolt jó viszonyt. Nem kizárt, hogy ezek a kapcsolati hálók, párosulva Borzsák hazai és nemzetközi reputációjával már elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy az állambiztonság kiszorítási akcióját leszereljék.⁷³ Azt se feledjük, hogy 1968-at írtunk, és az adott pillanatban semmilyen konkrét, rendszerellenes cselekedettel nem lehetett gyanúsítani Borzsákot. Legalábbis olyan szintűvel nem, amely alapján az adatok gyűjtögetésén túl az állambiztonság eljárást indíthatott volna. Mindenesetre tény, hogy a jelenleg rendelkezésre álló információink alapján kijelenthetjük, hogy a politikai rendőrség kiszorítási kísérlete

⁷⁰ A fogalomról lásd: Majtényi György: *A tudomány lajtörjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Budapest, 2005. 65–90., különösen 86–88.

⁷¹ Jelentés Sarkady János a KLTE docense ügyében, 1966. július 27. ÁBTL 3.1.5. O-18997. 41. Kézzel írva az alábbi mondatot olvashatjuk a javaslat után: „MSZMP Megyei I. Titkárával megbeszélve.”

⁷² „József” fedőnevű (fn.) ügynök jelentése 1968. március 1. ÁBTL 3.1.2. M-37167. 21.

⁷³ Ezekre a kérdésekre minden bizonnyal a vonatkozó egyetemi és párttestületi iratok jövőbeni tanulmányozása adhat választ.

nem járt eredménnyel, és Borzsák István a KLTE klasszika-filológiai tanszékének élén maradhatott.

7

1968. október 24-én Pál Albert őrnagytól Benke Gábor alhadnagy vette át a „Tiszai” fedőnevet viselő ügynök tartását.⁷⁴ Ez a látszólag mellékes tény hamarosan kihatott Borzsák István életére is, még ha ő erről nagyon közvetett módon szerezhetett csak tudomást. Benke⁷⁵ ettől kezdve a Kossuth Lajos Tudományegyetem mint állambiztonsági objektum operatív tisztje is volt, és a továbbiakban ő foglalkoztatta az egyetemről jelentő ügynököket.

Benke rendkívül határozottan és elődjéhez, Szilágyi Józsefhez képest lényesen szakszerűbben végezte munkáját. Debütálása után egy nappal, 1968. október 25-én már találkozott egy másik ügynökkel, „Dobai Jolán”-nal, akinek rögtön feladatul adta, hogy nézzen utána Borzsák külföldi kapcsolatainak és annak, hogy kap-e nyugati sajtótermékeket.⁷⁶ Ennek a feladatnak az ügynök egyáltalán nem tett eleget, mindössze annyit közölt, hogy Borzsák a latin–oroszos szakos hallgatók közül a nem nála szakdolgozókat igyekszik „lejáratni”. Ennek mibenlétét közelebbről nem határozta meg.⁷⁷ Benke szerette volna, ha „Dobai Jolán” készít egy listát az általa állambiztonsági szempontból veszélyesnek tartott kollégáiról. Ezt azonban az ügynök lényegében visszautasította.

Legközelebb, november 22-én⁷⁸ azzal egészítette ki a Borzsákról szóló, nagyjából pletykaszintű információit, hogy „J. Judit III. éves hallgató panaszkodott, hogy mióta megtudták, hogy orosz történelmi nyelvtanból szakdolgozik, igen hidegen viselkednek vele. (Konkrétan Tegyei [sic!] adj. tett rá kissé elmarasztaló megjegyzéseket.)” Mindebből Benke alhadnagy azt a következtetést vonta le, hogy ez értékes jelzés, azért is, mivel kiderült, hogy Borzsák Tegyeit használja „előretolt bástyaként”. Sőt mi több, Benke úgy vélte, hogy a jelentés érdemes arra, hogy Borzsák anyagába, még pontosabban a KLTE objektum-dossziéjához kapcsolódó személy iratgyűjtőjébe helyezték el.⁷⁹

⁷⁴ Jelentés „Tiszai” fn. ü. átvételéről 1968. október 29. ÁBTL 3.1.2 M-31892. 242.

⁷⁵ Sajnálatos módon Benke Gábor fogvatéki anyaga nincs az ÁBTL birtokában, így karrierjére vonatkozóan csak igen töredékes információkkal rendelkezem. Annyi tudható, hogy az 1945-ös születésű tisztet 1969. július 1-jei hatállyal nevezte ki alhadnagyi rangban a Hajdú-Bihar Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának állományába Cifra László megyei rendőrkapitány 394/1969. sz. állományparancs, 1969. július 18. ÁBTL 2.8.1. Debrecen VIII. kerületi RFK/Hajdú-Bihar Megyei RFK állományparancsok 678. doboz. Csaknem két évtizedig nem bukkan fel neve az állományparancsokban. Egy 1988. november 3-i keltezésű iratot viszont immár alezredesi rangban, a megyei rendőrfőkapitány állambiztonsági-helyetteseként látott el kézjegyével. A Hajdú-Bihar Megyei RFK állambiztonsági helyettesének 309/497. sz. parancsa ÁBTL Debrecen VIII. kerületi RFK/Hajdú-Bihar Megyei RFK állományparancsok 679. doboz

⁷⁶ ÁBTL 3.1.2. M-29493. 242.

⁷⁷ ÁBTL 3.1.2. M-29493. 243.

⁷⁸ ÁBTL 3.1.2. M-29493. 244.

⁷⁹ Magában az objektum-dossziében csupán egy nyomtatványon vezették az operatív nyilvántartásban lévők adatait, a nyilvántartásba vétel okát, azoknak a dossziéknak a számát, amelyekben a személyre vonatkozó anyagokat fellelheték. A személyek anyagait külön iratgyűjtőbe helyezték (úgynevezett puhafedelű dossziéba, utalva evvel a kemény papírborítóval rendelkező objektum-dossziéra), de az eredeti dosszié részeként kezelték. Az objektum-dossziék egységes vezetése, kezelése és az ezzel kapcsolatos gyakorlati feladatok. Miskolc, 1983. ÁBTL 4.1. A-2058. 19–20. Az előbb leírtakra kitűnő példát jelent az OD-2255. nyitó számot és az O-14967. irattári számot viselő dosszié, amelyet a Csongrád megyei III/III-as alosztály nyitott „Volt horthysta fasiszta pártok és

Bár „Dobai Jolán” nem tett eleget Borzsákkal kapcsolatos eddigi feladatainak, Benke 1968. december 6-án mégis újabb teendővel bízta meg.⁸⁰ A Borzsák professzor vendégeként Magyarországon tartózkodó francia egyetemi tanár előadásán kellett részt vennie és az esetleg politikai jellegű kijelentésekről beszámolnia.

Közben Benke Gábor átvette az eddig nem túl eredményesen dolgozó „József”-et is. December 3-i találkozásukról⁸¹ igen kritikus hangvételű értékelést adott: „Az ügynök saját problémáin rágódik. [...] Nagy hiányossága az ügynöknek, hogy az ÁB feladatokat a maga kis problémáiról következtetve igyekszik megoldani. Szóban ismét felvetette a dr. Gál [sic!] féle hagyatéki ügyet, melynek rendezése intézkedésem szerint nem ÁB. feladat. Mindenképpen érződik, hogy a támogatást kölcsönösen érti, és igyekszik rávenni bennünket, hogy olyan dolgokkal foglalkozzunk, ami őt érdekli.” Ezek után nem véletlen, hogy Benke olyan feladattal bízta meg „József”-et, amelyet a teljesen kezdő ügynökök szoktak első penzumként végrehajtani: írja össze egyetemi kapcsolatait és azt, hogy milyen viszonyban van velük. Erre minden esetben azért volt szükség, mert ez alapján lehetett elindítani az ügynök munkáját, ráállítani egyik vagy másik célszemélyre.

„József” két héttel később⁸² kilenc egyetemi ismerőst sorolta fel, közülük a második helyen említve Borzsákot. Ehhez kapcsolódva az eddigieknél sokkal konkrétabb teendővel bízta meg Benke: a téli szünetben látogassa meg az ünnep alkalmából Borzsákot, állapítsa meg, milyen körülmények között él, milyen vendégek vannak nála, beszélgessen el vele budapesti kapcsolatairól.

Benke Gábor alhadnagy nehezen boldogult a vezetése alatt álló ügynökökkel, legalábbis kezdetben. „József”-nél előlről kellett kezdeni az állambiztonsági munkát, „Dobai Jolán” pedig láthatóan igyekezett sabotálni a feladatait, hiszen december 6-án egy szót sem szólt arról, hogy az a francia professzor, akinek az előadását kellett meghallgatnia, már vissza is utazott Budapestre. Hogy mindez mikor vált világossá Benke számára, az nem derül ki az iratokból, ám egy harmadik, az állambiztonsági munkával leginkább azonosuló ügynöke, „Tiszai” a segítségére sietett. Az ő esetében nincs írásos nyoma, hogy feladatul kapta a Borzsák meghívására Debrecenbe látogató Alain Michel megfigyelését, mégis kimerítő jelentésben számolt be a francia professzor négy napos látogatásáról.⁸³ Ebből az anyagból kiderül, hogy a francia ókorász két előadást is tartott, meglátogatta a Református Kollégium könyvtárát, sőt Borzsák István társaságában Nyírbátorba is kirándult. Természetesen az állambiztonsági szerveket a politikai jellegű megnyilatkozások érdekelték, ilyen kijelentéseket azonban Michel nemigen tett. Inkább annak tekinthető Tegye Imre megjegyzése, mely szerint meglepődött, hogy Lille-ben a hallgatói megtapsolták a francia professzort, amikor bejelentette, hogy Magyarországra utazik. Tegye egy prágai út esetén indokoltabbnak látta volna a tapsot. Benke Gábor ezt a momentumot tartotta a jelentés legfontosabb pontjának, hiszen a politikailag megbízhatatlan Borzsák „bizalmi emberének” egy újabb megnyilvánulásáról történt említés. Rendkívül árulkodó a korabeli állambiztonsági szemléletről, hogy a jelentés pusztán azáltal is értékké vált, hogy megvalósult a „külföldi állampolgár” ellenőrzése. Ezen az optikán át nézve a nyírbátori kirándulás is csak azért adott okot gyanakodásra, mivel arról nem szereztek közvetlen információt. Vagyis egy alapvetően apolitikus böl-

tömegszervezetek” címmel. Az alapidossziéhoz kapcsolódva 524 személyre nyitottak külön személyi iratgyűjtőt. Ugyanezt a módszert alkalmazták a Kossuth Lajos Tudományegyetem esetében is.

⁸⁰ ÁBTL 3.1.2. M-29493. 246.

⁸¹ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 35.

⁸² ÁBTL 3.1.2. M-37167. 37. 1968. december 17.

⁸³ ÁBTL 3.1.2. M-31892. 245–247.

csész megjelenése, még ha nyugati állampolgár volt is, elsősorban az illető ellenőrzését, nem pedig a vele szembeni automatikus fellépést kívánta meg. Ezzel együtt Benke a jelentést befűzte Borzsák István személyi dossziéjába, és elrendelte Tegye Imre fokozott ellenőrzését is.

Az utóbbi cél megvalósulását nem nagyon segítette elő Benke másik ügynökének, „Dobai Jolán”-nak 1969. december 20-án papírra vetett beszámolója.⁸⁴ Ebben csupán annyi állt, hogy Tegyeit közvetlen, kedves, jó előadónak tartják, míg Borzsák őrzi a három lépés távolságot. Ezzel nyilvánvalóan nem felelt meg a tartótiszt elvárásainak, aki szerint „Tegyeiről [sic!] ezt mindenki tudja az egyetemen, amit leírt”. Benke azt is közölte „Dobai”-val, hogy a jövőben nem fogad el ilyen rövid, aláírás nélküli jelentéseket. Azonban még mindig nem figyelt fel az ügynök egyre egyértelműbb ellenállására és újabb feladatként többek között Julow Viktor és Sarkady János ellenőrzésével bízta meg.

„Dobai Jolán” ezúttal más taktikához folyamodott, mint az eddigiekben: értesüléseit feltételezésként adta elő: „Sarkadi [sic!] docenset *állítólag* [kiemelés tőlem – P. I.] Borzsák hozta le Debrecenbe. [...] *Nem tudom* milyen viszony volt kettőjük között régen, de hallottam *mástól*, hogy Sarkadi [sic!] kissé maliciózan nyilatkozott Borzsákról [...] Már nem is dolgozik Sarkadi [sic!] a latin intézetben, mint régen, hanem az ókori történeti tanszék vezetője lett Maróti Egon helyett. *Gondolom* Borzsák is szorgalmazta, hogy megszabaduljon tőle. *Nem tudom, miért.*” Benke mindezzel egy tapodtat sem jutott előre. „Dobai” szóban azt is közölte vele, hogy „politikai jellegű problémákat nem tudott felkutatni.”⁸⁵

„Dobai Jolán” utolsó, Borzsákra vonatkozó jelentését 1969. január 10-én adta. Ezt követően még egy beszámolót készített, majd anyagát február 17-én irattárba helyezték. Mindez azt bizonyítja, hogy lehetett bármilyen ambiciózus és alapos a tartótiszt, az ügynök vonakodása, sőt egyre fokozódó ellenállása önmagában elegendő volt ahhoz, hogy a kapcsolat megszakadjon. Sőt még azzal a feltételezéssel is élhetünk, hogy a túlságosan is szakszerű és szabatos állambiztonsági munka kontraproduktívra vált: az elkötelezett Benke Gábor alhadnagy fellépése elriasztotta „Dobai Jolán”-t a további együttműködéstől.⁸⁶

Benke Gábor bő hónapnyi idő elteltével találkozott „József” fedőnevű ügynökével, két ízben is.⁸⁷ Egyik alkalommal sem kapott a klasszika-filológus professzorra vonatkozó, használható értesüléseket, bizonyos értelemben állni látszott az idő. „József” mindössze egy pillanatra tudott szót váltani Borzsákkal, aki február 11-én is azzal rázta le, hogy majd a titkárnője útján értesíteni fogja, mikor keresheti. Így aligha véletlen, hogy Benke egyetlen használható ügynöke, „Tiszai” segítségével kívánta Borzsákot szemmel tartani. Ez a szándék egyértelműen tükröződik „Tiszai” 1969. február 28-án elfogadott foglalkoztatási tervében is.⁸⁸ A Benke által megfogalmazott tervben az általános hírszerzési-ellenőrzési feladatok mellett két személyt nevesített, akikre külön felhívta „Tiszai” figyelmét: Borzsák Istvánra és Sarkady Jánosra. A Borzsákra vonatkozó információk gyűjtését Benke azért tartotta különösen fontosnak, mivel ő „volt ellenforradalmár, gyanús nyugati kapcsolatokkal rendelkező, ellenséges beállítottságú személy”. Ebből adódóan „Tiszai”-nak fel kellett derítenie

⁸⁴ ÁBTL 3.1.2. M-29493. 248.

⁸⁵ ÁBTL 3.1.2. M-29493. 250. 1969. január 10.

⁸⁶ A hálózathoz való kizárásra azért került sor, mivel „Dobai Jolán” dekonspirálódott, vagyis felfedte ügynöki mivoltát. Mivel az együttműködés egyre látványosabb szabotálása nem járt eredménnyel, így „Dobai”-nak nem maradt más lehetősége a hálózathoz történő kikerülésre. ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások. „Dobai Jolán” hálózati nyilvántartó kartonja.

⁸⁷ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 39., 42. 1969. január 29., február 21.

⁸⁸ ÁBTL 3.1.2. M-31892. 280–282.

Borzák budapesti és külföldi kapcsolatait, nyilvános politikai állásfoglalásait, azt, hogy milyen szellemben neveli a hallgatókat, illetve, hogy miért akar Olaszországba utazni.

Benke időközben, úgy tűnik, belátta, hogy „József”-fel igen nehezen boldogul, mivel az ügynök nem tartja be az utasításait, vagy pedig semmilyen érdemi információt nem képes szerezni a kijelölt célszemélyekről, így Borzsákról. Ennélfogva cseppet sem meglepő, hogy amikor „Tiszai” után egy hónappal „József” számára is részletes foglalkoztatási tervet dolgozott ki tartótisztje, abban nem bukkan fel a professzor neve.⁸⁹ Helyette Julow Viktor és Alföldi András került a középpontba. A dokumentumban Benke alapos fejmosásban részesítette „József”-et: megparancsolta, hogy legyen szerényebb, a célszemélyek felé tanúsítson közvetlenebb magatartást, igyekezzen differenciáltan felfogni a célszemélyek kijelentéseit, és hagyjon fel sértődékeny magatartásával. Természetesen kapott néhány általános jellegű feladatot is, minthogy jelentse az ellenséges megnyilvánulásokat, és kísérje figyelemmel az egyetem politikai arculatát. Összességében mégis azt bizonyította ez a dokumentum, hogy „József” kudarcot vallott Borzsák megfigyelése terén, legalábbis az 1968 elejétől 1969 tavaszáig tartó időszakban.

8

Némi szünetet követően újra „Tiszai” szállított állambiztonsági szempontból értékelhető információt Borzsákról. 1969. március 26-án⁹⁰ arról számolt be Benkének, hogy Borzsák érdeklődött nála egy volt francia lektor iránt, akivel még levelezett is. Ez az értesülés felkeltette Benke figyelmét, hiszen az ő értelmezésében mindez egy ellenséges személy (mármint Borzsák) nyugati kapcsolatait igazolta. Ráadásul más forrásból azt is megtudta Benke alhadnagy, hogy Borzsák Olaszországba készül ösztöndíjjal. Ez némi kombinálással megnövelte „Tiszai” jelentésének értékét, így az Borzsák személyi anyagához került.

A lehetséges külföldi úttal kapcsolatban „József” révén is megpróbált információkat beszerezni az állambiztonság, eléggé mérsékelt sikerrel. Két nappal „Tiszai” fent idézett jelentését követően, március 28-án Benke azzal bízta meg ügynökét, hogy az keresse fel egykori témavezetőjét, és érje el nála, hogy távolléte idején ő helyettesítse mint külső előadó.⁹¹ Benke felvetése finoman szólva is azt tükrözi, hogy mind Borzsák személyiségét, mind az egyetem belső életét illetően hiányosak voltak az ismeretei. Természetesen leginkább arra volt kíváncsi Benke, hogy az általa figyeltetett célszemély kikkel akar találkozni, fog-e előadást tartani Olaszországban.

„József” kijelölt feladatának nem tudott eleget tenni, aminek okát tartótisztje abban látta, hogy „Borzák nem áll vele szóba”.⁹² Így csak közvetett úton, Alföldi András révén jutott egy állambiztonsági szempontból kecsegtetőnek tűnő információhoz, mely szerint „Borzáknak egy Tacitus műve most jelent meg Nyugat-németországban.” [sic!] Végre elégedetten dörzsölhette a tenyerét Benke, hiszen tudomására jutott, hogy az általa ellenséges személyként kezelt Borzsák az NSZK-ban könyvet jelentetett meg. Úgy tűnik, hogy a hevenyészett cím nem mondott a tartótiszt számára semmit sem, fel sem merült benne, hogy itt egy szakmai, irodalmi, nyelvészeti, de mindenképpen az ókortudomány témakörébe vágó alkotásról lehet szó. Holott Borzsák István egyik legrangosabb szakmai teljesítményéről, az

⁸⁹ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 67–69.

⁹⁰ ÁBTL 3.1.2. M-31892. 240.

⁹¹ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 45.

⁹² ÁBTL 3.1.2. M-37167. 49. 1969. május 12.

ókorász szakzsargonnal csak *Realencyclopädie*-ként⁹³ emlegetett klasszika-filológiai sorozat számára készített *P. Cornelius Tacitus, der Geschichtschreiber* című összefoglalásról van szó.⁹⁴ Az, hogy éppen Borzsák készíthette el a Tacitusról szóló szócikket, hatalmas elismerést jelentett, és joggal érezhette azt, hogy visszatérhet a nemzetközi klasszika-filológia főáramába, ahonnan politikai okokból esett ki.

A régen várt szakmai elismerés lehetősége természetesen felbátorította Borzsákot, aki egyre határozottabban lépett fel az őt értelmetlenül és jogtalanul kordába szorító intézkedések ellen. „Tiszai” jelentése szerint Borzsák felháborodással fogadta, hogy az egyetem rektori hivatalában elfektették a nevére érkezett külföldi meghívókat.⁹⁵ Majd egy héttel később betegségére hivatkozva lemondott a kar oktatási bizottságában viselt elnöki tiszteréről. Mindez a tartótiszt szemében Borzsák által az egyetem vezetésével szemben tett „agresszív fellépés”-ként értelmeződött. Sokkal izgalmasabb azonban az, hogy Benke milyen egyéb információkkal rendelkezett Borzsák sorsát illetően. A „Tiszai” jelentéséhez csatolt értékelésében közölte felettesével, hogy tudomása volt a rektori hivatalba érkezett levelekről, s arról is, hogy ezekről csak akkor értesítik Borzsákot, ha elnyeri a megpályázott olaszországi ösztöndíját. A szervek arról is tudtak, hogy a minisztérium engedélyezte az utat. Ezek után azt tartotta Benke a legfontosabbnak, hogy ellenőrizték az NSZK-ból érkezett meghívó küldőjét és a mögötte álló intézményt. „Ez a rektori hivatalon keresztül megoldható” – tette hozzá. Mindez azért izgalmas, mert rávilágít az állambiztonsági munka kevésbé feltárt területére, a hivatalos kapcsolatok útján történő információszerzésre. „Tiszai” értesülései ez esetben kiegészítő jelleggel jöttek számba, a legfontosabb információkat a Hajdú-Bihar Megyei Rendőrfőkapitányság III/III-as Alosztálya hivatalos csatornákon: a Művelődésügyi Minisztériumtól és a KLTE Rektori Hivatalában szerezte be.

Borzsák külföldi útjáról „József” is összegyűjtött egy-két információmorzsát,⁹⁶ amelyeknek az volt a lényege, hogy professzor nagyon lelkes, bízik benne, hogy sokakkal és szabadon beszélhet. Időközben Benke utánajárhatott a Tacitusról megjelent Borzsák-értekezésnek, mivel azt írta, hogy megjelenése az egyetemi körökben köztudott, és haladó szelleműnek tartják. Más szóval politikailag nem veszélyes, tehát az állambiztonság számára érdektelen. Azért Benke megjegyezte, hogy kiutazása előtt el kell beszélgetni Borzsákkal „a problémák elkerülése végett”. A beszélgetés megtörténtéről nem esik szó, ha készült is róla feljegyzés, annak Borzsák személyi dossziéjába kellett kerülnie. Egyébként „József”-nek ezt a jelentését is a professzor személyi gyűjtőjébe helyezte el Benke, ami arról árulkodott, hogy hosszú idő után javulást látott az ügynök munkájában.

⁹³ A munka teljes címe: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. A közkeletűen, két alapító és „újralapító” szerkesztője után Pauly-Wissowa-nak, tudományos hivatkozásokban RE-nek nevezett mű a klasszika-filológia egyik monumentális alkotása. Az eredeti tervekhez képest a mű 83 alap- és 1 mutatókötetre duzzadt. A hagyományos lexikonokkal ellentétben az RE nem csupán az egyes címszavakhoz tartozó legfontosabb ismeretek összegyűjtésére vállalkozott, hanem a szerkesztők arra is törekedtek, hogy minden egyes címszót az adott téma nemzetközileg elismert szakértője készítsen el, terjedelmi korlátokat nem szabva. Ennek köszönhetően a sorozat a klasszikus ókorral való ismereteink megkerülhetetlen összefoglalását nyújtja egy-egy címszó gyakran monografikus igényű feldolgozásával. Borzsák közel száznegyven oldal terjedelemben tekintette át Tacitus életművét.

⁹⁴ Ritoók Zsigmond (szerk.): *A magyar ókortudomány bibliográfiája 1951–1975*. Budapest, 1986. 486.

⁹⁵ ÁBTL 3.1.2. M-31892. 260. 1969. május 16.

⁹⁶ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 50. 1969. május 30.

Benke bizakodása „József” munkájának emelkedő színvonalát illetően kissé korainak bizonyult. 1969 őszén két jelentésben⁹⁷ is szóba került Borzák nyugati útja, amellyel kapcsolatban az ügynök rendre semmitmondó, lapos értesülésekkel szolgált. Mindez csupán az október 18-i jelentés⁹⁸ tükrében érdekes, amely nem más, mint Benke Gábor beszámolója „Józseffel” folytatott beszélgetésről. Ugyanis a tartótiszt nem fogadta el az ügynök jelentését, mivel az valótlan adatokat tartalmazott. Benke összefoglalójából az is kiderül, hogy „a feladatot ellenőrzésre szántam, tekintve, hogy Borzák kiutazása csak a tél folyamán valósul meg, azonban az előzőekben olyan gyanú merült fel, hogy a hálózat utánajárás nélkül, valótlanul jelentett vele kapcsolatban több esetben. E gyanú beigazolódott.” Más szavakkal „József” szándékosan félrevezette tartótisztját és rajta keresztül az állambiztonsági szervezetet. Sajnos nem tudjuk, „József”-et mi motiválta, mennyire tudatosan játszott szerepét, netán megbeszélte-e valamit Borzákkal. Az is lehet, hogy Benkének szólt az elutasítás, talán korábban abban bízott, hogy az állambiztonság elősegíti karrierje kibontakozását, és csalogottságában szabotálta a munkát. Azonban mégsem az történt, mint „Dobai Jolán” esetén, aki Benke Gábor agilis fellépése dacára néhány gyenge próbálkozást követően kiszállt a hálózatból. „József”-nek ez feltehetően nem állt szándékában, vagy az is lehet, hogy a Benke által javasolt „szükséges intézkedések” önmagukban elegendőnek bizonyultak. „József” ügynöki ténykedésének a java mindenestre még ezután következett, hiszen egészen 1974 végéig tett eleget ez irányú feladatainak.

Benke újból szembesült azzal a ténnyel, hogy „József”-től nem nagyon számíthat komoly eredményre, és mivel „Tiszai” sem hozott ebben az időszakban információkat, újabb ügynök után kellett néznie. Aligha véletlen, hogy amikor „József” lelepleződését követően három nappal átvette a rutinosnak számító „Balogh Gabi” fedőnevű ügynököt, Borzákra vonatkozó feladattal bízta meg. „Balogh Gabi” korábban nem foglalkozott kifejezetten Borzák Istvánnal és baráti körével, így Alföldi Andrással, Gunda Bélával vagy Julow Viktorral. Ennek legfőbb oka az, hogy a kémelhárítás, vagyis a III/II-es Csoportfőnökség foglalkoztatotta. 1969 nyarán⁹⁹ kelt foglalkoztatási tervében is csupán annyi szerepelt, hogy „folyamatos feladatát képezi, hogy kapcsolatait az egyetemen belül, de az egyetemen kívül is olyan személyek felé igyekezzen kiválasztani, akiknek politikai beállítottságuk, gyanús NSZK, vagy más kapitalista országbeli kapcsolataik révén, kémelhárítás szempontjából érdekesek”. [sic!] Ebbe a szélesen értelmezett területbe belefért Borzák István személye is.

Benke, miután átvette „Balogh Gabi”-t elődjétől, Nagy Benkő Lajos alezredestől, az alábbi teendőkkkel bízta meg: „Borzák professzorról, mint Julow egyik legszorosabb kapcsolatáról és elvbarátjáról készítsen jelentést, politikai állásfoglalásaira, emberi magatartására, baráti kapcsolataira vonatkozóan. Állapítsa meg, hogy Borzák debreceni tartózkodása alatt hol szokott megszállni, kiket keres fel, vagy kikkel jár társaságba.”¹⁰⁰ Vagyis Benke tartalmas, alapos jelentést várt új ügynökétől, feltehetően abban bízott, hogy végre megtalálja azt a személyt, akin keresztül megnyugtató módon ellenőrizheti Borzák Istvánt.

„Balogh Gabi” jelentése¹⁰¹ egy hét múlva, 1969. október 28-án került Benke Gábor asztalára. Az anyag első felében Borzák emberi jellemvonásait ecsetelte az ügynök. Talán az utókor ítéletének és a kortársak emlékezetének is megfelel az alábbi jellemzés: „Ő maga udvarias, de a formásokhoz kényszeresen ragaszkodó, s az Ő finomsága láttán szinte teljesen

⁹⁷ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 54–55., 57–58. 1969. szeptember 12., 29.

⁹⁸ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 60.

⁹⁹ „Balogh Gabi” fn. ügynök foglalkoztatási terve, 1969. július 15. ÁBTL 3.1.2. M-39414/1. 34–36.

¹⁰⁰ ÁBTL 3.1.2. M-39414/1. 22.

¹⁰¹ ÁBTL 3.1.2. M-39414/1. 24.

műveletlennek és modortalannak érzi magát az ember.” A továbbiakban azt közölte az ügynök, hogy Borzsáknak nemigen vannak közvetlen barátai, esetleg Julow és Gunda, akikkel együtt szokott ebédelni. Sőt mi több, Borzsákot ’56-os múltja miatt egyenesen kiközösítik tanártársai, nem nagyon kap családi meghívásokat.

Benke a jelentés valódi tartalmához képest igen nagyvonalúan fogalmazott: „Értékes jelentés Borzsáknak az egyetemen elfoglalt helyzetéről. Különös momentum, hogy prof. társai kiszorítják a társaságból. Jelentős, hogy B. szívesen venne kapcsolatokat a hasonló beosztású társaitól. Ezt ellenőrzésnél feltétlen figyelembe kell venni.” Úgy véljük, hogy ez esetben a tartótiszt minősítése nem fedte a valóságot, mivel „Balogh Gabi” eleve azzal indított, hogy majdnem csak köszönő viszonyban van Borzsákkal, ezért csak a benyomásait közzölheti. Ráadásul az az állítása, hogy politikai okokból kiközösítették volna a professzort, ellentmondott a korábbi ügynöki jelentéseknek. Benke mintha nem törődött volna ezzel, talán nem tartotta megbízhatónak a korábbi értesítéseket? Ugyanakkor mégis nyilvánvaló lett számára, hogy „Balogh Gabi” sem alkalmas arra, hogy közről szemmel tartsa Borzsákot. Ezért Benke kerülő úton próbálkozott: arra utasította az ügynököt, hogy a bőbeszédűnek tartott Tegye Imre adjunktustól szerezzen információkat Borzsák baráti körére és politikai állásfoglalására vonatkozóan. Mindenesetre ezt a jelentést is Borzsák személyi anyagához csatolták.

Mielőtt „Balogh Gabi” teljesítette volna a rá kirótt penzumot, „József” is adott két jelentést,¹⁰² amelyekben felbukkant Borzsák neve. Most sem tudott egykori témavezetőjével beszélni, ezért csupán azt a másoktól hallott információt közölte, hogy a professzort foglalkoztatja a fizetések rendezésének kérdése. Eddigi szokásaitól eltérően „József” eléggé rosszindulatú módon meg is magyarázta ennek az ügynök a hátterét: „Az inf. elmondta, hogy az őt tájékoztató személyek szerint a fizetésrendezésben nagyobb szerepet kap az egyetem vezetése az eddigieknél. Ezért az ellenséges beállítottságú személyek félnek attól, hogy a pártos vezetés háttérbe fogja szorítani őket, és előtérbe kerülnek azok, akik pozitív magatartásúak az egyetemen.” Vagyis „József” megpróbált politikai magyarázatot, indokokat találni Borzsák viselkedésére, de a tartótiszt feltehetően olyan marginálisnak érezte ezt, hogy sem intézkedést, sem további feladatot nem adott ezzel kapcsolatban.

Három hónap elteltével „Balogh Gabi” sort kerített a Tegyevel való beszélgetésre, ám az erről szóló jelentés¹⁰³ csupán semmitmondó információt tartalmaz. Mindössze annyi derült, ki hogy Borzsák hétfőnként utazik Budapestről Debrecenbe, gyakran Sarkady Jánossal együtt. Ebből Benke azt a következtetést vonta le, hogy az az értesülése, mely szerint a két ókorász barátsága megromlott, nem igaz.¹⁰⁴ Vagyis csupán látszólag lazult meg a barátság, s ez a tény bizonyára aggasztotta a tartótisztet, hiszen ő két egykori ellenforradalmárt látott Borzsákban és Sarkadyban. Bár a jelentést Benke lerakta Borzsák személyi dossziéjába, mégis csak hosszú évek múlva bukkant fel újból a kiváló ókorász neve „Balogh Gabi” jelentéseiben. Vagyis nyilvánvalóvá vált, hogy Benke ötlete nem vált be: legújabb jelöltje sem bizonyult alkalmasnak Borzsák közvetlen és megbízható ellenőrzésére.

1970 elején Benke mint a Kossuth Lajos Tudományegyetem tartótisztje úgy döntött, hogy értékeli a keze alatt dolgozó ügynökök munkáját, és ha kell, újabb feladatokkal látja el őket. Ennek megfelelően új foglalkoztatási terveket dolgozott ki „Tiszai”, „József” és „Ba-

¹⁰² ÁBTL 3.1.2. M-37167. 61–62., 64–65. 1969. december 5., 1970. január 24.

¹⁰³ ÁBTL 3.1.2. M-39414/1. 32. 1970. január 28.

¹⁰⁴ Ritoók Zsigmond személyes közlése szerint Borzsák mindvégig nagyra becsülte Sarkady szakmai kvalitásait, és sajnálta, hogy barátja nem tudott képességeihez teljes mértékben illő tudományos karriert befutni.

logh Gabi” számára.¹⁰⁵ Közülük ketten kaptak közvetlenül Borzsák Istvánra vonatkozó feladatot, míg „Balogh Gabi” szélesebb feladatkörébe tartozhatott bele a professzor megfigyelése. Benke „Tiszai” feladatai sorában a harmadik helyre tette Borzsák István és Sarkady János szemmel tartását. Ezt azzal indokolta, hogy mindketten „volt ellenforradalmárok”, akik jelenleg is „passzív ellenállást tanúsítanak”, és „ellenséges személyekkel tartják” a kapcsolatot. Ha lefordítjuk az állambiztonsági zsargont, akkor mindez azt jelentette, hogy a két ókortudós semmilyen aktív rendszerellenes tevékenységet nem folytatott, de mind múltjuk, mind belső meggyőződésük miatt szükségesnek látszott szemmel tartani őket. Érdekes, hogy Benke szorosán összekapcsolta személyüket, azt feltételezve, mintha rendkívül tudatosan és közös szándékból fakadóan cselekednének. Velük kapcsolatban a szokásos rutin-feladatokat kapta „Tiszai”: kik a barátaik, meddig tartózkodnak Debrecenben, milyen ellenséges politikai megnyilvánulásaik vannak, felhasználják-e pozíciójukat jobboldali személyek előre juttatására.

„József” csak Borzsákra vonatkozó feladatokat kapott, részben azért, mert Sarkadyval nem állt kapcsolatban, illetve ügynöki munkájának színvonala messze „Tiszai”-é alatt maradt. Olyan „könnyebb” kérdésekre kellett feleletet adnia, hogy szokott-e járni Borzsák Julowékhoz, mik a tudománypolitikai nézetei, kik a közvetlen barátai. Benke reálisan felmérte a helyzetet: nem számított arra, hogy az ügynök képes lesz Borzsák politikai felfogására, véleményére vonatkozó érdemi információkat szerezni, hiszen korábban sikertelenül próbálkozott. „József” foglalkoztatási tervében Benke bőséges teret szentelt az ügynök kiképzésével és a jelentések szabályos elkészítésével kapcsolatos teendőknél, ami eleve kétséget ébresztethetett feletteseiben „József” jövőbeni munkáját illetően.

„Balogh Gabi” nem kapott Borzsákkal kapcsolatos, névre szóló feladatot, de Benke mégis számíthatott arra, hogy a professzor neve felbukkan jelentéseiben. Nem csupán azért, mert mint minden ügynöknek, neki is önszántából be kellett számolnia a munkahelyén, vagyis az egyetemen tapasztalt ellenséges cselekedetéről, hanem azért is, mivel fokozottan kellett figyelnie az egyetemre érkező nyugati személyekre. Ez az utasítás aligha véletlen: „Balogh Gabi” 1969 augusztusáig a Hajdú-Bihar Megyei RFK III/II-es alosztály nyugatnémet–osztrák vonalán dolgozott. Vagyis a kiváló német és francia kapcsolatokkal bíró Borzsák professzor feltűnhetett célszemélyei között.

„József”-ről lepergett a Benke részéről megfogalmazott kemény kritika, hiszen legközelebbi írásos jelentését,¹⁰⁶ amelyben Borzsák személyét is érintette, a tartótisztje megsemmisítette, mivel operatív értékkel nem bírt, magyarán állambiztonsági szempontból érdektelen volt. Számunkra azonban mégsem érdektelen, hiszen így módon bepillantást nyerhetünk az állambiztonsági szervek kulisszái mögé. Úgy is megfogalmazhatnánk, hogy egy operatív értékkel nem bíró jelentés kijelöli az állambiztonság érdeklődésének határait, ami ezen túl volt, az ebből az optikából nem bírt jelentőséggel. Pedig nem teljesen értéktelen „József” közlése: arról tájékoztatta tartótisztjét, hogy Borzsák Olaszországból való visszatérése után szeretne visszakerülni a pesti bölcsészkarra, még akkor is, ha nem kap tanszéket. Ebben az esetben magával vinné Tegye Imrét is. Érdekes, hogy egy ilyen váltás nem mozgatta meg az operatív tiszt fantáziáját, pedig úgy is értelmezhetette volna, hogy egy ellenséges, megfigyelt személy pozícióját javítandó vidékről a fővárosba kíván menni. Az is lehet,

¹⁰⁵ Foglalkoztatási terv „Tiszai” fn. informátor részére, 1970. február 2. ÁBTL 3.1.2. M-31892/1. 20–24.; Foglalkoztatási terv „József” fn. informátor részére, 1970. február 4. ÁBTL 3.1.2. M-37167. 91–95.; Foglalkoztatási terv „Balogh Gabi” fn. inf. részére, 1970. február 10., ÁBTL 3.1.2. M-39414/1. 62–66.

¹⁰⁶ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 70–71. 1970. március 13.

hogyan Benke nem tartotta többre „József” értesülését folyosói pletykánál, vagy éppen hivatalos kapcsolata miatt tisztában volt azzal, úgysem válhat valóra Borzsák óhaja. Harmadik lehetőségként azt sem zárhatjuk ki, hogy Borzsák passzivitása miatt egy esetleges áthelyezést nem tartott politikai szempontból veszélyes döntésnek.

Néhány hónappal később, 1970 júniusában Benke ugyanazzal próbálkozott Sarkady Jánosnál, mint elődje, Szilágyi Borzsák Istvánnál: arra utasította „József”-et, hogy mint doktorálni szándékozó aspiráns keresse fel Sarkadyt, és gyűjtsön róla információkat. Többek között azt is tudja meg, milyen a viszonya Borzsákkal.¹⁰⁷

9

1970 közepén úgy tűnt, hogy nem valósítható meg Borzsák István folyamatos operatív célú megfigyelése. Azon egyszerű oknál fogva, hogy nem akadt egyetlen ügynök sem, akit sikerült volna tartósan ráállítani a személyére. A hozzá közel lévők között nem találtak informátort, míg azok, akik addig jelentettek róla, csak a tágabban értelmezett egyetemi világhoz tartoztak. Benke nem próbálkozott újabb ügynök foglalkoztatásával, s talán ezért sem erőltette túlságosan a professzor figyelemmel kísérését, mert minden jel arra mutatott, hogy a tudományos pályának szenteli az idejét. Ekkor, a Kádár-rendszer középső időszakában, 1968-on túl, de még a konzervatív fordulat előtt egy ellenséges érzelmű, de cselekedeteiben a fennálló hatalomhoz lojális értelmiségi esetén lanyhulhatott az állambiztonság érdeklődése.

Mielőtt azonban teljesen kikerült volna Borzsák a szervek látóköréből, a véletlen folytán újból feléledt iránta az immár hadnaggyá előléptetett Benke Gábor érdeklődése. 1970. szeptember 30-i jelentésében¹⁰⁸ az eddig is legtöbb érdemi információt szállító „Tiszai” beszámolt a KLTE Történeti Intézetének adjunktusával, Balla Lajossal folytatott beszélgetéséről. Ennek folyamán szó esett a Havas László és Borzsák István között lévő szakmai rivalizálásról, illetve a latin tanszék fiatal oktatóiról. „Tiszai” az alábbiakat állította jelentésében: „A filológia munkatársai közül Németh Béla és Gesztelyi Tamás került szóba. [...] Németh a tehetségesebb, de Gesztelyi is szorgalmas és jó képességű. Gesztelyi párttag, s Borzsák nyilván úgy tekinti őt, mint akit az egyetem hozott be a tanszékre, s elsősorban nem ő.”

A szövegből sajnos nem derül ki, hogy a fenti feltételezéssel Balla élt, vagy „Tiszai” gondolta tovább történész kollégája mondandóját. Természetesen Benke nem is hagyta kihasználatlanul a kínálkozó alkalmat, és megállapította: „Borzsák a párttag beosztottját tehernek érzi maga mellett, akit az egyetem vitt be és nem ő. Ebből olyan következtetés vonható le, hogy Borzsák környezetében olyan embereket szeretne, akiket ő válogat ki, és akikben teljesen megbízik.” Benke bizonyára elégedetten olvasta a szöveget, hiszen felcsillant a remény, hogy meg lehet fogni Borzsákot, mégsem csupán egy passzívan ellenséges tudóssal van dolga. Ha visszaemlékezünk „Tiszai” foglalkoztatási tervére, akkor Benke igazolva láthatta azt a gyanúját, hogy Borzsák politikai rokonszenv alapján választja ki kollégáit, természetesen a rendszerhez hű szakembereket háttérbe szorítva. Mindez nyilvánvalóan a korabeli állambiztonság interpretációját jelentette, hiszen végső soron annyi történt – ha történt –, hogy egy tanszékvezető ragaszkodott saját kollégáinak megválasztásához. Ez önmagában még édeskevésnek bizonyult a politikai rendőrség bármilyen beavatkozásához, legfeljebb az eddigi halvány gyanút tette erősebbé. Benke az anyagot berakta Borzsák dosszié-

¹⁰⁷ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 80. 1970. június 6.

¹⁰⁸ ÁBTL 3.1.2. M-31892. 289–290.

jába, és azzal a feladattal bízta meg „Tiszai”-t, hogy tudja meg, milyen kapcsolatban áll Borzsák Julow Viktorral, szoktak-e az egyetemen és azon kívül összejárni.

„Tiszai” következő, 1970. november 3-án adott jelentését¹⁰⁹ teljes mértékben a Geszte-lyi-ügy tisztázásának szentelte. Információit egy bölcsészkar szakszervezeti vezetőtől sze-rezte be. Ezek szerint Borzsák a fiatal tanársegédet szorgalmas, de nem kiemelkedő tehet-ségű embernek tartotta. Úgy vélte, hogy a Kari Tanácsban való esetleges szerepvállalása sok idejét veheti el a tudományos munkától. Ahogy „Tiszai” megjegyzi: „Célzott G. párttag-ságára is, abban az összefüggésben, hogy a jelölésnél bizonyára ez a szempont is szerepet játszott.” Benke értékelése a korábbiaknál erősebben fogalmazott, mivel azt állította, hogy „a jelentés arra a jelzésre készült, hogy Borzsák a tanszéken lévő egyetlen párttagot el-nyomja és igyekszik lehetetlenné tenni helyzetét. Értékelésem szerint ez a helyzet bizonyos mértékig fennáll.” A tartótiszt mégsem javasolt semmilyen intézkedést, mivel érzékelte Borzsák ügyes érvelését, amely szerint a társadalmi életben való aktívabb szerepvállalás a tudományos munkától veszi el az időt. Benke a továbbiakban ugyanazt a feladatot adta „Ti-szai”-nak, mint amivel már egyszer „József”-et megbízta: derítse fel Borzsák és Sarkady kapcsolatát, illetve azt, hogy Borzsák milyen véleményrel van a beosztottairól.

„Tiszai” három hét múlva, 1970. november 24-én¹¹⁰ adott számot a Borzsákkal kapcsola-tos értesüléseiről. Először is arról, hogy az Ókortörténeti és a Klasszika-Filológiai Tan-szék egyetlen tanszékcsoportot fog képezni Borzsák vezetésével. Majd beszámolt arról is, hogy Borzsák visszautasította a brüsszeli katolikus egyetem¹¹¹ meghívását, mégpedig arra hivatkozva, hogy nem ismeri a magyar–belga kulturális egyezményt, így nem tudja, hogy elfogadhat-e ilyen invitálást. Benke a jelentés első részére a szokásos állambiztonsági észjá-rással reagált: a tanszékcsoport vezetőjeként Borzsák bizonyos értelemben Sarkady főnöke lesz, ezért tisztázni kell a két személy egymáshoz fűződő viszonyát. Hiszen két egykori el-lenforradalmár vezető beosztásba kerüléséről volt szó, ami még fokozottabb ellenőrzést tett szükségessé Benke sajátos olvasatában. A további ellenőrzésre azonban már „Tiszai” nem vállalkozott, mivel dossziéját 1970. december 22-én irattárba helyezték, és nincs nyoma annak, hogy később folytatta volna ügynöki ténykedését.¹¹² Mindenesetre 1970 őszén adott jelentései Borzsák István személyi anyagát hízalták.

10

1971-től kezdődően megritkultak a Borzsák Istvánról szóló jelentések, az eddig sem túlsá-gosan szoros és sikeres állambiztonsági ellenőrző munka felettébb szakadozottá vált. A Debrecenből való távozásig hátralevő hét esztendőben alig-alig bukkan fel a neve a politikai rendőrség által keletkeztetett szövegekben. Az a nyilvánvaló tény, hogy a korábbi években nem sikerült tartósan és megnyugtatóan biztosítani a professzor megfigyelését, most még egyértelműbbé válik. Csupán egy-egy információmorzsát találunk, amelyek legfeljebb azt igazolják, hogy a III/III-as Csoportfőnökség továbbra is ellenséges személyként kezelte Borzsákot, s ha nem is tudta megvalósítani, de fontosnak tartotta szemmel tartását.

A jelentések egy része továbbra is „József”-től származott, aki egyébként Sarkady János megfigyelésére éppen annyira alkalmatlannak bizonyult, mint Borzsákéra. Ezt támasztja

¹⁰⁹ ÁBTL 3.1.2. M-31892. 293–294.

¹¹⁰ ÁBTL 3.1.2. M-31892/1. 12–13.

¹¹¹ Feltehetően inkább a leuveni katolikus egyetemről lehet szó.

¹¹² Azért sem folytathatta, mivel belépett a Magyar Szocialista Munkáspártba, így nem maradhatott a hálózat tagja. ÁBTL 2.2.2. „Tiszai” operatív nyilvántartó kartonja.

alá 1971. február 19-én adott jelentése,¹¹³ amikor is Tegye Imrére hivatkozva közli, hogy Sarkady elsősorban Gunda Bélával, Borzsák Istvánnal, Julow Viktorral, Alföldy Andrással és Niederhauser Emillel ápol szorosabb barátságot. Ez aligha jelenthetett meglepetést Benke számára, aki mégis értékesnek minősítette a jelentést, és sokatmondóan megállapította, hogy Sarkady kapcsolatai között „legnagyobb részben volt ellenforradalmárok vannak”. A továbbiakban Benke megbeszélte „József”-fel 1971-re szóló feladatait. Kérdés, hogy miért nem készített az eddigiekhez hasonló, részletes foglalkoztatási tervet. Vajon ez is az ügynökökkel való elégedetlenségéről árulkodik?

Mindenesetre Benke ügynökével összhangban kidolgozta a célszemélyekkel való kapcsolattartás módjait: „Julowéknál a kertészkedéshez való segítséget, Sarkadyval disszertációs ügyben konzultációkat, Borzsák környezetével szakmai kérdésekben való konzultációkat határozott meg.” Ezeket a feladatokat az ügynök nem tudta vagy nem is akarta megvalósítani, és a továbbiakban nem tett erőfeszítéseket a kapcsolatok ápolására. 1971. április 20-án¹¹⁴ is csupán azért tudott jelenteni, mivel latin szakos tanároknak szóló továbbképzésen vett részt. Itt Borzsák is előadást tartott, és mondandójából „József” érdemesnek tartotta idézni a nyugatnémet latintanítás dicséretét. Benke végre újból kapott valami számára is kézzel fogható dolgot, és értékelésében Borzsák már úgy jelenik meg, mint aki a szocialista pedagógia módszereivel szemben a NSZK-ban, tehát ellenséges nyugati országban alkalmazott tanítási metodika mellett tette le a garast. A jelentés a személyi anyaghoz került, hiszen Borzsák ellenséges magatartásának változatlanágát kiválóan demonstrálta.

„József” utolsó, Borzsákról szóló jelentése már a következő esztendőben, 1972. február 18-án született.¹¹⁵ Ekkor személyesen is találkoztak, mivel az ügynök meghívta volt tanárát középiskolai bemutató órájára. Majdnem egy órát beszélgettek. Borzsák elmondta, hogy Gunda Bélát látná szívesen a rektori székben. A politikai helyzetet nehéznek tartotta a Szovjetunió súlyosbodó problémái és az áremelések miatt. Nyilvánvalóan nem volt több e beszélgetés a reggeli kávé melletti kötetlen csevelynél, de az egy állambiztonsági tiszt szemüvegén keresztül egy alapnyilvántartásban lévő célszemély tudatos politikai nézetrendszerévé alakult át. Benke értelmezése szerint „Borzsák véleménye a világpolitikai és belső gazdasági helyzetről azt mutatja, hogy reménykedik abban, hogy ezek a problémák konfliktusokhoz fognak vezetni. Ez arra utal, hogy ellenséges álláspontját nem adta fel.” Ennek nyomán a tartótiszt arról intézkedett, hogy a jelentés kivonatát helyezték el Borzsák anyagába, az OD-3883-as számú dosszié mellékletébe. Ezzel a jelentéssel befejeződött „József”-nek az egyetemet érintő ügynöki munkája. A továbbiakban kizárólag a KLTE Kossuth Lajos Gyakorló Gimnáziumában dolgozó kollégáit tartotta szemmel. A hirtelen váltás okát nem ismerjük. Az a legvalószínűbb, hogy Benke felmérte, hogy „József” már másfél-két éve nem ad érdemi információkat az egyetemi oktatókról, így nincs értelme ezt a vonalat erőltetni.

Nem sokkal „József” utolsó jelentkezését követően egy másik, eddig Borzsákról még nem jelentő ügynök tűnt fel a színen. „Nádházi Emil” 1972. március 9-én számolt be a KLTE BTK Kari Tanácsának ülésén tapasztaltakról, ahol a diákság képviselőjeként vett részt.¹¹⁶ A jelentés rendkívül plasztikusan érzékeltette Borzsák okos taktikázását annak érdekében, hogy Dezső Lászlót, akivel az Egyetemi Könyvtárban együtt osztályozták a köny-

¹¹³ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 96.

¹¹⁴ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 99–100.

¹¹⁵ ÁBTL 3.1.2. M-37167. 110–111.

¹¹⁶ ÁBTL 3.1.2. M-35903. 285–286. „Nádházi Emil” tevékenységét röviden érintette: Tabajdi-Ungváry: *Elhallgatott múlt*, 413.

veket 1957-től 1963-ig, behozza a bölcsészkarra. Az ügynök szerint „ügyes fogalmazással igen kedvező hatást ért el a Tanácsban, mivel mindenki tudomására hozta, hogy egy »száműzöttről« van szó; az ügyes tálalás azonban az egésznek elvette direkt politikai életét.” Dezső ügyén kívül a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) egyetemi szervezete által készített oktatáspolitikai anyagok szerepeltek az ülés napirendjén. Borzák ezekről is véleményt nyilvánított, „bár nem ilyen látványos formában, hanem inkább csendes megjegyzésekben. [...] Nem tartotta az egész anyagot komolynak, mint ahogy magát a KISZ-t sem.”

„Nádházi Emil” tartótisztje, aki szintén Benke Gábor volt, a KISZ-re vonatkozó, az ügynök által tálcán kínált értelmezési lehetőséggel nem törődött, annál inkább Dezső László ügyével. Újból „Tiszai” két évvel korábbi foglalkoztatási tervére kell utalnom. Ahogyan Sarkady János esetén, Dezső László kapcsán is ugyanaz jutott Benke eszébe: „Itt egyenesen kijön a pozíciószerezés és egymás támogatásának taktikája.” A jelentés Borzák személyi anyagába került. Benke is tisztában volt azzal, hogy teljesen alkalomszerűen adott „Nádházi Emil” információt, ezért nem is bízta meg a professzorra vonatkozó további feladattal.

Borzák neve öt évig nem tűnik fel az ügynöki jelentésekben, életének 1972-től 1977-ig tartó időszakát állambiztonsági szempontból sűrű homály fedi. 1977. március 21-én a református egyházzal jelentő, „Zempléni” fedőnevű ügynök beszámolt Eric Turner angol klasszika-filológusnak a Református Kollégium Nagykönyvtárában tett látogatásáról. Erre az útra Ritoók Zsigmond kísérte el a brit tudóst, és másfél óráig tartó látogatása során Borzák István kalauzolta.¹¹⁷ Mivel állambiztonsági szempontból egész más elhárítási területről, a református egyházzal volt szó, Borzák személye nem váltotta ki a tartótiszt érdeklődését. Az angol professzor sem mint szaktudós, hanem mint a református egyház nyugati vendége volt érdekes, ezért kellett személyét ellenőrizni.

Ugyanebben az évben még egyszer előkerült Borzák neve, mégpedig egy régi rutinos ügynök, „Balogh Gabi” jelentésében. „Balogh” egy alkalommal valamilyen református egyházzal kapcsolatos írásos anyagot adott át tartótisztjének, a Benkét felváltó Kovács Sándor főhadnagynak. Sajnos ezt nem fűzték be a dossziéba, a jelentés szövegéből pedig csak annyi hámozható ki, hogy a szöveg az egyetemi templomra vonatkozott. Ennek kapcsán az ügynöknek kellett felderítenie, hogy kiket tart vallásos embernek, s ekkor említette Borzák nevét.¹¹⁸

Az utolsó ügynöki jelentés, amelyben Borzák István neve szerepel, 1978. március 29-én keletkezett. Ekkor „Balogh Gabi” számolt be arról, hogy Borzákot áthelyezték az ELTE Latin Nyelv- és Irodalmi Tanszékének élére, így elhagyja Debrecent.¹¹⁹ Az információt a tartótiszt minden kommentár nélkül értékesnek tartotta, és az arról szóló kivonatot Borzák anyagához csatolta.¹²⁰

Érdekes és talán nem véletlen egybeesés, hogy Borzák István hön áhított céljának teljesülésével, az ELTE-re való visszakerülésével egy időben vége szakadt a rá vonatkozó ügynöki jelentések sorozatának is. Mostani tudásom szerint 1978 és 1990 között nem keletkez-

¹¹⁷ ÁBTL 3.1.2. M-40917. 111.

¹¹⁸ ÁBTL 3.1.2. M-39414/2. 20. 1977. november 18.

¹¹⁹ ÁBTL 3.1.2. M-39414/2. 29–30.

¹²⁰ Borzák István a jelentés megfogalmazása előtt egy nappal, 1978. március 28-án foglalta el újra katedráját az ELTE-n. Egyik kollégájának visszaemlékezése szerint a huszonegy év után visszatérő professzor Tacitus általa fordított Agricola életrajzából idézett. Ezek szerint a dolgok jobbra fordulásáig az embernek lehet, hogy annyi időt kell kivárni, „amennyi alatt ifjú fejjel az öregségig, öreggen pedig – néma tengődésben – szinte az emberi kor végső határáig vergődhetünk el.” R. Hamar Márta: *Borzák István köszöntése*. Antik Tanulmányok, 50. évf. (2006) 2. sz. 465.

tek róla szóló ügynöki jelentések. Mindez nem jelenti azt, hogy az állambiztonság nem tudott volna róla, nem tartotta volna nyilván mint ellenséges személyt. Mivel Borzsák távol tartotta magát a '80-as években egyre erősödő ellenzéki politizálás különböző formáitól és szervezeteitől, az állambiztonság aligha látta értelmét szoros megfigyelésének. A politikai rendőrség energiáját ekkor már sokkal jobban lekötötték a szerveződő ellenzéki mozgalmak, és egy hetvenes éveiben járó, alapvetően szakmájának élő tudós mint célszemély érdektelenné vált. Borzsák Istvánt 1982-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező-, 1987-ben pedig rendes tagjává választották, ezzel – ha későn is, de – megtörtént tudományos rehabilitációja.

11

Összegzésként két dolgot szeretnék részletesebben elemezni. Először is már többször foglalkoztam azzal, hogy Borzsák István saját dossziéval rendelkezett. Az első dossziéját, amelyre 1961-ben utaltak, 10-10680-as nyitó számmal még 1956 előtt nyithatták meg az állambiztonsági szervek. Ezt követően az OD-3576 nyitó számot viselő, Hajdú-Bihar megye egész értelmiségére nyitott dossziében találtam Borzsákra vonatkozó nyomot. Ez az anyag átkerült a Kossuth Lajos Tudományegyetem OD-3883-as számú dossziéjába¹²¹ és az ehhez kapcsolódó személyi gyűjtőbe rakosgatták a professzorra vonatkozó jelentéseket. Végezetül az 1980-as évek második felében az ELTE OD-3483-as nyitó számot viselő dossziéjában tartották számon Borzsákot. Vagyis minden jel szerint, ha egy professzor egyik egyetemről a másikra ment át, vagyis állambiztonsági nézőpontból objektumot váltott, akkor jelképesen magával vitte a rá vonatkozó anyagot is.

Ezt a feltételezést igazolja Sarkady János története is. Sarkady operatív nyilvántartó kartonján¹²² a rá vonatkozó iratanyag őrzési helyként ugyanazokat a dossziékat találjuk, mint Borzsák esetén. Először az OD-3576-ot, amely a '60-as évek közepére, majd az OD-3883-at, amely debreceni idősakra, végül az OD-3483-at, amely pedig az ELTE-re vonatkozik. Egyetlen különbség észlelhető csupán: Sarkady iratanyagát végül különálló dossziében helyezték el, amely az O-18997 jelzetet kapta. Ezek szerint a különböző egyetemek objektum-dossziéinak mellékletében őrzött személyi anyagokat végül Sarkady esetén külön dossziében fűzték le. Borzsák nyilvánvalóan szintén „magával vitte” az állambiztonsági szervek róla szóló anyagait, de az ő esetében ezeket nem külön dossziében rakták irattárba. Ez az oka annak, hogy csupán közvetett úton sikerült rekonstruálnom személyi anyagát.

Másodsorban adódik a kérdés: eredményesen dolgozott-e az állambiztonság, közel tudott-e férfközni ügynökei révén Borzsák István személyéhez? Vizsgálódásom során negyvenhat olyan jelentést találtam, amelyben érdemben szerepelt Borzsák: vagy róla közöltek információt, vagy vele kapcsolatban intézkedtek, illetve rá vonatkozóan adtak feladatot. Ebből a negyvenhat jelentésből tizenhetet tartott annyira értékesnek a tartótiszt, hogy lefűzette a professzor személyi anyagába. Vagyis csupán a jelentések nem egészen 40%-a hozott érdemi eredményt, bár mint láttuk, számos esetben politikai színezetet adtak szakmai vagy magánjellegű értesüléseknek. Az ügynöki jelentéseken kívül néhány összefoglaló javaslatban és foglalkoztatási tervben is felbukkant Borzsák neve, ezek közül egy személyével foglalkozó javaslat dossziéjába is bekerült. Milyen kép rajzolódott ki ezek alapján a politikai rendőrség számára Borzsák Istvánról?

¹²¹ Ezt a dossziét egészen a rendszerváltásig vezették, és csak 1990. január 9-én szüntették be az operatív információk gyűjtését. ÁBTL 3.1.5. OD-napló 2. kötet

¹²² Sarkady János operatív nyilvántartó kartonja ÁBTL 2.2.1. II/5. 5. doboz

Végig ellenséges személyként kezelték, akivel szemben aktív politikai tevékenységre utaló, elegendő mennyiségű információ esetén eljárást kezdeményezhettek volna. Azonban 1957 után egyszer sem járt ennek közelében az állambiztonság. Borzsák a benne lévő keserűség dacára mindvégig szakmai munkájára koncentrált, és kitartó szívóssággal építette újra karrierjét, amelynek eredményeként, ha kitérő után is, de visszatérhetett a klasszika-filológia magyar és nemzetközi főáramába. Megfigyelését eleve megnehezítette az a tény, hogy szűk és megbízható baráti kör vette körül, amelyet nem sikerült feltörni. Nemzetközi kapcsolatai, '56-os sorstársainak segítése, a fennálló viszonyokat érintő szarkasztikus megjegyzései nem lépték át azt az ingerküszöböt, amely kiválthatta volna a politikai rendőrség direkt beavatkozását.

A rá jelentő ügynökök közül három kollégája: „Balogh Gabi”, „Dobai” és „Tiszai” adott olyan jelentéseket, amelyek révén az állambiztonság szemmel tarthatta Borzsákot. Nagyon érdekes „József” személye, aki tartótisztje, Benke Gábor minden igyekezete dacára csak négy olyan jelentést adott, amelyet felhasználhattak Borzsák személyi anyagához. Ez az általa adott huszonhat jelentésnek alig több mint 15%-a, vagyis tevékenysége lényegében kudarcot vallott. Mindez rávilágít arra a tényre is, hogy hiába változott meg a tartótiszt személye, és került a motiválatlan Szilágyi József helyére az agilis Benke Gábor, mégis csupán a hosszú ideje szolgáló, a III/III iránt valamilyen személyes lojalitással bíró ügynökök révén jutott érdemi értesülésekhez. Ennek alapján érdemes újra gondolni vagy mindenképpen árnyalni a mindenkori ügynöki munkát végzők egyoldalú kiszolgáltatottságáról szóló állításokat.

Ugyanakkor Benke sem tudta átlépni saját árnyékát, és mintha nem tudatosult volna benne, hogy egy nemzetközileg is jegyzett, kiemelkedő képességű tudóssal találkozott Borzsák István személyében. Borzsák Benke számára csupán egy '56-os ellenforradalmár, nyugati kapcsolatokkal rendelkező, az ifjúságot befolyásolni képes egyetemi oktató volt. Nem csupán a Tacitusról szóló, német nyelvű publikáció kezelése körüli zavarok árulkodnak erről, hanem az egyetemi világ korlátozott autonómiájának, a tudományos élet belső világának a meg nem értése is. Végző soron egyenlőtlen felek álltak egymással szemben ebben a küzdelemben. Borzsák István – ha nem direkt, durva beavatkozásról volt szó, mint például a részére érkezett meghívók rektori hivatal által történő visszatartásáról – egy olyan zárt világot tudott maga köré felépíteni, amely menedékként szolgálhatott a külső zaklatásokkal szemben. Az állambiztonság, amely egyre inkább az ellenőrzésre, nem pedig az elhárításra koncentrált, önmagában már nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy egy, a fennálló politikai rendszerrel szembenálló, de nyíltan nem politizáló kiváló tudós életét megnehezítse.¹²³

¹²³ Lényegében ugyanaz történt, mint Antall József esetében, akit 1959-ben az állambiztonság pusztán saját eszközeivel nem tudott eltávolítani a tanári pályáról. Rainer: *Jelentések hálójában*, 61. Igaz, Borzsák esetében az elmozdítás fel sem merült, mivel ő Antall-lal ellentétben távol tartotta magát a politikától, ráadásul jó tíz évvel későbbre esett megfigyelésének fő időszaka.

ISTVÁN PAPP

The Missing Dossier on István Borzsák, or What Did the Political Police Want from a Scholar of Antiquity?

The fate of István Borzsák, a prominent figure in Hungarian classical scholarship, well exemplifies 20th-century Hungarian history. But it is not the life of the scholar, who survived captivity and was removed from office, that I present in my paper. Primarily, I was curious to find out what interest did the political police take in his person. Because of his involvement in the revolution, Borzsák was removed from his university post and was entered into the operative records of state security as an enemy of state.

From 1963, he taught at the university of Debrecen and could return to his former department in Budapest in 1978. Not even during this period did he conceal his views about the existing system, but it was only among close friends that he was openly talking about politics. First and foremost, he was a scholar. The political police of the era had been collecting data about the professor from 1959 until 1978. The reports were filed in a separate dossier, which did not survive. Yet, from the so called working dossiers of the agents we can reconstruct the original dossier on Borzsák. At the university of Debrecen several agents were spying on him, among them one of his doctoral students, a colleague at the faculty of arts or one of the student leaders of the time. Their reports were assessed by state security officers from the Hajdú-Bihar county police. Analyzing Borzsák's activity proved to be a real challenge for these people as they have little knowledge of classical philology.

The surviving reports focused primarily on with Borzsák's relationship with former "56ers", his influence on his students and his scholarly and friendly relations with Westerners. Though the political police got some information about his so called "hostile political views", they did not intervene as Borzsák refrained from discussing politics openly. In spite of that, his dossier had been diligently kept. From the 46 reports on him only 17 were deemed valuable by the liaison officer (*tartótiszt*), that is, only 40% contained useful information. When, in 1978, Borzsák left Debrecen his file was transferred to the so called "objektum" dossier of ELTE. Finally, he was deleted from the operative records of the state security. His surveillance turned out to be unsuccessful after all as neither the agents watching him, nor the liaison officers overseeing them could get close to his person.

SZALISZNYÓ LILLA

Született politikusfeleségek

Lady Palmerston és Lieven hercegnő

Szabad-e a nőnek politizálni? A 19. században nem mindennapinak számító kérdést egy polgárasszony intézte a *Családi Kör* című folyóirat szerkesztőjéhez 1861-ben. A szerkesztői válasz a következő volt: „A politizálás alatt a politikai eseményekkel foglalkozást értvén, ez véleményem szerint (bocsánat e professzori hangért!) vagy passzív, vagy aktív. Az első alatt értem, hogy a napi politika eseményeit figyelemmel kísérjük, okaikat, összefüggéseiket tanulmányozzuk [...]. Az aktív politizálás (csúnya, magyartalan kifejezés, de érthető!) még befolyást is tételez föl a politikai események menetére, mégpedig vagy azoknak közvetlen kormányzása és irányzása, vagy pedig közvetve is, a közvéleményre való hatás által. Ezek után szükségtelen mondanom, miszerint a „passzív politizálás” a nőnek nemcsak szabad, hanem kétségen kívül legnemesb foglalkozásai közé tartozik. De éppen ezen őszinteségnél fogva meg fogja engedni Nagysád, hogy határozottan tiltakozzam az aktív politikusok ellen: mert a politika ezen neme mindazt igényli, amivel a nő rendesen nem bír, és mindazt zárja ki, ami közönségesen a nő természetétől el nem választható. [...] Azért nem szeretem a női diplomátákat, nem a politikai írónőket, ha csak oly ritka organizációval nem látta el őket a gondviselés, hogy nőiségük csak külsőleg valódi, lényegük pedig a férfiéval azonos.”¹

A jelen tanulmány két olyan hölgyet, ellenpéldát állít eléünk, akik az idézet szerinti értelmezésben aktívan politizáltak, jelenlétük nyomot hagytak a politikában, és a női mivoltukból származó korlátokat szinte a végletekig tudták tárgítani.

Amikor az 1810-es évektől a londoni előkelőség krémje az *Almack's* nevű klubban töltötte estéit, a későbbi angol külügyminiszter (1830–1834, 1835–1841, 1846–1851), majd 1855-től Anglia miniszterelnöke lett Henry John Temple (1784–1865), Palmerston harmadik vikomtja oldalán két hölgy tűnt fel. A harmincas éveiben járó Palmerstonra nem hiába ragasztották a *Lord Cupido* becenevet, hiszen mindkét hölgy a szeretője volt, mindig velük táncolta a francia négyest és a keringőt.² Az egyikük Lady Cowper (Emily Lamb, 1787–1869), 1839-től Lady Palmerston; a másik pedig Dorothea Lieven (1785–1857), az 1812-ben kinevezett londoni orosz nagykövet felesége volt. Dorothea, akit hosszú nyaka miatt a hattyú és a kevésbé kedveskedő zsiráf beceneven is emlegettek, mindig kimérten és határozottan beszélt, a legdivatosabb hölgynek tartott Emily viszont nehezen érthető és

¹ [Falk Miksa]: *Szabad-e a nőknek politizálni?* In: A nő és hivatása – Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből: 1777–1865. Szerkesztette, az Előszót és a fejezetek bevezetőit írta: Fábri Anna. Budapest, 1999. 304–306.

² Noha több Palmerston-biográfia beszámol Palmerston és Lieven hercegnő szerelmi viszonyáról, azt is hangsúlyozzák, hogy a források tényleges bizonyítékkal nem szolgálnak. Lásd például: Ridley, Jasper: *Lord Palmerston*. London, 1970. 42–43.

vontatott beszédmódjáról volt ismert.³ Mindketten patrónái voltak az 1765-ben megnyitott, London legelőkelőbb szórakozóhelyének számító klubnak, ahova a tagság elnyerése a hét védnökasszonytól függött,⁴ és Lieven hercegnő volt az első külföldi, aki elnyerte ezt a „tisztiséget”. De főszerep nemcsak itt jutott nekik, hanem a különböző fogadásokon, díszvacsorákon is szívesen társalogtak politikáról, és tehetségüket el is ismerték. Az orosz diplomatafeleségről még az a szóbeszéd is járta, hogy jóval tehetségesebb volt férjénél, sokszor inkább őt keresték fel egy-egy problémásabb ügy kapcsán az orosz udvarból.

A politikáért rajongó Lieven hercegnő nem érte be a személyes találkozókkal, további információkat remélve londoni tartózkodása alatt, 1828-tól levelezett a későbbi Lady Palmerstonnal. Levelezésük szubjektív hangú, apologetikus jellege miatt kritikusan kezelendő, de az érdekes és szórakoztató történelmi források sorába illik. Van úgy, hogy hosszú időn keresztül csak Lieven hercegnő leveleit olvashatjuk, mintegy egyoldalú véleménynyilvánítást, önálló beszámolót. Ő kétheti vagy havi rendszerességgel írt, Lady Palmerston pedig néhanapján válaszolt. Igaz, személyesen gyakran találkoztak, sőt a Lieven család a karácsonyokat rendszeresen Cowperék vidéki kastélyában, Pashangerben töltötte.⁵ Az orosz hercegnő szívesen fordította szabadidejét levélírássra (több politikussal való levelezése maradt fenn ebből az időből⁶), míg a későbbi Lady Palmerston számára – úgy tűnik – inkább teher volt ez a levelezés. Ezt jelzi a sokszor hónapokig tartó hallgatása és az, hogy nemigen volt hajlandó politikai „beszámolókat” írni. (Esetében viszont érdemes megjegyeznünk, hogy a politikai ügyek megtárgyalását illetően csak Lieven hercegnővel volt tartózkodó. Az először Portugáliában, majd Ausztriában nagyköveti tiszte betöltő bátyjával, Frederick Lamb-mel hosszú időn keresztül folytatott politikai levelezést.)⁷

A két hölgy levelezése és a hasonló jellegű történelmi források az utókor számára változatosságot mutatnak, általuk egy-egy eseményről többféle kortársi megítélést kapunk. Ebből kiindulva a jelen tanulmány is egy új, sajátos szempontból kívánja bemutatni a brit bel- és külpolitikai eseményeket 1828-tól a század derekáig: úgy, ahogy azokat két felsőosztálybeli hölgy megélte és megítélte. Elsősorban azt kísérjük figyelemmel, hogy a politikusfeleségek mennyit tudtak kideríteni férjeik szűk körű tanácskozásaiból, mennyire tudták manipulálni környezetüket, és miként tolmácsolták egymásnak vagy miért tartották vissza a megszerzett információkat. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a levelekből nem mindig tudjuk megállapítani, hogy mi módon tettek szert az informális hatalomra, kitől és ho-

³ Lissauer Cromwell, Judith: *Dorothea Lieven. A Russian Princess in London and Paris, 1785–1857*. Jefferson–North Carolina–London, 2007. 43.

⁴ Lieven hercegnő és Lady Cowper mellett Lady Castlereagh, Lady Jersey, Lady Sefton, Mrs. Drummond Burrell és a londoni osztrák nagykövet, Esterházy Pál felesége töltötte be a védnökasszonyi szerepet. Hyde, Montgomery: *Princess Lieven*. London, 1938. 74. Befolyásuk olyannyira fontos volt, hogy csak az lehetett ennek a társaságnak a tagja, akit ők arra érdemesnek találtak. Disraelinek például jó pár évet várni kellett, amíg a díszes társaság befogadta. http://members.aol.com/LONDON20/mysite_011.htm belépés: 2007. augusztus 2.

⁵ Lissauer Cromwell: *Dorothea Lieven*, 43.

⁶ A teljesség igénye nélkül felsorolunk néhányat. Angol politikusok közül levelezett Aberdeennel, Wellingtonnal, és három kötetet tesz ki az 1824–1841 közötti eszmecsereje lord Greyjel; angol politikusfeleségek közül pedig Lady Palmerstonon kívül Lady Hollanddal. Közismert még az 1820–1826 közötti levélváltása Metternich herceggel. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára is őriz kéziratokat a hercegnőtől. Többségük rokonaihoz, a Beckendorf család tagjaihoz szólnak. A gyűjtemény legterjedelmesebb része a gróf Beckendorf Sándorhoz írott 167 levél. De akad közöttük gróf Apponyi Rudolffhoz címzett, sőt a későbbi Vilmos császár által a hercegnőnek írott is.

⁷ Countess of Airlie Mabel: *Lady Palmerston and her Times*. London, 1922.

gyan jutottak a hírek birtokába. Mivel a levelezés aktív politizálója Lieven hercegnő volt, a tanulmány az ő politikai szerepvállalásából, a megoldandó ügyekről alkotott véleményéből kiindulva tematikus felosztás szerint tárgyalja a leveleket. Először azokról szólnak, amelyekből többé-kevésbé kiderül, hogy befolyást tudott gyakorolni a politikára, bizonyos döntésekről biztos hírekkel rendelkezett. Utána azokat az angol bel- és külpolitikai eseményeket mutatjuk be, amelyekkel kapcsolatban a hercegnő többnyire hallgatózásai, kérdézősködései által szerzett információkat felhasználva, sokszor a maga kreálta megoldási lehetőségekkel állt elő. A levelezés tartalma nem merül ki politikai kérdések fejtegetésében, belelátunk az angol elit életvitelébe, mindennapjaiba is. Ám egy rövid dolgozatban nem vállalkozhatunk a forrás teljes feltárására, ezúttal csakis a politizáló levelek⁸ kiemelésére törekedtünk, adalékokat szolgáltatva Anglia 19. századi történelmének magyar nyelven hozzáférhető forrásaihoz. Nem célunk, és a Lieven–Palmerston levelezés nem is elegendő ahhoz, hogy az angol politikai elitben otthonosan mozgó arisztokrata nők életének társadalomtörténeti vizsgálatát elvégezzük. Attól viszont mégsem zárkozhatunk el teljesen, hogy „politizáló” szerepükre a nőtörténet szempontjából kitérjünk.

Arra, hogy az arisztokrata családok hölgyeit foglalkoztatta a politika, a regényirodalomból is idézhetünk példákat: ott van az intrikus, erkölcstelen viselkedésű Anna Pavlovna Scherer a *Háború és békéből*, aki „közelebb húzódott a herceghez; nyájasan rámosolygott, mintegy jelezve, hogy a politikai és a nagyvilági társalgás véget ért”,⁹ vagy Jókai Thémire grófnője a *Névtelen várban*. Ők mint a szalonok háziasszonyai jól mutatják, hogy nem egy felsőosztálybeli hölgy volt, aki szívesen politizált, igaz, más-más érdekből. A hölgyek nehezen tudtak volna teljes nemtörődömséget mutatni a politika iránt, mivel férjeik a társasági élet színterein is többnyire arról társalogtak. Így evidens volt, hogy a szereplehetőségek közül az arisztokrata nők a befolyásoló-politizáló szerepet öltötték magukra.¹⁰ De mindez legtöbbször a szalonélet szintjére korlátozódott. Hogy ezen felül ki mennyire mutatott érdeklődést a közügyek iránt, egyénenként változott. (Például a szintén az *Almack's* klub hölgykoszorújához tartozó politikusfeleséget, Harriet Granville-t csak csekély mértékben érdekelte a politika.¹¹ Figyelme inkább kötelességtudatból táplálkozott, mintsem passzióból.) Arra viszont aligha tudunk túl sok példát hozni, hogy két nő több évtizeden keresztül levélváltás formájában véleményt alkot, disputál a politikáról. Lady Palmerston és Lieven hercegnő közel harminc éven keresztül ezt tette. Ők férjeik révén részletesen ismerték az Európában zajló konfliktusokat, jelen voltak félhivatalos vacsorákon. (Lieven hercegnő meg is jegyzi, hogy ilyen esetekben nem foglalkoztak vele, senki sem szólt hozzá.) De nemcsak az figyelemreméltó, hogy nőkről van szó, hanem főként az, hogy a levelezés formájában fennmaradó eszmecsere egy angol és egy orosz hölgy folytatta egymással, annak ellenére, hogy a két ország viszonya a 19. század első felében távolról sem volt felhőtlen.

A bécsi rendezést követően egészen a krími háborút lezáró párizsi békéig (1856) a nagyhatalmi politika két igazi riválisának Anglia és az Orosz Birodalom számított. A feszült helyzet még a diplomataik kinevezésekor is érezhető volt. A diplomáciatörténet híres esetei

⁸ Ahhoz, hogy a két hölgy szemszögéből mutassuk be a politikai ügyeket, csak azokat az eseményeket válogattuk ki, amelyeknek hosszabb fejtegetést, véleménynyilvánítást szentelnek a levelekben.

⁹ Tolsztoj, Lev: *Háború és béke*. Ford. Makai Imre. Budapest, 2005. 11.

¹⁰ A nők politikai szerepével foglalkozó szakirodalom figyelme elsősorban a kora újkorra, a 19. század második felére és a 20. századra koncentrál. Az első esetben a politizáló nő szerepét hivatalosan betöltő uralkodónőkkel foglalkoznak, a 19. század második feléből pedig főként polgárasszonyok kerülnek a kutatás középpontjába.

¹¹ Lissauer Cromwell: *Dorothea Lieven*, 43.

közé tartozik, amikor a brit külügyminiszter, Palmerston által kinevezett új szentpétervári nagykövetjelöltet, Stratford Canninget¹² I. Miklós cár *persona non grata*-nak tekintette. A két ország ellenségeskedése nem merült ki az ilyesfajta vitákban, hiszen már az első egyiptomi válság (1830–1831) idején mindkét fél háborúval fenyegetőzött, majd az ezt követő húsz éves huzakodás után kirobbant közöttük a krími háború (1853–1856). Nem véletlen éppen ezeknek az összecsapásoknak az említése, mert a két hölgy levelezésének kezdő- és végdátumát is hozzávetőlegesen kijelölik.¹³

Lieven hercegnő jómódú porosz családban született, de mivel édesanyja Marija Fjodorovna cárné udvarhölgye volt, Oroszországban nevelkedett. Mindössze tizenöt évesen Pál cár (1796–1801) egyik államminiszterének, Christopher Lievennek lett a felesége, akit először Berlinbe, majd 1812–1834 között Londonba helyeztek nagykövetnek. A hölgygel Széchenyi István is megismerkedett, alakja a grófról szóló életregényben is feltűnik: „Halhatatlan ember úgyszincs a világon, kivéve Lieven hercegnőt, aki már a Hohenstauffok idejében szeretője volt a legátusoknak, aztán III. György régens hercegnek.../ Mikor is kezdődött ez a viszony, Tasner?/ Ezernyolcszáztizenöt.../ Köszönöm. Aztán Metternichnek. / Ezernyolcszáztizenhét, aacheni kongresszus.../ Majd Palmerston lordnak.../ Harminc.../ És most Guizot-nak.../ Harmincöt óta...”¹⁴ Szerelmi viszonya az osztrák külügyminiszteri posztot betöltő Metternichkel az aacheni konferencia (1818) idején kezdődött, és levelezés útján folytatódott az 1822-es veronai találkozóig. Londonban hírbe hozták lord Greyjel¹⁵ is. A szöbeszéd alapja feltehetően az volt – amint az a hölgy egy 1831-ben írott leveléből kiderül –, hogy Grey nem messze a hercegnő richmondi házától vásárolt magának egy birtokot, és a parlamenti ülészüneteket együtt töltötték vidéken.¹⁶ Majd párizsi tartózkodása alatt a történetíró–politikus Guizot-val tartott fenn intim viszonyt. Erről a „kalandról” be is számol Lady Palmerstonnak. Az is kiderül, hogy férje is tudomást szerzett a kapcsolatról, megvonta feleségétől az életjáradékot, és „azóta úgy bánik velem, mint egy kuttyával”¹⁷ – panaszkolja a hercegnő. Lieven herceg halála után (1839) még a házasság kérdése is felme-

¹² Stratford Canning (1786–1880), az „angol szultánként” is ismert brit nagykövet pályafutását 1810–1812 között konstantinápolyi nagykövetként kezdte, majd 1825–1858 között több alkalommal visszahelyezték ide, többek között a krími háború idejében. Kisebb kitéréssel 1814–1818 között Svájcban, 1820–1823 között pedig az Egyesült Államokban látta el a brit nagyköveti teendőket.

¹³ A levelezést tartalmazó kötet 1943-ban jelent meg Londonban, összeállítója lord Sudley, Lady Palmerston leszármazottja volt. Az eredetileg francia nyelven folytatott levelezés 1828-ban veszi kezdetét, és Lieven hercegnő 1857-ben bekövetkezett halálával ér véget. A levélváltás nem folyamatos, például öt év szünet miatt nem ismerjük meg az Európán végigvonuló 1848-as forradalmi hullámról alkotott véleményüket. Sőt a levelezést lezáró krími háborús évek alatt is igen szűkszavúak a levelek. A téma iránt érdeklődők számára nemcsak hasznos forrásként szolgál a kötet, hanem izgalmas, olykor megmosolyogtató olvasmány is, ahogyan a nagyvilági, Európa-szerte ismert Lieven hercegnő folytonos faggatással próbálja megtudni az angol politika álláspontját egy-egy ügy kapcsán, és Lady Palmerston sok esetben diszkrétan csak annyit válaszol, hogy semmi fontos nem történik mostanában.

¹⁴ Surányi Miklós: *Egyedül vagyunk. Széchenyi István életregénye*. 2. köt. Budapest, 1982. 233–234.

¹⁵ *Whig* politikus, 1830–1834 között miniszterelnök.

¹⁶ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. Richmond, 1831. december 19. In: Lord Sudley (ed.): *The Lieven–Palmerston Correspondence 1828–1856*. (a továbbiakban: *Lieven–Palmerston Correspondence*) London, 1943. 30.

¹⁷ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. Párizs, 1838. március 23. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 147.

rült Guizot-val, de Madame de Lieven állítólag elképzelhetetlennek tartotta, hogy nevet változtasson.¹⁸

Ezzel az Európa nagyjait igen közelről ismerő nagyvilági hölgygel a London legelőkelőbb köreibbe járó gróf Széchenyi István többször is találkozott. Az akkor huszárcapitányi rangban lévő gróf többször ebédvendége volt Lievenének: „Whisteztem Cumb[erland]-del, Lieven, és Cowley feleségével!”¹⁹ A hölgy riposztkésztségét bizonyítja a következő rövid párbeszéd is. „Lieven grófnál Chateaubriand²⁰-nal ebédelttem, aki Angliában olyan hőbortosan és ügyetlenül viselkedett [...]. Esete Lieven grófnéval nagyszerű. Ő: „Quel pays détestable que l'Angleterre, et les femmes – sans gaité, sans graces etc. etc.” [Mily gyűlöletes ország ez az Anglia! És a nők: vidámság, kellem híján valók, etc. etc.] Lieven grófné: Mais M^r l'Ambassadeur, je crois vous les jugez sans les connaître – parce qu'il y a des femmes de beaucoup d'esprit etc. etc. [De nagykövet uram, azt hiszem úgy ítélkezik róluk, hogy nem is ismeri őket, mert vannak igen szellemes hölgyek, stb. stb.] Ő: Ah Madame, je n'aime pas les femmes d'esprit. [Ah, madame, én nem kedvelem a szellemes hölgyeket.] Lieven grófné: Alors je vous quitte, Mr Ambassadeur! etc. [Akkor én itthagynom, nagykövet úr.]”²¹ Chateaubriand, sok más férfival ellentétben, nem rajongott a hölgyért, memoárjában is éles és gúnyos szavakkal illeti: „Merészsége és előnyös helyzete miatt rendkívül divatosá vált. Olyan embernek gondolták, akiben van spiritusz – a férjével ellentétben, ami azonban tévhitnek bizonyult: Lieven gróf felette állt feleségének. Az éles hangú és kellemetlen Madame de Lieven egyszerű nő, száraz és fárasztó, ki csak egyféleképp képes társalogni, továbbá semmit nem tud, ám nem tudását kiválóan rejtli a szavak bősége mögé.”²² Lieven hercegnő londoni élete kirajzolódik a Metternichnek 1820–1826 között írott magánleveleiből. Levelezéseit a diplomácia nyelvén, franciául bonyolította, négy nyelven társalgott, és mint a következő részletből kiderül, az angol sem okozott számára problémát: „Tegnap Lady Cowpernél vacsoráztam. A társaság végig angolul beszélt, és én tudtam fitogtatni a hibátlan angol tudásomat.”²³ Metternichnek mindenről és mindenkiről beszámol. A londoni osztrák nagykövetet, Esterházy Pál herceget²⁴ például okosnak, de gyerekesnek titulálja, majd hozzáteszi, „nem szeretem a harmincnégy éves kisfiúkat”.²⁵ Hasonló véleménynyilvánítás olvasható egy másik nagykövetről is. Lady Palmerston és Lieven hercegnő egyaránt alkalmatlannak tartotta posztjára az 1840-ben Londonba kinevezett orosz nagykövetet, Brunow bárót: „Nem elég nagy ember a maga pozíciójához, a külső adottságai sem megfelelőek” – vélekedtek a hölgyek.²⁶

¹⁸ Strachey, Lytton: *Miniatűr arcképek és más esszék*. Bukarest, 1986. 143.

¹⁹ Gróf Széchenyi István *Összes Munkái* 13. köt. *Gróf Széchenyi István Naplói* 4. köt. (1830–1836). Szerkesztette és bevezetéssel ellátta: Vízota Gyula. Budapest, 1934. 454. A fordítást Oltványi Ambrustól idézzük. Oltványi Ambrus (szerk.): *Széchenyi István Napló*. Budapest, 1978. 761.

²⁰ Londoni francia nagykövet 1822–1828 között.

²¹ Gróf Széchenyi István *Összes Munkái* 11. köt. *Gróf Széchenyi István Naplói* 2. köt. (1820–1825). Szerkesztette és bevezetéssel ellátta: Vízota Gyula. Budapest, 1926. 300–301. A fordítást Oltványi Ambrustól idézzük. *Széchenyi István Napló*, 270.

²² Levaillant, Maurice (ed.): *Chateaubriand: Mémoires d'outre-tombe*. 3. köt. Paris, 1982. 103.

²³ Lieven hercegnő Metternichnek. Brighton, 1823. április 7. In: Quennell, Peter (ed.): *The Private Letters of Princess Lieven to Prince Metternich 1820–1826*. New York, 1938. 253–254.

²⁴ Londoni osztrák nagykövet 1815–1842 között.

²⁵ Lieven hercegnő Metternichnek. London, 1820. február 16. In: *The Private Letters of Princess Lieven to Prince Metternich*, 14.

²⁶ Lieven hercegnő Lady Palmerstonnak. Párizs, 1840. április 5. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 185.

A hercegnő igazi társasági ember volt, aki Széchenyi megítélése szerint szívesen beszélgetett Walter Scottról, Lord Byronról „anélkül, hogy nagyobb esze és tudása volna [...] azzal a biztonsággal és mérhetetlen előnnyel viselkedett és beszélt, melyet az életben való szerencsés elhelyezkedés szokott adni”.²⁷ Annak ellenére, hogy még az irodalomban is jártasnak mutatta magát, utált olvasni, ellenben zeneszerető ember volt, az estélyeken nemegyszer zongorázott.²⁸ A politikai ármánykodásairól és szerelmi ügyeiről elhíresült asszony a brit főváros szalonjainak közkedvelt vendége volt. Folyamatos vacsorameghívások lord Castlereagh-tól, szokásos esti összejövetelek a Lamb családnál és kihagyhatatlan esti whist partik: „Holnap Salisburyékkal ebédelek – vasárnap lord Greyjel, [...] szerdán pedig búcsúfogadásra megyünk a királyhoz.”²⁹

Az 1834-es cári visszahívás után a Lieven házaspár visszaköltözött Szentpétervárra. A háttér a Canning miatti már említett vita volt. 1828-tól a Miklós cár által is kedvelt Heytesbury lord³⁰ volt a pétervári nagykövet, akinek személyéhez továbbra is ragaszkodtak Pétervárott. Ezért, amikor a Grey-kormány került hatalomra (1830), az orosz külügyminiszter, Nesselrode levelet intézett Lieven hercegnőhöz, ismerte a hercegnő londoni összeköttetéseit és a férfiakra tett nem elhanyagolható befolyását. Tudván, hogy a hölgy baráti viszonyban van a miniszterelnökkel és Palmerstonnal, arra kérte: bírja rá mindkettőjüket, hogy Heytesbury maradjon továbbra is a nagykövet.³¹ A közkedvelt nagykövet azonban 1832-ben betegsége miatt lemondott. Palmerston ezután Canninget nevezte ki a posztra anélkül, hogy a fogadó országtól *agrément*-t kértek volna.³² Canning személye elfogadhatatlan volt a cári udvarban, és Lieven hercegnő hiába próbálta meg Palmerstont lebeszélni a kinevezéséről. Miután a cár is kijelentette, hogy Stratford Canning soha nem lehet nagykövet az ő országában, azt várták Palmerstontól, hogy megváltoztatja álláspontját, de hajthatatlan volt. A cár ekkor szánta rá magát a végleges döntésre, 1834 májusában visszahívta Lievenéket Londonból.³³ Lieven hercegnő viszont korántsem kívánt visszavonulni a politikából, és Palmerstont hibáztatta, amiért el kellett hagyniuk Londont. A lehetetlent nem ismerő, cinikus modoráról ismert Palmerston mit sem törődött azzal, hogy az addig sem békés angol–orosz viszonyt tovább rontotta. A politikai életből visszavonult Lieven herceg Sándor cárevics mentora lett, bejárta vele Európát, feleségét egyedül hagyva az orosz fővárosban. Csakhogy olyan ember, aki húsz éven át az európai események forgatagában élt, nem találta kielégítőnek az orosz udvari légkört. Még akkor sem, ha megtisztelő feladattal bízták meg: ő lett az udvari bálók rendezője és a cári gyerekek nevelője is.³⁴ Még egy évet sem maradt otthon, levelei már 1835 nyaratól a német fürdővárosból, Baden-Badenből érkeznek Angliába. 1835 szeptemberétől 1853-ig Párizsban, majd a krími háború kitörése után Brüsszelben élt 1857-ben bekövetkezett haláláig. 1837-ben egy rövid látogatás erejéig visszatért Londonba, Viktória királynő koronázása után nem sokkal – minden bizonnyal nem volt véletlen, hogy utazását ekkorra időzítette. Tudjuk ugyanis, hogy első dolgai között

²⁷ Gróf Széchenyi István *Összes Munkái* 11. köt. 300–301. A fordítást Oltványi Ambrustól idézzük. *Széchenyi István Napló*, 270.

²⁸ Strachey: *Miniatűr arcképek és más esszék*, 133.

²⁹ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. London, 1834. június 27. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 50–51.

³⁰ 1824–1828 között Portugáliában, 1828–1832 között Oroszországban brit nagykövet.

³¹ Hyde: *Princess Lieven*, 199.

³² Rubin Péter: *A diplomaták hétköznapijai*. Budapest, 1974. 135.

³³ Hyde: *Princess Lieven*, 209–210.

³⁴ *Lieven–Palmerston Correspondence*, 52.

szerepelt audienciát kérni Anglia királynőjétől. A Buckingham Palotába történő meghívását azonban az utolsó pillanatban lemondták.³⁵ Az Európa diplomatikus Szibillájának tartott Lieventől Leopold belga király is óvta az angol trónra került unokahúgát. Veszedelmes aszszonynak titulálta, aki tolakodó, és folyton hivatalos államügyekről kíván fecsegni.³⁶

Vele szemben viszont Lady Palmerston Viktória királynő szívesen látott vendége volt. „Bájos, finom, szórakoztató és kedves”³⁷ – ezekkel a szavakkal mutatta be őt Lieven hercegnő Metternichnek. Emily Lambként született befolyásos *whig* arisztokrata családban. Két bátyja is aktív politikai szereplő volt: a *whig* vezérként emlegetett Melbourne 1835-től miniszterelnök, az ifjú királynő legfőbb bizalmasa volt, Beuvalé (Frederick Lamb) pedig bécsi nagykövet. A legtekintélyesebb politikusfeleségnek számított, a Piccadillyn tartott szombat esti partijairól a kor legnagyobb sajtóorgánumának számító *The Times* is beszámolt. Egy ízben Teleki László gróf ezt írja Kossuthnak: „Palmerstonné a salonokban harcol a magyarok mellett, s már több ízben kimondta: que les Hongrois sont dans leur bon droit”.³⁸ Sőt, mikor 1859-ben Palmerstont második alkalommal is megválasztották miniszterelnöknek, elért sikere hátterében a felesége által rendezett összejöveteleket is látták. Ez talán túlzásnak tűnhet, az iránt viszont nem lehet kétségünk, hogy a Lady Palmerston által sikeresen szervezett szalonélet fontos tényezőnek számított a korántsem homogén *whig* csoportosulás Liberális Párttá válásában. Maga is azt vallotta, hogy „az estélyeim nagyon népszerűek, főleg az a sikerük, hogy minden politikai csoport tagjai megjelennek rajtuk, Aberdeen, Stanley, etc”.³⁹ Palmerstonnal ifjú koruk óta barátok voltak, noha csak ötvenes éveikben, 1839-ben házasodtak össze. Az egész életüket átszövő barátságra, titkos szerelmi viszonyra hivatkozva az angol hölgyre úgy kell tekintenünk, mint Palmerston egyik legfőbb bizalmi emberére. A palmerstoni biográfiákból tudjuk, hogy a Cowper gróffal kötött házasságából született öt gyermekéből kettőnek maga Palmerston volt az apja, bár ezt hivatalosan sohasem erősítették meg.⁴⁰

Lady Emily Melbourne és Palmerston révén a *whig*ekkel rokonszenvezett, míg Lieven hercegnő egyik pártnak sem volt elkötelezett híve, mindig az éppen hatalmon lévőhöz húzott. Jó viszonyt ápolt az 1828-ban kormányzó *tory* miniszterelnökkel, Wellingtonnal, de egyformán kereste az 1830-ban hatalomra került *whig* kormány tagjainak, főként a kormányfő Greynek és a külügyminiszter Palmerstonnak a barátságát is. Grey gróffal folyamatos levelezést folytatott, akiről megtudjuk egy Metternichnek szóló beszámolóból, hogy bár ambiciózus, tehetséges politikus, de soha nem lesz belőle miniszterelnök, mellesleg nagyon sok édességet eszik.⁴¹

Mivel Lady Palmerston politikus családból származott, mindig is tudott a politikai elit belső bugyraiban tárgyaltakról. Mégis Lieven hercegnő vakmerőségével szemben őt végig

³⁵ Lady Cowper Lieven hercegnőnek. Kemp Town, 1837. október 2. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 138.

³⁶ Strachey, Lytton: *Viktória királynő*. H. n., é. n. 92.

³⁷ Lieven hercegnő Metternichnek. Brighton, 1823. április 7. In: *The Private Letters of Princess Lieven to Prince Metternich*, 253.

³⁸ „A magyaroknak teljesen igaza van.” Idézi: Csorba László (szerk.): *Teleki László*. Budapest, 1998. 134.

³⁹ Lady Palmerston Lieven hercegnőnek. London, 1840. február. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 183.

⁴⁰ Chambers, James: *Palmerston. The People's Darling*. London, 2005. 68.; Ridley: *Lord Palmerston*, 43.

⁴¹ Lieven hercegnő Metternichnek. Brighton, 1823. augusztus 29. In: *The Private Letters of Princess Lieven to Prince Metternich*, 284.

az óvatosság hangja jellemzi. Ő csupa társasági eseményről, vidéki hogylétéről mesél, legtöbbször kerüli a politikai ügyeket. Szívesen beszél Viktória megkoronázásáról, magáról az ifjú királynőről: „A királynő fogadtatása pompás volt – hűség, imádat, taps, az összes utcát zászlók díszítették – alig volt valahol katona. Ez egyike azoknak a dolgoknak, ami csak Angliában látható. Franciaországban, Ausztriában és Oroszországban háromsornyi katonára lett volna szükség, hogy visszatartsa a tömeget – nálunk néhány új közrendőr és egy katonai ezred elegendő volt.”⁴²

Lieven hercegnő hosszú londoni tartózkodása, kapcsolatai és több angol politikussal folytatott levelezése által nemcsak felszínes benyomásokat szerzett, hanem belelátott a korabeli brit politika részleteibe is. Befolyásával csak személyes jelenléte idején, 1834-ig, nagykövetfeleséggént számolhatunk. Férjének visszahívása után már csak az újságokból és a levelekből értesült az eseményekről. Közvetlen hatást kinevezésekben és valamelyest a *Reform Bill* vitájában ért el. Nyomást tudott gyakorolni lord Greyre Palmerston külügyminiszterre választásában, és szerepe volt Frederick Lamb bécsi nagyköveti kinevezésében is: „Adja át fivérének, Fredericknek, hogy Bécset is megemlítettem – s azt is, hogy örülség volna az öregembert küldeni.”⁴³ Néhány levéllel később rá is kérdez Lady Cowpertől, hogy „miért ilyen határozatlan P.[almerston] ebben az ügyben”.⁴⁴ Végül 1831-ben a kinevezés megtörtént. Az viszont nem állítható, hogy ezek a politikusok posztjukat csakis az ő közbenjárásának köszönhették volna. Palmerston 1809-től hadügyminiszter volt, mindig is a legtehetségesebb politikusok közt emlegették, így kinevezése a hölgy „segítsége” nélkül is várható volt.

Az angol választójogi vita idején Angliában különös belpolitikai helyzet állt elő, ami Lieven hercegnő figyelmét azonnal felkeltette. A választásokból 1830-ban győztesként kikerült *whigek* már majdnem fél évszázada nem voltak kormányon, és mostani győzelmük után szembe kellett nézniük az 1820-as évek óta érlelődött választójogi reformtervezettel. Igaz, hogy a census megoldásának levezénylése a *whigek*re hárult, de már az előző, Wellington vezette *tory*-kormánynak is csatákat kellett vívni ez ügyben. A hercegnő igen erőszakosan próbált beleszólni a reform minden apró részletébe, a hírvivő szerepét öltötte magára. Először a *tory*-párt küzdelméről számol be: „Az udvarból szereztem tudomást arról a hírről, hogy a herceg [Wellington] parlamenti reformot akar javasolni, és ebben számít Canning híveinek⁴⁵ támogatására.”⁴⁶ Majd IV. Vilmos udvarában vacsorázik, és megtudja a konzervatív párt kancellárjától, hogy a hatalmon lévő pártjuk pozíciója megrendült.⁴⁷ A *toryk* attól tartottak, hogy a kiszélesedő választójoggal megbomlik a régi államigazgatási rendszer, a földbirtokos osztály lassan kiszorul a kormányzásból.⁴⁸ A félelem nem csak a konzervatív oldalt érintette, a *whigek* sem igazán támogatták a középosztályt, de a vezetőik sorában ült néhány, a reformok szükségességét hangoztató „élharcos”, mint

⁴² Lady Cowper Lieven hercegnőnek. Brighton, 1837. november 13. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 139.

⁴³ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. London, 1831. január 8. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 23.

⁴⁴ Uo. *Lieven–Palmerston Correspondence*, 23.

⁴⁵ George Canning (1770–1827) liberális politikus, előbb külügyminiszter (1807–1809; 1822–1827), majd 1827-ben néhány hónapig miniszterelnök. Az ő hívei alkották a *whigek* mérsékelt irányzatát.

⁴⁶ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. Brighton, 1830. október 4. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 19.

⁴⁷ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. Brighton, 1830. szeptember 27. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 18.

⁴⁸ Churchill, S. W.: *Az angol ajkú népek története*. Budapest, 2004. 768.

például John Russell. Amikor a második forradalmi hullám elérte Európát, a brit kormánynak lépnie kellett a választójog ügyében. Wellington herceg abban bízott, hogy némi változtatás elég lesz a kedélyek lecsillapításához: „Úgy tűnik, a kancellár még mindig azt gondolja, hogy az ügy jól halad előre. [...] Elmondta, hogy teljesen tanácstalan, és hogy tudott a lord P.[almerston] és W.[ellington] herceg közti, a parlamenti reformok alapelveit érintő beszélgetésről, és hogy ezek kapcsán a herceg hajthatatlan volt.”⁴⁹ Palmerston soha nem értett egyet a reformtervezettel, az 1832-es *Reform Bill*-t véglegesnek tekintette. De Lieven hercegnő 1830 szeptemberének végén még arról próbálta meggyőzni Lady Cowpert, hogy „győzze meg Palmerstont Wellington támogatásáról, használja fel minden befolyását, hogy megakadályozza, hogy a büszkeség tönkretegy az egész ügyet. Azt hiszem, az ügy sikeres lehet, hiszen a hercegnek új támogatókra van szüksége.”⁵⁰ Palmerston elképzelhetetlennek tartotta a választójog kiterjesztését, szakított a Wellington vezette *tory*kkal, és áttért a liberális párthoz, ahol azonnal megkapta a külügyminiszteri posztot. „Lord Grey az egekig magasztalta Palmerstont a minap; kiváló miniszter”⁵¹ – számol be Lieven hercegnő. Ugyanis alighogy hatalomra került a Grey vezette *whig*-kormány, Lieven hercegnő térfelet váltott. Őt aligha a tervezet sikere érdekelte, és orosz kilétéből fakadóan feltehetően nem is az, amit írt: „nekünk, európaiaknak egy erős angol kormányra van szükségünk.”⁵² Célja továbbra is az volt, hogy a legfontosabb körökben mozoghasson. „Lord Greyjel naponta találkozom, próbálok bátorságot adni neki, muszáj, hogy erősnek érezze magát.”⁵³

A két hölgy levelezésében a külpolitika nagyobb hangsúlyt kap, mint a brit belpolitikai kérdések. Emiatt számolnunk kell azzal, hogy mindkét részről szándékos elhallgatások, sokszor csak felületes válaszadások történtek, hiszen a külpolitikai incidensek döntő többségében Anglia legfőbb ellenségének Oroszország számított. Mivel Lady Palmerston került a politikai ügyek megtárgyalását, főként olyan leveleket tudunk idézni, amelyek Lieven hercegnő rátermettségét és befolyását igazolják. Igaz viszont, hogy a külügyi vitáknál már nem lehet arra következtetni, hogy kire és milyen mértékű hatást tudott gyakorolni, noha jólinformáltsága minden esetben kitűnik.

Külpolitikai szempontból levelezésük azt az időszakot öleli fel, amikor a sorozatos nagyhatalmi ellenségeskedések miatt a Bécsben felépített hatalmi rend fokozatosan érvényét veszítette, majd a krími háborúval végleg összeomlott. Alig „tettek rendet” a nagyhatalmak vezetői a kilenc hónapig tartó tárgyalások során Európában, sorra követték egymást a nemzetközi konfliktusok. Kibört a függetlenségi háború a Török Porta fennhatósága alatt álló Görögországban, megkövetelve a nagyhatalmi beavatkozást. Az új, független görög állam elismerését lezáró londoni szerződés még meg sem született, amikor forradalom robbant ki Franciaországban és Belgiumban. Az sem mellékes, hogy a brit nagyhatalmi érdekek érvényesítéséért oroszlátként harcoló Palmerston ebben az időszakban (1830) lett a brit külügyek vezetője, és maradt is 1865-ig. Első külügyi sikere a belga ügy rendezése volt.

⁴⁹ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. Brighton, 1830. október 10. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 19–20.

⁵⁰ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. Brighton, 1830. szeptember 27. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 18.

⁵¹ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. Richmond, 1831. október 27. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 27.

⁵² Lieven hercegnő Lady Cowpernek. Brighton, 1830. szeptember 27. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 18.

⁵³ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. London, 1830. december 25. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 21.

A belgák által sikeresen végigvitt felkelés a londoni konferenciával zárult.⁵⁴ Lieven hercegnő szinte végig Londonban tartózkodott a konferencia alatt, 1831 januárjában heti két levelet is küldött Lady Palmerstonnak: „Egyértelmű számomra, hogy Van de Weyer egy szélhámós, s hogy az Orániai család⁵⁵ iránt táplált személyes gyűlölete oly mértékű, hogy előbb dobna magát a franciák karmaiba, mintsem belássa, mi az egyetlen módja, hogy a hatalmak érdekeinek megfelelően megtartsák Belgium gazdaságát és függetlenségét. Talleyrand egy másik szélhámós, akit minden tagadása ellenére csak az érdekel, hogy Belgiumot viszszaszerezze Franciaországnak, és hogy békét köthessen honfitársaival oly módon, hogy jóváteszi a bűnt, melyet az országát felosztó egyezmény aláírásával követett el.”⁵⁶ De bizakodó vagyok, hogy lord Palmerston átlát ezeken a csalárdságokon, és hogy hamarosan olyan megoldáshoz jutunk, mely mind Anglia, mind a többiek számára megfelelő.”⁵⁷ Lieven hercegnő, aki IV. György (1820–1830) korában bejáratos volt az udvarba, azt is megtudta, hogy a király nem akar audienciát adni Talleyrand-nak, „nehogy meg kelljen hívni vacsorára. Majd ha jövő héten őfelsége Londonba megy, akkor fogja meghallgatni őt.”⁵⁸ A tárgyalások gördülékenyen haladtak, legalábbis a független Belgium elismerését illetően. De Luxemburg helyzete és az új belga uralkodó személye még mindig megoldatlan probléma volt. A Franciaországot képviselő Talleyrand abszurd kijelentései, követelései ezeknél a vitás kérdéseknél kerültek elő. Luxemburg hivatalosan soha nem volt a Holland Királyság része, viszont a holland király Luxemburg nagyhercege volt, és az ország névlegesen a Német Konföderációhoz tartozott. 1830-ban belga csapatok megszállták Luxemburgot, a formálódó új állam részének tekintették.⁵⁹ Talleyrand és I. Vilmos holland király (1813–1840) azonban magának követelte a területet. Palmerston 1831. január 7-én meg is írja Granville-nek, franciaországi nagykövetének: Talleyrand azt az ajánlatot tette, hogy Philippeville-t és

⁵⁴ A bécsi tárgyalások Franciaország európai terjeszkedését kívánták megfékezni azzal, hogy a belga területeket a Holland Királysághoz csatolták. Az 1830-ban kirobbant belga felkelés vezetőit Lajos Fülöp azonnal támogatásáról biztosította, felvillantva annak lehetőségét, hogy Belgiumot francia protektorátusi területté tegyék. A többi nagyhatalom erről hallani sem akart. A legitim rendhez leginkább ragaszkodó Oroszország a belga forradalom megtörését kívánta. Azonban a sikeres belga támadások után létrejött belga nemzetgyűlés 1830-ban kikiáltotta Belgium függetlenségét. Palmerston kezdettől fogva azért harcolt, hogy a nagyhatalmak elismerjék a formálódó új állam függetlenségét. A londoni konferencia 1830. november 4-én vette kezdetét, de az eddig megszokott rendtől eltérően most nem külügyminiszterek és kormányfők érkeztek egymással. Egyedül a konferencia elnöke, az Angliát képviselő Palmerston volt külügyminiszter, a többi országot londoni nagykövete reprezentálta. Talleyrand, a francia nagykövet, Lieven herceg, az orosz, Eszterházy herceg, az osztrák, Bülow báró, a porosz és Verstolk báró, a holland nagykövet foglalt helyet a tárgyalasztalnál. Végül a holland nagykövet tiltakozása ellenére Belgium is küldhetett megfigyelőt Van de Weyer személyében.

⁵⁵ Holland uralkodócsalád.

⁵⁶ Ez a kijelentés minden bizonnyal a bécsi rendezés során meghozott, Franciaország 1792-es határait visszaállító rendelkezésre vonatkozik.

⁵⁷ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. London, 1831. január 5. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 21.

⁵⁸ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. Brighton, [1830.] szeptember 27. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 18.

⁵⁹ Ridley: *Lord Palmerston*, 128.

Marienburgot csatolják Franciaországhoz.⁶⁰ A francia követelésből végül semmi nem lett, Luxemburg nyugati része Belgiumhoz, a többi terület pedig Hollandiához került.

Hasonló vitákat váltott ki az új belga uralkodó személye is. A jelöltek között szerepelt Lajos Fülöp második fia, Nemours hercege, I. Vilmos holland király fia, Oránia hercege,⁶¹ aki mellesleg I. Sándor cár legfiatalabb húgának volt a férje, és a szász-coburgi házról származó Leopold. Lieven hercegnő leveleiből tudjuk, hogy még Ottó,⁶² Bajorország királyának, I. Lajosnak a fia is szóba került. Palmerston Ponsonbyt azzal bízta meg, érje el a belgáknál, hogy a holland király legidősebb fiát, Oránia herceget válasszák meg királynak. A belgák számára ez elfogadhatatlan volt, hiszen így csak névleges függetlenségről lehetett volna beszélni. Végül a belgák nagyhatalmi jóváhagyás nélkül önálló lépésre szánták el magukat, 1831. február 3-án a belga kongresszus királlyá választotta Nemours herceget. Ez a variáció viszont a többi nagyhatalom érdekét sértette a túlzott francia befolyás miatt. Palmerston jól tudta, hogy olyan uralkodóra van szükség, aki hivatalosan nem áll összekötötetésben egyik nagyhatalom királyi családjával sem.⁶³ Ő Leopold mellett érvelt, akinek a megválasztása hosszas huzavonával járt. A viták jól követhetők Lieven hercegnő leveleiben. A küldöttek majdnem naponta vitáztak ezen, hol az egyik, hol a másik jelölt mellett érvelve. 1831. január 8-án például így kezdi levelét a hölgy: „A legmélyebb krízis pillanataiban vagyunk. [...] A belgák (vagyis inkább a franciák) egy orleans-i hercegnőt feleségül vevő fiatal bajorországi nemest szeretnének uralkodójuknak tudni, s mellé Félix Merode-t megtenni régensnek – csinos kombináció.”⁶⁴ Ha szóba is került Ottó neve, nemzetközi szinten nem tulajdonítottak neki nagyobb jelentőséget, amint ez Palmerston beszámolójából kiderül.⁶⁵ Hogy milyen jól informált volt a nagykövetség, az kiolvasható az 1831. január 10-én közölt híreiből: „A bajorországi Ottót visszautasította a kongresszus, Oránia hercege nek pártolói pedig előtérbe kerültek. Hát nem csodálatos hírek? Palmerston imádnivaló. A külpolitikát a szó legszorosabb értelmében irányítja.”⁶⁶ A hercegnő véleménye szerint „Leopoldot nem fogják megválasztani, ez már világos, mint a nap. Ő csak csali volt, amivel Angliát etették, míg a háttérben egy másik terven dolgoztak.”⁶⁷ Ezeknek az állításoknak azonban nem feltétlenül adhatunk hitelt, hiszen Lieven hercegnő a folytonos ebédek alatt éppúgy biztosította támogatásáról Leopoldot, mint Oránia herceget. 1831. január végén ugyanis Leopold meghívására Claremont-ba utazott.⁶⁸ A bécsi rendezés után a nagyhatalmak sorában újra helyet kapó Franciaország erősnek, akaratát érvényesíteni tudónak akart látszani; és bár

⁶⁰ Palmerston Granvillenek. 1831. január 7. In: Bulwer, Henry Lytton: *The Life of Henry John Temple Viscount Palmerston with Selections from his Diaries and Correspondence*. vol. 2. 2005. (Az 1871-ben kiadott kötet reprint kiadása.) 33.

⁶¹ II. Vilmos néven lett holland király 1840-ben.

⁶² Őt végül az 1832 májusában tartott londoni konferencián a független Görögország királyának szemelték ki a nagyhatalmak.

⁶³ Ridley: *Lord Palmerston*, 131.

⁶⁴ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. London, 1831. január 8. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 23.

⁶⁵ Palmerston Granvillenek. 1831. január 27. In: *The Life of Henry John Temple Viscount Palmerston with Selections from his Diaries and Correspondence*, 36–37.

⁶⁶ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. London, 1831. január 10. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 24.

⁶⁷ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. London, 1831. január 8. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 23.

⁶⁸ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. Claremont, 1831. január 29. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 25.

1831. február 3-án a belga kongresszus Lajos Fülöp fiát, Nemours herceget választotta királlyá, ki kellett várniuk a többi nagyhatalom reakcióját. Palmerston úgy nyilatkozott, hogy ha Franciaország beleegyezését adja, akkor elkerülhetetlen lesz a háború. A Franciaországot képviselő Talleyrand tudva, hogy nem kockáztathatnak meg egy újabb háborút, Palmerston pártjára állt. Ha nem is felhőtlenül, de angol–francia egyetértés született a belga kérdésben. Mindkét nyugati hatalom elhatárolódott attól, hogy háború robbanjon ki, és az oroszok is megjelenjenek a Rajnánál. „Talleyrand feladta harcát, és most már mindannyiunkkal egy csónakban evez; mindenki együttesen lép fel, határozottan és méltósággal.”⁶⁹ Az orosz cári családdal közeli rokonságban álló Orániai herceg megválasztását Lieven hercegnő szinte biztosnak vélte: „nem lesz háború, és (ezt titkon mondom el) Oránia hercege lesz az uralkodó. [...] Franciaország Anglia és Oroszország hálójába került”.⁷⁰ A túlzó szavak teljes orosz sikerről beszélnek, amelynek hátterében az angolokkal való egyetértés állt. Még ha a belga ügy nagyhatalmi rendezés keretein belül oldódott is meg, a karmesteri pálcá végig az angolok kezében volt. Palmerston, hogy elkerülje az újabb vitát, úgy nyilatkozott, hogy ha Oránia hercege lesz a belga uralkodó, akkor Luxemburgot Belgiumhoz fogják csatolni. Ez pedig végképp elfogadhatatlan volt Franciaország és Hollandia számára. Így egyedül Leopold maradt elfogadhatónak, akinek személye nem ütközött nagyhatalmi érdekekbe, nem kellett attól tartani, hogy csak névleges belga függetlenség fog megvalósulni.

A belga ügy gyakorlatilag orosz közreműködés nélkül oldódott meg. Igaz, a keleti hatalom számára a belga ügynél nagyobb fejtörést okozott az 1830 novemberében kirobbant lengyel felkelés, noha Lieven hercegnő szerint „a lengyel forradalom egy enyhe ügy”, majd hozzáteszi, hogy „tartalékaink erősek, az uralkodó határozott”.⁷¹ Az angol nép mindig is szimpatizált a forradalmárokkal, Párizs mellett London volt a lengyel emigránsok székelye, és bár a brit politikai vezetők tisztában voltak a cári rendszer önkényuralmával, tényleges katonai támogatást sohasem nyújtottak a lengyeleknek, csupán annyit tettek, hogy fogadták küldötteiket. Lengyel oldalról viszont Czartoryskiék⁷² csoportja a nyugati hatalmak diplomáciai beavatkozását remélte.⁷³ Lieven hercegnő bármennyire is ragaszkodott (még visszahívásuk után is) a nyugat-európai tartózkodáshoz, ízig-vérig az orosz érdekeket szolgálta és képviselte. Elítélte a lengyel forradalmat, és támadó leveleket intézett Greyhez és Palmerstonhoz, amiért lengyel menekülteket fogadtak Angliában. Erélyesen fellépett az orosz érdekek mellett, és felháborodottan így vélekedett: „S lengyel felkelők küldöttsége segítségért érkezett Angliába. Kétlem, hogy megkapná a segítséget, ám nekem az az álláspontom, hogy nem is szabadott volna fogadni őket, ugyanúgy, mint ahogy Szentpétervárott se fogadnánk O’Connell küldötteit egy írországi lázadást követően. Ha Nesselrode ily módon cselekedne, az ellen biztosan felemelné a hangját az angol kormány, és igaza is lenne ebben!”⁷⁴ A későbbiekben még több támadó hangú levelet olvashatunk a hercegnőtől: „Ezt elmondtam lord Greynek is, és megírtam lord Palmerstonnak, ám szó- és írásbeli ékesszó-

⁶⁹ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. London, 1831. január 10. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 24.

⁷⁰ Uo. *Lieven–Palmerston Correspondence*, 24.

⁷¹ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. London, 1831. január 5. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 22.

⁷² A lengyel emigránsok vezetője.

⁷³ Hobsbawn, E. J.: *A forradalmak kora (1789–1848)*. Budapest, 1964. 132.

⁷⁴ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. London, 1832. január 2. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 31.

lásaim gyenge fegyverek.”⁷⁵ Felháborítónak tartotta azt is, hogy egy vacsora keretében fogadták Czartoriskyt, és nemes egyszerűséggel Oroszország ellenfeleinek nevezte az angol minisztereket.

A két hölgy között igazán kiforrott disputát a második egyiptomi válság (1839) és Palmerston ehhez kapcsolódó külügyi lépései váltottak ki. Ebben az időben Lieven hercegnő Párizsban élt, szalonja politikai fórumként működött. Emily Lamb pedig Palmerston felesége lett.

A 19. század elejétől a nagyhatalmi politikát lázban tartó Török Birodalom volt ismét a vita gócpontja. A században már korántsem jelentős hatalmú Porta területén történt felkelések folyton szükségessé tették a többi európai hatalom beavatkozását. Egyrészt azért, mert a szultán nem volt képes egyedül megbirkózni a szakadár lázadókkal, másrészt a nagyhatalmak, eleinte főként Anglia, Oroszország és Franciaország geopolitikai érdekei is a beavatkozást kívánták. 1839-ben Egyiptom ura, Mohamed Ali újra fellázadt a török szultán ellen.⁷⁶ A sikeresnek indult egyiptomi támadás hátterében a Thiers vezette Franciaország támogatása állt. A háború már a levegőben volt, mivel az egyiptomi seregek nezibi győzelme után Palmerston elrendelte Alexandria blokádját, majd a brit flotta Akkót és Bejrútot lőtte. A hercegnő szerint a háború Palmerstonon múlt. A kijelentésre Lady Palmerston erélyesen így válaszolt: „Lord Palmerston mindenkinél jobban kívánja a békét, s – mint-hogy mindenki úgy érez, ahogy – nem hiszem, hogy háborútól kellene tartanunk. Így hát ne mondja, hogy a háború vagy béke rajta múlik, hiszen az egész ügy leginkább Thiers viselkedésétől függ.”⁷⁷ Az angol hölgy a század világhatalmi pozíciójukat fitogtató angol embereire igencsak jellemző mentalitást követve így vélekedett: „Franciaország örült módjára viselkedett, de ez nem lehet számunkra mentség, hogy gyáván viselkedjünk, vagy cserbenhagyjuk szövetségeseinket.”⁷⁸ Lieven hercegnő szerint „a franciák úgy viselkednek, mint a gyerekek; de a franciák már csak ilyenek; s a jelen helyzetben ez is indokolja, hogy úgy kezeljék őket, mint a gyerekeket”.⁷⁹ Igaz, most Oroszország is Franciaország megfékezését kívánta, de nem alakult ki Anglia és közte kölcsönös bizalom. Még akkor sem, ha Angliában sokan orosz barátsággal vádolták Palmerstont. Lady Palmerston Thiers-t támadta, aki szerinte „megpróbál éket verni Oroszország és Anglia közé”.⁸⁰ Azt is megtudjuk, hogy Thiers híresztelése szerint „Palmerston legfontosabb célja az, hogy Oroszországot ellenőrzése alatt tartsa, megelőzve ezzel, hogy önálló lépéseket tegyen a szultán támogatására”.⁸¹ Lady Palmerston férje ártatlanságát akarta bizonygatni, Guizot-t hibáztatta, és azt állította, minden bizonnyal neki köszönhető a Palmerstont támadó sorok. Lieven hercegnő viszont tiltakozott ez ellen: „bizton állíthatom, hogy nem ismerek még egy olyan külföldit, aki nála

⁷⁵ Lieven hercegnő Lady Cowpernek. London, 1831. január 8. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 23.

⁷⁶ Az első egyiptomi válságot Mohamed Ali 1831-ban robbantotta ki. A vele szemben a törököknek nyújtott orosz beavatkozás teljes sikerrel járt. Az Orosz Birodalom kijutott a Fekete-tengerre.

⁷⁷ Lady Palmerston Lieven hercegnőnek. London, 1840. október 1. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 189.

⁷⁸ Uo. *Lieven–Palmerston Correspondence*, 189.

⁷⁹ Lieven hercegnő Lady Palmerstonnak. Párizs, 1840. október 8. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 191.

⁸⁰ Lady Palmerston Lieven hercegnőnek. Windsor, 1840. október 15. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 192.

⁸¹ Uo. *Lieven–Palmerston Correspondence*, 192.

jobban méltányolná, vagy legalább ennyire méltányolná az Ön férjének érdemeit”.⁸² (A hölgy ekkor már Guizot szeretője volt!) De hogy mennyire nem voltak megalapozatlanok a Palmerstont támadó szavak, az jól látszik az 1841-ben aláírt, tengerszorosokról szóló egyezményben. A második egyiptomi konfliktust lezáró londoni konferencián az angol külügyminiszternek kettős célja volt: Oroszország kiszorítása a Fekete-tengerről és Anglia hegemóniájának biztosítása a Mediterráneumban.

Palmerston győzelme azonban nem tántorította el Miklós cárt a Török Birodalom meggyengítésére tett további lépésektől. Tervei érdekében 1844 decemberében Londonba utazott. A levelezésben ez a cári látogatás a legjobb példa arra, hogy a két hölgy nem egyszer elbeszél egymás mellett, adott esetben Lady Palmerston feltehetőleg szándékosan nem válaszol Lieven hercegnő leveleire. Az egykori nagykövetség ugyanis azzal a kéréssel állt elő, hogy barátnője részletesen számoljon be neki a cár minden lépéséről. „A jelen pillanatban egyetlen esemény érdekel, az, hogy Miklós cár Londonban van, hiszen orosz cár harminc éve járt ott utoljára.”⁸³ Természetesen a hercegnő nem volt olyan tudatlan a látogatás részleteit tekintve, mint amilyennek mutatta magát, hiszen azt írja, hogy „Miklós cár nem feltétlenül a királynővel akar találkozni, hanem a miniszterelnök Peelt kívánja elsősorban felkeresni”.⁸⁴ A miértre a levelek azonban nem adnak választ. Lady Palmerston semmit nem közöl a cár londoni tartózkodásáról, ami bizonyosan azzal a kudarcba fulladt orosz tervvel magyarázható, amivel a cár előállt: a két nagyhatalom ossza fel egymás között a Török Birodalmat. Az angolok gondolkodás nélkül visszautasították az ajánlatot.

*

A kihagyhatatlan női intrikákkal átítatott levelek révén beleláthattunk a korabeli Európa politikai vérkeringésébe. Lieven hercegnő és Lady Palmerston kiváló példa arra, hogy a háttérben meghúzódó politikusszerűségek nem minden esetben csak díszei egy-egy fogadásnak, hanem nagyon tudatosan részt vettek a munkában is. Főként Lieven hercegnő volt az, aki bámulatosan tudta manipulálni környezetét. Minden bizonnyal ügyesebb hivatal nélküli diplomatája aligha lehetett Oroszországnak ezekben a kényes külpolitikai helyzetekben. Tehetségénél fogva a politikacsinálás zűrzavaraiban volt a helye, még ha 1831-ben, feltehetően nem komolyan, így nyilatkozott is: „Örök szomorúság számomra, hogy nem vagyok egy kertész feleségének helyében, biztosíthatom, drágám, hogy a politika csekély mértékben érdekel a vidéki élethez képest.”⁸⁵ Lady Palmerston, a *whig* nagyszony inkább estéyleivel bővölte el a politikai elitet, és férje karrierjét támogatta.

Meglehet, igaza van Victor Hugonak: „A férfi a 18. század problémája, a nő a 19. századé.”⁸⁶

⁸² Lieven hercegnő Lady Palmerstonnak. Párizs, 1840. november 16. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 197.

⁸³ Lieven hercegnő Lady Palmerstonnak. Párizs, 1844. június 1. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 265.

⁸⁴ Uo. *Lieven–Palmerston Correspondence*, 265.

⁸⁵ Lieven hercegnő Lady Palmerstonnak. Richmond, 1831. december 28. In: *Lieven–Palmerston Correspondence*, 30.

⁸⁶ Hugo, Victor: *On Women's Rights*. New York Times, 1875. április 18. <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?r=1&res=9407EED61439E43BBC4052DFB266838E669FDE> belépés: 2009. március 28.

JACQUES-GUY PETIT

A társadalmi szabályozó folyamatok és a történetírás¹

Manapság, midőn már egyértelműbben látszanak a globalizáció árnyoldalai, és tanúi voltunk az Enron összeomlásának, valamint a gazdaság szabályozásáért felelős intézményeket érintő korrupciós botrányoknak, egyre többen foglalkoznak a reguláció–dereguláció dialektikus kapcsolatban lévő párosával. Vannak, akik még reménykednek a kapitalizmus egyfajta etikai alapon történő önszabályozásában, és még mindig meglepődnek annak láttán, hogy a szabadverseny, illetve az a bizonyos „láthatatlan kéz” (melyet a neoliberais közgazdászok ismét előrángattak) nem képes a gazdasági – és még kevésbé a társadalmi – folyamatok szabályozására.² Ez az attitűd azt igazolja, hogy félreértették az elmúlt kétszáz év történeteit, és tudomást sem vesznek azon munkákról, amelyek – Polányi Károlyhoz hasonlatosan – a 20. század vonatkozásában rámutattak arra, hogy az úgynevezett önszabályozó piac zsákutca abban az esetben, ha a gazdaság elszakad a társadalmi valótól.³

Ebből következően – és azért is, hogy elkerüljék a rendszer összeomlását – egyre gyakrabban emlegetik az állam szabályozó szerepének növelését még azok is, akik két évtizede el akarták törölni az állami beavatkozásnak még az emlékét is. Az előbbiekkel ideológiai szempontból éppen ellentétes oldalon állók (így például az ATTAC főtitkára) szintén erősebb állami fellépést sürgetnek, immár nemcsak szanálási és ellenőrzési célból, hanem azért is, hogy így teremtsék meg az a stabil demokratikus tér, amely lehetővé tenné a „játékszabályok újragondolását”.⁴ Mindez azt is jelenti, hogy a szovjet blokk összeomlását követően a történelem végét hirdető ál-teoretikusok véleménye ellenére a történelem tovább folytatódik; és a folytatás már csak azért is konfliktusokkal terhes, mert az államhatalom ilyesfajta invokálása olyan mindenható állam létrejöttét segíti, amely – a globalizáció és a nemzetekfelettség fogalmának negatív konnotációjú összekeverése révén – igyekszik ki-

¹ A tanulmány francia eredetije megjelent: Petit, Jacques-Guy: *Les régulations sociales et l'histoire*. In: Fecteau, Jean-Marie – Harvey, Janice (dir.): *La régulation sociale entre l'acteur et l'institution. Pour une problématique historique de l'interaction*. Sainte-Foy, Presses Universitaires du Québec, 2005. 30–47. A szerkesztőség ezúton is köszöni a kiadó szíves hozzájárulását a tanulmány magyar nyelven történő publikálásához. A szerzővel készült interjúnkat az Aetas 2009/3. számában olvashatják. A szerkesztő jegyzete.

² Hoarau, Christian: *Pour une régulation éthique du capitalisme*. Le Monde, 11 mars 2003 (melléklet). IV.

³ Polanyi, Karl: *La grande transformation: aux origines politiques et économiques de notre temps*. Paris, 1983. (A mű első kiadása 1944-ben jelent meg.)

⁴ Tartakowski, Pierre: *Plus de régulation, notamment par l'État*. Le Monde, 27 août 2002. 14.

bújni a nemzetközi egyeztetés kötelezettsége alól.⁵ Amennyiben viszont a domináns szerepre törő államok kisajátítják a globalizációt, az azonnal ellenszabályozások, ellenhatalmak és új szereplők színrelépését is kiprovokálja. Erre szolgáltatott példát a Porto Allegreben megrendezett „ellencsúcs”.

Ezzel azt szándékoztuk jelezni, hogy mennyire időszerű az egyéni szereplőket és az intézményeket érintő társadalmi szabályozás problematikája. Az állam és a civil társadalom, illetve az emberek és az intézmények közti interakciók tanulmányozása annál is inkább helyénvaló, mert egyformán érinti az Atlanti-óceán mindkét oldalán élő kutatókat.

Csak hogy jelezzem, mennyire komplex kérdéskörrel van szó: a társadalmi szabályozó folyamatot vagy folyamatokat a lehető legkülönbözőbb alapállásokból lehet tanulmányozni.⁶ Most nem is kívánok a szabályozás gazdasági aspektusaival foglalkozni, hanem megelégszem a társadalmi és politikai oldalra vonatkozó kérdések felvetésével.⁷

Elsőként a szabályozás fogalmkörének kialakulását és jelentését kell tanulmányoznunk; ezt követően térhetünk rá arra, miként adaptálták ezeket – elsősorban francia – szociológusok a társadalmi regulációs mezőre. Végül pedig azt is megvizsgáljuk, miként élnek vele a történészek.

1. A szabályozás fogalmának története

Az angolszász szerzőknél ritkán találkozunk a szabályozás fogalmával; ha mégis előfordul, akkor elsősorban a közhatalmak rendeletalkotási politikájára vonatkoztatva használják.⁸ Ezzel szemben – az episztemológusok és a biológusok úttörő munkáit követően – immár három évtizede igen széles körben használják francia nyelvterületen, elsősorban a szociológiai jellegű írásokban.⁹

1.1. Etimológia és episztemológia

Mivel a dolgokat csak akkor érthetjük meg igazán, ha az eredetükkel is tisztában vagyunk, fussuk át a fogalom történetét. A klasszikus *regula* (szabály) terminusból kialakult kései latin *regulare* (irányítani, elrendezni) igéből származó *régulation* szó 1460 körül bukkan fel

⁵ Laïdi, Zaki: *L'Amérique se déploie, l'Europe se replie*. Le Monde, 6 août 2002. 1., 9. Ezt a megállapítást látszik alátámasztani az Egyesült Államok Irak ellen 2003 márciusában indított „preventív” háborúja.

⁶ Vö.: Fecteau, Jean-Marie: *La Liberté du pauvre. Sur la régulation du crime et de la pauvreté au XIXe siècle québécois*. Montréal, 2004. első fejezetében foglaltakkal. Lásd még: Petittclerc, Martin: *Interaction sociale et régulation sociale: quelques réflexions sur le nouveau paradigme pragmatique*. Montréal, 2003.

⁷ Erről lásd: Boyer, Robert – Saillard, Yves (dir.): *Théorie de la régulation: l'état des savoirs*. Paris, 1995. Ez az összefoglaló jellegű munka kritikával illeti a neoklasszikus elméleteket (kiváltképp a magát „tisztának” tekintő gazdaság historicitását), és ismét górcső alá veszi a piac szerepét, majd rámutat, hogy a piac milyen mélyen ágyazódik a szabályok és ellenőrzési technikák szövevényébe. A reguláció ilyesfajta vizsgálata intézményközpontú és történeti szempontok mentén valósul meg.

⁸ Lásd: Goodin, Robert E. – Klingemann, Hans-Dieter (dir.): *A New Handbook of Political Science*. Oxford, 1996. (A *regulation* terminust még csak nem is említi.) Guy Rocher kanadai szociológus megemlíti a társadalmi kontrollt, de a szabályozásról ő sem beszél. Roche, Guy: *Introduction à la sociologie générale*. La Salle, 1992³. Raymond Boudon és François Bourrigaud szociológiai lexikonjában sem szerepel ilyen szócikk, ám a tárgymutatóban legalább találhatunk a fogalommal kapcsolatos hivatkozásokat. Boudon, Raymond – Bourrigaud, François: *Dictionnaire critique de la sociologie*. Paris, 1994⁴.

⁹ Thoenig, Jean-Claude: *L'usage analytique du concept de régulation*. Les Cahiers de la recherche (ESSCA Angers), n. 7. (2000), 136.

a francia nyelvben, és ekkor még az *uralom* szinonimája.¹⁰ Ebből fakadóan a reguláció fogalma először az uralommal, az irányítással, a rendezéssel, vagyis a szabály-, illetve norma-szabással rokonítható. Az 1870-es években a Littré-féle szótárban a *reguláció*, illetve a *regulációs tevékenység* már a *regularitás* vagy a *regulátor*, vagyis az uniformizálás, illetve a mechanika és az elektronika területére vonatkozik.¹¹

Az *Encyclopaedia Universalis* 1972-es kiadásában Georges Canguilhem, akit Michel Foucault is mesterének tekintett, arra is rámutatott, hogy a tizennyolcadik század végén a *reguláció* helyett sokkal inkább a *regulátor* fogalmát használták. Ez a mechanika és az óragyártás területén olyan irányítórendszert jelent, „amely képes folyamatos mozgást biztosítani”.¹² E korban – Descartes *deus ex machina* koncepciójának továbbgondolásaként – az olyan gondolkodókat vagy tudósokat, mint az orvos-filozófus La Mettrie-t, Lavoisier-t vagy Cabanis-t egyöntetűen foglalkoztatták a fizikai és a morális, illetve a fizikai és a biológiai-emberi törvények közti összefüggések.¹³ Az „ember-gép” elsősorban egy, az egyes funkciók közti egyensúlyt biztosító regulátorok által ellenőrzött természeti lény. Ezzel egy időben, a klasszikus liberális gondolat kialakulásakor teszik meg az első gazdaságtudósok a szabadsversenyt a piac szabályozójává vagy egyensúlyi tényezőjévé. Később Claude Bernard építi be az egyensúly, a kompenzáció és a mérleg fogalmát a 19. század közepének új tudományába, a fiziológiába, amely végre az embert a maga egészében kívánja tanulmányozni. A század végén az élet folyamatait már egyre gyakrabban magyarázzák a reguláció, az öfenntartás vagy az enyhébb külső és belső változásokhoz történő alkalmazkodás, az adaptáció fogalmával. Ezzel lehetővé válik a reguláció *par excellence* biológiai tényként való kezelése.¹⁴

Canguilhem nagy hangsúlyt helyez a reguláció kibernetikai és matematikai modellek alapján történő magyarázatára. A kibernetikai rendszer azért lehet „olyan változók összessége, melyek állandóját mindvégig ellenőrzés alatt tartják”, mert a szabályostól való eltérés észlelése esetén a rendszer mindig figyelmeztető jelet küld, amelynek eredményeként a zavart keltő ok automatikusan megsemmisítésre kerül, vagyis „a rendszerben szabályosként megadott érték továbbra is állandó marad”. Innen származik az a gyakran idézett meghatározás, mely szerint a reguláció „egymástól különbözőségük vagy váltakozásuk miatt gyökeresen eltérő jellegű mozgások, cselekedetek vagy ezek következményeinek, illetve termékeinek valamilyen szabály vagy norma szerinti egymáshoz igazítása”.¹⁵

Ezzel már közel is kerültünk témánkhoz, vagyis a társadalmi szabályozáshoz és annak történetéhez. Amennyiben ugyanis az episztemológiai megközelítés – amellett, hogy igazságot szolgáltat az etimológiának és a tudománytörténetnek, illetve egyértelműen kiemeli

¹⁰ Rey, Alain: *Le Robert. Dictionnaire historique de la langue française*. Paris, 1992. 2. köt. 1753.

¹¹ Vö.: Littré, Paul-Émile: *Dictionnaire de la langue française*. Paris, 1863–1873. 4. köt.

¹² Canguilhem, Georges: *Régulation (Epistémologie)*. In: *Encyclopaedia Universalis*. 14. köt. Paris, 1972. 1–3.

¹³ La Mettrie, Julien Offray de: *L'Homme-machine*. Paris, 1987. (Első kiadás: 1748.); Lavoisier: *Premier Mémoire sur la respiration des animaux*. 1789.; Cabanis: *Rapports du physique et du moral de l'homme*. Paris–Genève, 1980. (Az 1844-es kiadás reprint változata; első kiadás: 1804.)

¹⁴ Először 1843-ban kiadott orvostudományi értekezésében Canguilhem nemcsak a regulációval, hanem a vele egyenértékűnek tűnő biológiai normalitással is foglalkozik. Véleménye szerint, „ha vannak biológiai normák, ezek azért léteznek, mert az élet nem a környezetnek való alávetettség, hanem az én saját környezetének – és ezzel együtt értékeinek – nem csupán a környezetben, hanem magában a szervezetben is végbemenő institúciója; és ezt nevezzük biológiai normativitásnak.” Canguilhem, Georges: *Le normal et le pathologique*. Paris, 1966. (az 1950-es második kiadás változatlan utánnomása). 155.

¹⁵ Canguilhem, Georges: *Regulation*. In: *Encyclopaedia Universalis*. 19. köt. Paris, 1967. 711.

az interakciók fontosságát – a társadalmi szabályozással is foglalkozni kíván, a saját strukturalista felfogásának rabja lesz (ezért is emel át annyi mindent Lévi-Strauss megállapításaiból), és úgy tekint a társadalom hatalmas gépezetére, mintha az – a nagy kibernetikai rendszerekhez hasonlóan – lényegében az önszabályozás által vezérelve működne. Jóllehet a társadalmi folyamatok összességét olyan folyamatok egységének fogjuk fel, amelyek fő célja – az előre nem látható helyzetekhez való alkalmazkodás révén – a kohézió (mondhatni a szolidaritás) megtartása, még akkor is igen nehéz figyelembe venni a történelem lényegét, vagyis a változást.¹⁶

1.2. A mechanikai és a biológiai modell

Hogyan, milyen átjárókon keresztül tudunk most átlépni a fizikából az erkölcs és a biológia világába, hogy megértsük a társadalmi szabályozás fogalmát? A legjobb – szinte kínálkozó – lehetőségnek Michelle Perrot elemzési módszere tűnik. Ő a bűnügyi statisztika megszületését „morális statisztikának”, a szociológia egyik előfutárának tekintette. A legelső úgynevezett humán tudományok két modell mentén jöttek létre. Az első volt a biológiai modell, amely a „teljességet célzó komplex funkciók és interakciók” fiziológiai fogalmait használta; a másik a fizikai-matematikai modell, amely nagy gondot fordított a „pontosságra, a képeltalkotásra és a számításokra”, miközben mennyiségi sorok alapján átlagokat és kovariánsokat próbált megállapítani.¹⁷

A reguláció régi mechanikai modellje a maga matematikai és kibernetikai folyományaival leginkább annak a szemléletnek felel meg, amely szerint a társadalmi jelenségek nem mások, mint szabályszerűségek létrehozásai vagy reprodukálásai. Ezzel már közel is kerülünk a kívülről ránk kényszerített szabályok, kényszerek és hierarchiák modelljéhez. Ezért is tartotta indokoltnak az antiklerikális Voltaire egy olyan absztrakt istenség létezését, amely kordában tartja az univerzumot. A főszabályozó vagy főórászmester, főellenőr vagy – a szabadkőművességtől kölcsönzött szóhasználattal – főépítész figurája még Chateaubriand-nál is megtalálható, aki *A kereszténység szelleme* című művében Istent „a legfőbb szabályalkotóként” említi.¹⁸ A szekularizáció folyamatának eredményeként, midőn az állam és az általa alkotott törvények eme *deus ex machina* helyébe léptek, a társadalmi kontroll azon koncepciójához jutunk, amely a külső normák diktálta kényszerre és a különbözőségek visszaszorítására helyezi a hangsúlyt. Ahogy Canguilhem mondta: „a norma adja a jog alapját, irányt mutat, és segít visszatérni a helyes útra”.¹⁹

Ami a szabályozás biológiai modelljét illeti, ez az élő szervezet működésére, interakcióira és a változás diktálta kényszer által kiváltott adaptációs folyamatokra helyezi a hangsúlyt. Az orvosi Nobel-díjjal is elismert François Jacob 1970-ben megjelent, az élő szervezetek logikájáról szóló munkájában nagyon fontosnak tartotta a regulációt. Claude Bernard

¹⁶ Michel Crozier a változást tekintette a társadalmi szabályozás „kemény magjának.” Crozier, Michel – Friedberg, Erhard: *L'acteur et le système. Les contraintes de l'action collective*. Paris, 1997. 330. és köv.

¹⁷ Perrot, Michelle: *Première mesure des faits sociaux: les débuts de la statistique morale en France (1780–1830)*. In: INSEE: *Pour une histoire de la statistique*. 1. köt. Paris, 1977. (Másodközlés: Perrot, Michelle: *Les ombres de l'histoire: crime et châtement au XIXe siècle*. Paris, 2001. 263.)

¹⁸ Lásd: Ligou, Daniel: *Histoire des francs-maçons en France de 1815 à nos jours*. Toulouse, 1996. 204.; Chateaubriand, René de: *Le génie du christianisme*. I. rész, V. fej. 8.

¹⁹ Canguilhem, Georges: *Nouvelles réflexions concernant le normal et le pathologique (1963–1966)*. In: Canguilhem, Georges: *Le normal et le pathologique*. Paris, 1966. 177. A társadalmi valóval és a léttel foglalkozó oldalak alapján könnyen képet nyerhetünk arról, mekkora befolyást gyakorolt Canguilhem Michel Foucault *Surveiller et punir (Felügyelet és büntetés)* című művére.

nyomdokaiba lépve arra mutat rá, hogy minél összetettebb egy élő szervezet, annál erősebben integrálódnak és szabályozódnak a funkciói, és annál szabadabban képes a külső tényezőkkel való interakcióra. Természetesen – a többi rendszerhez hasonlóan – az élő szervezet is hajlamos a bomlásra, ám rendezetlensége – az őt egy folytonosan instabil egyensúlyi állapotban újjászervező regulációs folyamatok révén – újjászületéshez vezet. A sejttől az egész élő szervezetig a regulációs folyamatot jelentő alkalmazkodási és kiigazítási interakciók alkotják az élőlény egyik fő – ha nem éppen a legfontosabb – szervezőelvét. Ennek révén képes az élő szervezet – egybeolvadás vagy éppen szétszakadás segítségével – önmaga reprodukálására, miközben a fejlődést (vagyis a változást) a szervezet és környezete közti interakciók növekvő száma félmjelzi. Így változhat az emberi szervezet oly módon, hogy közben mindvégig önmaga marad. Nem tudjuk még azonban, miként működik a genetikai kód belső szabályozása, illetve a tanulás – vagyis a született és szerzett tudás, a szabály és a változás – regulációja.²⁰ Elemzésünk ezen pontján tehát – kissé sommás extrapolációval – azt a hipotézist fogalmazhatjuk meg, hogy a reguláció a társadalmi lény logikája, azon kiigazító folyamatok összessége, melyek révén a társadalom úgy változik, hogy közben igyekszik változatlan maradni.²¹

2. A társadalmi szabályozás szociológiája

Hogyan képes egy társadalom fennmaradni, miközben állandóan változik? Másképp mondva: miként teszi lehetővé a változás egy társadalom fennmaradását? Ez a kérdés egyaránt foglalkoztatja a szociológusokat és a történészeket.

2.1. Társadalmi kontroll és reguláció

A társadalomra alkalmazott matematikai és kibernetikai modellek néha az önszabályozó termosztát kissé karikatúraszagú képét idézhetik fel. Ennek folyománya a társadalmi szabályozó folyamatok determinista megközelítése, az a totális kontroll, amely rögtön kizár minden nagyobb horderejű változást, vagyis magát a történelmet. Ugyanakkor viszont a biológiai modelleknek is megvannak a maguk korlátai, jóllehet ezek az előzőknél mindenképpen nagyobb teret engednek az összetett vagy az eltérő jellegű folyamatoknak; a genetika és az örökléstan talaján maradván gyakran a funkcionális rendszeren belüli reprodukciós folyamatok elemzésére szűkítik le látókörüket.

Mondhatjuk-e, hogy a társadalmi kontroll és a reprodukció alkotják a társadalmi-politikai viszonyok vezértengelyét? Bourdieu és Foucault művei – első olvasásra – látszólag erre ösztönöznek bennünket. Bernard Lécuyer 1967-ben a társadalmi szabályozást egyenértékűnek tekintette a társadalmi kontrollal. Amennyiben a társadalmi szabályozást olyan jelenségnek tekintjük, melynek célja társadalmi folyamatok egyensúlyi helyzetének megőrzése, illetve helyreállítása, akkor tényleg nem vagyunk messze a *social control* fogalmától. Ez utóbbi definíciója a következő: „azon folyamatok összessége, melyek a társadalmi szerkezet fenntartását és állandóságát szolgálják.”²² Ha elfogadjuk a két fogalom kvázi egyenértékű-

²⁰ Jacob, François: *La logique du vivant: une histoire de l'hérédité*. Paris, 1970. 206–207., 302–304., 333., 337.

²¹ „Kódjaik, regulációik és interakcióik révén a kulturális és társadalmi integrálok túlmutatnak a biológiai magyarázatok sémáin [...]. Igaz, hogy az ember és az emberi társadalmak vizsgálata nem szorítkozhat pusztán a biológia eszközeire; ám az is igaz, hogy ezek nélkülözhetetlenek hozzá.” Jacob: *La logique du vivant*, 342–343.

²² Lécuyer, Bernard Pierre: *Régulation sociale, contraintes sociales et socail contrôle*. Revue française de sociologie, 1967, t. VIII., 78–85.

ségét, akkor azt is megértjük, miért használják az angolszász szerzők oly ritkán a társadalmi szabályozás fogalmát.²³ Van más eset is: a québec-i Jacques Beauchemin gyakran él a társadalmi szabályozás fogalmával, de ez nála teljesen megegyezik a társadalmi kontroll jelentésével.²⁴

A társadalom által a tagjaira gyakorolt szabályozó és irányító hatások megértése érdekében általában szó esik az állam és intézményei szerepéről, rengeteg közreműködő – így például a társadalmi tevékenységi formák szakértői, a statisztikusok vagy a szociális szférában dolgozók – befolyásáról, már csak azért is, mert ezek száma a 19. és a 20. század folyamán erősen megnőtt. Az állam- és közigazgatási vagy igazságszolgáltatási és pszichiátriai rendszereket, illetve magát a szociálpolitikát is behatóan tanulmányozzák – és már nem csupán normatermelő és ellenőrző eszköznek tekintik őket, hanem olyan szereplőknek, amelyek képesek odafigyelni az alávetettek, az uraltak kéréseire, figyelembe veszik frusztrációikat, hogy ezekhez alkalmazkodva próbálják meg visszaállítani a megtépázott társadalmi-politikai egyensúlyt.

Ross 1901-ben megjelent alapműve óta a társadalmi kontroll ilyesfajta megközelítése mindig megtermékenyítő hatással járt;²⁵ sok szerző használta fel és gazdagította az interakciós elméletek eredményeivel. Foucault és Garland könyvei²⁶ ennek két igen sikeres példáját jelentik.²⁷ Amennyiben viszont kizárólag a társadalmi szabályozásról vagy a társadalmi kontrollról beszélünk, akkor tulajdonképpen azt bizonygatjuk, hogy a társadalom mindig a fennálló rend (mintha ebből csak egyfajta lenne) megőrzésére törekedne, és hogy a normák felállítása és a társadalom által ezekre adott – akulturációs vagy ellenállási jellegű – válaszok is ezt biztosítják. Így tehát a deviáns viselkedések által nyújtott átjárót használják leginkább,²⁸ s ennek eredményeként a társadalmi kontroll különböző szakaszait „a normalitás társadalmi meghatározásának folyamatára, a deviáns viselkedésre adott társadalmi válasz folyamatára, a kriminalizáció folyamatára és a bűnelkövetésre adott társadalmi válasz folyamatára” bontják szét.²⁹

A társadalmi szabályozás kérdéskörének illetően megközelítése ahhoz vezethet, hogy a társadalmat szinte gépszerű szerkezetnek tekintjük, melyet lényegében szinte fizikai és

²³ Mindamellett az angolszász szociológusok tizedik, Mexico Cityben 1982-ben tartott kongresszusának témája a „*Law, Regulation, Social Change*” volt. Lásd: Commaille, Jacques: *Régulation sociale*. In: Arnaud, André-Jean: Dictionnaire encyclopédique de théorie et de sociologie du droit. Paris, 1993. 523.

²⁴ Beauchemin, Jacques: *Conservatisme et traditionalisme dans le Québec duplessiste: aux origines d'une confusion conceptuelle*. In: Gagnon, Alain-G. – Sarra-Bournet, Michel (dir.): Duplessis: entre la Grande Noirceur et la société libérale. Montréal, 1997. 33–54.

²⁵ Ross, Edward Alsworth: *Social Control: A Survey of the Foundations of Order*. New York, 1901.

²⁶ Foucault, Michel: *Surveiller et punir: naissance de la prison*. Paris, 1975.; Garland, David: *Punishment and Welfare: A History of Penal Strategies*. Brookfield, 1984.

²⁷ Vö.: Cusson, Maurice: *Déviance*. In: Boudon, Raymond (dir.): *Traité de sociologie*. Paris, 1992. 407. Jóllehet maga a kiadvány nem tartalmaz a társadalmi szabályozásnak szentelt szócikket, Maurice Cusson itt mutatja be „a társadalmi kontroll elméletét”, melynek gyökereit egészen Durkheimig és az öngyilkosságról szóló művéig vezeti vissza. Ezek alapján a társadalmi kontroll definíciója a következő: „azon folyamatok összessége, melyek révén egy csoport tagjai arra biztatják fel egymást, hogy figyelembe vegyék egymás elvárásait, és tiszteletben tartsák a közösen megállapított normákat.” A társadalmi kontroll addig ismert vizsgálatától eltérően ez a talán túlságosan is tág definíció gyakorlatilag Rousseau társadalmi szerződésére alapoz.

²⁸ Robert, Philippe: *La question pénale*. Genève–Paris, 1984. 28–31.

²⁹ Dandurand, Yvon – Ribordy, François-Xavier (dir.): *Crime et société: introduction à l'étude du phénomène criminel*. Ottawa, 1980. 12.

termosztatikai törvények, illetve a reprodukciós parancs ural; ebben a társadalomban a szerkezet működése fontosabb, mint a szociális gondolat, s a mechanizmus masinériává – néha machinációvá – változik. (Ez az, ami Michel Foucault-nál is vitatható, még ha *A szexualitás története* első kötetében nyújtott hatalomelemzés sokat árnyal is a panoptikus társadalom képén.) Ezen gondolat szellemében az „ellenállási pontok” megállapításával az alávetett pozícióban lévőket mintegy „felkérjük a társadalmi kontroll megfordítására és az őket felügyelők felügyeletére”.³⁰ Ez viszont önbecsapás, hiszen nem mentesíti a társadalmat a főhatalom és a mikrohatalmak összecsapása révén megvalósuló alávetettségétől.

Ami a társadalmat élő szervezetként (ám a gépjellelhez közel álló szervezetként) leképező biológiai modellt illeti, ez a társadalmi jelenségek olyan funkcionálfelvezéséhez vezet, melynek révén eltörölődnek egyedi jellegzetességek csakúgy, mint belső ellentmondások vagy a történelem szülte eltérő változatok. A „belső célnak engedelmeskedő totalitás önszabályozása” holisztikus szociológiát vagy éppen teleologikus történelmet eredményez – az értelemmel és törvényekkel bíró fejlődés történetét.³¹

2.2. A társadalmi színtér szereplői és a társadalmi egyeztetés

Mondhatjuk-e azt, hogy adott társadalmon belül már eleve minden „le van futva”? Amennyiben túl nagy hangsúlyt helyezünk a normák és a hatalmi rendszer vagy éppen a hierarchia és a struktúra befolyására, akkor az a konfliktuskezelés egyfajta manicheisztikus szemléletét eredményezi. Éppen ezért számba kell vennünk az egyéni vagy kollektív szereplők – legalábbis relatív – autonómiáját; és nem csupán az ellenállás, hanem a kreativitás, az önálló szabályozó tevékenység (vagyis a társadalom alsó rétegeiből vagy periferiáiról kiinduló, a központ által nem mindig becsatározott kezdeményezések) szemszögéből is. Így például a jogi eljárások során, jóllehet az egyszerű emberek szavának sokáig kisebb a súlya, azért ők is megnyilatkoznak, és még a leginkább jogfosztott helyzetben lévő nők is aktív szerepet vállalnak a mindennapi konfliktusokban.³² A jogszociológiai kutatások eredményeire alapozva Thierry Nootens nemrégiben azt állapította meg, hogy a normák nemcsak kívülről jöhetnek, és nemcsak választóvonalként funkcionálhatnak, hanem benne foglaltatnak a társadalmi jelenségekben és a rekonstruált, fejlődőképes és közmegegyezésen alapuló társadalmi gyakorlatban is.³³

Az egyes normák közti átjárhatóság, az interakciók összetettsége, a szereplők autonóm viselkedése és tárgyalási készségének figyelembevétele jelenti számomra a társadalmi szabályozási folyamatok szociológiájának alapvetését. Ezzel mintegy elismerjük a véletlent és a

³⁰ Lenoir, Rémi – Delmas-Marty, Mireille: *La loi n'a plus tous les droits*. In: Michel Foucault. *Surveiller et punir: la prison vingt ans après*, numéro spécial de Sociétés et Représentations. Paris, 1996. 85–97. Foucault hatalomfelfogásáról lásd: Foucault, Michel: *La volonté de savoir*. Paris, 1986. 121–135.; Petit, Jacques-Guy: *Le philanthrope et la cité panoptique*. In: Girard, Luce (dir.): Michel Foucault: lire l'oeuvre. Grenoble, 1992. 169–180.

³¹ Passeron, Jean-Claude: *Acteur, agent, actant: personnages en quête d'un scénario introuvable*. Revue européenne des sciences sociales (Cahiers Vilfredo Pareto), t. XXXIX (2001). n. 121 (különszám: *L'acteur: un concept sur la scène des sciences sociales*). 20.

³² Chauvaud, Frédéric: *La parole captive: l'interrogatoire judiciaire au XIXe siècle*. Histoire et Archives, n. 1 (janvier-juin 1997). 33–60. A kérdést tágabb kontextusban tárgyalja Bard, Christine: *Femmes et justice pénale (XIXe–XXe siècles)*. Rennes, 2002.

³³ Nootens, Thierry: *Fous, prodiges et ivrognes: internormativité et déviance à Montréal au XIXe siècle*. (A 2003 januárjában az Université de Québec à Montréal egyetemen megvédett doktori értekezés kézirat.) Az internormativitás kérdéskörére koncentrált disszertációban igen sűrűn előfordul a reguláció és a társadalmi szabályozás kifejezés.

konfliktust, vagyis a változást, és a társadalmat úgy tekintjük, mint ami a folyamatos kiigazítás, a „barkácsolás” révén működik, s amelyet – az idők függvényében – többé vagy kevésbé erős, a különféle – gyakran egymással szembenálló – normák és értékek, a centrum és a perifériák, az erőszak és a tárgyalásos rendezés elve között feszülő ellentétek szabdalnak.³⁴

A tárgyalásos rendszert két francia szociológiai iskola (a szervezeti és az ipari kapcsolati) vizsgálta a szabályozási rendszer központi elemeként.³⁵ Az általuk megvalósított interakcionista megközelítés hozta igazán napvilágra az egyes szereplők igazi tevékenységét, illetve az „alulról jövő szabályozást”.³⁶ Ennek értelmében a valamennyi társadalmi rendszer alapját jelentő szabályok nem kizárólag a többség által az alsóbb rétegek kényszerítésére kitalált produktumok, hanem a szabály az egymástól való függés viszonyrendszerén keresztül módosítható tárgyalási alapot jelent. Ezzel a különböző – ám önállóságuk egy darabját még alávetettségükben is megőrző – szereplők egyfajta szerződéses együttélési formája jön létre. A társadalmak komplex logikájának elemzéséhez a játékelméleteket segítségül hívó Michel Crozier szerint jöllehet a társadalmi tevékenység mindig „hatalmi jelenség, hatás és tény”, az igazán – vagy a leginkább – nyerő stratégiák mindig tárgyalásos úton születnek. Ha nem így történik, akkor annak következménye az elutasítás, majd a játék új szabályokkal való újratekintése. Mivel minden emberi társadalom politika, hatalmi tér és hatalmi tét is, és igen messze van a társadalmi kontroll kibernetikai modelljétől, az emberek és a hatalom intézményei közötti véletlenszerű interakciók konfliktushoz, vagyis változáshoz vezetnek. Ha a konfliktus megoldása nem lehetséges tárgyalásos – és kiigazítással végződő – módon, akkor krízishelyzet áll elő, ami a szereplők visszailleszkedésével és újrapozicionálásával, új normák és új szabályozási eljárások elsajátításával jár.³⁷ Ez a szociológiai irányzat így próbál átlépni a mikroszociális térből (vagyis a behatárolt közösségek szereplőinek stratégiáiból) a makroszociálisba (azaz a társadalom egészébe) és a historicitásba. Így a társadalmi szabályozó folyamatok a közös tevékenység játékszabályai; ám olyan játékszabályok, melyeket folytonosan megkérdőjeleznek. A társadalmi szabályozás nem csupán egy adott rend megszervezésére vagy védelmére irányul (ez a társadalmi kontroll feladata), hanem olyan folyamatok összessége, amelyek nem csupán fenntartanak, hanem megújítanak, rombolnak és alkotnak is – vagyis életben tartják a társadalmat.³⁸

³⁴ Az internormativitással foglalkozó jogszociológiai munkák köréből lásd például: Robert, Philippe (dir.): *Normes, normes juridiques, normes pénales: pour une sociologie des frontières*. Paris, 1997. Felhasználhatók még Jacques Commaille családszociológiával kapcsolatos munkái, illetve Chazel, François – Commaille, Jacques (dir.): *Normes juridiques et régulations sociales*. Paris, 1991.

³⁵ Lásd Thoenig: *L'usage analytique*; Crozier, Michel – Thoenig, Jean-Claude: *Régulation des systèmes organisés complexes*. Revue française de sociologie, vol. 16. (1975) n. 1. 3–32.

³⁶ Lascoumes, Pierre: *Normes juridiques et mise en oeuvre des politiques publiques*. L'Année sociologique, t. 40 (1990). 59.

³⁷ Crozier – Friedberg: *L'acteur et le système*, 19–30.

³⁸ Reynaud, Jean-Daniel: *Les règles du jeu: l'action collective et la régulation sociale*. Paris, 1993². Reynaud különbséget tesz a szociológiai megközelítés és a reguláció közgazdasági elmélete között; ez utóbbit a globális rendszerek makroökonómiai teóriájának tekinti. Arra is rámutat, hogy a reguláció fogalma mennyivel inkább vissza tudja adni a társadalom összetettségét és az interakciók folyamatát, mint a szabályé. (Reynaud: *Les règles du jeu*, I–VII.)

2.3. A társadalmi és a politikai való

A társadalmi és a politikai szabályozás közötti viszonyrendszerrel is számos szociológiai, jogi és politológiai tárgyú tanulmány foglalkozott.³⁹

A klasszikus francia felfogás, amely szerint az erős állam nem csupán a politikum középpontját, hanem annak egészét elfoglalja, nem teszi lehetővé, hogy meglássuk a politikai szabályozás összetett mivoltát. Mivel 1791 óta a hangsúly a gazdasági és társadalmi életben korábban létező köztes testületek befolyásának – egyébként teljesen elméleti – felszámolásán van, ez az államot a társadalmi jelenségek és tulajdonképpen a társadalmi való egyedüli alakítójaként legitimálja, hiszen így tudja kitölteni a liberalizmus térhódítása révén kialakult ürt. E funkció azonban – miként arra Tocqueville nyomán Pierre Rosanvallon is rámutatott – csak tovább élteti az *ancien régime* abszolutizmusának etatisztá központosító törekvéseit.⁴⁰ A gondoskodó állam válságával az állam hegemon szerepe is megkérdőjeleződött, és a figyelem az állam panoptikus hatalmáról egyre inkább a kormányzati feladatok ellátása felé terelődött. Ekkor a kormányzat már csak – a centrum és a periféria számára is elfogadható módon – koordinálja a különböző, gyakran ellentétes érdekű szereplők tevékenységét, akik félúton helyezkednek el a központ és a helyi erők között.⁴¹ Az állam hierarchikus koncepciójával és a szabályoknak a klasszikus jogfelfogás által védelmezett mindenekfelettségével szemben az új kutatások szinte az antropológus szemével nézik a „színfalak mögött” zajló eseményeket, miközben az „egyes szereplők tevékenységét, a hatalmi és befolyásolási stratégiákat és az összetett hálózatokat” helyezik a középpontba.⁴² Frédéric Chauvaud-val már kísérletet tettünk ezen elemzési módszer alkalmazására a túlságosan is etatisztá francia jogfelfogás kritikájában.⁴³ A feladatközpontú kormányzás tulajdonképpen ugyanaz az etatizmus számára, mint a reguláció a társadalmi kontroll esetében. Nem tagadhatjuk azonban, hogy a központi rend továbbra is fennáll; ám most már számolnia kell egyes bizonytalansági tényezőkkel is.

Ugyanakkor a társadalmi és területi bizonytalanságoknak az 1990-es évektől tapasztalható felerősödése árnyalásra készítette a „redukált” állammal foglalkozó szociológiai és politológusi munkákat. A munkanélküliség és a kiszolgáltatottság gyors térhódítása, a társadalomról való leszakadás mértékét jelző jelenségek (ilyen például a még a fejlett nyugati demokráciákban is feltörő területi, etnikai vagy vallási jellegű erőszakos cselekmények elharapózása) tragikus tudatosulása újabb kérdéseket vet fel.⁴⁴ A devianciákat vagy éppen a szociálpolitikát kutató szociológusok most már a társadalmi kontroll által érintett területek tanulmányozásánál tartanak, és feltárják a régi társadalmi kapcsolatok felbomlásának mikéntjét, elemzik az erőszak és a becsület kettősségén alapuló ősi modell visszatérésének okait, illetve a centrum és a szinte a száműzetés értékével bíró perifériák közti szakítást. Ebből következnek a biztonságot garantáló állam demokratikus közrendjének visszaállítást hangoztató követelések, melyek értelmében a prevenciót, a repressziót és az emberkö-

³⁹ Duran, Patrice: *Le savant et la politique*. L'Année sociologique, 40. (1990) 227–259. Lásd még: Belley, Jean-Guy: *L'État et la régulation juridique des sociétés globales: pour une problématique du pluralisme juridique*. Sociologie et sociétés, vol. 18, (1986) n. 1. 28. és köv.

⁴⁰ Rosanvallon, Pierre: *L'État en France de 1789 à nos jours*. Paris, 1990.

⁴¹ Thoenig: *L'usage analytique*, 145–157.

⁴² Lascoumes: *Normes juridiques*, 57.

⁴³ Petit, Jacques-Guy: *La justice en France, 1789–1939: une étatisation modèle?* Crime, Histoire et Sociétés/Crime, History and Societies, vol. 6. (2003) 85–103.; Chauvaud, Frédéric: *La justice en France, 1789–1939: un modèle à l'épreuve*. Uo. 105–125.

⁴⁴ Castel, Robert: *Les métamorphoses de la question sociale: une chronique du salariat*. Paris, 1995.

zeli szociális intézkedéseket egymással harmóniában használó állam segítene elkerülni a társadalom szétesésének vagy a rendőrállam kialakulásának veszélyét.⁴⁵

Látva a szociális államfelfogás széthullását a globalizáció deregulációs csapásai alatt, felvetődik a kérdés, hogy a szegényeket veszélyes elemnek tekintő biztonságközpontú politika-felfogás nem a 19. század szociális problematikájának felelevenítése-e.⁴⁶ Amennyiben a szociális államnak a szabad munkavállaláson és a választójogon alapuló, az ingyenes oktatással, a társadalombiztosítással és a lakáskérdés megoldásával megerősített paktuma már nem képes a társadalmi kapocs kohézióját biztosítani, akkor – a túlságosan is könnyű, ám a kirekesztettséget csak fokozó elnyomó-bebörtönző megoldással szemben – milyen új közmegegyezést lehet létrehozni? Új integrációs modelleket kell keresnünk, amelyek középpontjában a területi elem és az érintettekkel fenntartott szoros kapcsolat áll; olyan modelleket, amelyek a társadalmi kérdések új, helyi politikai szabályozását teszik szükségessé. Ugyanakkor az is lehet, hogy csupán az egyéni szereplők között megvalósuló, neoliberális jellegű inter- és tranzakciók visszatérő asszisztálunk, melyek esetében a közhatalom csak az egyén felelősségét és kivitelezési hajlandóságát növeli, a „társadalmi mobilitás esélyegyenlőségének megteremtésével”.⁴⁷

Mindezen, szociológusok, jogászok és politológusok által megfogalmazott kételyek, kérdések és válaszok csak tovább táplálják a társadalmi szabályozás történetének problematikáját. Jól tudjuk, hogy – amennyiben elkerüli az anakronizmus csapdait – a társadalomtörténet mindig az aktualitás segítségével alakítja magát és újul meg.

3. A társadalmi szabályozás kritikai története

Miként lehet felhasználni a társadalmi szabályozásokat a történetírásban? Most már jó ideje, hogy több kutatócsoport is foglalkozik e témával.⁴⁸ Ugyanakkor nem lenne haszontalan görcső alá venni a problémákat gyakran bűnösen leegyszerűsítő historikai módszereinket. Késésben vagyunk, hiszen – miként azt láthattuk – több más tudomány már jóval korábban gondolt a „szabályozás” (és nem is annyira a „társadalmi szabályozás”) fogalmának felhasználására. Az episztemológusok, a biológusok, a közgazdászok és a szociológusok mellett a jogászok⁴⁹ és a politológusok⁵⁰ is így tettek – vagyis mindenki, aki a normákkal fog-

⁴⁵ Robert, Philippe: *Les territoires du contrôle social, quel changement?* Déviance et société, vol. 24. (2000) n. 3. 215–235.

⁴⁶ Ez az *Esprit* című folyóirat 2002. decemberi számának témája is (*L'État face à la demande de sécurité*). Lásd: Lagrange, Hugues – Pech, Thierry: *Délinquance: le rendez-vous de l'État social*. *Esprit*, décembre 2002. 17–85.; Robert, Philippe: *Une généalogie de l'insécurité contemporaine*. Uo. 35–58.

⁴⁷ Lásd ehhez a *Déviance et société* című folyóirat 2002. júniusi számában a szegénység és a szociális háló (*Pauvreté et protection sociale*) kérdésköréhez írt vitacikkeket. Autes a jelenlegi mobilitást az individualizmus visszatéréseként értékeli. Eszerint mindenki magányosan dönt, s a társadalmi kapcsolból „egyéni kezdeményezés” lesz egy olyan társadalomban, amely immár nem más, mint „az egyének közti tranzakciók összessége.” Autes, Michel: *Vers de nouvelles régulations politiques de la question sociale*. *Déviance et société*, juin 2002. 183–193. Ezt egy kicsit árnyalja Rodriguez, Jacques: *Postface à un débat*. Uo. 269–275.

⁴⁸ Ilyen például a montreali *Centre d'histoire des régulations sociales* (CHRS), amely Jean-Marie Fecteau irányítása alatt működik, illetve a Jacques-Guy Petit által az Université d'Angers-n 1991-ben alapított *Centre d'histoire des régulations et des politiques sociales* (HIRES).

⁴⁹ A jogtudomány és a szociológia határterületéről lásd például: Jacques Commaille munkáit, így Commaille, Jacques: *Régulation*. In: Arnaud, André-Jean (dir.): *Dictionnaire encyclopédique de théorie et de sociologie du droit*. Paris, 1993.²

lalkozik. A történettudomány azonban kiemelten érintett, hiszen foglalkozik a múlt társadalmainak normáival és internormativitásaival.

3.1. A fogalomalkotástól a paradigmáig

Fogalmi szinten, elemzési szempontként vagy problematikaként használható-e a szabályozás? A szabályozás természetesen létezik fogalomként; csakúgy, mint a társadalmi szabályozás összetett fogalomként. Érdekes felhívni a figyelmet arra, hogy mennyire fontos a történész számára a társadalmi szabályozások előtérbe helyezése, melynek segítségével rá tud mutatni arra, hogy egyszerre több szabály is működhet, valamint túl tud lépni az *egyetlen* globális rendszernek tekintett társadalom sommás elemzésén. El kell azonban ismerni azt is, hogy e fogalom határai még nem egyértelműek; néha túl tágak, máskor meg éppen túlságosan is szűkek, miként arra egy 2002-ben Montrealban tartott kutatói szemináriumon többen rá is mutattak.⁵¹ Ha – a legtágabb értelmezés szerint – a társadalmi szabályozások az élő társadalom belső logikáját, valamennyi egyéni és kollektív szereplő interakcióinak dinamikáját jelentik, akkor megint a „társadalmiság” mindenekfelettségéhez jutunk, s így fogalmi rendszerünk – sokszínűsége dacára – kevésbé lesz használható, s mivel a rosta igen laza lenne, a történések tanulmányozása és elemzése során sem lehetne igazán fontos információhoz jutni. Ugyanakkor az is világos, hogy az általunk fentebb említett szociológiai vizsgálatok a társadalomtörténészek körében rengeteg kérdést vetnek fel, amelyek összekapcsolódva komplex problémakört alkothatnak, leginkább a kontroll *vs* szabályozás, konfliktus *vs* megbeszélés, centrum *vs* periféria (illetve centrális *vs* lokális), kirekesztés *vs* integráció, intézményrendszer *vs* civil szereplők ellentétpárok mentén. Noha ezek a problémakörök túlságosan is sommásnak, kétszátúnak tűnnek (pl. az Henri Mendras munkáival szintén a társadalmi szabályozáshoz kapcsolódó rend *vs* rendetlenség mintájára), mégis – amennyiben a szembenállásra, vagyis a tényezők közti kapcsolatokra helyezzük a hangsúlyt – ezek révén is elérhetjük a komplexitás fokát.⁵²

Kühn tudománytörténeti elemzését követve ezt már Jacques Chevallier is megállapította.⁵³ Szerinte a szabályozás fogalomköre tudományos paradigma; mégpedig valószínűleg az utóbbi harminc év egyik legfontosabb társadalomtudományi paradigmája – ám korántsem az egyetlen.⁵⁴ A paradigma több mint egyfajta „gondolattáblázat”, nem olyan, a tudományos kutatást orientáló elméleti modell, amely lehetővé teszi egyes irányzatok fel- és elismerését, hanem érvelési modellként képes az egyes tudományterületek közti határok áttörésére. Ez leginkább a bölcsészeti- és társadalomtudományok körében valósulhat meg, hiszen ezek kölcsönhatások révén fejlődnek; ez pedig azt feltételezi, hogy feladják azt a – saját hegemóniájukra építő – álláspontot, miszerint a többi tudomány csak az ő „segédtudományuk”. A reguláció az úgynevezett „kemény” tudományok (ide tartozik például a fizika, a mechanika vagy a biológia és a kibernetika) egyik központi paradigmája; de ugyanez a szerepe a társadalomtudományokban (közgazdaságtan, szociológia, jog, politológia, történettudo-

⁵⁰ Miaille, Michel (dir.): *La régulation entre droit et politique*. Paris, 1995.

⁵¹ Az Université de Québec à Montréal egyetemen tartott szemináriumon a HIREs és a CHRS kutatói vettek részt. Kiemelendő Jean-Marie Fecteau, Thierry Nootens és Martin Petitclerc előadása.

⁵² Mendras, Henri (dir.): *La sagesse et le désordre – France 1980*. Paris, 1980. Kiemelendők a François Dupuy, Jean-Claude Thoenig, illetve Michel Crozier által írt fejezetek (*Le marchandage régulateur*, illetve *La crise des régulations traditionnelles*).

⁵³ Vö.: Kühn, Thomas-Samuel: *La structure des révolutions scientifiques*. Paris, 1972.

⁵⁴ Chevallier, Jacques: *De quelques usages du concept de régulation*. In: Miaille, Michel (dir.): *La régulation entre droit et politique*. Paris, 1995. 71–93. *Interaction sociale et régulation sociale* című írásában Martin Petitclerc a paradigma pragmatikus oldalát fejti ki.

mány) is. Ez az érvelési mátrix olyan különleges kapocs, olyan – legalább részben – közös problémakör, amely képes egységbe vonni természettudósokat, bölcsészeket és a társadalomtudományok szakértőit; ám ez utóbbiaknak vállalniuk kell tudományuk sajátosságait, és ellen kell állniuk annak a kísértésnek, hogy az egzakt tudományokkal egyenértékűen „kemény” tudomány művelőinek tekintsék magukat.

3.2. Kompromisszumok és konfliktusok

Minden fogalomkörnek vagy paradigmának megvan a maga ideológiai felhasználási lehetősége, csakúgy, mint implicit konnotációi. Ez különösen érvényes a társadalmi szabályozások esetében. Amennyiben alapvetően egyeztetési és kiigazítási folyamatoknak tekintjük őket, akkor a kompromisszumkeresés (netán a bármi áron megkötendő kompromisszum) stratégiáját valorizáljuk – ezzel viszont elutasítjuk a mindig jelenlévő konfliktusokat éppúgy, mint a történelem során számos alkalommal megfigyelhető szakításokat/szakadásokat (de legalábbis minimalizáljuk a változásokra gyakorolt hatásukat).⁵⁵ Történészt és szervezetszociológust egyaránt fenyeget az a veszély, hogy mindent egy, a gyámságot gyakorló állam vigyázó szeme előtt zajló egyeztetések és a szereplők között megvalósuló együttműködés által pacifikált társadalom ideáljából vezessenek le. Ám éppilyen nagy annak is a kockázata, hogy a racionális és autonóm individuumot tekintsük mindenhatónak. Ennek folyományaként, amennyiben a társadalmi megegyezés veszélybe kerülne, logikus lenne az állam békéltető vagy konfliktuselfojtó főregulátor szerepét kiemelni; ezzel viszont paradox módon éppen a társadalmi kontroll történetéhez jutnánk vissza.⁵⁶ Így félretennénk a Bourdieu vagy Foucault gondolatai által ihletett radikálisabb szemléletű elemzéseket, hogy a Raymond Boudon munkáinak szellemiségéhez közelebb álló, konszenzusosabb jellegű, az egyéni szereplők felelősségét kiemelő vizsgálódásoknak adjunk helyet.⁵⁷ Az igazán kritikai szemléletű történésznek tudnia kell egyensúlyoznia e két szemlélet között. Ahhoz, hogy megértsük „a társadalom életét átszövő interakciók szabályozásait”, számba kell vennünk mind a szabad és a racionális egyéni szereplőt, mind a globális rendszerek mechanizmusait és képviselőit.⁵⁸

Az efféle kritikus kérdésfeltevés lényeges eleme a társadalmi szabályozások olyan történetének, amely nem a mozdulatlanság naiv, az esetlegest, a közösséget, a konfrontációt, a konfliktusokat, az erőszakot, illetve a centrum vagy a perifériák által kezdeményezett szakításokat nem létezőnek tekintő története. Egyértelmű, hogy szükség van a társadalmi kohézió megtartását célzó folyamatok és a fennmaradást biztosító normák egészének tanulmányozására; de vizsgálni kell mindazon folyamatokat is, amelyek éppen ezt a kohéziót kérdőjelezik meg azzal a többé-kevésbé kimondott céllal, hogy másmilyen vagy akár új társadalmat építsenek, s az új normák mentén ismét létrehozzák az egyén és a társadalom közti kapcsolatot. Ebben az értelemben a társadalmi szabályozások története természetesen ma-

⁵⁵ Jean-Daniel Reynaud a következőket mondja: „Ha a társadalmi szabályozás kompromisszum eredménye, és nem más, mint maga a kompromisszum, akkor csak a kompromisszum teóriáját kell megalkotnunk.” Mendras: *La sagesse et le désordre*, 415.

⁵⁶ Chevallier: *De quelques usages*, 88–89.

⁵⁷ Jól tudjuk, hogy a „módszertani individualizmus” hirdetője – éppen Bourdieu ellenében – menyire ragaszkodik az egyén akaratlagos cselekvésének fogalmához. Boudon, Raymond: *Y a-t-il encore une sociologie?* Paris, 2003.

⁵⁸ A társadalmi való bináris és exkluzív interpretációs rendszerként való interpretációja ellen szólal fel Passeron: *Acteur, agent, actant*, 17. és köv.

gába foglalja a társadalmi kontroll, a hatalom és az ellenhatalmak történetét is; ám mindezt a társadalmi folyamatok és a változás szélesebb látókörbe helyezésével teszi.

3.3. Kutatási területek

A társadalmi szabályozások története tehát egyaránt foglalkozik az egy adott korban megfigyelhető társadalmi interakciók összességével és a társadalmi „játékszabályok” újrakomponálási és átalakulási folyamataival. Jóllehet minden társadalmi interakció és változás kutatásaink tárgya, egyes területek (vagyis egy-egy sajátos problémakörhöz tartozó kérdések) megkülönböztetett figyelmet élveznek. Közülük hármat említünk itt. Mindhárom óriási és egyéni jegyekkel bír, ám ugyanakkor kiegészítik egymást, egymásra épülnek, és egyiket sem lehet a másik kettő számbavétele nélkül vizsgálni. E három terület: a normák, a dezaffiliáció és szolidaritás, illetve a konfliktusok és ellenhatalmak.

*Normák és normativitás.*⁵⁹ A reguláció alapvetése a szabályalkotás és a normákhoz történő igazítás. Vizsgálunk kell a normák megalkotását, uralomra jutásukat és integrációjukat, vagyis a kontrollt, illetve az állami vagy lokális jellegű szabályozást végző intézményeket, a jogrendszert és az igazságszolgáltatást, a rendfenntartó erőket, a büntetőjogot, a szabadságvesztés, a korrekció és a fegyelmezés intézményeit, az uralkodó ideológiák, a sztereotip képalkotás és a habitusok (politikai beszédmód, vallás, oktatás és kultúra) mentén zajló akulturációt, valamint a közvetítői és szakértői tevékenységet.⁶⁰

*Dezaffiliáció és szolidaritás.*⁶¹ E téren tanulmányozzuk egyrészt a társadalom perifériáin, a szegénységben vagy szükségben élőket, a marginalizálódás és a kirekesztés folyamatát, az etnikai, szexuális vagy másfajta kisebbségeket,⁶² másrészt a társadalmi kohézió helyreállításának irányába mutató, magánúton (adományok, jószolgálat, filantrópia),⁶³ egyesületi, illetve más közvetítők révén (pl. céhek, önszegélyező pénztárak, humanitárius tevékenység)⁶⁴ vagy éppen a közhatalom keretén belül (állami, regionális vagy helyi szociálpolitika) megvalósuló interakciókat és egyeztetéseket.⁶⁵

⁵⁹ Ez a Philippe Robert által alapított, a GERN (*Groupement européen de recherches sur les normativités*) elnevezést viselő európai kutatócsoport központi tematikája. A kiindulópontot a CNRS-ben 1984. március 1–2. között Philippe Robert, Michelle Perrot és Mireille Delmas-Marty által – egyáltalán nem mellékesen a *Normes, différences et résistances, régulations et contrôles* téma köré – szervezett kerekasztal-beszélgetés jelentette.

⁶⁰ Grandière, Marcel – Molin, Michel (dir.): *Le stéréotype: construction et diffusion de l'Antiquité à nos jours*. Rennes, 2003.

⁶¹ Vö.: Castel: *Les métamorphoses de la question sociale*.

⁶² Paugam, Serge (dir.): *L'exclusion, l'état des savoirs*. Paris, 1996.; Petit, Jacques-Guy (dir.): *Intégration et exclusion sociale d'hier à aujourd'hui*. Paris, 1999.

⁶³ Vö. például: Gueslin, André: *Les exclus en Europe. 1830–1930*. Paris, 1999.; Duprat, Catherine: *Usage et pratiques de la philanthropie: pauvreté, action sociale et lien social à Paris au cours du premier XIXe siècle*. 1-2. köt. Paris, 1996–1997. Lásd még Jean-Luc Marais friss összegzését: Marais, Jean-Luc: *Bienfaisance, assistance et philanthropie en France au XIXe et XXe siècles: un bilan historiographique*. In: Platon, Florin (dir.): *Nouvelles perspectives de l'histoire sociale en France et en Roumanie*. Iasi, 2003. 136–144.

⁶⁴ Az önszegélyező pénztárak történetét illetően lásd Michel Dreyfus és Patricia Toucas (Franciaország és Európa), illetve Martin Petitclerc (Québec) munkáit.

⁶⁵ Marec, Yannick: *Bienfaisance communale et protection sociale à Rouen (1796–1927)*. 1-2. köt. Paris, 2002.; Marec, Yannick – Petit, Jacques-Guy (dir.): *Le social dans la ville, en France et en Europe (1750–1914)*. Paris, 1996.

Konfliktusok és ellenhatalmak. Ide tartozik a rendbontás/rendbomlás, az érvényben lévő normák megkérdőjelezése vagy elutasítása (szabályszegés, bűnözés, erőszak),⁶⁶ csakúgy, mint a kirekesztő identifikáció, az ellenkultúra, az új társadalmi-politikai rend kialakítását célzó egyéni és kollektív stratégiák, a férfiak és nők közötti társadalmi kapcsolatok,⁶⁷ a generációs ellentétek, illetve – általánosabb értelemben – az elnyomott egyének és csoportok autonóm kifejezőeszközei.

E hatalmas területek (és korántsem vettünk számba minden témát) vagy inkább a társadalmi folyamatok ezen egészei leginkább azért tartoznak a társadalmi szabályozások történetéhez, mert dialektikus kapcsolat figyelhető meg köztük. Ha egymástól elszigetelten tárgyaljuk őket, akkor megint visszajutunk a társadalmi kontroll klasszikus tanulmányozási módszeréhez, vagyis normákat vizsgálunk internormativitás helyett. Emellett ezeket a társadalmi folyamatokat fejlődésükben kell vizsgálnunk, és elemzésük nem ragaszkodhat csupán a hosszú távon meghatározó tényezőkre, hanem figyelembe kell venni a változásokat, a szakításokat, a dekompozíciós-rekompozíciós időszakokat is.⁶⁸

Vegyük például a békebíróság intézményét a 19. századi Franciaországban. E társadalmi szabályozó eszköz rusztikus külseje igen összetett belsőt rejt. A központi hatalom kiválaszt egy helyi notabilitást arra, hogy egy néhány faluból álló területen polgári és büntetőjogi bíraskodási jogkört gyakoroljon – vagyis képviselje az államot és a helyi domináns rétegek érdekeit. A társadalmi kontroll helyi szintjének egyik legfontosabb tényezője – ha nem a legfontosabb szereplője – lesz; annál is inkább, mert ő a „hatalom szeme”, akinek sokáig előírják hangulatjelentések készítését, és elvárják tőle, hogy a kormánypárt jelöltjeinek győzelmével végződő, „jó” választásokat szervezzon. A békebíró az igazságszolgáltatási hierarchia legalján (tulajdonképpen azon kívül) helyezkedik el, az összes többi bíró lenézi, ám ennek ellenére az általa felügyelt területen ő a törvény és az állami igazságszolgáltatás képviselője, a legkisebb horderejű – ugyanakkor a legnagyobb számú és a mindennapi életet érintő jellegük miatt a franciák többsége számára legfontosabb – büntető- és polgári peres ügyekben (adósságok, szomszédok közti viszályok, birtokperes, becsületsértések, közlekedérendszet). Emellett végig képes betölteni azt a „békéltető” szerepkört, amit még az Alkotmányozó Nemzetgyűlés alakított ki neki 1789–1790-ben abból a célból, hogy a konfliktusok és gyűlölködések elsimításával elkerülhetők legyenek a hosszantartó és költséges perek.⁶⁹

Bírói jogkörét inkább az igazságosság és a józan ész segítségével, mintsem az – egyébként általa kevésbé ismert – jogrendszer mesterségbeli fortélyainak alkalmazásával gyakorolja. Mivel így közel áll a joghatósága alá tartozók személyéhez csakúgy, mint gondolkodásmódjukhoz és az általuk vallott értékekhez, úgy tud igazságot szolgáltatni, hogy döntéseit elfogadják. A fellebbezések igen ritkák. A békebíró mindennapi tevékenysége elsősorban békéltető – és nem ítélkező – jellegű. Kihallgatáson fogadja mindazon személyeket, akiknek vitás ügye nagyobb jelentőséggel bír, és ezek esetében kötelező jelleggel megkísérli a békéltetést, mielőtt az ügy magasabb igazságszolgáltatási fórum elé kerülne. Ami a saját

⁶⁶ Lásd Frédéric Chauvaud, illetve a poitiers-i egyetem általa irányított GEHRICO konfliktus-elemző kutatócsoportja tagjainak munkáit.

⁶⁷ Lásd ezzel kapcsolatban a férfiak és nők közötti társadalmi kapcsolatokat történetét feldolgozó számos munkát. Ami az 1804-ben megjelent polgári törvénykönyv (*Code civil*) által a férfiak és az apák javára eldöntött férfi–nő viszonyt illeti, lásd: Fraisse, Geneviève – Perrot, Michelle (dir.): *Histoire des femmes: le XIXe siècle (tome 4)*. Paris, 1991.

⁶⁸ A reguláció történeti fogalomként való kezeléséről lásd: Fecteau: *La Liberté du pauvre*, id. mű.

⁶⁹ Petit, Jacques-Guy (dir.): *Une justice de proximité: la justice de paix (1790–1958)*. Paris, 2003.

joghatóságába tartozó mindennapi apró-cseprő ügyeket illeti, ajtaja mindig nyitva áll a panaszosok előtt a célból, hogy audiencián kívül, ítélet nélkül, kibékülés vagy kártérítés révén lehessen rendezni ezeket. Ez a gyors és ingyenes eljárás, ami lehetővé teszi a feleknek, hogy elmondhassák sérelmeiket egy harmadik személy előtt, majd közösen találják meg a megoldást, óriási népszerűségnek örvend a Második Császárság idején, amely egyúttal a francia paraszti társadalom aranykora. A hivatalban lévő háromezer békebíró több millió békéltetési eljárást visz sikerre, ami azt jelenti, hogy átlagban a családok felének volt évente egy ügye.⁷⁰

A társadalmi kontroll embereként, a panoptikus társadalom egyik leghatékonyabb mikrohatalmaként a békebíró egyúttal a társadalmi béke, a kiigazítás, az ellentétes érdekű, de a kompromisszum érdekében a megegyezést katalizátorként segítő harmadik személyhez forduló személyek közti alacsony szintű szabályozás egyik legaktívabb alakítója. A környezetben a 19. század végén és a 20. század elején végbemenő nagy horderejű változások, a városiasodás és az iparosodás térnyerésével, a középosztály felemelkedésével és professzionalizálódásával egyre kevesebben fordulnak a falusi bírákhoz; ám ők a gondoskodó állam kialakulásával szerepkört váltanak, és területi – népjóléti, választási vagy oktatási – bizottsági elnökök, majd később a megszületőben lévő munkajog (pl. üzemi balesetek kérdése) alkalmazói lesznek. Az egykori békebíró így ott van az új típusú társadalmi és politikai szabályozások szívében, az új demokratikus és szolidaritásra építő társadalmi paktum fontos alakítója, és az állami politika akkulturációjában is fontos szerepet tölt be.

Összegzés

Mondhatjuk-e azt, hogy a bíró az egyéni és társadalmi konfliktusok fő szabályozója?⁷¹ Ez természetesen vitatható, hiszen a mindenható igazságszolgáltatás éppúgy megöli az igazságot, mint ahogy a túlzásba vitt egyeztetés és kompromisszumkeresés a társadalom megmerevedéséhez és a szükséges változások blokkolásához vezet. Ami a történeti kutatást illeti: nos, ez is belefáradhat abba, hogy a társadalomtörténetet túlságosan egysíkúan, az egyfajta társadalmi „gumiszabálynak” tekintett reguláció tükrében tanulmányozza.⁷² A történetírás különféle interpretációk küzdőtere, és minden történészi iskola vagy módszer a konfliktusok felvállalása révén tud csak fejlődni.

A társadalmi szabályozás paradigmájának tanulmányozása így nem helyettesítheti a társadalomtörténet többi aspektusát, és nem jelenti annak „végső állapotát” sem. Más paradigmák is létjogosultságot nyertek és fognak nyerni, hiszen egyiküknek sem sikerült egybefogni a társadalomtudományok teljes eszköztárát.⁷³ Egyébiránt a történészek mindig némi késéssel emelik át saját problémakörükbe a szociológiai elméletek új változatait.

⁷⁰ Rouet, Gilles: *Justice et justiciables aux XIXe et XXe siècles*. Paris, 1999.

⁷¹ Alain Minc értelmezésében a bíró minden konfliktus igazi szabályozója lett. Lásd: Farcy, Jean-Claude: *Histoire de la justice française de la Révolution à nos jours: trois décennies de recherche*. Paris, 2001. 57–58.

⁷² Ezzel tulajdonképpen a Boris Cyrulnik által az egyéni védekezőképességre (a súlyos traumák utáni gyors felépülés képességére) megfogalmazottak extrapolálódnak a társadalomra. Cyrulnik, Boris: *Le murmure des fantômes*. Paris, 2003.

⁷³ Cuin, Charles-Henry – Gresle, François: *Histoire de la sociologie 2. Depuis 1918*. Paris, 2002³. 71. és köv. (*Une explosion des paradigmes [1968–2000] c. fejezet.*) Ugyanakkor mások a „multipoláris szelekciós modellben” látták a társadalomtudományokat egyesítő új paradigmát. Grimoult, Cédric: *Histoire de l'histoire des sciences: historiographie de l'évolutionnisme dans le monde francophone*. Genève, 2003.

Parsons és tanítványai strukturalista-funkcionalista szemléletmódja, illetve a chicagói iskola szimbolikus interakcionizmusa után csak nemrégiben kezdték felfedezni az 1970–1980-as évek új aktorszociológiájának paradigmáit. Ugyanakkor ez a gondolkodásmód, amely – az 1968 után meghonosodottal szemben – nem társadalmi kontrollról, hanem olyan regulációkról beszél, amelyek a rendszert és az egyes szereplőket is egyaránt előtérbe helyezik, ma olyan, számos aktuális kérdésre választ adó, kiemelten kezelendő megközelítés, amelylyel számot adhatunk az emberi interakciók változatosságáról, ambivalens és determinátlan mivoltáról, illetve különféle változatairól – vagyis a minden történeti korban egyszerre konfliktusos és megbékélést kereső emberi társadalmak komplexitásáról.⁷⁴

Fordította: SZÁSZ GÉZA

⁷⁴ A társadalmi szabályozás létezett az ókorban és a középkorban is, és az Európán kívüli világban is találkozhatunk vele. Mindazonáltal a tárgyalásos rendezés hatékonyabban működik az összetettebb, pluralista és toleráns társadalmakban, mint a hierarchikusan erősen tagolt, merev belső berendezkedésre és ideológiára alapozva működő tradicionális társadalmakban, ahol a központi ellenőrzés nehezebben leküzdhető akadályt jelent a társadalmi szereplők által megvalósítandó reguláció számára. Így például Michel Crozier Georges Duby munkáit használja fel annak megmagyarázásra, hogy a feudalizmus különböző változatai új társadalmi játékszabályok, vagyis új regulációk kialakulása révén jöttek létre. Crozier-Friedberg: *L'acteur et le système*, id. mű.

LÉNÁRT ANDRÁS

A film mint történeti forrás

Mi a film?

Ami 1895-ben a Lumière testvérek első filmvetítésén csak szórakoztató, általános kikapcsolódást szolgáló új találmánynak tűnt, az a 20. században már jóval többnek bizonyult. A filmfelvétel újonsága, a vetítés „csodája” a nézőket lenyűgözte, de az értelmiségi réteget eleinte taszította. Hosszú időnek kellett eltelnie, míg művészeti ággként kezdtek közeledni a filmkészítéshez, annak termékére pedig mint értékes, érdekes és nem lebecsülendő produktumra tekintettek. A 20. század elejétől napjainkig terjedő időszakban a film hosszú utat járt be: a kezdeti vélekedésből, mely szerint a film nem több, mint kizárólag az alsóbb néprétegek számára szórakozást nyújtó eszköz, mára általánosan elfogadottá vált, hogy a filmművészet egyike az értékes, sokak által tisztelt és elemzett művészeti ágaknak. Része lett a kulturális életnek, a mindennapoknak, és már messze nem csak szabadidős tevékenységnek számít egy film megtekintése. Az elmúlt évtizedekben, az úttörő kinyilatkoztatások után (Ricciotto Canudo már 1911-ben „hetedik művészetként” aposztrofálta a filmet: az építést, a szobrászat, a festészet, a zene, a tánc és a költészet összeolvadásaként és tökéletesedéseként létrejött művészeti formaként; ez a kijelentés akkoriban még nem aratott osztatlan sikert) lassan beszivárgott a magas kultúra szféráiba is a mozgóképművészet. A filmgyártás, a filmről való gondolkodás szempontjából pozitívan hatott, hogy a század minden jelentős uralkodója, elnöke vagy államférfija (elsősorban az autokratikus – totalitárius berendezkedésű államokban) felismerte a filmben rejlő lehetőségeket, annak hasznát céljai eléréséhez. Lenin 1922 elején meghatározta nemcsak a Szovjetunió, de szinte minden későbbi, diktatórikus vonásokkal felruházott ország filmgyártáshoz való viszonyát, tekintet nélkül ideológiai hovatartozására. Egyrészt lefektette a filmgyártás lenini alapelveit, melyek szerint a filmeknek mind szórakoztató, mind oktatói feladatot el kell látniuk, ezáltal a műveltebb és az írástudatlan tömegekre is rendkívül nagy hatást gyakorolhatnak. Másrészt megszületett az a megállapítás, mely később sok más diktátor szájából is elhangzik kisebb-nagyobb módosítással: „minden művészet közül számunkra a film a legfontosabb”. A filmet most már nem lehetett megkerülni és figyelmen kívül hagyni.

Az, hogy a filmre már másként tekintünk, mint a kezdetek kezdetén, a szovjet filmkészítőknek köszönhető. Szergej Mihajlovics Eizenstein és munkatársai a szovjet pártvezetés utasítására kezdtek filmkészítésbe, az azonban már saját képességeiknek, a filmgyártást alapjában megújító egyéni látásmódjuknak és zsenialitásuknak köszönhető, hogy ma egyáltalán *filmművészet*ről beszélhetünk. Az 1920-as években készített szovjet filmek mind a mai napig hivatkozási alapnak számítanak minden nemzet és minden kor filmkészítője számára. Bár hivatalosan a korabeli propaganda kiszolgálójának számítottak, filmnyelvi

¹ Számos munka idézi ezt a klasszikussá vált kijelentést. Magyarul lásd például: Thompson, Kristin – Bordwell, David: *A film története*. Budapest, 2007. 148.

újításaik forradalmasították a filmgyártást. A későbbi évtizedek diktatúrái, melyek szintén a propaganda szolgálatába állították az adott nemzet filmiparát, ugyancsak hozzájárultak elméleti, esztétikai és technikai tekintetben a filmkészítés fejlődéséhez.

A film kulturális–szocializációs szerepe szintén elvitathatatlan. A filmnézés, a moziba járás, később a televízió, a videó és a DVD, napjainkban pedig az internetről való (legális vagy illegális) filmletöltés a mindennapok részévé vált, a fenti tevékenységekben részt vevő személyek motivációja pedig igen széleskörű: a pusztán szórakozástól a műveltségszerzésen át egészen a tudományos kutatómunkáig terjed.

A történet és a film²

Egy történész számára számos aspektusból is forrásként szolgálhat a film. A különböző filmműfajok, filmtípusok (filmhíradó, dokumentumfilm, játékfilm) rávilágíthatnak egy adott ország történelmének bizonyos mozzanataira, fontosabb eseményeire vagy személyeire, kiegészítve a történeti vizsgáldást végző kutató addig elért eredményeit.

Dolgozatunkban azt mutatjuk be, az adott műfajok mely jellegzetességei segíthetik munkájában a történészt, illetve a filmről szerzett új információkat milyen módon értékelheti ki úgy, hogy azok valóban hasznos elemként épülhessenek be a történeti kutatás különböző fázisaiba.

A film huszadik századi találmány, mely huszadik századi eszközökkel ábrázolja mai vagy régmúlt idők történéseit. A módszer azonban ma is vitatott. Egyesek szerint (Hugo Münsterberg, Szergej Eisenstein, Rudolf Arnheim) a film hűen tükrözi a valóságot, objektíven közelít, részleteiben képes visszaadni a való világban történt dolgokat, akár múltbéli, akár egyidejű eseményekről is legyen szó. Ezzel szemben a másik szemlélet hívei (André Bazin, Siegfried Kracauer) úgy vélik, bármit is rögzít a kamera, az már csak a valóság szubjektív értelmezése, minden a rendező, a forgatókönyvíró és az operatőr saját teremtménye, a valóság csak háttérként és kiindulópontként szolgál.³ Bármelyik nézőponttal is értünk egyet, a filmet mindkét esetben tekinthetjük egy adott korból hátramaradt forrásnak, mely sokat elárul mind az ábrázolt korról, mind a film forgatásának időszakáról. Ahogyan más források esetében, a film kapcsán is szükséges, hogy a kutató kritikai szemlélettel közelítsen a vizsgálandó anyaghoz, felismerje, mely részletek relevánsak a cél elérése érdekében, tudjon szelektálni a vizuális anyagok között, és felismerje, milyen forrásértékkel bír a kérdéses dokumentum.

Egyes történészekben felmerülhet a kérdés, vajon tényleg hasznos forrásként kezelendő-e a film. A film és a történelem kapcsolatát vizsgáló könyvek, kötetek⁴ tanulmányai mind megfogalmazzák a legfőbb kételyeket: a film az esetek többségében manipulálja, elferdíti, súlyosabb esetben meghamisítja a történelmet. Lehet-e egyáltalán megbízható for-

² Filmcímek esetében az eredeti cím mellett csak akkor említek magyar elnevezést is, amennyiben az adott film rendelkezik hivatalos magyar címmel.

³ A két szemlélet közötti alapvető különbség összegzése: <http://filmhistory.wordpress.com/2007/08/31/realism-formalism-and-classicism/> (2010. február 17.) A főbb filmelméletekkel és teoretikus állásfoglalásokkal foglalkozik többek között: Dudley, Andrew: *The Major Film Theories: An Introduction*. Oxford, 1976.; Dudley, Andrew: *Concepts in Film Theory*. Oxford, 1984.; Stam, Robert: *Film Theory. An Introduction*. London-Oxford-New York, 2000.; Cristian, Réka M. – Dragon, Zoltán: *Encounters of the Filmic Kind: Guidebook to Film Theories*. Szeged, 2008. Magyar nyelven lásd: Nemes Károly: *A filmelmélet változásai*. Budapest, 1981.; Bíró Yvette: *A hetedik művészet*. Budapest, 1994.

⁴ Lásd a jelen tanulmány „Eddigi eredmények” című alfejezetben szereplő munkákat.

rásként kezelni a mozgóképet? A választ történészek és filmtörténészek adják meg a témában íródott munkákban.⁵ Mindegyik szerző közös megállapítása: amennyiben a kutató rendelkezik a szükséges tudással ahhoz, hogy el tudja választani a tényeket a történelemhamisítástól, akkor a film mint az audiovizuális reprezentáció eszköze segítheti a történész munkáját. A filmet még nem forrásként használó „hagyományos” történészek részéről nem fogalmazódott meg egyértelmű ellenérv a film használata ellen, mindössze a fent említett szubjektivitás és manipuláció (vagy hazugság) veszélyeire figyelmeztetnek.⁶ Az ilyen nem hangsúlyos, de tetten érhető pesszimizmus miatt fordulhat elő, hogy a film egyelőre még nem tölt be fontosabb szerepet a történeti kutatásokban.

A történetírás analógiája használható a filmkészítésre is. Két kort különböztethetünk meg: azt a kort, melyet a film ábrázol, melyben a történet játszódik, valamint a film elkészítésének idejét. Játékfilmek esetében a két kor a legtöbbször megegyezik, de számos alkalommal (például *történelmi*, *háborús* vagy *western* filmek) egy letűnt kort próbálnak ábrázolni, több-kevesebb hitelességgel. Dokumentumfilmeknél gyakrabban nyúlnak vissza a készítőik múltbéli eseményekhez. A két időszak számos érdekességet vet fel, több értelmezési lehetőséget biztosít az érdeklődő történésznek, kutatónak.

A legtöbb esetben megállapítható: egy film leginkább azt a kort tükrözi vissza, amelyben a forgatás lezajlott, és nem azt, amit ábrázol. A múlthoz a jelen perspektívájából közelít. Egy film elsősorban arról mesél nekünk, hogy a forgatás idején az alkotó stáb mit tartott fontosnak elmesélni a múlt történéseiből, hogyan, milyen módszerrel, nézőpontból és eszközökkel tette azt, és hogyan viszonyul egy filmművészet keretein belül dolgozó csoport a saját vagy egy más nemzet történelméhez. Ez leginkább akkor lehet érdekes, ha az alkotó a saját nemzeti történelme egy epizódjához nyúl vissza. A filmkészítőknek általában nem áll szándékukban történelmet „csinálni”, csak elmesélni, lefesteni akarnak egy adott kort. Mégis, az elkövetkezendő évek-évtizedek számára fontos elemként bír a végtermék, mely az ország társadalmáról vagy a világ egyes szegmenseiről adhat röntgenképet.

Egy történész számára az a film bizonyulhat a legértékesebbnek, mely saját korát tükrözi vissza, vagy segíthet eligazodni az adott korszak történelmében. Az elismert filmesztéta és kritikus Siegfried Kracauer a *Dr. Caligari* (*Das Kabinett des Doktor Caligari*, Rober Wiene, 1920) című film apropóján írta meg 1947-ben a *Caligaritól Hitlerig: a német film pszichológiai története*⁷ című könyvét, mely klasszikus munkává vált ebben a témában. A szerző szerint a kor német filmjei pontos leírást adtak a „weimari köztársaság” minden napjairól, a korabeli német ember lelkületéről, és mintegy előrevetítették a hitleri hatalomátvételt. Úgy véli, általánosságban minden filmes munka – legyen az megtörtént eseményeken alapuló film vagy fikció – bemutatja egy ország és a lakosság pillanatnyi életét, lelkiállapotát. A rendező munkája láttelepet nyújt a filmben látható nemzetről, mely a háttérben akkor is felfedezhető, ha a filmnek egy abszolút főszereplője van. Ez különösen igaz a *Dr. Caligari*-ra, melynek megtekintésével megérthetjük, miért is tehetett szert később olyan nagy népszerűsége a hitleri ideológia, hogyan is kerülhetett egy egész nemzet egyetlen ember befolyása alá. Mindmáig Kracauer munkája a leghatásosabb könyv, mely a nemzeti filmgyártás és a korszak társadalma közötti kapcsolatokat megvilágítja.

⁵ Az érvekről és azok megindokolásáról a későbbiekben szólunk.

⁶ Erről is értekezik Ormos Mária: *Van-e történelem?* című előadásában, mely a Mindentudás Egyeteme keretében hangzott el: <http://www.mindentudas.hu/ormos/20030307ormos.html> (2010. február 17.)

⁷ Magyar kiadás: Kracauer, Siegfried: *Caligaritól Hitlerig: a német film pszichológiai története*. Budapest, 1993.

Tágabban értelmezve a film műfaját, annak környezetét vizsgálva is fontos következtetésekre juthatunk a kor társadalmát illetően. A társadalmi szerkezetben való elhelyezkedésüket tekintve mely réteg járt moziba egy adott korban? Milyen volt a közönség nemek szerinti megoszlása? Ezek a kérdések több tekintetben is fontosak lehetnek. Egyrészt megmutatják, mely rétegeknek milyen mértékben volt lehetősége moziba járni gazdasági helyzetük függvényében. Másrészt arra is választ kaphatunk, hogy vajon a felsőbb, a középső vagy az alsóbb társadalmi rétegek voltak-e fogékonyabbak a filmben látottakra. Az ország gazdasági helyzetét vizsgálva is adalékként szolgálhatnak a filmszínházak számára vonatkozó adatok, azok elhelyezkedése (tömegek által frekvenciált belváros vagy szegényebb külváros), illetve a mozijegyek ára.⁸

A gazdaságtörténet mellett más történeti ágak is hasznosíthatják a filmgyártás nyújtotta információkat. Az esztétikátörténet számára például igen gazdag a lehetőségek tárháza: egy adott kor és társadalom eszmeiségét, uralkodó ideológiáját tükrözik vissza a filmes produktumok, és mindez kiegészül a manapság divatos *high culture* – *popular culture* (magas és populáris kultúra) szembenállását vizsgáló irányzatokkal, melyek egyes filmeket, filmes irányzatokat besorolnak saját égiszük alá.⁹

Az 1970-es évektől kezdve vált egyre inkább elfogadottá, hogy a filmnek helye van a történész által felhasznált források között. Számos intézmény bizottságokat, kutatócsoportokat hozott létre, ezek közül úttörő volta folytán kiemelkedik az Amerikai Egyesült Államokban a *Historians' Film Committee* (1970-től). Az elkövetkezendő években más országok egyetemiei és történész társaságai is hoztak létre hasonló kutatócsoportokat. Ugyanebben az évtizedben született meg az első próbálkozás módszertan kialakítására, melynek segítségével a történész hasznos forrásként tekinthet a filmre.¹⁰

A filmhíradó

Az egyidejűség legjobb példája a *filmhíradó* műfaja. A korabeli közönség számára készült híradó elsősorban informatív célokat szolgált, a közönséget tájékoztatta bel- és külpolitikai, társadalmi kérdésekről. A legfontosabb eseményekről tudósítva közvetlenül a közönséghez szólt. A korabeli néző számára elsődleges forrásként hatott, hiszen kezdetben nem létezett televízió, és a későbbiekben sem rendelkezett mindenki ezzel az új eszközzel. A közönség privilegizált helyzetben érezhette magát, mintha ő maga is részt vett volna a megidézett

⁸ A legtöbb ország filmgyártására vonatkozóan készültek már ilyen munkák, melyek a nemzet anyanyelvén vagy angol nyelven íródtak. Néhány példa angol nyelvterületről: Richards, Jeffrey – Aldgate, Anthony: *Best of British: Cinema and Society from 1930 to Present*. London, 1999.; Kenez, Peter: *Cinema and Soviet Society from the Revolution to the Death of Stalin*. London, 2001.; Shafik, Viola: *Arab Cinema: History and Cultural Identity*. Cairo, 2007.; Tegel, Susan: *Nazis and the Cinema*. University of California, 2007.; Ricci, Steven: *Cinema and Facism. Italian Film and Society, 1922-1943*. University of California, 2008. Globális szempontból a film és a társadalom kölcsönhatását vizsgálja: Jarvie, Ian Charles: *Movies and Society*. New York, 1970. és Shiel, Mark – Fitzmaurice, Tony: *Cinema and the City: Film and Urban Societies in a Global Context*. Wiley Blackwell Publishing, 2009. Magyar nyelven Thompson–Bordwell: *A film története* című munkája (Budapest, 2007) ad betekintést a nemzetek társadalma és filmgyártása közötti viszonyrendszerbe.

⁹ Alapvető megközelítést ad: Storey, John: *Cultural Theory and Popular Culture. An Introduction*. London, 2009. (és korábbi kiadások). A legtöbb magas és populáris kultúrával foglalkozó mű megvizsgálja adott filmek ebben a dimenzióban való elhelyezkedését.

¹⁰ Jackson, Martin A.: *Film as a Source Material: Some Preliminary Notes Toward a Methodology*. The Journal of Interdisciplinary History, vol. 4. (1973) 73–80.

eseményen. A legfőbb cél az volt, hogy a filmhíradót megtekintő polgár úgy érezze, mintha az állam fontosnak tartaná, hogy tájékoztassa őt a világban történekekről.

A demokráciákban is alkalmazták mint a manipuláció eszközt ezt a műfajt, a befolyásolás azonban szélsőséges méreteket öltött, ha a diktatúrák filmhíradóit tekintjük. Diktátorok és állampárti vezetők (Hitler, Sztálin, Mussolini, Franco, Tito, Rákosi, Kádár stb.) különböző mértékben, de hasonló hatékonysággal használták fel a tájékoztatás ilyenfajta eszközét. Leginkább Hitler és Mussolini esetében lehet ismert a híradókból visszaköszönő kép: mindketten igazi „színészként” viselkedve, mozdulataikat előre megtervezve, az operatőröknek előzetesen kiadott utasítások nyomán valódi előadásokat mutattak be a filmfelvételeken, melyeket a nép elsősorban a moziban tekinthetett meg. Ezek főleg a nagyközönség előtt elmondott beszédek rögzített változatai voltak, később hivatalos események (például avatóünnepségek, diplomáciai látogatások) felvételeit mutatták be. És éppen ebben rejlik történeti forrásértékük. Könyvekből, tanulmányokból, írott forrásanyagok közzétételéből a történész többé-kevésbé világos képet alkot a fent említett személyek politikai döntéseinek természetéről, azok mozgatórugóiról, a világpolitika eseményeiről, de az állami vezető mint individuum kevésbé ismert számára. A filmhíradó tanúsítja, hogyan viselkedett a vezér a publikum előtt, milyen gesztusokkal közvetítette mondanivalóját, és a nép hogyan reagált erre. A filmfelvétel mindent megmutat: a szónokot körülvevő díszlet, a rögzítés technikai elemei (például alulról történő fényképezés, hogy a személy nagyobbnak, jelentősebbnek tűnjék) mind a személyi kultuszról vagy éppen az azt kialakítani segítő részletekről árulkodnak. Szintén érdekes és hasznos adalékként szolgálhatnak azok a híradórészletek, melyek a mindennapi élet valamelyik területére kalauzsolnak, a boltokban való sorban állástól a munkás hétköznapi visszáidézéséig. Mindez persze csak a felszínt láttatta: a filmhíradónak semmi köze sem volt a későbbiekben divatossá vált tényfeltáró riportokhoz, és az elméletileg összetartozó híreket, riportokat sem kapcsolta egymáshoz, mert fennállt a veszélye annak, hogy a néző esetleg összerakhatja a mozaikokat. A történész számára értékes információkat tartalmaz a híradó: milyen körülmények között éltek a lakosok, a híradó mit engedett ebből nyilvánosságra hozni a (belföldi vagy külföldi) közönség számára, illetve milyen üzeneteket akart közvetíteni a hivatalos politika.¹¹

A dokumentumfilm

A dokumentumfilm sok szempontból rokonítható műfaj volt a filmhíradóval, csak ez utóbbi megszűnése után, a tévéhíradó megszületésével különültek el igazán két különböző zsánerré. Eredeti szándéka szerint a dokumentumfilm dokumentum értékű, vagyis a valóságot objektív módon, a tényekhez ragaszkodva, az igazság oldaláról mutatná be, szemben a játékfilmmel. Ez a kitétel azonban szintén vitatott, hiszen a dokumentumfilmnek is van rendezője, a legtöbb esetben forgatókönyvírója is, de mindenképpen rendelkezik operatőrrel, aki megválasztja, mit, hogyan, milyen szögben, milyen hosszan rögzítsen. Különösen igaz ez a diktatúrák hivatalos dokumentumfilmjeire, amelyek a manipuláció legfontosabb eszközévé léptek elő. John Grierson, a brit dokumentumfilm-gyártás egyik megalapozója úgy de-

¹¹ Ilyen témájú munkák: Bartels, Ulrike: *Die Wochenschau im Dritten Reich: Entwicklung und Funktion eines Massenmediums unter Besonderer*. Berlin, 2004.; Fielding, Raymond: *The American Newsreel: A Complete History, 1911–1967*. Jefferson, 2006.; Tranche, Rafael. – R. Sánchez Biosca, Vicente: *NO-DO: El tiempo y la memoria*. Madrid, 2006. Egy adott ország filmgyártásával, filmtörténetével foglalkozó munka az esetek többségében kitér a nemzeti filmhíradók elemzésére, bemutatására.

finiálta ezt a műfajt, mint a „valóság kreatív kezelése”.¹² Egy állami megrendelésre készült dokumentumfilm bemutatja, hogyan is vélekedik az adott nemzet politikai vezető rétege az országról, mit tart érdemesnek kiemelni, hangsúlyozni, ugyanakkor mi hiányzik, miről nem beszélnek: a történész ezek alapján közelebb kerülhet az adott korszakhoz és az azt uraló és irányító ideológiához. Legkiemelkedőbb példaként említhető Hitler kedvenc filmrendezőjének, Leni Riefenstahlnak a munkája, *Az akarat diadala* (*Triumph des Willens*, 1935), mely a Nemzetiszocialista Párt kongresszusát örökíti meg. Dokumentumértéke elvitathatatlan: Adolf Hitler felmagasztalása, az őrző-rajongó tömegek bemutatása, mindez tökéletes technikával fényképezve, igazi filmes bravúr, a tökéletes propaganda-film modellje. A történész számára Eisenstein munkái mellett Riefenstahl filmjei kötelező darabnak számítanak az értékes filmforrás prototípusaiként.¹³

Egy államhoz nem kötődő magánszemély vagy bizonyos mértékben független produkciós cég dokumentumfilmje abba engedhet bepillantást, hogy egy kívülálló mit mutathatott be az adott korból, az élet mely szegmensei juthattak át a cenzúra szűrőjén.

Érdekes információkkal szolgálhat az olyan típusú dokumentumfilm, melyet egy elnök vagy diktátor saját magáról készített egy megbízható rendező segítségével (például Spanyolországban a *Franco, ese hombre* [José Luis Sáenz de Heredia, 1964]). A történész ezt a típusú dokumentumfilmet szembeállíthatja a hasonló tematikájú, de ellentétes politikai meggyőződésű filmes műhelyből kikerülő munkával (mint a szintén spanyol *Caudillo* [Basilio Martín Patino, 1973], mely még a diktatúra idején a legnagyobb titokban készülhetett csak el).

A filmek „értékes” jellemvonásai mellett olyat is említhetünk, mely egyenesen nélkülözhetetlen egy kutató számára. Ez olyan esetekben fordulhat elő, ahol a film mint bizonyíték az egyetlen hasznosítható forrás szerepét tölti be. Jó példa erre a Kennedy-gyilkosságot megörökítő rövidfilm (*Zapruder Film of Kennedy Assassination* [Abraham Zapruder, 1963]), melyet a merénylet körülményeit vizsgáló Warren-bizottság is elsődleges bizonyítékként használt fel, és azóta is a témával foglalkozó történészek egyik fontos segítsége.¹⁴ Ehhez kapcsolódnak azok a rövid dokumentumfilm-értékű felvételek, melyek merényleteket, katasztrófákat örökítenek meg, és a szemtanú szerepét tölthetik be a későbbi vizsgálatok során.

A filmek és dokumentumfilmek esetenként nemcsak érdekes, de szükséges forrásként is kezelhetők. Vannak olyan történelmi helyzetek, melyek megítélésükre döntő lehet a vizuális bizonyíték. Jó példa erre a spanyol polgárháborúban Guernica bombázása. Míg a republikánus csapatok a francóista felkelőket, konkrétan az azok segítségére siető német légiereket vádolták Guernica városának elpusztításával, addig a nemzeti csapatok szerint a köztársasági csoportok gyújtották fel a várost. Mindkét hadsereg filmfelvételeket készített a harcok során. A guernicai pusztításról elsősorban a köztársaságiak felvételei maradtak hátra, napjainkban azonban igyekeznek ezeket a felvételeket figyelmen kívül hagyni, ritkán hivatko-

¹² Evans, Gary: *John Grierson: Trailblazer of Documentary Film*. Montréal, 2005. 11.

¹³ Magyar nyelven is megjelent Riefenstahl önéletrajza, illetve egy munkásságáról szóló könyv: Riefenstahl, Leni: *Emlékeim, 1902–1945*. Budapest, 2003.; Bach, Steven: *Leni: Leni Riefenstahl élete és munkássága*. Budapest, 2008.

¹⁴ A film keletkezéséről és jelentőségéről lásd: <http://www.jfklancer.com/History-Z.html> (2010. február 17.)

nak rájuk. A filmeket ismerő és tanulmányozó filmtörténész szerint¹⁵ ugyanis az általánosan elfogadott nézeteknek (mely szerint a német gépek a levegőből dobtak bombákat a városra) ellentmond a köztársasági filmfelvételek egy része is, melyek alapján több esetben az állapítható meg, hogy a házakat alulról gyújtották fel, helyenként még a tűz keletkezési helye is beazonosítható, légítámadásnak viszont nyoma sincs. Azonban az író számára is kellemetlen az a következtetés, amelyre a filmek alapján juthat a bombázással kapcsolatban, így igyekszik azt nem kiemelni, pusztán csak megemlíteni. Egy baszk kérdéssel foglalkozó történész számára viszont fontos forrásként szolgálhatnának ezek a dokumentumfilmek.

A játékfilm

Akár megtörtént eseményeken alapul, akár teljes mértékben fikciós elemek alapján készül egy játékfilm, a történész számára ez a műfaj szolgál az egyik leghasznosabb, ugyanakkor legproblematisabb forrásbázisként. Ez nem véletlen: a sokszor száraz, valójában „szájbarrágós” mondanivalóval rendelkező dokumentumfilmekkel ellentétben a játékfilm, a színészek segítségével előadott történetmesélés mindig is sokkal közelebb állt a nézőközönséghez, jobban és könnyebben befogadták azt. A játékfilm, még ha egyértelműen propagandisztikus célokat is szolgál, kiszakítja nézőjét a valóságból, azt az érzést nyújtja, mintha egy másik világba került volna át.

Jelentős forrásértékkel bír az a film, melyben a forgatás időszaka és az ábrázolt kor egybeesik. Totalitárius vagy autokratikus rendszerekben a film mondanivalója és a közönség felé közvetített üzenet nem térhet el jelentősen a hivatalos ideológiától, ugyanis a cenzúra ezt nem engedné meg. Minden diktatúrából számtalan példa említhető arra, hogyan próbálták meg népszerűsíteni az állami politika által vallott nézeteket. A szovjet *Patyomkin páncélos* (*Броненосец Потёмкин*, Szergej Mihajlovics Eizenstein, 1925) és az *Október* (*Октябрь*, Szergej M. Eizenstein, 1928), a német *Jud Süß* (Veit Harlan, 1940) vagy a spanyol *Raza* (José Luis Sáenz de Heredia, 1942) mind igazi klasszikusnak számítanak ebben a kategóriában, de a demokrácia is kitermelte a maga hatásos, a történelmi–társadalmi jelenségeket nagyban befolyásoló filmjét (az *Egy nemzet születése* [*The Birth of a Nation*, David W. Griffith, 1915] nagy szerepet játszott az USA-ban a Ku-Klux-Klan modernizálásában és népszerűvé válásában). Külön érdekes történészi szemmel vizsgálni azokat a munkákat, melyek szintén azonos korban készültek, de érezhető rajtuk az ironikus, „rendszerellenes” hangvétel, mellyel a fennálló rendszer visszasságait igyekeztek érzékeltetni az alkotók. Ez lehet „belső ellenállás” (például *A tanú* [Bacsó Péter, 1969] vagy *El Verdugo* [Luis García Berlanga, 1963]) vagy kívülről érkező kritika (például *A diktátor* [*The Great Dictator*, Charles Chaplin, 1940]).

A történésznek tisztában kell lennie azzal, hogy a film készítője milyen céllal forgatta munkáját. Pusztán szórakoztatni kívánt, és az ábrázolt kor csak díszítőelemként szolgál a cselekményhez, vagy hiteles kordokumentumot akart készíteni. Tévútra viheti ugyanis a nézőt, ha mindent valóságosnak hisz, amit a filmen lát, szükséges tehát a „kritikai szem”, mellyel meg tudja különböztetni a tényeket a forgatókönyvíró fantáziájának szüleményétől. A történész ebben az esetben előnnyel indul az átlagos filmnézővel szemben, mivel ideális esetben eléggé jártas a korban, ismeri az eseményeket és a felsorakoztatott főbb szereplők egy részét. Bármennyire is tájékozott lehet azonban például a német történelemben egy

¹⁵ Pablo, Santiago de: *Tierra Sin Paz. Guerra Civil, cine y propaganda en el País Vasco*. Madrid, 2006. Az író a könyvben részletesen bemutat minden filmet, mely a polgárháború baszk vonatkozásairól szól, Guernicával is több ízben foglalkozik.

történész, még mindig szolgálhat számára újdonsággal a Hitler utolsó napjait bemutató *A bukás* (*Der Untergang*, Oliver Hirschbiegel, 2004), vagy a kubai történelemhez értők is új, érdekes információkkal gazdagodhatnak a *Fidel* (*Fidel*, David Attwood, 2002) című életrajzi film segítségével. A manapság divatos, bizonyos mértékben „szappanoperásított” történelmi játékfilmsorozatok időnként már történeszeket is alkalmaznak tanácsadóként, hogy az epizódokban látható események minél hitelesebbek legyenek (például a brit–amerikai koprodukciók, a *Róma* [*Rome*, 2005–2007], a *Tudorok* [*The Tudors*, 2007–2010], vagy *A Szaddám-klán* [*House of Saddam*, 2008] esetében), ugyanakkor a dramaturgiai hatás kedvéért sokszor meg is hamisítják a történelmet, így ezeket a sorozatokat a történész szakemberek nem igazán tartják mérvadónak. Szociológiai szempontból viszont érdekes adalékokkal szolgálhat a spanyol *Cuéntame cómo pasó* (2001–) című teleregény, mely a Franco-rendszer adott korszakának társadalmát mutatja be egy család történetén keresztül közel kétszáz epizódon át, valódi politikusok vendégszereplésével. Szigorúan vett társadalomszociológiai nézőpontból még a magyar *Szomszédok* (1987–1999) is szolgálhat érdekességekkel.

A kutatás tárgya és helyszíne

A történész számára elsősorban könyvtárak és levéltárak jelentik a „természetes közeget”, ahol primer vagy szekunder forrásokat találhat munkája elvégzéséhez. Esetenként új helyszínekkel is kiegészülhet ez a paletta: ásatásokra, múzeumokba is ellátogathat a kutató, valamint interjúkat készíthet még élő személyekkel, tanúkkal, szakemberekkel.

A filmtörténész (a filmek keletkezési körülményeit, annak művészeti-esztétikai-technikai aspektusait vizsgáló vagy egy nemzet filmgyártásának történetét kutató személy) és a filmet forrásként felhasználó történész közös ismertetőjegye az, hogy filmet *kell* néznie. Az utóbbi években egyre elterjedtebb, hogy egy magát filmes témában szakértőnek mondó személy a tárgyalt filmről sokat *olvasott, hallott, beszélgetett, vitatkozott*, csak éppen nem *látta és elemezte* azt, vagy látta, de csak mint egy átlagos néző, és nem *értő szemmel* nézte. A filmet használó történész számára a film a primer forrás, de ez nem létezhet önmagában. Előzetes ismeretekkel kell rendelkeznie ahhoz, hogy értse is a látottakat, el tudja helyezni a művet térben és időben, beazonosítsa a viszonyrendszereket, és felismerje az összefüggéseket és utalásokat.

Egy adott film adott szempontból történő elemzése nem csak abból áll, hogy a történész megtekinti, majd levonja a következtetéseket. Audiovizuális mivoltából fakadóan a film ugyanis számos értékes információ tárháza, több komponens összege adja a végső elegyet: az egyértelmű párbeszéd mögöttes tartalma, a szereplők öltözködése (a korabeli viselet mellett a társadalmi rang visszatükröződése), a díszlet, a környezet (például a falakon elhelyezett képek, a háttérben álló könyvespolcon jól látható kötetek), a háttérzene (mint az indulók, mozgalmi dalok) mind egy-egy újabb információforrásként szolgál a történész számára. Mindezek nem ugyanazt jelentik egy, a vizsgált korban élt személynek, mint a ma emberének.

A moziban és a televízióban nem látható, esetenként lakossági forgalomba sem került filmek fellelhetőségét az adott ország filmarchívuma segítheti elő: minden ország rendelkezik hivatalos Nemzeti Filmarchívummal, mely összegyűjti és archiválja, gondozza és restaurálja a nemzet filmgyűjteményét.¹⁶

¹⁶ A nemzeti filmarchívumok mellett az Európai Unió kezdeményezésére létrejött egy online filmarchívum-adatbázis (Filmarchives Online) is, mely Európa filmarchívumaiból tesz közzé fontos és érdekes anyagokat. Elérhetősége: <http://www.filmarchives-online.eu/> (2010. február 17.)

A játékfilmek és dokumentumfilmek fellelhetősége viszonylag kis nehézséggel jár: a gyártó ország filmarchívumában található meg a darab, amennyiben egyáltalán fennmaradt az utókor számára. Koprodukció esetében szerencsés körülmények között minden érintett ország intézménye rendelkezik egy kópiával. Filmhíradó esetében hagyományosan a gyártó cég nemzetisége határozza meg, hogy melyik ország archívuma őrzi a tekercseket, még akkor is, ha nemzetközi témáról vagy egy más országban történetekről szólnak a tudósítások. Ilyenkor a filmhíradó tárgyát képező ország kérhet példányt saját nemzeti filmarchívuma számára, így a filmtörténészek és a filmet elemző történészek a bázisként szolgáló archívumban is hozzájuthatnak a forráshoz. Ez persze csak ideális esetben valósul meg teljes mértékben: a II. világháború előtt vagy alatt készült filmhíradók egy része például nem maradt fenn semmilyen formában, vagy a gyártó intézmény – értékes forrásról lévén szó – a szerzői jogokra hivatkozva nem adja azt ki kezéből, még nemzetközi szerződések keretein belül sem.

A filmek mellett a mozgóképet forrásként felhasználó történész más anyaghoz is nyúl: a filmről szóló korabeli kritikák, szórólapok, vizuális vagy írott filmajánlók segítenek a film akkori fogadtatásának megértésében, továbbá célszerű a filmet jegyző főbb személyek (elsősorban a forgatókönyvíró és a rendező, a producer vagy produkciós cég, de esetenként a főszereplők) életútjának áttanulmányozása, hogy azok politikai–ideológiai kötődését figyelembe véve értékelhesse a szóban forgó munkát. Háttéranyagok, a film gyártásához és terjesztéséhez kapcsolódó dokumentáció, a forgatásban szerepet vállalt személyek jegyzetei, a fontosabb személyek közötti levelezés (például a producerek és a rendező levélváltásai, a gyártó stúdió vagy a filmgyártást felügyelő miniszter utasításai) szintén megtalálhatók az intézményekben, amennyiben fennmaradtak. Előfordul, hogy a film egésze megsemmisült, a „kimaradt” anyagok viszont nem, így ezek válnak elsődleges forrássá. A kutató találhat olyan fényképeket is, melyek a film egyes jeleneteit örököltik meg, de a végső vágás során a bemutatott filmbe már nem kerültek bele. A kivágott jelenetek külön információértékkel szolgálnak: a történész megvizsgálhatja, vajon csak önkényes kivágásról van-e szó (például a jelenetet nem találták fontosnak, esetleg a film hosszán szerettek volna rövidíteni), vagy az tartalmaz olyan elemeket, melyek a korabeli cenzúra szemét sérthették.

A fontos, mind történeti, mind filmtörténeti szempontból értékes filmek esetében a filmarchívumok igyekeznek megőrizni ezeket a mellékes anyagokat is, melyek áttekintéséhez azonban sokszor már külön engedélyre is szükség lehet.

Eddigi eredmények

Mind a mai napig a filmtörténettel foglalkozó szakkönyvek elsősorban művészeti-esztétikai szempontból közelítenek a film felé, a társadalmi és politikai vetület pedig csak háttérként jelenik meg. Filmés szakemberek egy film születésének és az abban tárgyalt témáknak nem a történelmi vonatkozásait szokták kiemelni, kivéve, ha azok hangsúlyozottan befolyásolták annak keletkezését, fogadtatását vagy a filmtörténetben betöltött szerepét. A történettudományban jártas, ugyanakkor filmekhez értő kutatókra lenne szükség ahhoz, hogy be tudjuk azonosítani egy film valódi szerepét egy adott nemzet életében, hatását az ideológiákra, vagy éppen fordítva, a fennálló eszmék mozgóképgyártásra gyakorolt befolyását.

Általánosságban elmondható, hogy az eredetileg filmesztétikával, filmművészettel foglalkozó szakemberek ismerik fel elsősorban, hogy a film műfajának sok „mondanivalója” lenne a világtörténelem kérdéseiről, a különböző politikai–ideológiai vonulatokról. Ez már a javuló tendencia irányába mutat, azonban az említett kutatók eredményei általában nem lépnek túl a filmtörténeti–filmesztétikai tematikájú könyvek és tanulmánykötetek lapjain,

a történészekhez pedig nem jutnak el. Ezért szükséges véleményünk szerint a fordított megközelítés is: történészek, elsősorban a történelemmel és a politikával foglalkozó kutatók mozduljanak el a filmkultúra irányába, „nyíljanak meg” az audiovizuális reprezentáció ezen formája felé, és fogadják el, hogy ez a nem tisztán történeti műfaj is tud számukra hasznos eredményekkel szolgálni.¹⁷ Egyes történészek megtették ezt a lépést, és karöltve filmes szakemberekkel elindították azt a folyamatot, amely követendő példaként állhatna a jelen és a jövő történészei előtt. A következőkben néhány személyt és művet emelünk ki, hogy bemutassuk, hogyan és kiknek a részvételével született meg ez az irányzat.

A már tárgyalt Siegfried Kracauer után első helyen a francia Marc Ferro említhető, aki azóta is hivatkozási alapként szolgál a témában dolgozó kutatók számára. Ferro úttörőnek számít a filmművészet és a történelem mint két egymástól elkülönülő diszciplína összekapcsolásában. Igazi történész, szakterülete a Szovjetunió és Oroszország története, társszerkesztője a francia *Annales* folyóiratnak és a *Journal of Contemporary History*-nak, oktatási igazgatója a párizsi *École des Hautes Études en Sciences Sociales*-nak.¹⁸ Első ilyen témájú könyve a *Cinéma et Histoire*,¹⁹ mely a francia mellett számos nyelven is megjelent, és alapműnek számít. A ma is aktív Ferro ebben a munkájában megfogalmazta, miért kell, és hogyan lehet a filmet bevonni a történettudomány által vizsgált területek körébe. Ferro szerint a film egy történelmi dokumentumként is értelmezhető, ő maga is a történelem forrásának nevezi a filmet, és didaktikai eszközként is aposztrofálja azt. Külön hangsúlyt fektet a különböző diktatúrák idején forgatott dokumentumfilmekre és játékfilmekre: ugyanolyan fontos, hogy mit láthatunk a filmen, mint az, amit *nem* láthatunk. Egy totalitárius állam, még ha igyekszik is teljes kontrollt gyakorolni a filmek felett, nem tudja elkerülni, hogy a képek segítségével „kiszivárognak” olyan információk a rendszerről, melyeket valójában el akart titkolni. Több példán keresztül (háborús propagandafilmek, dokumentumfilmek, a *Patyomkin páncélos* stb.) mutatja be, milyen többletet nyújthat a konkrét mű tanulmányozása a kort vizsgáló személy számára, elsősorban a náciizmus, a kommunizmus, illetve a diktatúrák társadalmának főbb jellegzetességeit beazonosítva, de az Amerikai Egyesült Államok politikai–társadalmi berendezkedésére is kitér egyes filmekkel összefüggésben. Tudományos munkássága mellett Ferro rendezőként vagy narrátorként részt vett televíziós dokumentumfilmek készítésében is Leninről és a Szovjetunióról.

Ferro nagy tisztelője és az általa kijelölt út hű folytatója a szintén francia Pierre Sorlin, aki már szintén klasszikusnak számító műveiben fűzte tovább Ferro gondolatait. Szerinte a múltat nem csak ábrázolja, de az arról való gondolkodásunkat akár át is formálhatja egy film, amennyiben készek vagyunk arra, hogy forrásként tekintsünk a vizuális anyagokra²⁰; később a filmek szociológiáját, valamint elemeinek egymásra építkezését vizsgálta, bevonva a vizsgálódás körébe a társadalmak szemrevételezését is.²¹ Újabb keletű, a '90-es években íródott munkájában²² az európai társadalmakra koncentrál: hogyan jelenik meg egy adott nemzet (Franciaország, Olaszország, Németország, Nagy-Britannia) filmtermésében a nem-

¹⁷ Az alábbiakban ismertetett Marc Ferro, Pierre Sorlin és követőik szolgálnak erre példaként.

¹⁸ Ferro szakmai életútjáról lényegre törő vázlatot ad José María Caparrós Lera Ferro könyvének spanyol, kibővített és aktualizált fordításához írt előszavában: Ferro, Marc: *Historia Contemporánea y Cine*. Barcelona, 2000. 7–11.

¹⁹ Ferro, Marc: *Cinéma et Histoire*. Paris, 1977. Több nyelvre, így angolra és spanyolra is lefordították.

²⁰ Sorlin, Pierre: *The Films in History. Restaging the Past*. Oxford, 1980.

²¹ Sorlin, Pierre: *Sociología del Cine*. Mexikó, 1985.

²² Sorlin, Pierre: *European Cinemas, European Societies, 1939–1990*. London, 1991.

zeti jelleg, mi különbözteti meg egymástól a különböző országok műveit, és hogyan mutatják be a munkák a néző számára a nemzetek társadalmát és annak jellegzetességeit. A szerző szerint ugyanis egy idegen kultúra egyedi vonásait kiválóan bemutatja a film: pontosabban, a film erre a legtökéletesebb eszköz. Olaszország filmtörténetének egy külön könyvet is szentelt.²³ Sorlin írásai napjainkban is gyakran feltűnnek a történelem és a film viszonyát vizsgáló tanulmánykötetek lapjain.

Angol nyelvterületen Paul Smith számít úttörőnek *The Historian and Film* című tanulmánykötetével,²⁴ melyben a zömében angol történészek és filmtörténészek (de jelen van Marc Ferro is) a fentiekben említett vonalat folytatják. Míg egyes szerzők a filmtípusok és a filmarchívumok jellegzetességeit vizsgálják, mások a filmhíradókhöz és fikciós játékfilmekhez közelítenek történészi szemmel. William Hughes tanulmánya²⁵ például történelmi eseményeket és konkrét filmeket idéz fel, azt bizonyítva, hogy a filmet valódi *bizonyíték*-ként lehet és kell felhasználni a történeti kutatásokban. Külön érdekességgé szolgálnak a könyv azon fejezetei, melyek a film használatáról értekeznek egyetemi és középiskolai közegben. A megállapítások egybehangzóak: mind a felsőoktatásban, mind az alacsonyabb oktatási szinteken helye van a filmnek a történelemórán, mivel a diákok sokkal fogékonyabbak egy ismeret elsajátítására, amennyiben vizuális „támogatást” is kapnak ahhoz.

A témában elmélyülni kívánó történészek néhány további érdekességgel is találkozhatnak. A Robert C. Allen – Douglas Gomery szerzőpáros több nyelvre is lefordított *Film history. Theory and Practice*²⁶ című könyve mintegy kikövezi a történész számára követendő utat. Miután alapmunkának számító írásukban végigveszik, tudományosan milyen módon lehet megközelíteni a történelmet és a filmtörténetet, a két tudományterületet összekapcsolják, miközben bemutatják a filmtörténet esztétikai, technikai, gazdasági és társadalmi vetületeit. Az erre épülő, szintén több nyelven is elérhető francia *De l'Histoire du Cinéma. Méthode historique et histoire du cinéma*²⁷ című kötet pedig módszertani segítséget nyújt a kutatóknak: többek között Lucien Febvre, Marc Bloch, Pierre Bourdieu, Fernand Braudel, Alain Boureau és Michel Foucault történeti és történetfilozófiai téziseinek és megállapításainak felhasználásával igazolják, hogy a film sok szempontból kezelhető akár még történeti segéd tudományként is.

Érdemes megjegyezni: a fenti könyvek mind tizenöt-húsz évvel ezelőtt vagy még korábban jelentek meg, de napjainkban is ezek számítanak a legmértékesebb szakirodalmi munkáknak e témában. Emellett természetesen azóta is minden évben és minden nyelven jelennek meg művek ebben a vizsgálati körben, melyek színesítik a palettát. Ezek közül a legérdekesebb az izraeli Shlomo Sand munkája,²⁸ mely a 20. század legfontosabb eseményeinek filmvásznon történő megjelenéseit mutatja be. Kiemelendő továbbá Robert Rosenstone könyve,²⁹ mely az ókortól napjainkig vizsgálja a különböző korok filmes ábrázolását és annak hitelességét. A madridi Carlos III egyetem pedig neves európai történészek és filmtörténészek (köztük Pierre Sorlin) részvételével vizsgálta meg,³⁰ napjainkban milyen

²³ Sorlin, Pierre: *Italian National Cinema 1896–1996*. London, 1996.

²⁴ Smith, Paul (ed.): *The Historian and Film*. Cambridge, 1976.

²⁵ Hughes, William: *The evaluation of film as evidence*. In: Smith: *The Historian and Film*, 49–79.

²⁶ Allen, Robert C. – Gomery, Douglas: *Film history. Theory and Practice*. McGraw-Hill, 1985.

²⁷ Lagny, Michele: *De l'Histoire du Cinéma. Méthode historique et histoire du cinéma*. Paris, 1992.

²⁸ Sand, Shlomo: *Le XXe siècle à l'écran*. Paris, 2004.

²⁹ Rosenstone, Robert: *History on Film / Film on History*. London, 2006.

³⁰ Camarero, Gloria – Heras, Beatriz de las – Cruz, Vanessa de: *Una ventana indiscreta. La historia desde el cine*. Madrid, 2008.

témakörökben (történelmi emlékezet, kiemelkedő személyek, nemzeti identitás stb.) érdekes egymáshoz közelíteni a történetírás és a film műfaját. A könyveken kívül az adott országok filmművészeti és filmtörténeti tárgyú folyóirataiban bukkanhatnak fel olyan írások vagy tanulmányok, melyek nemcsak egy ország filmművészetének, de az adott nemzet történetének és filmkultúrájának kapcsolatát is vizsgálják.³¹

Szintén hasznos vállalkozás az, amikor egy történelemhez és filmtörténethez egyaránt értő személy saját nemzetének filmjeit áttekintve összegyűjti azokat a mozgóképes munkákat, melyek a nemzeti történelem egy adott korszakát vizsgálják, és hasznos forrásként szolgálhatnak a történészek számára.³²

Magyarország ebből a szempontból kivétel: kisebb próbálkozásokon kívül nem született még olyan könyv, monográfia vagy tanulmánykötet, mely a filmet érdemben bevonná a történészek által kezelt forrásbázisba. Biztató jel azonban, hogy publikáltak már átfogó, általános magyar játékfilmtörténetet, mely az egyes munkákat és tendenciákat történeti kontextusban is vizsgálja,³³ így kiindulópontul szolgálhatna további, magyar vonatkozású kutatásokhoz. Az 1970-es évek végén a *História* folyóirat közölt egy beszélgetést,³⁴ melyben neves filmrendezők (például Jancsó Miklós, Kovács András) és történészek (mint Glatz Ferenc, Berend T. Iván) közelítették egymáshoz a történelem és a film tudományterületét, de az ehhez hasonló, irányadó eszmefuttatások a későbbi években, évtizedekben nem váltottak ki jelentős visszhangot. A Kádár-korszak filmjeinek és politikájának összefüggésével foglalkozik Gervai András könyve.³⁵ Újabb keletű és témánkhoz már szorosabban kapcsolódik Jakab György nyomtatásban is megjelent előadása,³⁶ mely a film és a történelem kapcsolatát mutatja be röviden, elsősorban a Kádár-korszakot, azon belül is az 1960-as éveket helyezve a középpontba. Jakab új elemként megvizsgálta a filmnek a közoktatásban, a történelemórán való felhasználási lehetőségeit is. Bár nemzetközi szinten is elmondható, hogy a történészek továbbra sem részesítik kitüntetett figyelemben a filmgyártás termékeit, Magyarországon ez hatványozottan igaz.

A film jövője a történettudományban

Biztató tendencia, hogy a film egyre gyakrabban jelenik meg a felső- és középiskolai oktatásban is, elsősorban a történelemórán. Elengedhetetlen azonban, hogy a filmet oktatási segédeszközként használó tanár meg tudja állapítani, az adott film bemutatása helyénvaló-e, többé-kevésbé hitelesen ábrázolja-e a kérdéses kort, személyt vagy eseményt, vagy csak egy történelmi korba helyezett, szinte teljes mértékben fiktív eseményeken alapuló munkáról van szó (az ez utóbbi csoportba tartozó filmeket is be lehet vonni az oktatásba, de tisztában kell lenni azzal, mit is lát a diák: kordokumentumot vagy szórakoztató alkotást). Napjainkban azonban már veszélyeket is hordoz a filmek tanórán való megjelenése: egyre gyakrabban fordul elő ugyanis, hogy a történelemtanár, talán tévedésből, talán nemtörő-

³¹ Magyarországon a *Filmvilág* folyóirat képviseli a legmagasabb színvonalat ebben a témában.

³² Spanyolországban ezt Miguel Juan Payán tette meg *La historia de España a través del cine* (Madrid, 2007) című könyvében, de a már említett országok többségében megfigyelhető ugyanez a törekvés.

³³ Balogh Gyöngyi – Gyürey Vera – Honffy Pál: *A magyar játékfilm története a kezdetektől 1990-ig*. Budapest, 2004.

³⁴ *A kortárs magyar film és a történelem*. *História*, 1. évf. (1979) 3. sz. 23–25.

³⁵ Gervai András: *A tanúk: film – történelem*. Budapest, 2004.

³⁶ Jakab György: *Tükör vagy ecset? Avagy történelem a filmen, film a történelemórán*. <http://www.tte.hu/?page=konf&id=98&archiv=&ev=> (2010. február 17.)

dömségből, de egy múltbéli eseményt vagy kort nem magyaráz el hagyományos módon, hanem egyszerűen csak betesz a DVD-lejátszóba egy dokumentumfilmet vagy játékfilmet, és úgy kezeli a helyzetet, mintha ily módon a diák már ismerné is a történéseket.³⁷ Az oktatónak egyensúlyt kell tehát teremtenie a felhasznált eszközök között.

A fentiekben olyan nézeteket, munkákat és szerzőket ismertettünk, akik a filmet hasznos forrásként kezelték. Természetesen hallhatók ezzel ellentétes hangok is: tudunk olyan történészekről, akik a „hagyományos” történeti kutatást védelmezik, a filmet tudománytalannak tartják, annak kutatásban történő felhasználását pedig komolytalannak és veszélyesnek vélik. Ezek a személyek azonban többnyire megmaradnak a verbális érvelés mellett, nem ismerünk olyan könyvet vagy más természetű publikációt, mely egyértelműen és hitelt érdemlően állást foglalt volna a film használata ellen. Konkrét filmek vagy történelmi filmsorozatok esetén azonban rendszeresen előfordul, hogy a premierrel egy időben megjelennek történészek tollából származó cikkek és kritikák, melyek a mű történelmietlen és hiteltelen vonásaira hívják fel a figyelmet (mint a *Gladiátor* [*Gladiator*, Ridley Scott, 2000], a *300* [Zack Snyder, 2007] vagy a már említett *Tudorok* filmsorozat esetében).

A film, legyen az híradó-, dokumentum- vagy játékfilm, a 21. században egyre növekvő szerepet játszik az élet minden területén. A történész számára, aki eddig jobbra nem használta forrásként a mozgóképet, egyre bizonyosabbá válhat, hogy vizuális kordokumentumként a film értékes támpontot nyújthat a kutatások során. Amennyiben a történelemmel foglalkozó szakértő képes értő és kritikai szemmel viszonyulni egy alkotáshoz, a film nagy segítséget nyújthat a munka bizonyos fázisaiban.

³⁷ Személyes beszélgetések és tapasztalatok alapján megállapítható, hogy például Spanyolországban a középiskolai, de sok esetben az egyetemi történelemtanárok is egyre gyakrabban folyamodnak ehhez a módszerhez. A szerző ismer olyan madridi oktatót, aki a spanyol polgárháborút két alapvetően fikciós játékfilm segítségével mutatta be és „magyarázta el” a diákoknak.

SZÉLPÁL LÍVIA

Sommersby, avagy *Martin Guerre* visszatérése a történelem és film kapcsolatának tükrében

Mind a történész szakma berkeiben, mind pedig a mindennapi életünkben egyre gyakrabban találkozunk azzal a kérdéssel, hogy vajon a film műfaja képes-e a múltat autentikusan, illetve hitelesen ábrázolni; valamint a jelenkorban beszélhetünk-e egyáltalán filmes avagy vizuális történetírásról. Natalie Zemon Davis *Remaking Impostores: from Martin Guerre to Sommersby* [1997] és *Slaves on Screen: film and historical vision* [2002] című – ez idáig magyarra le nem fordított – történeti monográfiáiban a film és a történelem kapcsolatát vizsgálja, és a filmes történetírás problematikáját elemzi. Mindemellett a vizuális kultúrát már nem a történetírás „függelékeként” vagy pedagógiai kiegészítéseként vizsgálja, hanem újfajta történeti reprezentációként tekint rá.¹

Davis olyan történész, aki hisz az egymás mellett létező igazságok többszólamúságának létjogosultságában, és úgy véli, hogy a fikció alkalmazása a történelmi narratívában némely esetben jobban képes reprezentálni és értelmezni a múltat, mint a hagyományos valódi tényekre való hivatkozás.² Pontosan ezért tekinti Davis a film műfaját olyan találkozási pontnak, amely egyszerre képes ugyanazt a történetet több verzióban elmondani, és a többszólamú nézőpontokat jobban bemutatni, mint a hagyományos történetírás műfaja. Davis a Martin Guerre történet megírásáról így vallott egy interjúban [*The Return of Martin Guerre*, 1983]:

„Különösen nagy fontosságot tulajdonítottam a narratívának. Carlo Ginzburg és Le Roy Ladurie is megírták a történetet (Martin Guerre történetét), a bírósági tárgyalások történetét, de kevés figyelmet szenteltek a többféle verziónak a történetben. Tehát a cselekményvonalán én azt értem, hogy volt egyszer Martin Guerre története (a férfié, aki elmegy, majd visszajön), a feleségének története, a falu verziója, valamint a bíró által leírt történet. Rendkívül tudatossá váltam a különböző történetverziókat illetően, és elgondolkodtatott, hányféleképpen lehet egy történetet elmesélni, valamint hogyan rakják össze az emberek a különböző elbeszéléseket; s ez vezetett el engem az irodalmi reprezentáció irányába.”³

A felsorolt okok miatt Davis a Martin Guerre történet megírásakor vagy feltételes módot, vagy pedig olyan kifejezéseket használt, mint például a „lehet” vagy „így történhetett”,

¹ Szélpál Lívia: *A történelem jövője: bevezetés egy nem hagyományos (unconventional history) elméletébe*. Aetas, 22. évf. (2007) 1 sz. 144.

² Pallares-Burke, Marcia Lúcia: *The New History. Confessions and Conversations*. Cambridge, 2002. 59.

³ Pallares-Burke: *The New History*, 68. [Ahol külön nem jelzem, az idézett szövegrészeket saját fordításban közlöm. – Sz. L.]

amely történeti munka szerepét megkülönbözteti az ítéletalkotó szerepkörtől, s amelyet hagyományosan a történész szakma metaforájával azonosítanak.⁴ Így talán nem meglepő, hogy a francia eredeti film, amelynek címe *Le Retour de Martin Guerre* [1982], különböző narratív vonalon és szinten mutatja be a történetet. Elsősorban Jean de Coras bíró személyén keresztül, amit a feleség, Betrande vallomása egészít ki, és amelyet az *auteur* rendező narrációja keretez, aki már a film legelején megerősíti mindenhatóságát, kijelentve, hogy „ez egy valódi és igaz történet” [Vigne, 1982, 0:02]. Mindez egybehangzik Davis kijelentésével könyvének előszavában: „Könyvem így részben saját alkotó fantáziám szüleménye, melyet azonban a múltbéli források segítségével tartottam szigorú ellenőrzés alatt.”⁵

Davis mint történész szakértő vett részt egy francia film, a *Le Retour de Martin Guerre* [1982] készítésében, amely filmet Daniel Vigne rendezett, *Gérard Depardieu* főszereplésével. Ez a filmes munka inspirálta Davist arra, hogy a későbbiekben megírja történeti monográfiáját Martin Guerre életéről, valamint arra is serkentette őt, hogy elgondolkodjon a történelmi film szerepéről, mintegy a történelmi narráció ábrázolására tett gondolati kísérletként, amelyet hitelesebb reprezentációnak tekintett minden történelmi forrásnál. Davis korábbi dokumentumfilm-kísérlete és a Martin Guerre történet filmes feldolgozása újfajta módszertani példát adott Davis számára a történeti feldolgozáshoz, mivel egy film előkészítése hasonló etnográfiai tapasztalatokkal láthatja el a kutatót, mint a terepmunka az antropológust.⁶

Talán nem meglepő, hogy ebből az oly annyira sikeres Martin Guerre történetből 1993-ban hollywoodi változat is készült Jon Amiel rendezésében és Richard Gere főszereplésével *Sommersby* címmel. A helyszín azonban változott, és a cselekmény immár a polgárháború után, 1867-ben az Egyesült Államokban, Nashville városában játszódik. Jelen tanulmány elsődleges célja a történelmi film műfajának körvonalazása, ezen belül pedig a mikrotörténetírással való kapcsolatára szeretne rávilágítani, főképpen Natalie Zemon Davis, Leger Grindon és Robert A. Rosenstone meghatározásai alapján. Másodsorban szeretné gyakorlatban elemezni és bemutatni a *Sommersby* című történelmi filmet, összehasonlítva a francia eredeti filmmel és az alaptörténet „igazság-értékével”.

Mikrotörténet-írás

„Egyáltalán nem bánom, ha mikrotörténet-íróként kategorizálnak” – vallja Davis –, „habár amikor elkezdtem a Martin Guerre történettel foglalkozni, magamra úgy gondoltam, mint egy antropológusra, aki elmegy a faluba terepmunkára, és nemcsak az etnográfia érdekli, hanem az előadás is.”⁷ Az közzismert tény, hogy a mikrotörténet-írás az 1970-es években alakult ki, s ahogy azt Giovanni Levi oly találóan meghatározta, inkább történetírói gyakorlatként, amelyet nem könnyű definiálni, mivel elméleti hivatkozásai változóak és sokszínűek. Leginkább egy módszerhez hasonlítható, amely elsődlegesen és leginkább azon részletes gyakorlatok leírásával foglalkozik, melyek a történész munkáját alkotják, tehát a mikrotörténet-írást nem lehet meghatározni témájának mikrodimenziója alapján.⁸ A mikrotörté-

⁴ Ginzburg, Carlo: *Checking the Evidence: the Judge and the Historian*. Critical Inquiry, vol. 18. (Autumn, 1991) no. 1. 90.

⁵ Zemon Davis, Natalie: *The Return of Martin Guerre*. Cambridge, 1983. 5. [magyarul: Zemon Davies, Natalie: *Martin Guerre visszatérése*. Ford. Lafferton Emese – Sebők Marcell.] Budapest, 1999. 16.

⁶ Sebők Marcell: *Natalie Zemon Davis, a történetmondó*. In: Natalie Zemon Davis: *Martin Guerre visszatérése*. Budapest, 1999. 124.

⁷ Pallares-Burke: *The New History*, 67.

⁸ Levi, Giovanni: *On Microhistory*. In: Peter Burke (ed.) *New Perspectives on Historical Writing*. Cambridge, 1991. 93. [magyarul: Levi, Giovanni: *Az életrajz használatáról*. Ford. Czoch Gábor. Korall, 2000. Tél. 81–90.]

net-írás meghatározó részét képezi az új történetírásnak, és szoros kapcsolatban áll a társadalomtudományokkal, mint például az antropológiával és a szociológiával, valamint nem utolsósorban a Clifford Geertz által meghatározott „sűrű leírással” (*thick description*). Levi általános meghatározása alapján a mikrotörténet-írás olyan gyakorlat, amely lényegében a vizsgálendő skála redukcióján, mikroszkopikus vizsgálaton és a felhasználandó anyag intenzív vizsgálatán alapszik.⁹ Ezzel szemben Jacques Revel olyan kísérletként definiálja a mikrotörténet-írást – mintegy kritikai reflexióként a történeti módszerekre –, ami a társadalmat vizsgálja, de nem úgy, mint egy tárgyat a benne rejlő tulajdonságokkal, hanem változó összefüggésekként, amelyek állandóan hozzáidomulnak a meglévő helyzetekhez.¹⁰

A mikrotörténet-írás egyik leggyakoribb vizsgálati tárgya egy kis város vagy falu elemzése, mint például Emmanuel Le Roy Ladurie könyve Montailou falujáról, amelynek címe *Montailou: village occitan de 1294 à 1324* (Montailou, egy okszitán falu életrajza, 1294–1324), valamint gyakori eset jelentéktelen kisemberek történetének vizsgálata, mint például Mennocchio esete Carlo Ginzburg *Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500* című művében (A sajt és a kukacok: Egy XVI. századi molnár világképe), vagy Martin Guerre története Natalie Zemon Davis olvasatában.

Le Roy Ladurie és Carlo Ginzburg inkvizíciós jegyzőkönyveket használtak fel ahhoz, hogy úgynevezett „alulról jövő történelmet” (*history from below*) írjanak a mikrotörténeti vizsgálat keretein belül. Egy, a hagyományos történetírástól merészen eltérő vonalat követtek, amely Natalie Zemon Davis számára modellként szolgálhatott. Ezt a fajta történelmi narratívát legáltalában Ginzburg írja le említett könyvének előszavában: egyszerre kíván narratíva lenni és történelmi monográfia is; egyformán megszólítva mind az általános olvasót, mind pedig a történészeket. Valószínűleg az utóbbiak fogják a végjegyzeteket is elolvasni, melyeket Ginzburg szándékosan a könyv végére helyezett, számozás nélkül, hogy ne gátolják meg a narratíva olvasatát.¹¹

A Martin Guerre történet mint mikrotörténet filmen

Ki is Martin Guerre, aki történetének újra és újra megírására ihletett oly sok embert? Martin Guerre egy tizenhatodik században élt paraszti származású valós személy volt, aki egy híres csalási per főszereplőjévé vált. A történet központi mozgatórúgójaként az szolgál, hogy miután Guerre váratlanul elhagyta családját és faluját, egy férfi, nevezzük Arnaud de Tilh-nek, Guerre-nek adta ki magát, és a helyébe lépett, megtévesztve mind a falut, mind pedig a feleséget, Bertrande de Rols-t három éven keresztül. Azonban minden próbálkozása ellenére lelepleződött, perbe fogták, és a per során az igazi Martin Guerre újra előkerült, és leleplezte a csalót, akit kivégeztek. Ez a nem mindennapi történet olyannyira megragadta az emberek képzeletét, hogy mind a mai napig számtalan tanulmány és történet született róla. Még a tárgyalás bíróját, Jean de Coras-t is elbűvölte az eset, beszámolójában ezt még is említi. Amikor Davis először olvasta el Jean de Coras feljegyzéseit, már akkor megszületett benne a gondolat, hogy ebből jó filmet lehetne csinálni. Davis szavaival élve a Martin Guerre esetről írt történeti monográfiájában:

⁹ Levi: *On Microhistory*, 98.

¹⁰ Revel, Jacques: *Microanalysis and the Construction of the Social*. In: Revel, Jacques – Hunt, Lynn (eds.): *Histoires: French Constructions of the Past*. New York, 1995. 492.

¹¹ Ginzburg, Carlo: *The Cheese and the Worms. The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*. London, 1981. XII. [magyarul: Ginzburg, Carlo: A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe. Ford. Galamb György János. Budapest, 1991.]

„Amikor először olvastam a bíró beszámolóját, arra gondoltam, ebből a történetből filmet kell készíteni. A történész csak ritkán talál egy ennyire tökéletes narratív szerkezetet a múlt eseményeiben vagy egy ennyire erős, tömegekre ható, drámai vonzerejű történetet. Véletlenül tudomásomra jutott, hogy Jean Claude Carrière forgatókönyvíró és Daniel Vigne filmrendező éppen e történet forgatókönyvében kezdett dolgozni. Csatlakozhattam hozzájuk, és együttműködésünkből megszületett a Martin Guerre visszatérése című film [*Le Retour de Martin Guerre*]. [...] Elnézvén Gérard Depardieu fokozatos azonosulását az ál-Martin Guerre alakjával, másként kezdtem értékelni az igazi imposztor, Arnaud de Tilh teljesítményét. Úgy éreztem, saját történeti laboratóriumom van, amely nem bizonyítékokat, hanem történeti lehetőségeket állít elő.”¹²

Davis visszaemlékezése szerint szeretett a filmen dolgozni, de hamar felismerte, hogy az a kitaláció problémáját hozta felszínre a történész számára, mivel a film sok tekintetben eltért a történeti feljegyzésektől. Először is a film kedvéért a Guerre család baszk származását feláldozták, másodsor a falusi protestantizmus ábrázolását figyelmen kívül hagyták, és végül a feleség és a bíró belső ellentmondásait lágyították. Mindemellett Davis figyelmét felkeltette az a dilemma, hogy vajon a film műfaja képes-e a történet jellegéből adódó azon bizonytalanságokat, „talánokat,” valamint „talán így történhetett” érzeteket sikeresen átadni és közvetíteni, amelyekhez a történész folyamodhat, amennyiben nincs elegendő forrása, vagy éppen ellentmondanak egymásnak.¹³ Davis érdeklődése a történet bizonytalanságai iránt inspirálta az azonos című történeti monográfia, valamint a történelem és film kapcsolatáról szóló számtalan munka megírását.¹⁴

Mielőtt a film tárgyalásába belekezdének, ki kell térnem a történeti monográfia bemutatására is. Davis történeti munkájában *The Return of Martin Guerre* (Martin Guerre visszatérése, 1983) címmel bírósági dokumentumokat és toulouse-i parlamenti jegyzőkönyveket használt fel a korszakból mint forrásokat, az eredeti jegyzőkönyvek és a tárgyalás teljes tanúvallomásai hiányában. Mind a könyv, mind pedig a film egyik legfontosabb forrása a bíró, Jean de Coras feljegyzései, aki az ügyről könyvet is írt *Arrest Memorable* (1561) címmel az imposztor Martin Guerre kivégzése után. A francia film mindenható pozícióba helyezett narrátora úgy kezdi és meséli el a történetet, hogy kiemeli Coras szerepét mint az események igazi, hiteles elbeszélőjét, akinek Bertrande, a feleség megvallotta a történetet. Davis egyaránt felhasználta Coras munkáját, ami jogi szöveg és irodalmi fikció ötvözte, valamint Guillaume Le Seur *Historia* című munkáját mint egymás kiegészítéseit.¹⁵

Az imposztor Martin és Bertrande kötelező szerelmi története akkor ér véget, amikor is az imposztor, Martin Guerre apjának hagyatékát szeretné örökölni, és beperli Guerre nagybátyját, Pierre-t az örökségért. Pierre Guerre, aki Martin Guerre távollétében feleségül vette Bertrande megözvegyült anyját, ezek után szembefordul a hamis Martinnal, és megpróbálja megölni, de Bertrande közbe tud avatkozni. Egy csavargó katona, aki keresztülmegy Artigat-on, leplezi le végül a csalót, azt állítva, hogy az igazi Martinnal együtt szolgált

¹² Zemon Davis, Natalie: *The Return of Martin Guerre*, viii [magyarul: Davis: *Martin Guerre visszatérése*, 5–6.]

¹³ Davis: *The Return of Martin Guerre*, VIII. [magyarul: Davis: *Martin Guerre visszatérése*, 6.]

¹⁴ Hughes-Warrington, Marnie: *History Goes to the Movies. Studying History on Film*. London, Routledge, 2007. 18.

¹⁵ Davis: *The Return of Martin Guerre*, 4–5. [magyarul: Davis: *Martin Guerre visszatérése*, 15–16.]

a hadseregben, aki elveszítette fél lábát. 1599-ben a hamis Martint csalás vádjával perbe fogták, Bertrande a férfi kivégzéséig, 1560-ig mellette maradt.

A bírósági tárgyalás mind a film, mind pedig a történeti monográfia drámai fordulópontja. A tárgyalás közben az igazi Martin váratlanul megjelent, aki tényleg elveszítette egyik lábát. Meglepő módon a Martin múltjával kapcsolatos kérdésekre az imposztor Martin jobban tudott válaszolni, mint az igazi, aki sok mindent elfelejtett. Ez is kérdésessé teszi Bertrande, a feleség be nem avatottságát a csalást illetően. A családdal való szembesítés során az imposztor végleg lelepleződik, és 1560. szeptember 12-én halálra ítélik házasságtörés és csalás vádjával. Ezek után Arnaud de Tilh, ismertebb nevén Pansette a szomszédos Sajas faluból megtört, és bevallotta, hogy miután két falusi összekeverte Martin Guerre-rel, úgy döntött, belebújik Martin szerepébe; két segítője volt a részletek kidolgozásában. Nyilvános bűnbánatra ítélték (*amende honorable*), elbúcsúzott Istentől, a királytól, az udvartól, Martin Guerre-től, Bertrande de Rols-tól és Pierre Guerre-től,¹⁶ amit a francia film oly drámai-an és hatásosan be is mutat, majd Martin Guerre háza előtt felakasztották. Pierre Guerre-t és Bertrande-ot szabadon eresztették, amely epizód szintén hiányzik a filmből, és Coras olvasatában a bírók megerősítették, hogy Bertrande-t valóban becsapta Arnaud, és ezáltal legitimálták a mindeközben született leánygyermek családi állapotát is.

Davis történeti monográfiájában kiemeli, hogy Bertrande hallgatólagosan vagy nyilvánvalóan beleegyezett a csalásba, mivel Arnaud jól bánt vele, és szüksége volt egy férjre, hogy a helyi társadalmi struktúrában megerősítse identitását, mivel a korszakban kizárólagos férfitársadalmi struktúra uralkodott.¹⁷ Robert Finley meglehetősen élesen kritizálta Davis ezen álláspontját a *The American Historical Review* (1988) című folyóiratban, azzal érvelve, hogy Davis által megrajzolt Bertrande kép nem valóságos, mivel elképzelhetetlennek tartja, hogy Bertrande cinkosságot vállalt volna a hamis Martinnal, hiszen ez a házasságtörés és a hamis tanúzás súlyos vádját vonta volna maga után. Davis úgy érvelt, hogy különbség van az identitás kialakításának mai és korabeli módozatai között is. Hiszen a 16. században a jómódú háztartásokon kívül nem gyakran néztek az emberek tükörbe, nem léteztek ujjlenyomatok, fotók, vagyis a 16. századi embereknek egyáltalán nem volt szubjektív személyiség- vagy énképük, kizárólag szerepeiken, kapcsolataikon és kötelezettségeiken keresztül határozták meg önmagukat.¹⁸ Finley és más történészek szerint is ez túl merész és általánosító megállapítás, és a Davis argumentációjában használt, Stephen Greenblatt által definiált „személyiség megformálása” [*self-fashioning*] esetét is megkérdőjelezte kritikájában. Finlay szavait idézve:

„Sajnálatos módon a könyv egyetlen egy sarkalatos pontja sem – ismerve Bertrande-ot, a bonyolult bírósági rendszert, a tragikus románcot, a protestáns igazságszolgáltatást, a személyiség megformáló [*self-fashioning*] parasztokat, a meghasonlott bírót, a szöveg többszólamúságát – alapul történeti tényeken. Ennek eredményeképpen csak egy híres mese újraértelmezését olvashatjuk, amely inkább hasonlít egy történelmi románchoz, mint egy történeti beszámolóhoz, melyet a múlt hangjai szoros ellenőrzés alatt tartanak. [...] Az *Artigat*ban történt eseményeket valószínűleg soha többé nem fogják részleteiben megvizsgálni, mivel *Bertrande* Davis által megrajzolt valószínűtlen történelmi képe örökre rögzült köztudatban. Miután a férje

¹⁶ Davis: *The Return of Martin Guerre*, 93. [magyarul: Davis: *Martin Guerre visszatérése*, 84.]

¹⁷ Davis: *The Return of Martin Guerre*, 29. [magyarul: Davis: *Martin Guerre visszatérése*, 35.]

¹⁸ Zemon Davis, Natalie: Utószó a magyar kiadáshoz. In Zemon Davis, Natalie: *Martin Guerre visszatérése*, 117.

impotenciája miatt megalázták, és évekre a férje által elhagyottan élt, becsapta és kihasználta egy imposztor, zaklatta a családját és megszegyénítette a közössége, *Bertrande de Rols* most olyan poszthumusz bélyeget kapott Davistól, amely őt egy asszertív elvbajnokká alakítja, egy olyan férfi agyafúrt és lángoló társává, aki átváltoztatta magát a nőért. *Bertrande* többé már nem egy rászédett áldozat, hanem a korabeli paraszti kultúra proto-feminista hősnője.”¹⁹ [Finlay, 1988: 569–570]

Davis válasza Finley kritikájára az említett folyóirat azonos számában jelent meg. Davis különbséget tesz az „újtörténetírás” és a hagyományos történetírás között, melyet szerinte Finlay képvisel, és elmagyarázza retorikai és narratív stratégiáit.²⁰ Davis úgy érvel, hogy véleménye szerint *Bertrande* és *Arnaud* már korábban találkoztak egy közeli szállóban, mielőtt a férfi a faluba érkezett volna. Sőt, Davis elképzelhetetlennek tartja, hogy egy nő összetévessze a férjét egy idegennel. *Bertrande* támogatta a férfit a tárgyalásig és bizonyos módon még a tárgyalás alatt is, és olyan bensőséges történetet osztott meg a bírósággal, amit valószínűleg előre megbeszéltek. Davis érvelése pszichológiai benyomásokon alapszik abban az értelemben, hogy szerinte „Finlay értelmezése azon a feltevésen nyugszik, hogy az egyén személyisége rögzült és állandó valami, azonban valamilyen okból kifolyólag az emberi természet azon képessége, hogy becsapjon és becsapják az identitással kapcsolatban, majdhogynem korlátlan.”²¹ Davis érvelésének sarkalatos pontja a „személyiség megformálás” [*self-fashioning*] fogalma, amelyet mind történeti monográfiájában, mind pedig a francia filmben hangsúlyoz, és a macskazene (*charivari*) hagyományához köt, amelyben az ifjú házasságokat, társadalmilag nem elfogadott házasságokat vagy a házasságtörőket gúnyos, maszkarába öltözött csőcselék szerenáddal kifigurázta.²² Davis szerint az ál-Martin túlnőtt a *charivari* játékos maszkján, és új személyiséget és életet alkotott magának.²³ Mindez azt a naiv, de merész következtetést indukálja Davis véleménye szerint, hogy *Arnaud* nem egy igazi imposztor volt, hanem csak követte az emberi természetben rejlő ösztönt önmagunk elmaszkírozására.

A *charivari* hagyománya kulcsfontosságú szerepet játszik mind a filmben, mind pedig a történeti monográfiában, valamint szubverzív formában a *Sommersby* című filmben is. A *charivari* Davis megfogalmazásában az egyén ideiglenes elmaszkírozása a helyi közösség jólétét szolgálva, egyfajta közösségi feszültség-levezetésként értelmezhetjük. A *charivari* vagy más ünnepségek alatt a helyi falusi férfiaknak lehetőségük volt állatbőrbe bújni vagy női ruhát öltve elmaszkírozni magukat, amit leginkább egy másik személy megalázása céljából tettek.²⁴ Ezt a hagyományt a már korábban említett „személyiség megformálás” [*self-fashioning*] fogalmához köthetjük – Davis szavait idézve:

¹⁹ Finlay, Robert: *The Refashioning of Martin Guerre*. The American Historical Review, vol. 93., No. 3. (1988, June) 569–570.

²⁰ Sebők Marcell: *Natalie Zemon Davis, a történetmondó*, 126.

²¹ Zemon Davis, Natalie: *On the Lane*. The American Historical Review, vol. 93. (1988, June) no. 3. 602.

²² A macskazene (*charivari*) hagyományát így írja le Davies: „Az a fiatal házaspár, amelynek házában meghatározott idő után sem volt gyermekáldás, biztos célpontja lett a *charivarinak* (vagy ahogy Pamiers környékén hívták, a *caribarinak*, illetve *calivarinak*). Azok a legények, akik Martinnal boksztak és vívtak, valószínűleg bekormozták arcukat, női ruhát vettek fel, és összegyűltek a *Guerre* ház előtt, boroshordókat ütögettek, csengőket ráztak és kereplöztek. Ez valóban megalázó lehetett.” Zemon Davis, Natalie: *Martin Guerre visszatérése*, 28.

²³ Davis: *The Return of Martin Guerre*, 41. [magyarul: Davis: *Martin Guerre visszatérése*, 46.]

²⁴ Davis: *The Return of Martin Guerre*, 40. [magyarul: Davis: *Martin Guerre visszatérése*, 28.]

„Stephen Greenblatt egy nagyon fontos esszéjében, melynek a címe „Pszichoanalízis és reneszánsz kultúra” – a *Martin Guerre visszatérésétől* kezdve figyelemreméltóan megragadva egy irodalmi folyamatot – azt feltételezte, hogy a tizenhatodik századi megfigyelők számára bizonytalan volt, hogy mi van egy személy maszkja mögött, vagyis a személyiség nem a múlt belső élményén keresztül van megalapozva, amely visszanyúlna egészen a gyermekkorig. Tehát pontosan ez a helyzet állt fenn a tárgyalt esetben is, hiszen Martin Guerre nem mint alany, hanem mint tárgy szerepelt, aki tulajdonviszonyok, rokonsági kötelékek, szerződéses kapcsolatok, szokásjogok és etikai kötelezettségek összetett rendszerének a helyét foglalta el.”²⁵ (Davis, 1988: 602)

A „személyiség megformálás” [*self-fashioning*] ezen gyakorlatát a film kitűnően rekonstruálja. Davis szavaival élve, a „filmnek például meg van az az előnye a mikrotörténelemmel szemben, hogy képes előadást [*performance*] bemutatni.”²⁶ Ugyanezt támasztja alá Davis másik érvelése, melyet a *Slaves on Screen* című történeti filmekről szóló monográfiájában olyan találóan megfogalmazott, amely szerint a film műfaja hasonló módon tudja elmondani a múlt eseményeit, mint egy történeti életrajz vagy a mikrotörténelem. Davis szerint a mikrotörténelemben a történészek mélységében kutatnak egy sokatmondó példát, ami lehet meglepő bírósági tárgyalás vagy büntett, és arra használják fel ezeket az eseteket, hogy felfedjenek olyan társadalmi folyamatokat, amelyek tipikusak vagy éppen szokatlanok az adott korra nézve.²⁷ A film és a mikrotörténelem kapcsolatáról pedig azt mondhatjuk el, hogy

„a filmek képesek társadalmi struktúrákat és kódokat kinyilvánítani egy adott időben és térben, valamint kapcsolatok és konfliktusok forrásait és formáit, illetve a hagyományos és az új közötti feszültséget feltárni. A film be tudja mutatni, pontosabban el tud azon tűnődni, hogyan tapasztalták és reagáltak le a múltat, milyen hatalmas erők és nagyobb események történtek helyi szinten, illetve részleteiben. Az alaposan kutatott történeten felül a filmek történelmi ereje a többszintű technikában és a több nézőpontú történetelméselésben rejtőzik.”²⁸

A film műfaja mint kulturális reprezentáció lehetőséget nyújt a nézőnek, hogy abba az illúzióba ringassa magát, hogy legalább látszólagosan, de közvetlen kapcsolatba került a múlttal az érzeteken, a tapasztaláson és az érzéseken keresztül.²⁹ Mindez kapcsolatba hozható Peter Burke érvelésével, mely szerint olyan filmes és/vagy irodalmi technikák, mint a *flashback*ek, vágások, a színhely és a történet változtatásának helyes használata segíthetik a történészek munkáját az események és struktúrák közti kapcsolatok felfedezésében és az összetett nézőpont megjelenítésében,³⁰ mely eszközöket Davis és Vigne fel is használtak a Martin Guerre történet film adaptációjakor. A *Le Retour de Martin Guerre* című francia film tökéletes példája a filmes mikrotörténet-írásnak, melyet a következő alfejezetben ismertetek.

²⁵ Davis: *On the Lane*, 602.

²⁶ Pallares-Burke: *The New History*, 70.

²⁷ Zemon Davis, Natalie: *Slaves on Screen. Film and Historical Vision*. Cambridge, 2000. 6.

²⁸ Zemon Davis, Natalie, *Slaves on Screen. Film and Historical Vision*, 6.

²⁹ Szélpál: *A történelem jövője*, 144.

³⁰ Burke, Peter: *Az eseménytörténet és az elbeszélés felélesztése*. (Ford. Kisantal Tamás) In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4*. Budapest, 2000. 51–52.

Le Retour de Martin Guerre, a film és a történelem viszonya a gyakorlatban

A Daniel Vigne által 1982-ben rendezett történelmi film a Barthes-i kép/zene/szöveg egységén keresztül mutatja be Martin Guerre történetét. A film zenéje és a *mis-en-scène*, vagyis a díszletek, a hagyományok, a kosztümök és a helyszín, valamint a mindennapi élet rituáléinak és kellékeinek korhű rekonstrukciója hitelesen adja vissza egy középkori falusi közösség életét oly meghatározóan felforgató történet környezetét. Ahhoz, hogy autentikusan rekonstruálják a tizenhatodik századi francia paraszti életet, Davis és Vigne korabeli festményekre támaszkodott a történeti és esztétikai hitelesség érdekében. Peter Brueghel festményeit például, melyek a nyugat-európai paraszti életet ábrázolják, Davis különösen jelentős segítségnek találta a kor szellemének visszatükrözésére. Brueghel festményei közül legfőképpen a *Paraszt tánc* és a *Paraszt esküvő* című képeket használták fel a történelmi helyszín és a valóság-hatás illúziójának megteremtésére. Ezek a képek leginkább a falusiak negatív színezetű tulajdonságait ábrázolják, mint például a mohóság vagy a fékevesztett szexualitás, amelyek a legfigyelemreméltóbban a falusi esküvői lakoma bőséges ünnepének hagyományában tükröződnek.

Ahogy ezt egy már korábbi esszémben az új történetírásról és gyakorlatáról kifejtettem; Frank R. Ankersmit történelmi tapasztalatként határozta meg azt a fajta közvetlen érzékszervi tapasztalatot, melyet a vizuális reprezentáció tesz lehetővé azzal, hogy közvetlen és autentikus kapcsolatba lép a néző a múlttal, azáltal, hogy a szemünkkel mintegy letapogatjuk a múltat megjelenítő tárgyat, és az önmegtapasztalás mozzanatában a múlt egy vonatkozása tükröződhet.³¹ Hayden White ezt történeti képiséggént, *historio-photy*-ként definiálta,³² amely által bizonyos szubjektív kvázi/tényként kezelt érzetek, fogalmak megjeleníthetők a vizuális reprezentáció által, mint például a történelmi események tájképe, a színek, illetve a filmes ábrázolásban a tér-időtömörítés a bahtyini *kronotóp* által.³³ Eképp a történelmi tapasztalatban közelről érint bennünket a múlt, azt az illúziót keltve, hogy mintegy szemtanúi lehetünk a múltnak (*eyewitnessing the past*) a vizuális médiumon keresztül.³⁴

A film egy utazó képével indul, majd a néző tanúja lesz Bertrande és Martin házasságkötési ceremóniájának egy korabeli paraszti esküvő minden babonás hagyományával és rituáléjával. A film tudatosan használja a kosztümök színeit, például Bertrande piros ruhát visel az esküvőjén, amely szín nagy jelentőséggel bír a languedoc-i nők viseletében. A film azt is hatásosan bemutatja, ahogy az esküvő után Martin a falusi közösség gúnyának és nevetségének tárgya lesz vélhetőleg impotenciája miatt. A film egyik jelenete szemléletesen mutatja be a *charivari* hagyományát, amikor is a helyi fiatal legények maskarába öltözve, dobokkal és csörgőkkel zajongva és rímbe szedett gúnyverseket kiabálva, a *charivari* hagyományát követve, nevetségessé teszik Martint a saját háza előtt, feltehetőleg ez a megáláztatás volt az oka annak, hogy elhagyta a családját és a falut. (Vigne 1982, 0:07)

A film a francia társadalom néhány igen fontos elemét mutatja be a narratíva műfaján keresztül, amire csak a vizuális kultúra reprezentációja képes minden műfaji korlátja ellenére. Robert Brent Toplin filmtörténész szerint minden egyes jelenet új információt nyújt a tizenhatodik századi Franciaország szokásairól és gazdasági helyzetéről, a helyi közösség hagyományairól, rituáléiról, valamint a toulouse-i parlament rendjéről és menetéről. Davis

³¹ Szélpál: *A történelem jövője*; Ankersmit, Frank R.: *A történelmi tapasztalat*. (Ford. Balogh Tamás.) Budapest, 2004. 67.

³² White, Hayden: *Historiography and Historiophoty*. The American Historical Review, vol. 93. (1988) no. 5. 1193.

³³ Szélpál: *A történelem jövője*, 144–145.

³⁴ Burke, Peter: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidences*. London, 2001. 159.

a film készítése közben részletes leírást adott a szereplők karakteréről a színészek számára, és tájékoztatta a rendezőt a történelmi festményekről és fametszetekről, amelyek segítették a helyszín korhű reprodukcióját.³⁵ A *Le Retour de Martin Guerre* nemcsak egy jól sikerült film Depardieu remek színészi játékával, hanem valóban minden szempontból törekszik a múlt hiteles ábrázolására, elhítelve a nézővel a hitelesség illúzióját.

Sommersby, avagy Martin Guerre visszatérésének „visszatérése”

A francia film sikerét követve mintegy várható volt, hogy Hollywood is elkészíti a maga verzióját a Martin Guerre történetről *Sommersby* címmel, amely 1997-ben kasszasikert hozó történelmi film lett Richard Gere és Jody Foster főszereplésével. A hollywoodi verzió jelentős mértékben eltér mind a történeti tényektől, mind pedig a francia filmtől, és inkább egy történelmi filmnek álcázott *love story*-ra emlékeztet. A történelmi kor ebben az esetben a polgárháború utáni Egyesült Államok, és Martin/Arnaud immár Jack Sommersby/Horace Townsend néven szerepel. A helyszín pedig egy egykori déli rabszolga ültetvény, a rekonstrukciós kor minden faji, társadalmi és gazdasági feszültségével és ellentétével. Az alaptörténet sémája ugyanaz maradt: egy Jack Sommersby nevű férfi a polgárháborúba megy, majd onnan nem tér vissza, de semmilyen nyom nem marad utána, így a hátra maradt felesége és fia nem tudják, hogy a férfi él-e vagy meghalt. Majd váratlanul megjelenik egy férfi, aki Sommersbynek vallja magát.

Az Egyesült Államokban az 1980-as évek végén és az 1990-es években az amerikai identitás korábbi narratíváit megkérdőjelezte a különbözőség megjelenő politikája. Robert Burgoyne-t idézve, Hollywood tudatosan részt vett ebben a váltásban, és a nemzet hagyományos narratíváit felváltotta az amerikai nemzet „gyógyult emlékeinek,” vagyis kulturális emlékezetének autentikus reprezentációja, mint például a rabszolgaság, a rasszizmus, a politikai gyilkosságok vagy a vietnámi háború traumájának ábrázolása, ezáltal újraformálva az Egyesült Államok önképét.³⁶ Hollywood stratégiai szerepet vállalt a kulturális emlékezet alakításában az amerikai történelem filmes ábrázolásával, és az 1980-as és 1990-es években sorra születtek olyan történelmi filmek, mint például a *Glory* (Az 54. hadtest, 1989), *Born on the Fourth of July* (Született július 4-én, 1989), *Dances with Wolves* (Farkasokkal táncoló, 1990), *JFK* (1991), *Malcolm X* (1992), *Forrest Gump* (1994), *Nixon* (1995), *Amistad* (1997), *Titanic* (1997) vagy *Saving Private Ryan* (Ryan közlegény megmentése, 1998), hogy csak néhányat említsünk.³⁷

Természetesen Hollywood abban is élen jár, hogy más kultúrák történetét kisajátítsa magának, mintegy amerikanizálja, a saját nyelvére lefordítsa, mint például esetünkben a Martin Guerre történetet. Steven Spielberg *Schindler listája* (1993) című filmje is jó példája annak, hogy a populáris film képes-e egyáltalán a *holocaust* traumáját hitelesen és a téma mélységében ábrázolni. A heves viták a történész szakma berkeiben, melyeket a *Schindler listája* kiváltott, olyan lényeges kérdéseket vetettek fel, mint például az autentikus emlékezet (*authentic memory*) problémája, s e kérdések leginkább újabb kérdéseket gerjesztettek, de összességében inkább megerősítették – pártolói élén Hayden White – mint cáfolták a populáris film azon képességet, hogy méltón és tisztelettel ábrázolja a traumát. Bár az autentikus emlékezet fogalma maga is elég problematikus, Pierre Nora az emlékezet helye-

³⁵ Brent Toplin, Robert: *The Filmmaker as Historian*. The American Historical Review, vol. 93. (Dec. 1988), no. 5. 1224.

³⁶ Grainge, Paul: *Introduction: memory and popular film*. In: Grainge, Paul (ed.): *Memory and Popular Film*. Manchester–New York, 2003. 3.

³⁷ Grainge: *Introduction: memory and popular film*, 4.

iként (*lieux de memoire*) határozta azt meg, vagyis az emlékek valós vagy nem kötött élményeit felváltják bizonyos helyek nyomai.³⁸ Ez a fajta emlékezet természetszerűleg átalakul és transzformálódik a tömegkultúra hatására, amiben lássuk be, Hollywood tevékeny szerepet vállal.

A *Sommersby* című film narratíváját az évszakok járása foglalja keretbe, a háború utáni hideg tél fagyosságából eljutunk az őszi patetikus komolyságáig, amikor is az imposztor Jacket halálra ítélik és kivégzik. A film nyitójelenetében Richard Gere-t látjuk a téli vidéken vándorolni, körülvéve a halál allegóriáival, mintegy megelőlegezve a történet végkifejletét is. Az ismeretlen férfi a film nyitójelenete után nem sokkal eltemet egy holttestet a kövek alá – talán az igazi Jack-et –, majd keresztülsétál egy temetőn, és a gyerekek a háttérben egy akasztott ember körül játszanak (Amiel 1993, 0:04). A remény szimbolikusan visszatér tavasszal, amikor is Jack – a régi Jacktől szokatlan módon – földet oszt a felszabadított rabszolgáknak és a falu közösségének, elindítja dohánytermesztési vállalkozását, valamint Laurel, a feleség állapotos lesz. A nyár a dohánytermesztés üzleti sikerét hozza el, és Sommersby szerencséjének végét is.

Ebben a filmben azonban, ellentétben a francia eredetivel, a néző előtt a film végéig kérdéses, hogy vajon az igazi vagy az imposztor Sommersbyvel állunk-e szemben. Bár a néző figyelmét felkelti, hogy a család kutyája először megugatja visszatérő „gazdáját,” majd hirtelen a rákövetkező éjszaka az állat rejtélyesen kimúlik, vagy amikor a suszter mintát vesz Sommersby lábáról, kiderül, hogy az két számmal kisebb lett „rég lábánál”. Mindenesetre a film karakterábrázolásában kiemeli, hogy Sommersby teljesen megváltozott, jószívű apa és szerető hitves lett, ami korábban nem volt rá jellemző, megszűnt rasszista lenni, esténként Homéroszt olvas, amit a régi Jack korábban sohasem tett. A film fordulópontja az a látványos jelenet, amelyben a *Ku Klux Klan* emberei egy éjszaka az egyik felszabadított rabszolgát brutálisan megverik, és Sommersby ajtaja elé dobják, válaszul földosztási kezdeményezésére. (Amiel 1993, 0:59). Ebben a jelenetben a KKK – Leger Grindon fogalmát használva – nyilvános rituális (*public ritual*) keresztégetése a francia filmben bemutatott *charivari* hagyomány szubverzív formájának feleltethető meg.

A film végén Jacket elfogják, és bíróság elé állítják egy másik városból származó ember feltételezett meggyilkolásáért, amit az igazi Jack Sommersby állítólagosan elkövetett. Amennyiben bűnösnek találják, Jacknek a halálos ítélettel kell szembenéznie, hacsak be nem vallja, hogy ő nem az „igazi” Jack. A tárgyalás során megpróbálnak fényt deríteni a személyazonosságára, és kideríteni, ki is ő valójában: az „igazi” Jack vagy csak egy imposztor, aki találkozott az „igazi” Jackkel a börtönben, miután dezertáltak a hadseregből. A *Sommersby* című filmben a bírósági tárgyalás a film egyik „gyenge pontja” összehasonlítva a francia eredetivel, ahol is a tárgyalás, Leger Grindon fogalmát használva, valódi látványosság (*spectacle*), a film drámai csúcspontja; a *Sommersby*-ben ugyanis a tárgyalási jelenet nincs jól felépítve, és inkább egy melodrámára hasonlít, amelyben Jack és Laurel érzelmei dominálnak. A tárgyalás során a vád tanúkat sorakoztat fel, hogy bebizonyítsa Sommersby csaló, és valójában egy virginiai angol tanár, akit Horace Townsend-nek hívnak.

A társadalomtörténész szempontjából a tárgyalás talán legizgalmasabb jelenete, amikor az egyik tanú megvádolja Sommersbyt azzal, hogy korábbi városának közösségét elárulva több ezer dollárt sikkasztott el az iskolaszék fejlesztési pénzéből. Sommersby a vádat ügyesen cáfolva kijelenti, hogy a vádló valójában a KKK egyik tagja, és azok között volt, akik Sommersby egyik felszabadított rabszolgáját meglincselték. A jelenet feszültségét az adja, hogy a bírót egy briliáns fekete színész, James Earl Jones játssza, akinek láthatóan szimpa-

³⁸ Grainge: *Introduction: memory and popular film*, 5.

tikus Sommersby magatartása, és szembesíti a KKK-tag tanút tettével, aki erre erősen rasszista felkiáltásban tör ki: „Ha a Jenkik innen elmentek, te vissza fogsz kerülni a földekre, ahová való vagy!” A bíró csendre inti, és harminc nap börtönfogságra ítéli, amelyet hatvanra emel a férfi zajos ellenkezésére. (Amiel 1993: 1:11)

A drámai helyzet kibontakozásával Sommersby saját védőügyvédjeként kikérdezi tanúként Laurelt és rákérdez, miért gondolja Laurel azt, hogy ő nem az „igazi” Jack Sommersby; Laurel válasza érzelmi kitörés: „Mivel én őt soha nem szerettem annyira, mint téged!” (Amiel 1993: 1:33). A bíró erre magához szólítja Jacket és rákérdez, valóban akarja-e, hogy Jack Sommersbyként ítéljék el, mert akkor biztos halálos ítélet vár rá. Jack válasza előtt rápillant a fekete bérlőkre, akiknek megígérte, hogy földet ad el, majd Laureltre és a fiára tekint, és végül kijelenti, hogy ő valóban John „Jack” Sommersby. A tárgyalás során végül Jack Sommersby bűnösnek találják gyilkosság vádjával, és halálra ítélik. A halálsoron Laurel meglátogatja, és megkéri, válaszoljon neki egyszer és mindenkorra őszintén: „Te valóban John Sommersby vagy?” Ezután Jack/Horace elmesél neki egy történetet, hogyan találkozott egy emberrel, aki teljesen úgy nézett ki, mint ő, mialatt a hadseregből való dezertálás miatt börtönben ült. A börtön után együtt vándoroltak, míg Townsend meghalt. Jack állítása szerint eltemette őt a kövek alá egy hegytetőn Virginiában. Laurel erre visszakérdezett: „Mármint John Sommersbyt temetted el?” – mire Jack így válaszol: „Én úgy értem, hogy Horace Townsendet temettem el.” (Amiel 1993: 1:35) Mindezzel Jack/Horace szándékosan választja Sommersby identitását, és visszautasítja korábbi életét Horace Townsendként, ezzel mindeközben született közös gyermekük személyazonosságát is legitimálva.

A film zárójelenetében Laurelt láthatjuk, amint egy dombra megy fel kezében virágokkal, majd letérdel „Jack Sommersby” sírja előtt, és virágokat helyez el rá. (Amiel 1993: 1:43) A film záró képe a város templomának tornya, amelyet Jack/Horace sikeres dohányültetvény vállalkozásának a hasznából építettek, tehát a dráma epifániája is adott. Habár a *Sommersby* című film jelentős eltérést mutat az eredeti francia filmtől és Natalie Zemon Davis történeti narratívájától, megőrizte az identitás kérdésének problematikáját, amely a Leger Grindon által a történelmi filmek elemzésére meghatározott valós történelmi események okozati erőinek egyik fő reprezentációs elemét jelenti.

A történelmi film műfaja

Leger Grindon *Shadows on the Past. Studies in the Historical Fiction Film* című könyvében úgy érvel, hogy a történelmi film történeti értelmezésében központi szerep jut a történelmi ok fogalmának, amely olyan meghatározó erők reprezentációját vonja maga után, amelyek társadalmi változásokat eredményeznek. Mindezt ő átfogó néven a reprezentáció okozati erőinek (*causal forces of representation*) nevezte el. A forgatókönyvek több eszközt használnak fel az okozat (*causation*) kifejezésére, vagyis drámai és vizuális jelekre építik fel történeteiket, amelyek inkább átfogó megértést adnak, mint egymást követő érveléseket. Mégis, közvetve vagy közvetlenül, minden egyes történelmi film eszméket fejez ki a történelemben működő okozati erőkről. Ezeket az erőket olyan drámai elemeken keresztül fejezi ki, mint például a szereposztás és a cselekmény vagy az olyan látványos elemek, mint a történelmi helyszín és a tömegjelenetek alkalmazása.³⁹

³⁹ Grindon, Leger: *Shadows on the Past. Studies in the Historical Fiction Film*. Philadelphia, 1994. 5–6.

Leger Grindon a történelmi filmekben működő okozati erők reprezentációját (*causal forces of representation*) a következő táblázatban foglalta össze:⁴⁰

DRÁMAI ELEMEEK/ DRAMATIC ELEMENTS	LÁTVÁNY ELEMEEK/ SPECTACLE ELEMENTS
Személyes elemek/ <i>Personal Elements</i>	Személyen kívüli elemek/ <i>Extrapersonal Elements</i>
Cselekmény/ <i>Plot</i>	Történelmi helyszín/ <i>Historical Setting</i>
Egyén/ <i>Individual</i>	Társadalom/ <i>Society</i>
Eltérő személyiség/ <i>Distinct Personality</i>	Csoport profil/ <i>Group Profile</i>
Személyes lélektan/ <i>Personal Psychology</i>	Közös cselekedet/ <i>Collective Action</i>
Bensőséges jelenet/ <i>Intimate Scene</i>	Nyilvános rituálé/ <i>Public Ritual</i>
Jellemzés/ <i>Characterization</i>	Látvány/ <i>Spectacle</i>

A felsorolt kategóriák a történelmi filmek elemzésének alapjául szolgálnak. Mind a *Le Retour de Martin Guerre*, mind pedig a *Sommersby* című filmek egy közösség mikrotörténetét mutatják be, amely egyben az egész korabeli társadalom makro dinamikájára is enged következtetni. A közösség személyes lélektana és csoportprofilja olyan mértékben kapcsolódik egymáshoz, hogy az egyének a társadalom hagyományos szerepei és vallási elképzelései szerint alakítják személyiségeiket. A film történelmi helyszíne és a *mis-en-scène* a hitelesség auráját teremti a múlt újratereztésével. Mindkét filmben a feleség jellemzésének egyik jelentős eleme az ő alárendelt szerepének bemutatása. Az a bensőséges jelenet (*intimate scene*), amikor Bertrande választott férje előtt letérdel, kapcsolatuk legitimálását szolgálja (Vigne 1982: 0:55), és Laurel is letérdel „új” férjének sírja előtt a *Sommersby* című film végén. Mindezzel a bensőséges jelenettel a középkori ellen-házasság hagyományát rekonstruálták. Davis szavaival élve:

„A 12. század végétől egészen 1564-ig a kánonjog szerint csakis a partnerek egyetértésével jöhetett létre a frigy. Ha egymás jelenlétében kimondva is férjnek és feleségnek tekintették egymást (még akkor is, ha se pap, se tanúk nem voltak jelen), majd zálogot cseréltek, és különösen, ha utána együtt is háltak, felbonthatatlan szövetségre léptek egymással.”⁴¹

Mindkét film esetében a bírósági tárgyalás jelenete Grindon besorolása alapján a látványosságnak (*spectacle*) feleltethető meg, amely megelőzi a „bűnösök” akasztásának nyilvános rituáléját (*public ritual*) mint a közösség öntisztító folyamatának eszközét.

A történelmi tények eltorzítása, a művészi szabadság, a történelmi bizonyítékok leegyszerűsítése, a múlt érzelmi alapon történő ábrázolása ellenére a történelmi film műfaja a multimédia korában paradigmaváltást mutat a filmes történetírás elmozdulása irányában. Robert A. Rosenstone filmtörténész szerint a filmes történetírás nem azt akarja nekünk megmutatni, ami valójában történt, hanem azt, hogy a múlt mit jelent számunkra. Ennél fogva a film diskurzusának lehetősége van arra, hogy hatékonyan elmesélje számunkra a múltat, és új módon tegyen fel számunkra történelmi kérdéseket.⁴² A vizuális történelmi

⁴⁰ Grindon: *Shadows on the Past*, 8.

⁴¹ Davis: *The Return of Martin Guerre*, 46. [magyarul: Davis: *Martin Guerre visszatérése*, 50.]

⁴² Rosenstone, Robert A.: *Does a Filmic Writing of History Exist?* History and Theory, Issue 41 (December 2002), 135.

metafikció (*historiographic metafiction*) műfaja is ezt a kérdéskört feszegeti, elmosva a műfaji határokat történelem, irodalom és film, valamint a tények és a fikció között.

Davis *Slaves on Screen* című könyvében, amelyet Rosenstone recenzíójában ki is emel, a történelmi filmeket két csoportba sorolja. Az egyik valós történelmi eseményeken alapszik, míg a másiknak fiktív cselekménye van, de olyan igazolható történelmi eseményekkel, amelyek lényegesen a cselekmény szempontjából. Ebben az értelemben a *Le Retour de Martin Guerre* az első kategóriába tartozik, míg a *Sommersby* mint történelmi románc több hasonlóságot mutat a második kategóriával. Mindemellett Davis különbséget tesz a reprezentáció két módja között a történelmi film műfaján belül, melyek közül az egyik a történelmi életrajz, míg a másik a mikrotörténelem (melyet ő maga is írt).⁴³ Ezzel szemben Rosenstone a történelmi film műfajának három típusát vázolja fel *Visions of the Past. The Challenge of Film to Our Idea of History* című könyvében. Az egyik a történelem mint dráma, ami valós történelmi eseményeket mutat be fiktív komponensekkel. A történelmi film mint dráma besorolás a legáltalánosabb, a legtöbb történelmi filmet ide sorolja Rosenstone, így a *Le Retour de Martin Guerre* és a *Sommersby* című filmek is ebbe a kategóriába tartoznak. A második kategóriába helyezi a történelmi filmet mint dokumentumot; ide értelemszerűen a dokumentumfilmeket sorolja, amelyek rendelkeznek némi narrációval, de esetünkben a történelmi tények dokumentumszerű felsorolása dominál. Rosenstone a harmadik kategóriába sorolja a történelmi filmet mint kísérletet, amely alternatív képi megoldásokra törekszik, és ötvözi a drámai elemeket és a dokumentumjellegűt, mint például Szergej Eisenstein *Patyomkin páncélos* című filmje vagy Roberto Rossellini *La Prise de pouvoir par Louis XIV* című filmje.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a történelmi film műfajából adódóan igen gyakran populáris kategóriába sorolható, ezért a közérthetőségre törekszik, és hogy minél szélesebb körhöz eljusson, vagyis anyagilag is megérje a producereknek és a befektetőknek a filmkészítés. Bár a cselekményesítés leegyszerűsítése végett a történelmi bizonyítékokat és eseményeket sok esetben redukálja, és kihagy számos részletet, gyakran erős érzelmet kiváltó drámai vagy morálisan felemelő történeteket mesél el, és előszeretettel helyez románcot a cselekménybe, mégis hatékony eszköznek bizonyul a múlt interpretálására a multimédia korában, mivel a jelenhez beszél a jelen eszközeivel. Lényegében a történelmi filmek sajátossága Pierre Sorlin gondolatmenetét követve az, hogy olyan diszciplína határozza meg azokat, ami teljesen kívül esik a film műfaján, vagyis a történelem és film kapcsolata önellentmondásos fogalom-meghatározást eredményez. Ennélfogva minden egyes történelmi film az adott ország alapvető történelmi kultúrájának lenyomatát tükrözi, vagyis a közérthetőség mögött ott rejtőzik a történelem alapvető logikája.⁴⁴ A történelmi filmek, mint például a *Le Retour de Martin Guerre* vagy a *Sommersby* olyan értekezések a történelemről, amelyek nem kérdőjelezik meg vizsgálatuk tárgyát – szemben a történelmi monográfiákkal –, hanem kapcsolatot létesítenek a narráció tényei és fiktív komponensei között, és viszonylagosan felületes nézetet nyújtanak arról a néző számára többé-kevésbé élvezetes formában. Így a történelem és a fikció állandó kölcsönhatásban állnak egymással, mivel lehetetlen csak úgy tanulmányozni az előbb említettet, ha figyelmen kívül hagyjuk a narratívát összetartó fiktív komponenseket.

⁴³ Rosenstone: *Does a Filmic Writing of History Exist?* 138.

⁴⁴ Sorlin, Pierre: *How to Look at a 'Historical Film'?* In: Landy, Marcia (ed.): *The Historical Film. History and Memory in Media*. New Brunswick, 2001. 37.

„Una vera catholica fides”

Sáry Pál: *Pogány birodalomból keresztény birodalom. A Római Birodalom kereszténnyé válása a Codex Theodosianus tükrében. Szent István Társulat, Budapest, 2009. 159 oldal*

A jelen ismertetésre kiválasztott mű címe a katolikus hit győzelemre juttatását jelentette, ami egyértelműen I. (Nagy) Theodosius (Kr. u. 379–395.) császár nevéhez fűződik. A „Nagy” jelzőt először a Kr. u. 451-ben megrendezett chalcedóni zsinat használta, a minősítés az egyház szempontjából indokoltnak is tűnik. A történészek értékelése ugyanakkor némiképpen árnyaltabb az említett uralkodó megítélésében. Nem hallgatható el ugyanis, hogy míg a birodalom keleti felében határozott, addig a nyugati-ban meglehetősen bizonytalan, befolyásolható uralkodónak mutatkozott. Theodosius igen jelentős mértékben Ambrosius milánói püspök befolyása alá került, aki 390-ben például ki is közösi tette az uralkodót, erőszakos és véres összetűzések árán érte el sikerét, vagyis teremtett békét a birodalomban. Kétségtelenül kiemelkedő uralkodónak számít, az általa egyedül igaznak hitt vallás diadalra juttatásával jelentős új kultúrát is teremtett, azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy számos hagyományos, régi értéket semmisített meg. A Római Birodalom határain belül elterjedt vallások közül a legnagyobb jelentőséget kétségtelenül a kereszténység érte el. Sáry Pál, a Miskolci Egyetem Római Jogi Tanszékének docense munkájában azt vizsgálja, hogy a pogányság háttérbe szorítása, ezzel együtt a keresztény vallás egyre fokozottabb térnyerése, majd uralkodóvá válása hogyan követhető nyomon a Kr. u. 4–5. század jogi forrásaiban, különös tekintettel a *Codex Theodosianus*ra.

A Kr. u. 4–5. század a válságos helyzetben lévő birodalom életében rendkívül mozgalmas időszak: belső társadalmi harcok, külső támadások, a birodalom kettéosztása, pogány–keresztény ellentétek színesítik a képet. A szerző elsőként mutatja be magyarul és tudományos igényűen ezen bonyolult történelmi időszak vallási küzdelmeit, a jogi források tükrében pontosan nyomon követve azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen a kereszténység a birodalom uralkodó vallásává válik. A szerző tanulmányát hat, témája szempontjából nagyon is lényeges kérdéskör vizsgálata köré rendezi, melyek a következők: I. A pogányság felszámolása (7–24. old.); II. A keresztény szellemiség és értékrend megszilárdítása (25–42. old.); III. A keresztény vallás védelme (43–58. old.); IV. A hit tisztaságának és az egyház egységének a védelme (59–76. old.); V. Az egyház jogi helyzetének rendezése (77–106. old.); VI. A zsidók helyzetének szabályozása (106–115. old.); a VII. fejezet a vizsgálódások tanulságait összegzi (116–127. old.). A kötetet időrendi táblázat, a szükséges mutatók, majd imponálóan gazdag bibliográfia zárja.

A kötet fontos érdeme, hogy világos és közérthető módon fogalmaz, ugyanakkor tudományos igényűen kezeli témáját. Pontos forrás- és szakirodalmi hivatkozásokkal vázolja fel a kereszténység és a pogányság küzdelmeinek utolsó fázisát, különös tekintettel az egyes császárok sajátos céljaira és olykor egyedi módszereire, amelyek segítségével győzelemre juttatták az új vallást, a kereszténységet. Külön dicséretesnek tartom, hogy az idézett törvényrészleteket Sáry Pál minden esetben le is fordítja, ami nem csupán a latinul nem tudók miatt lehet fontos, hanem a fordítás köztudottan egyben interpretáció is, tehát szintén vall a tekintetben is, hogy ő maga hogyan értelmezi az

egy-egy antik szöveghelyeket, s milyen magyar kifejezéssel adja vissza a kérdéses jogi *terminus technicus*okat.

A szerző vizsgálódását II. Theodosiuszal (408–450) kezdi, természetesen később sorra kerülnek – legalábbis érintőlegesen – korábbi, idevágó események is. Az elemzések – ahogyan a cím is ígérte – jogi szempontokra koncentrálnak, véleményem szerint helyenként a jobb megértést segítő né a történeti vonatkozások árnyaltabb figyelembevétele is. Természetesen szó sincs arról, hogy végig kellene követni a keresztény vallás sorsát a Római Birodalomban való megjelenésének kezdetétől a győzelemig, de előzményként néhány alapvető jellemző megemlézése élesebb megvilágításba helyezhetné a folytatást.

A jogi források vallatása előtt tisztázandónak vélem azt a kérdést, hogy a kereszténység esetében Róma szakított azzal a korábbi magatartásával, miszerint az idegen vallások irányában toleranciát mutatott, és készséggel befogadott a Római Pantheonba idegen isteneket kultuszukkal együtt. Maguk a keresztények a fennálló rendhez az „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré!” krisztusi jelmondat értelmében elfogadással viszonyultak. Mi volt az alapja akkor a fenntartásoknak, miből fakadtak a kifejezett ellenérzések, mi indította el a határozott üldözést, illetve Diocletianus uralkodása idején a keresztény vallás kiirtására tett kísérletet? A kereszténység köztudottan misztériumvallás, az ilyen kultuszokkal szemben már korábban is éltek ellenérzések, éppen a szertartások és a beavatás titkossága miatt. Társadalmi helyzetüket tekintve az új vallás követői között számosan voltak alacsony származású, szegény sorsú elemek, sőt rabszolgák is. Maga ez a tény, valamint az általuk hangoztatott antiplutokrácia (gazdagság ellenesség) vívta ki a társadalom felsőbb rétegeinek ellenszenvét. Sikerral manipulálták a közvéleményt a papok és a különféle kultusztárgyak készítői, ez utóbbiakra a keresztényeknek egyáltalán nem volt szükségük. Üldöztetésük vo-

natkozásában a fennmaradt források adatai gyakran túlzóak, a keresztény szerzők, sőt maguk a keresztények is olykor jelentős túlzással igyekeztek vallásukat üldözöttnek feltüntetni. A kereszténység üldözése valójában békés időszakokkal váltakozott. Rendeleteket elsőként Diocletianus hozott ellenük Kr. u. 303–304-ben. Mi lehetett az ellenük irányuló támadások esetében a háttér? Ehhez két fontos fogódzó is akadt: egyik a tiltott gyülekezés, ami nem csupán rájuk vonatkozott, viszont ők lépten-nyomon megszegték. A másik az egyes császárok által megkövetelt, különleges, isteni tisztelet, vagyis a császárkultusz. Ez utóbbi a keresztények esetében vallásuk tilalmába ütközött, tehát értelemszerűen megtagadták. A két említett vád alapján bármikor felléphettek ellenük.

A további néhány megjegyzésem a téma árnyaltabbá tételéhez kapcsolódik, és semmit nem von le Sárosi Pál tanulmányának értékéből. Érdekes a babonáság szerepe a római vallásban (14. skk.), illetve annak újszerű értelmezése. Az ókor embere mindig is babonás volt, sőt a vallási szertartások is tartalmaznak idevágó elemeket, ilyen módon – a vallástörténészek szerint is – olykor problémát jelent a határ megvonása a vallásosság és a babona között, néha csupán mennyiségének látszik a különbség. A jósokra, álmfejtőkre, csillagjósokra vonatkozó elutasítás (15. skk.) meglepő hasonlóságot mutat a mezőgazdasági szakíróknál olvasható tanácsokkal, akik a birtokot irányító *vilicust* óvják az efféle szemfényvesztők csalásaitól. Az idősebb Cato munkájában a következő intellemmel él: „*Haruspices, augures, hariolum, Chladeum ne quem consuluisse velit.*”¹ A család vé-

¹ „Béljós, madárjós, álmfejtő és csillagjós véleményét ne kérdezze meg!” A témához lásd még: Maróti Egon: *A jósokra vonatkozó tilalom Catónál*. Antik Tanulmányok, 3. (1956) 83–91.; Hoffmann Zsuzsanna: *A jósok és a jóslás Plautusnál*. In: Sarkady János (szerk.): *Az antik társadalomtörténet problémái*. Debrecen, 1982. 151–169. A jóslással kapcsolatos

delme (30. skk.) kapcsán Augustus családjogi törvényei vonatkozásában meg kell jegyezni, hogy az erkölcsi rend helyreállítása és védelme mellett Augustusnak nem titkolt célja volt a *senatori* és a lovagrend összeolvasztása házasságok révén, továbbá a polgárháborúk viharaiiban megcsappant lakosság létszámának növelése s ennek érdekében a gyerekvállalás ösztönzése. Ez utóbbi különösen állt az előregedett, gyermektelen *senatori* családokra, amelyek közül többet a kihálás fenyegetett. Hasonló mögöttes céllal léptette életbe a *princeps a ius trium puerorum* jogát is, továbbá demográfiai gondokra utal a később (Traianus alatt) bevezetett *alimentatio* rendszere is. A *patria potestas* (37. old.) gyakorlata, mondhatnánk, római jogi specialitás, de az élet és halál feletti jog valójában elmélet, ennek gyakorlati alkalmazását számos módon korlátozták, ahogyan a gyermekkitételt is. Ez utóbbi vonatkozásában a társadalmi normák alapján elvárás volt az egészséges fiúgyermek felnevelése, ugyanez állt az első leányra is.² A színészet mint foglalkozás megítélésében a római társadalom nagyon is konzervatív volt, római polgár esetében a színpadi tevékenység *infamiát* vont maga után. Ez a megbélyegző büntetés – a dolog súlyát illusztrálандó – járt például a katonaszökevényeknek, illetőleg a hazaárulóknak. Ilyen módon a színészek, zenészek, táncosok és *mimák* a köztársaság korában is idegenek (görögök) és zömmel rabszolgák voltak.³ A keresztények zsidó hitre térítése és viszont (53. skk.) kapcsán fontosnak tartom megjegyezni, hogy a zsidó vallás – eltérően számos másiktól – eredendően

nem volt térítő vallás, a császárkor adott periódusában némiképpen más volt a helyzet. Az ókori judaizmusra jellemző kizárólagosságra való törekvés azonban nem zárja ki az esetleges áttéréseket. Kiemelendőnek tartom a tanulmány folytatásában (65. old.) az eretnokség vizsgálatát és az egyes irányzatok példásan precíz sorra vételét.

A zsidó vallás védelme (107. old.) kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a keresztények alkalmazkodásával szemben a zsidók nem igazán segítették a békés egymásmellettséget. Számos alkalommal egyértelmű jelét adták különállásuknak, vallási tilalmakra hivatkozva olykor szinte államot alkottak az államban. Aligha véletlen, hogy Claudius császár levelében⁴ tőle szokatlan szigorral utasítja Alexandria polgárait és a zsidókat az ellenségeskedés megszüntetésére. Hadrianus császár a különösen súlyos, véres zsidó felkelést követően (Kr. u. 135.) Jeruzsálemet római telepések számára *Colonia Aelia Capitolina* néven építtette újjá, miközben a zsidókat kitiltatta saját korábbi fővárosukból. Sőt, Judeát a nevétől is megfosztotta, Provincia Syria Palestina néven szervezte újjá, s ezt követően indult meg a zsidók nagyarányú szétszóródása részben keleti, részben nyugati irányba.

Sáry Pál avatott jogásként nyúl témájához, feldolgozása igényes, forráskezelése pontos, stílusa világos és közérthető. Kötete bátran ajánlható mind a szakembereknek, mind pedig a téma iránt érdeklődő, igényes olvasóknak.

HOFFMANN ZSUZSANNA

fenntartásokról bőszéggel értekezik Cicero: *A jóslásról* című munkájában (magyarul: Szege, 2005., ford. Hoffmann Zsuzsanna).

² Lásd még: Zlinszky János: *Állam és jog az ősi Rómában*. Budapest, 1996. 37.; uő.: *Ius privatum*. Budapest, 1998. 30. skk.

³ A kérdéshez lásd még: Hoffmann Zsuzsanna: *A színészek és a színjátszás a Plautus-korabeli Rómában*. Antik Tanulmányok, 30. (1983) 207–218.

⁴ Szövegét magyarul lásd: Borzsák István (szerk.): *Római történeti chrestomathia*. Budapest, 1963. 217–220.

Konstantinápoly 626. évi ostroma: mítosz és valóság

Martin Hurbanič: Posledná vojna antiky. Avarský útok na Konštantínopol roku 626 v historických súvislostiach. Vydavateľstvo Michala Vaška Prešov [Eperjes], 2009. 377 oldal; História a mýtus. Avarský útok na Konštantínopol roku 626 v legendách. Vydavateľstvo Michala Vaška Prešov, 2010. 175 oldal

Martin Hurbanič munkája Bizánc, a szlávok, az avarok és Perzsia 610 és 627 közötti kapcsolatainak szintézise. A kétkötetes munka a pozsonyi Comenius Egyetem (Univerzita Komenského) Egyetemes Történeti Tanszéke mellett működő, Alexander Avenariusról elnevezett bizantinológiai szeminárium által kiadott *Byzantinoslovaca* tudományos szemle keretében jelent meg.

Konstantinápoly 626. évi avar ostroma a bizantinológusok által jól ismert, ám önálló monográfiában mind ez ideig fel nem dolgozott esemény. A mű Martin Hurbanič pozsonyi szlavista–bizantinológus eddigi legátfogóbb írása. Mivel nem szűk értelemben vett tanulmányról, hanem könyvről van szó, a szerző igyekezett a szélesebb olvasóközönséget is megszólítani. A szóban forgó munkát a medievisták és régészek mellett haszonnal forgathatják az egyetemi és főiskolai hallgatók, de bármilyen, a téma iránt érdeklődő olvasó is. A mű számos része úgyszintén igényt tarthat a magyarországi közönség figyelmére.

A 7. század első három évtizede a korai Bizánc és az Újperzsa Birodalom világhatalomért folyó kimerítő és meddő harcával telt. A munka első kötete Maurikiosz utolsó éveinek a bemutatásával kezdődik, majd Phokasz uralmának a leírásával folytatódik. A következőkben a szerző ismerteti az előző szintén trónkövetelőként fellépő Hé-

rakleiosz császár kezdeti pályafutását, aki az illegitimnek tekintett Phokaszt taszította le a trónról. Az első fejezetekben leírt polgárháborús események szolgáltatták az okot Bizánc Perzsiával folytatott háborúja kiújulásához, ami végül elvezetett Konstantinápoly 626. évi avar ostromához. A könyv a továbbiakban leírja a szaszanida hadműveleteket, többek között Jeruzsálem 614-es elfoglalását, Sahin perzsa hadvezér konstantinápolyi felvonulását, illetve Hérakleiosz örményországi hadműveleteit. A szerző ezen bevezető események leírásánál kitér az Avar Kaganátus belpolitikai viszonyainak leírására, miközben többek között kifejti véleményét Baján kagán halálának a datálásával és a trónutódlással kapcsolatban.

Hurbanič kimerítően foglalkozik magával az ostrommal is. A 626. év eseményeit katonai szempontból összeveti Konstantinápoly más ostromaival. Az avar–szláv ostromot Thesszaloniké 586-ban és 618-ban történt avar támadásával hasonlítja össze. A szerző nem feledkezik meg a feltételezett haditechnikáról sem, aminek egy fejezetet szentel.

Az ostrom szempontjából kifejezetten fontos volt a theodószioszi védművek állapota. Ez főleg az északi oldalon található Blachernai-falak kérdésköre miatt érdekes: létezett-e az avar–szláv támadás idején ez a falrész vagy sem? S bár a mai falmaradványok, valamint a források tanulmányozásából erre nem lehet egyértelmű választ adni, a szerző ezt mégis megkísérli: véleménye szerint a Blacherna-negyedet a szárazföldről már az ostrom idején fal védte, de az Aranyszarv-öböl felé még nem. Az említett falnak már 623 előtt állnia kellett.

A szerző foglalkozik a város védőivel, valamint a támadókkal is. Az ostromló sereg leírása nehezebb, egyrészt a szűkösebb for-

rásadottság miatt, másrészt a szlávok és az avarok kapcsolata, illetve aránya miatt, továbbá hogy milyen szinten voltak önállóak az egyes szláv kontingensek. Valószínű, hogy bizonyos szláv segédcapatok önkéntesen csatlakoztak a hadjáratához, és a hadműveletekben is megőrizték a saját hadvezetésüket. Ellenben itt először lehet találkozni azzal, hogy az avarok szlávokat alkalmaztak első vonalbeli harcra. Erre az avarokat a megelőző évtizedek kimerítő harcai kényszeríthették. Ebben az esetben viszont egyértelmű, hogy alá-fölérendeltségi viszonyról volt szó. További problémát jelent a támadók etnikai összetétele. A szláv–avar haderő mellett bizonyos kútfők bolgárokat és gepidákat, mi több, szláv nőket is említnek.

Hurbanič természetesen magukról a hadműveletekről is beszámol: tájékoztat mind a szárazföldi, mind pedig a tengeri seregmozgásokról, továbbá a szláv monoxylek (egy fatörzsből kivájt hajók) támadásáról.

Az ostrom legérdekesebb problémaköre talán mégis a diplomáciai összefüggések hálózata. Az ostromot egyértelműen a kagán vezényelte, de Sahrvaraz perzsa tábornok, aki a Boszporusz túloldalán állomásozott, is fontos szerepet játszott benne. Hurbanič megpróbál választ adni arra a kérdésre, hogy milyen mértékben volt a szaszanida diplomácia hatással a kagán döntéseire, mennyire voltak koordinálva a két birodalom hadműveletei. Perzsia számára az avar birodalom ismeretlen volt, vezetői semmilyen elképzeléssel sem rendelkeztek annak belső uralmi viszonyairól, és ezt a helyzetet a távolság csak tovább nehezítette. Mindezt bizonyítja az is, hogy még Konstantinápoly alatt sem sikerült felvennie az avarokkal a közvetlen kapcsolatot. Bizánc, a kétfrontos háborút elkerülendő, rendszeresen fizette a *tribútumot* (évpénzt) a kagánnak. Mindezek alapján tehát valószínűsíthető, hogy az avar ostrom a kagán kezdeményezésére történt.

A másik oldalról szemlélve az eseményeket viszont tény, hogy Bizánc tájékozottabb volt az avar–szláv viszony tekintet-

ben. Nagy a valószínűsége annak, hogy Konstantinápoly szerepet játszott az akkor kitört Közép-Duna-menti szláv felkelésben (Samo birodalma). Bizánc a másik fronton is sikeresebbnek bizonyult: kapcsolatba lépett a Közép-Ázsiában élő török törzsekkel, s rá tudta venni őket arra, hogy hátba támadják Perzsiát. Hurbanič munkájában az eseményeket Hérakleiosz mezopotámiai hadjáratáig, Khoszroész haláláig követi figyelemmel.

Bár maga az ostrom rövid ideig, mindössze tíz napig tartott, a későbbiekben mégis komoly hatása volt. A vallási misztika a győzelmet Máriának, Isten anyjának tulajdonította, ehhez hozzájárult az is, hogy a császár távollétében Szergiosz pátriárka irányította a védelmet. Bár Konstantinápoly később sokkal nagyobb próbatételeken is átesett, az idő tájt a birodalom maga is igen súlyos helyzetben volt, s ez lehetett az oka annak, hogy az ostrom emléke tovább élt, átalakult és keveredett más ostromok emlékével. Az ostromnak szerteágazó vallásos irodalma alakult ki. Az írott források mellett mindez a freskókon és az ikonokon is megőrződött. Ezen homíliák, hálaadások, liturgikus ünnepek és képzőművészeti ábrázolások bemutatásával és évszázados genézisével foglalkozik a könyv második kötete.

A munka további pozitív tulajdonságaiként említendő, hogy számos részletkérdésre is kiterjed, és a szerző pontos történeti-filológiai elemzéseket ad. Ezek között említhető a Khoszroész 623-ban Hérakleiosznak írt gyalázkodó levele hitelességével kapcsolatos vita, illetőleg a szintén neki tulajdonított, Sarvaraznak küldött, őt árulással vádoló másik levél. Mind a bizánci-perzsa háborúval foglalkozó első rész, mind pedig a legendákat elemző második rész sokat foglalkozik a bizánci politikának a nesztoriánusokhoz való viszonyával. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Martin Hurbanič valamennyi forrást és mértékadó szakmunkát (beleértve a legfrissebbeket is) felhasznált, így könyve más kutatók számára akár mint a témával foglalkozó aktuális

forrás-és szakirodalom-gyűjtemény is használható.

Martin Hurbanič könyve szakmai szempontból kiváló munka. Ami esetleg felróható a szerzőnek, az a gyakorlatlanság egy nem kizárólag szakmai közönség számára összeállított munka elkészítésében. A források és a szakirodalom bemutatása a második kötet végére került. Egy laikus, de még egy szakember sem rendelkezik olyan áttekintéssel, hogy ne lenne szüksége valamilyen támpontra. Hasznosabb lett volna ezt a két alfejezetet a munka elejére vagy legalább az első kötet végére helyezni, esetleg az első említéskor a lábjegyzetben magyarázatot mellékelni. Ilyen jellegű hiba még többek között Driziper helység említése az I. kötet 28. oldalán, mivel ennek a helységnek a mai nevét (Csorlu) a szerző csak a II. kötet 26. oldalán adja meg. Megjegyezzük még, bizonyos fogalmakat nem ártott volna egy-

egy mondat keretében megmagyarázni. Szintén szóvá tehető apró hiányosság, hogy az első kötetben szereplő illusztrációs felvételek készítőinek a neve nincs feltüntetve. A szerző szerénytelenség nélkül bevallhatta volna, hogy ezek tőle származnak.

Martin Hurbanič munkája átfogó és kimerítő, az említett elbeszélésbeli döccenések ellenére olvasmányos. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a szlovákiai bizantinológia szűk keretek között működik. Önálló tanszék csupán az Eperjesi Egyetemen található, így a bizantinológusok gyakran mint szlavisták vagy mint a korai középkor szakértői vannak számon tartva. Mindezt figyelembe véve Martin Hurbanič könyvét még inkább értékelni kell.

HORBULÁK ZSOLT

A magyar középkorról francia nyelven

Pál Engel – Gyula Kristó – András Kubinyi
(éd.): *Histoire de la Hongrie médiévale:
Des Angevins aux Habsbourgs. vol. 2.*
Rennes: Presses Universitaires de Rennes,
2008. 476 oldal

A Magyarország középkori történelmének három neves kutatója, Engel Pál, Kristó Gyula és Kubinyi András által jegyzett *Magyarország története 1301–1526* című tankönyv (Budapest, Osiris, 1998.) 2008-ban francia fordításban is megjelent a Rennes-i Egyetemi Nyomda kiadásában. A párizsi Magyar Kulturális Intézet által támogatott francia nyelvű változat születéséhez számos szakember járult hozzá. Toulouze Éva fordítását Marie Lionnet lektorálta, aki művészettörténeti vonatkozású disszertációjában a középkori Magyarország freskóit elemezte.¹ A francia közönséget megszólító bevezetést pedig Noël-Yves Tonnerre, az angers-i egyetem középkorász professzora írta.

Az utóbbi évtizedben magyarországi történészek munkáit több ízben is lefordították francia nyelvre. Elsőként említhetjük például a fenti munka első kötetét. Kristó Gyula Árpád-korral foglalkozó munkája 2000-ben került a francia olvasóközönség elé *Histoire de la Hongrie médiévale I. Le temps des Arpads* címen, szintén a rennes-i egyetemi kiadó gondozásában. Ezt követően jelent meg francia fordításban egy átfogó Magyarország történet Tóth István György szerkesztésében *Mil ans d'Histoire hong-*

roise: histoire de la Hongrie de la conquête à nos jours címen (Budapest, 2003.). Emellett német és angol nyelven is jelentek meg magyar középkorral foglalkozó szakmunkák a közelmúltban: Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Die ersten Könige Ungarns. Die Herrscher der Arpadendynastie*. Herne, 1999.; Makk Ferenc: *Ungarische Außenpolitik (896–1196)*. Herne, 1999.; Kristó Gyula: *Die Geburt der ungarischen nation. Studien zur Geschichte Ungarns*. 4. Herne, 2000.; Engel Pál: *The realm of Saint Stephen. A history of medieval Hungary 895–1526*. London, 2001. A magyar középkorról szóló történelmi munkák tudatos terjesztése mellett e viszonylag nagy számban megjelenő tudományos munkák a külföldi piac érdeklődésére és igényére vallanak.

Ebbe a sorozatba illeszkedik tehát az Engel Pál, Kristó Gyula és Kubinyi András által jegyzett Magyarország későközépkori történelméről szóló munka. Noël-Yves Tonnerre a bevezető részben felhívja a francia olvasó figyelmét Magyarország középkori történelmének jegyeire, hogyan vált az a középkori Európa történelme részévé, mely fontosabb események kötötték össze Magyarországot és az akkori Európa nagyobb hatalmainak a történelmét. Kiemeli az Anjouk francia kapcsolatát, Nagy Lajos nápolyi hadjáratát, az egyre növekvő török veszély elleni hadjáratokat Zsigmond, Hunyadi János, Mátyás király idejében, és röviden kitér a Mohács körüli eseményekre, azok jelentőségére Magyarországra nézve. Ezt követően Magyarország középkori történelmének sajátosságaira hívja fel az olvasó figyelmét, a nyugat-európai társadalomtól eltérő társadalmi szervezetre, a nemesség és az uralkodó közötti kapcsolat változó és politikailag fontos szerepére, valamint a társadalom belső alakulásának egy-két speciális jellegzetességére. Legvégül a könyv szerzőit emlí-

¹ Lionnet, Marie: *Les peintures murales en Hongrie à la fin du Moyen Âge (v. 1300-v. 1475). La transmission des formes iconographiques et les formes originales de leur appropriation locale sur deux thèmes majeurs: La Mère de Dieu et le Jugement dernier*, Ph. D. dissertation, (Université de Paris X, 2004), 4 vols.

ti meg, méltányolja a magyar történetírásban bekövetkezett nyitást, zárásképpen pedig a könyv létrejöttének körülményeiről ejt szót. Véleménye szerint Magyarország történelme csupán általánosságban ismert a francia olvasók előtt, ez a könyv viszont a nagyobb események mozgatórugóira, Magyarország későközépkori történelmének sokszor korántsem egyértelmű változásaira hívja fel a figyelmet.

Kristó Gyula (1939–2004) írta meg az Anjou-kor történelmét, mind politika-, mind gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásban. Az Árpád-dinasztia kihalása utáni időszakot a tartományi megosztottság (1301–1323) jellemezte. A tartományúri hatalom jellemzőit és az ehhez kapcsolódó problémaköröket tárgyalja a szerző (Károly Róbert hatalomra kerülése, tartományurak leverése), illetve Károly Róbert (1323–1342) és I. Lajos (1342–1382) uralkodását. Francia olvasókörzségnek szánva a könyvet, szerkezetét tekintve némi változtatás történt a magyar változathoz képest. Míg az eredeti munkánál az Anjou-kor tárgyalása a társadalom- és gazdaságtörténet bemutatásával kezdődik, és ezt követi a politikatörténeti rész taglalása, a francia fordításnál a politikatörténet érthető módon előtérbe lép, és a fejezet lezárásaképpen kerül sor a már ismertetett eseményekhez köthető általánosabb kortörténeti vonatkozásokra: a mezőgazdaság és a jobbágyság, a kézművesség és az iparújszók, a város, a falu, a mezőváros bemutatására.

Külön érdeklődés tárgyát képezheti a francia olvasó számára Magyarország e korszakra vonatkozó történelme, az Anjouk uralkodása, ami jóllehet itáliai kerülővel, Franciaországgal hozta kapcsolatba a Magyar királyságot. Ahogy Csernus Sándor e korszakra vonatkozó tanulmánya hangsúlyozza, a korabeli francia történetírás korántsem emelte ki az Anjouk francia származását, Károly Róbertet és Nagy Lajost név szerint nem említik a 14. századi francia történetírók. Az Anjouk Magyarországa nem állt a francia érdeklődés középpontjában,

mégis számos irodalmi mű gondoskodott arról, hogy a Magyarországról kialakult kép, ha sematikus is, de átszűrődjön a korabeli francia köztudatba.² Magyarországot az Anjou-kori fejlődés az európai nagyhatalmak sorába emelte. Ilyen értelemben e periódus jobb megismerése mindenképpen érdeklődésre tarthat számot a francia olvasókörzségnél.

A középkori Magyarország és Franciaország közös nagyhatalmi szomszédja a Német-Római Birodalom volt. A Nagy Lajos halála utáni trónviszályból IV. Károly német-római császár fia, Luxemburgi Zsigmond került ki győztesen, akit 1387-ben koronáztak királlyá. Engel Pál (1938–2001) írta meg Luxemburgi Zsigmond uralkodásának idejét és a Hunyadiak korának egy részét. A királyi hatalom 14. század végi válságát, a bárók uralmát Luxemburgi Zsigmondnak a királyi hatalom megszilárdítására irányuló sikeres politikája váltja fel (1403–1437), Zsigmond kormányzati, katonai, pénzügyi reformjai hatalmának megerősödését szolgálták. Többszintű külpolitikája és nagyhatalmi törekvései – a török-kérdés és a déli ütközőállamok, nyugati politikája, Dalmácia és Velence, a Német-Római Birodalom, az egyházszakadás, a konstanzi zsinat, a huszitizmus, a császári korona megszerzése – a korabeli nyugat-európai nagyhatalmak szemében is jelentős, aktív, erőteljes állammá tették Magyarországot.

A korabeli Franciaország figyelmét a százéves háború, az angol politika kötötte le. Emellett a burgundiai herceg, Jó Fülöp hatalmi törekvései késztették többszörösen állásfoglalásra a francia királyt, VII. Károlyt. Luxemburgi Zsigmond német-római (1410), majd cseh (1420) uralkodóvá választása gyakorlatilag közvetlenül szomszédos

² Csernus Sándor: *A magyar Anjouk a korabeli francia nyelvű történetírásban*. In: Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.): *Tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. A középkor szeretete. Budapest, 1999. 425–436.

nagyhatalommá tette Franciaországot és Magyarországot. Politikailag közös érintkezési pontok e korban az egyházi kérdésekhez kötődtek, a nagy egyházszakadáshoz. Zsigmond aragóniai, párizsi és londoni diplomáciai körutat tett 1415 és 1417 között annak felszámolására. Próbálkozását siker koronázza, a konstanzi zsinaton elnöklő Zsigmond király véget vet a nagy egyházszakadásnak, és a három pápa letételével 1417-ben új pápát választat, de az ezt követő zsinati mozgalommal még meg kell birkóznia.

A szerző ezután a Zsigmond-kori társadalmi változások főbb problémáit tárgyalja: a nemesség esetén a birtokszerkezet átalakulását, a polgárságnál a városi rend kialakulását, a jobbágyságnál a mezővárosi fejlődést és az erdélyi parasztháborút, majd a Zsigmond-kori kultúra bemutatásával zárja a fejezetet.

A Zsigmond halála utáni időszakot a rendi erők hatalomra jutása jellemezte. A rendi állam kezdeteit, Hunyadi János korát (1437–1457) – felemelkedését, kormányzóságát, V. László és a Hunyadi párt viszályát – úgyszintén Engel Pál írta meg. A magyar változathoz képest e periódus részletesebb, beszédesebb alcímekre lett felosztva, a tartalom azonban nem változott. Eszerint a könyv szerkesztői (Marie-Madeleine De Cevens, Csernus Sándor és Noël-Yves Tonnerre) kiemelték a Hunyadi János kormányzósága előtti Habsburg Albert rövid uralkodásának idejét, a belviszályok időszakát, a törökkel szemben aratott nándorfehérvári győzelmet, Hunyadi János halálát, illetve az V. László halálával kezdődő polgárháborút. E nyilvánvalóan beszédesebb alcímek felhívják a külföldi olvasó figyelmét a középkori magyar államnak a Habsburg dinasztiával kialakított kapcsolatára, a török fenyegetéssel szembeni jelentős szerepére. Ezt követően a Kubinyi András (1929–2007) által megírt fejezetben úgyszintén kiemelt hangsúlyt kap Mátyásnak mint nemzeti uralkodónak a státusza. Ő hosszú idő után az első magyar király, aki elődeivel el-

lentétben nem az európai nagyhatalmi dinasztiákból került a magyar trónra.

Kubinyi Mátyás trónra kerülését, hatalmának megszilárdulását, ezt követően pedig Mátyás belpolitikáját tárgyalja, kitérve a társadalmi erők kormányzásban való részvételére, az 1467. évi lázadásra, az 1471. évi Vitéz-féle összeesküvésre, az udvartartás és a kancellária, illetve a különböző reformok kérdéseire, a királyi jövedelmek és a trónöröklés problémáira. A külpolitika terén a cseh és az osztrák háborúkról, a török–magyar viszonyról, Mátyás külpolitikai koncepciójáról, végezetül Mátyás politikájának értékeléséről esik szó. Ezt követően a Mátyás-kori virágzó kultúráról és a későközépkori gazdasági és társadalmi átalakulásról, ennek mozgatórugóiról ír Kubinyi András. Szerkezetileg az e korszakra vonatkozó rész szintén némi változtatáson ment keresztül (alcímek által kiemelt részek) a magyar változathoz képest. A politikatörténet terén a szerkesztők hangsúlyt fektettek Mátyásnak a központi hatalom megszilárdítására irányuló törekvéseire rögtön megválasztása után, külpolitikai vonatkozásban pedig Mátyás Bécsbe való bevonulását (1485) emelik ki. E momentum valóban sokat elárul Mátyás uralkodói személyiségéről, és hatalmi pozíciójának erősségét hangsúlyozza a Habsburgokkal vívott többéves küzdelem idején. E vonatkozásban elég arra a tényre gondolni külföldi olvasóként, hogy a Habsburg dinasztia ezidőtájt kezd megerősödni – III. Frigyes császár fiának, Habsburg Miksának 1477-ben Merész Károly leányával, Máriával kötött házassága fontos tartományokhoz juttatta a dinasztiát (Németalföld legnagyobb része), amivel a Habsburgok elkezdték megalapozni európai hegemóniájukat.

A Mátyás-kori kultúra európai hírnévre tett szert a maga korában. E rész tárgyalásánál a francia szerkesztők – habár a magyar változat hí mását nyújtják a francia közönségnek – szerkezetileg kiemelik e periódus fontosabb jellemzőit: „az egyetem hiánya ellenére egy fokozatosan terjedő ok-

tatás”, „az olasz reneszánsz hatása, megvalósulása és kora”, „a késő gótika győzelme”.³

A könyv utolsó fejezetében Kubinyi András a Jagellók uralkodását (1490–1526) mutatja be, leírva II. Ulászló megválasztását, hatalmának megszilárdítását, értelmezve a király külpolitikai stratégiáit, Magyarországnak a Habsburgokkal, az itáliai államokkal, a törökökkel való kapcsolatát, valamint a belpolitikai eseményeket (az 1514-es parasztháború). Majd áttér II. Lajos korának politikai fordulataira: körüljárja a mohácsi katasztrófa külpolitikai előzményeit, Magyarország ekkori politikáját (1516–1526), az egymással szembenálló belpolitikai erőket, s végezetül bemutatja a mohácsi csatát. E fejezet záróakkordja úgyszintén a korabeli kultúra rövid összefoglalása, a reformáció kezdetének tárgyalása. A későközépkori Magyarország utolsó évtizedeiből II. Lajos gyengekezdő, pusztító politikáját, Magyarországnak Mohács előtti külpolitikai elszigetelődését és a belpolitika növekvő válságát emelik ki a francia szerkesztők az alfejezetek beiktatásával, ám tartalmi vonatkozásban változatlanul hagyják az eredeti szöveget.

Magyarország későközépkori történelmének eme igényes bemutatása a külföldi olvasó számára élvezetes olvasmány, amelyben gyakran találkozhatnak a közös múltat idéző eseménysorozatokkal. A szerkezeti változtatások a francia közönség érdeklődését szolgálják. A magyar középkorra vonatkozó fontos eseményeket úgy emelik ki a francia szöveg szerkesztői, hogy a külföldi olvasónak egyértelműbb legyen a közös, európai középkor összképe.

Szakkifejezések tekintetében a fordító és a lektor következetes munkát végzett, a megfelelő francia terminusra fordítják le a

szavakat, illetve fordítói munkájuk során figyelembe veszik a helyi sajátosságokat. Példaként kiemeljük a mezőváros fogalmát, amelynek francia megfelelője e könyvben a *bourgade agricole*, latinul *oppidum*. E fordításban helyesen kap hangsúlyt a középkori magyar város helyi sajátossága, a mezővárosnak státuszban köztes (falu és város közötti), gazdasági jellege az *agricole* jelző hozzáadásával a *bourgade* szóhoz (francia középkori város terminusaként tudniillik a *bourg* szó használandó). Olyan speciális szakszó esetében, mint például az *ispán* kifejezés, amely a francia középkori történelemben nem ismert, meghagyják a magyar elnevezést, illetve megadják ennek latin megfelelőjét (*comes*). Lefordítják viszont az olyan kifejezéseket, amelyek társadalmi pozíciót tekintve megfeleltethetők korabeli francia funkciókkal. Ilyen például a *nádor* fogalma, aminek logikai alapon történő fordítása – lévén, hogy a legmagasabb magyar középkori méltóságról van szó, *comte palatin*, latinul *palatinus*; illetve az országbíró francia fordítása *juge du royaume* (*iudex curiae regiae*).

Emellett a kötet mellékletében szereplő glosszárium segíti a pontosabb tájékozódást a szakkifejezések terén. A könyv könnyű kezelhetőségét szolgálja az időrendi táblázat, a térkép és az index (hely- és személynevek) beiktatása a mellékletbe. A térképek egy részét a magyar nyelvű kiadásból vették át, ezenkívül három 14. századi várostérképpel toldották meg az eredeti „repertoárt”. Az index viszont kifejezetten a francia kiadás számára készült, az eredeti, magyar változat nem tartalmaz ilyet. Míg a magyar kiadásban minden fejezet végén feltüntetik a szakkibibliográfiát, illetve esetleg külön a különböző forráskiadványokat, a francia nyelvű kiadásban a könyv végén szerepel egy összesített bibliográfia, az eredeti rövid kivonata, amely a korra vonatkozó legfontosabb monográfiákat, szakmunkákat listázza. Ez utóbbi megoldás talán célszerűbb is a külföldi olvasó számára, átfogóbb képet ad a tárgyalt kor szakmunkáiról.

³ Pál Engel – Gyula Kristó – András Kubinyi (éd): *Histoire de la Hongrie médiévale: Des Angevins aux Habsbourgs*. Vol. 2. Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2008. 267., 270., 271.

Sajnos a francia nyelvű könyv kivitelezői elmulasztották a szerzők bemutatását, főbb kutatási területük megjelölését. Csupán felsorolásképpen említi meg őket Noël-Yves Tonnerre a könyv bevezető részében (Kubinyi András nevét pontatlanul írva).

Apróbb hiányosságai ellenére a könyv szakmaiságán nem esik csorba, a fordítás megfelelő, irányadó munka lehet ez a külföldi olvasó számára. A fordítói kezdeményezést csak pozitívan lehet értékelni, csakúgy, mint a többi, továbbiakban tervezett kötet kiadását.*

NAGY EMŐKE

* A sorozat keretében már megjelent Jean Bérenger műve a kora újkori Magyarország történetéről *La Hongrie des Habsbourg Tome I de 1526 à 1790* címmel (2010), illetve kiadás előtt áll a mű 2. kötete Charles Kecskeméti tollából, mely az 1790 és 1900 közötti időszakot dolgozza fel. További tervezett munkák: Romsics Ignác Magyarország története a XX. században (Osiris, 2002) fordításban, valamint a Kárpát-medence története a honfoglalás előtt, többek között Noël-Yves Tonnerre, Olajos Terézia, Borhy László és Szabó Miklós közreműködésével. A szerkesztő jegyzete.

Vallás és etnikum Közép-Európában

Vallás és etnikum Közép-Európában. Tanulmányok. Szerkesztette: Kupa László. B&D Stúdió, Pécs, 2008. 227 oldal

2007 novemberében ült össze az a tudományos szimpózium, amelynek előadásait tanulmányokká formált változatban ismerheti meg a Vallás és etnikum Közép-Európában című kötet olvasója. Az impozáns esemény szervezője a 2003 tavaszán a Magyar Szociológiai Társaság berkein belül, Kupa László elnökleivel megalakult Etnikai Kisebbségkutató Szakosztály volt, mely küldetésének tekinti a Kárpát-medence nemzeti és etnikai kisebbségeinek multidiszciplináris kutatását. A pécsi székhellyel működő tudományos műhely kutatói már ötödik alkalommal adtak közre közös publikációt, melyben örömet lelheti a szűk szakértői gárda és a történelem vagy a társadalomtudományok iránt érdeklődő laikus közönség egyaránt. A korábbi konferenciákhoz képest erősödött a történeti blokk súlya, de még így is nagyobb hangsúlyt kaptak a vallási közösségek együttéléséről szóló beszámolók, illetve azok az írások, melyek egy-egy etnikai közösség keretén belül közelítenek a vallás kérdéséhez.

A címben feltüntetett régió nál jóval egzotikusabb tájakra kalauzolják az olvasót a könyv első tanulmányai: Kéri Katalin a középkori Spanyolország kulturális kavalkádját: a keresztény, az iszlám és a zsidó népesség, vallás és kultúra hét évszázados együttélését ismerteti, majd bepillantást nyerhetünk Dél-Amerika történetének véres évtizedeibe. Augusto Pinochet tizenhét évig tartó katonai diktatúrája alatt elkövetett tömeges mészárlásokról, bebörtönzésekről és üldöztetésekről születtek már történeti feldolgozások, ezúttal azonban az áldozatok és hozzátartozóik olvasatában van

módunk megismerni a történeteket. Nagy-Zekmi Szilviának lehetősége nyílt arra, hogy a Chilei Emberi Jogok Levéltárában tanulmányozza az Igazságtételi és Megbékélési Bizottságok (*Truth and Reconciliation Comissions = TRC*, ilyenek tevékenykedtek az Apartheid után Dél-Afrikában) jegyzőkönyveit. Vizsgálódási korpuszát olyan dokumentumok alkották, melyek a visszaélésekre, a későbbi felelősségre vonásra, illetve a bűnösök és áldozatok szembesítésére vonatkozóan szolgáltatott információkat. Nézete szerint a nagy tragédiák után általános jelenség, hogy az áldozatok keresik az igazságot, vágynak a meghallgatásra, arra, hogy a bűnösök beismerjék bűneiket. Az angol nyelven publikálásra került vallásetikai értekezés központi kategóriája a megbocsátás. Olyan szélesebben értelmezett nézőpontból, ahol a megbocsátás sikerességétől egy nemzet fennmaradása függ, ahol megvalósulása egy kollektív trauma záró aktusa lehet. A szerző összehasonlító elemzésében a chilei diktatúrát és a perui városi gerillaharcok viszontagságait túlélő áldozatokban működő mechanizmusokat kívánta rekonstruálni: vajon az elkövetők vallomásait hallgatva milyen tényezők alapján döntöttek a megszenvedett alanyok, hogy az ószövevényi „szemet szemért” vagy az újszövevényi „tartsd oda a másik orcádat is” elv érvényesüljön-e?

Ettől a témától korban és földrajzilag is jelentősen távol esik a következő tanulmány. Az elmúlt évszázad során számos elmélet és becslés született a középkori Magyar Királyság népességének nagyságát és összetételét illetően, ezeket rendszerezte és értelmezte újra Font Márta, hogy összefoglalja azon tényezőket, melyek meghatározták a középkori magyar államalakulat befogadó jellegét. A demográfiai vonalat folytatva Nagy Mariann munkájából megtud-

hatjuk, hogy hiába alakult ki a 19. századra a statisztikai adatgyűjtés metodikája, a közgazgatási egységek állandó változása megnehezítette az adatfelvételt. Az 1850/1851-es és az 1857-es népszámlások eredményeinek legfontosabb tanulsága és egyben félelmet keltő felismerése a magyarok arányának vesztes csökkenése volt. A nemzeti-ségi viszonyokat is feltáró eredmények rávilágítottak arra, hogy a Habsburg Birodalom Oroszország után Európa legtarkább állama mind etnikai, mind vallási viszonyai tekintetében. Rebesgetni kezdték a szláv veszély mítoszáét, és az egyes felekezeteken belül kiéleződtek a nemzeti ellentétek.

A vallási konfliktusok gyakori előfordulását kétséget kizáróan bizonyítják a kötet tanulmányai is. A török korban kérdőjeleződött meg először a katolicizmus hegemoniája térségünkben. Molnár Antal munkásságának köszönhetően már sokat tudhatunk arról, hogy megtartásában milyen kiemelkedő szerepe volt a jezsuita rendnek. A szlavóniai viszonyok bemutatásával és a plébánosok integráló szerepének taglalásával eddigi ismereteink szélesítésében segít bennünket Varga Szabolcs és Gőzsy Zoltán összefoglalója. Kupa László Nyíregyházáról szóló cikkében egy 18. századi kálvária elevenedik meg, hisz az ecsedi birtok új tulajdonosa kedvezni merészelt a betelepített evangélikus szlovákságnak, magára haragítva ezzel az egri püspököt, sőt az uralkodót is. Máramarosszigeten 1913-ban a kormányzat látványos kirakatpert rendezett, hisz a hegyaljai rutének közül Kabalyuk Alekszej pravoszláv pap agitációjának hatására egyre többen hagyták el a katolikus egyházat, tudjuk meg Gönczi Andreától. Az általános szegénység, a földéhség és a katolikus papságból való kiábrándultság szülte szociális mozgalom politikai színezetet nyerve lehetővé tette közel száz olyan ember elítélését, aki megkérdőjelezte az állam és az egyház legitimációját, tévedhetetlenségét. Buzogány Dezső és Ósz Sándor Előd jóvóltából a három nemzet, négy bevett vallás vidékének számító Hunyad–Zaránd Re-

formátus Egyházkerület 17–18. századi történetéből szemezgetve, a különböző felekezetek összeférhetlenségének jegyében olvashatunk unitus püspökök templomtisztítási akcióiról, temetődúlásról, ökumenikus temetésről és a házassági jog útvesztőiről egyaránt. Nem okozott vérre menő összecsapásokat Dunabogdány, Véménd és Gyöngyös sváb településeken a magyarok és a németek között a protestáns vagy a katolikus felekezethez tartozás. Bindorferr Györgyi beszámol arról, hogy ezekben a községekben az egyház a hitéleten túl a normakeretet, az iskoláztatást és a töretlen folytonosságot jelentette. Mindhárom településen határkijelölő funkciója volt a vallásnak, saját csoportjuk különállását szolgálta, egészen addig, amíg a 20. század vegyesházasságai végleg össze nem kuszálták a szálakat. A diaszpórában élő magyar közösség vallási viszonyainak vizsgálatakor Molnár Margit megállapította, hogy a kálvinizmus nem kizárólag kohéziós erő, hanem egyben a kildetéstudat kifejezője is.

A Kárpát-medence vallási viszonyait bemutató palettát két zsidósággal foglalkozó munka is színesíti. A Balaton-felvidék az Árpád-kor óta termékeny borvidék, ahol a kedvező politikai feltételek miatt hazánkba áramló zsidó lakosság is előszeretettel telepedett le. Mohos Mária Keszthely, Tapolca és Füred példáján mutatja be, miként alakultak ki neves borkereskedő és bortermelő zsidó dinasztiák a vidéken, amelyek nemcsak a gazdasági életben és a banki szférában, hanem a lakosság bizalmát és támogatottságát megszerezve a politikai testületekben is pozíciókhoz juthattak, jótékonyan elősegítve ezzel a terület infrastrukturális fejlődését, egészen az ellehetetlenítő zsidó törvényekig. Vajda Júlia Läger-frász című írása egyszersmind ízelítő és „kedvcsináló” a szerző Mutatkozás című könyvéhez, melynek alapjául szolgáló kutatás során zsidó személyekkel készítették interjúkat. Az alany saját élettörténetének narrációja során alkotja meg identitását, aszerint, hogy a zsidósággal kapcsolatos mely eseményeket

emel ki, és miként kommentálja azokat. A főszereplő, Bea egészen fiatalon szembesült az antiszemitizmussal, az élmények hatására döntött úgy, hogy aktív résztvevője és képviselője lesz a zsidó kultúrának, annak ellenére, hogy a családjában mély nyomokat hagyott a vészorszak.

A sírkövek a legkorábbi idők óta segédkeznek a történeti megismerésben. Nem csupán elsődleges forrásul szolgálhatnak a genealógiák összeállításakor, hanem áttételesen teszik lehetővé kulturális jelenségek feltárását. Kiszit Andrea negyven Baranya megyei településen gyűjtött sírverseket, hogy a funerációs kultúra e remekei segítségével kövesse nyomon a korábban szigorúan zárt tömbökben élő németiség nyelvi asszimilációjának folyamatát. A 19. század magyarosítási törekvéseivel, oktatáspolitikájával, majd a második világháború utáni időszak német nyelv ellenességével, valamint a zárt közösségek felbomlásával magyarázza a német feliratok presztízsveszteségét, majd fokozatos eltűnését. Milyen formában fogható meg a német hagyományoktól való eltávolodás? A kőfaragók kezdetben osztrák és német nyelvterületről származó szöveggönyvekből vették a költeményeket, ám azok grammatikailag és ortográfiailag egyre inkább eltértek az eredetiektől, és idővel az archaikus jelentések, szóhasználatok is kikopni látszottak. A nyelvi asszimiláció mellett a vallási képzetek is változáson mentek keresztül, mindezt bizonyítják a versekben megjelenő olyan motívumok, mint a földi élet siralomvölgy metafora, a halál eufémisztikus ábrázolása vagy az álmokképzet. Ezek a német nyelvű alkotások társadalmilag elvárt identifikációs eszközként különösen a második világháború után a német kitelepítésekig prosperáltak. A tradíciót sajnos már csak a legidősebb német ajkú generáció vallja sajátjának, így a feliratok szisztematikus gyűjtése nemcsak a vizsgálati korpusz bővítése, hanem ezen egyedülálló magyarországi német nyelvű írásos kultúra konzerválása miatt is jelentős küldetés.

A Balkán-félsziget „puskaporos hordó létét” megelőző és az azt követő időszak egyaránt kutatók sokaságát foglalkoztatja. A kötet négy tanulmánya is górcső alá veszi e térség sokszínű vallási és etnikai viszonyait. S. Szabó Péter arról számol be, hogy a Balkán-félsziget északi régiója történelmének számos aspektusa hozzájárult ahhoz, hogy a terület a vallási szinkretizmus „melegágyává” váljon. A több hitvilág elemeiből kiforró kereszténység és a török iszlám hatott egymásra. A sorozatos népmozgások, a szociális nehézségek mind a szektás mozgalmaknak kedveztek, legyen az bogumilizmus vagy az iszlám miszticizmus. A társadalmi integrációs tényezőként ható Oszmán Birodalom példaértékű vallási toleranciája ugyanakkor elősegítette a valláscsere és a „hittestvériség” jelenségének elterjedését. Dr. Gábrity Molnár Irén már a Jugoszlávia utáni Vajdaságról ír, ahol a politikai és nacionalista események hatására a vallás újra felértékelődött. Mindez nem jelenti feltétlenül a rendszeres templomba járást, de identitásképző elemként, életvitelben megnyilvánuló rítusok sorozataként részét képezi az emberek életének. Az 1990-es évek Bosznia-Hercegovinájában a vallás egyaránt összetartó és szétfeszítő erő. Koller Inez írásából megtudjuk, hogy a jugoszláv eszme kiváltotta morális válságot követően a vallás ismét hangsúlyt kapott a nemzeti identitások elhatárolásában. Az iszlám a bosnyákok, az ortodoxia a szerbek, a katolicizmus a horvátok nagy részét szervezi egységbe, de a három ellentétes etno-klerikalizmus aláássa a gondosan kimunkált államberendezkedést, ezáltal az ország demokratikus működését és külpolitikai érvényesülési képességét egyaránt. Szintén a Balkán-félsziget állt Pap Norbert és Tóth József vizsgálódásainak középpontjában. Szerintük a földrajzi adottságok, a bonyolult kulturális mintázat, az etnikai és vallási viszonyok különbözősége és a stratégiai útvonalak ellenőrzésének nagyobb külső érdekelttsége magyarázza, hogy az integrációs törekvések is mindenkor külföldről érkez-

tek. Mivel ezek ütköztek a helyi próbálkozásokkal, az elaprózott államstruktúra maradt fenn. Az egy térségre koncentrálnó vizsgálódások másik helyszíne a százötvenezer magyarnak otthont adó Kárpátalja volt: míg Hajdú Zoltán a régió „államváltó” jellegéből fakadó sajátosságait foglalta össze (magyar, osztrák–magyar, cseh, orosz hatalom folyamatosan váltokozva határozta meg az egyes nemzetiségek privilegizált helyzetét), addig Pete József kutatása a határon túliakkal fenntartott magyar–magyar vallási

kapcsolatokra és azok nehézségeire koncentrált.

Több kutatás esetében csak a legfrissebb eredmények részösszefoglalására került sor. Mind az újdonságok közzétételének szükségessége, mind a szerteágazó tematika és az eltérő régiók közötti kapcsolódási pontok megtalálásának igénye megengedi, hogy a szakosztály publikációi között hamarosan egy szintézis jellegű munkát is kereshessünk.

ÁRVAI TÜNDE

Megszakított folytonosság: a magyarországi politikai szocializáció története

*Szabó Ildikó: Nemzet és szocializáció.
A politika szerepe az identitások formálá-
sában Magyarországon 1867–2006.
L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009.
333 oldal*

A politikai szocializáció kérdése olyan probléma, amely többféle tudományág érdeklődésére tart számot: a politikai identitások formálódásának folyamatáról lévén szó, egyrészt a politikatudomány vizsgálódási körébe tartozik; a szocializáció, a politikai viselkedésnormák elsajátítása révén természetes módon a szociológia érdeklődésének is középpontjában áll; s mivel a politikai szocializáció hosszabb időtartam alatt, generációk közötti közvetítéssel megvalósuló történeti folyamat, ez a történettudomány számára is érdekessé és fontossá teszi tanulmányozását. Szabó Ildikó debreceni szociológus ezt az összetett kérdést azzal tette még komplexebbé, hogy a nemzeti identitás alakulásának problematikájával kapcsolta össze. Könyvében azt vizsgálja, hogy a kiegyezés utáni magyar történelemben milyen tematikák játszottak kulcsszerepet a politikai szocializáció folyamatában.

A politikai szocializáció mibenlétének és általános mechanizmusainak meghatározása után három alaptermatikát különböztet meg: a vallási, a nemzeti és a demokratikus tematikát. Megjegyzi ugyan, hogy „napjainkban tanúi vagyunk annak, hogy a demokratikus tematikából hogy válik ki és önállósul egy újabb alaptermatika: az *európai tematika*”, ám ez utóbbival lényegileg nem foglalkozik. (31. old.) Érdeklődésének középpontjában a nemzeti tematika áll, mivel arra a következtetésre jutott, hogy – más kelet-közép-európai országokhoz hasonlóan – a kiegyezés utáni magyar törté-

nelemben is a nemzeti tematika játszott elsődleges szerepet a politikai szocializációban. A vallási tematikáról úgy vélekedik, hogy a modern szekularizációs folyamat kibontakozását követően „e tematika közösségsszervező ereje elsősorban az egyházak saját intézményrendszerének keretei között” tudott csak érvényesülni, vagyis a modern világban csak korlátozott érvénnyel hat. (36. old.) Szabó Ildikó úgy véli, hogy Nyugat-Európában fokozatosan a demokratikus tematika vált uralkodóvá, olyannyira, hogy ott az utóbbi évtizedekben „a nemzeti tematika mozdulatlanul bizonyult, viszonlag ritkán került a politikai diskurzusok fősodrába, és rendszerint a demokratikus tematikába ágyazva, a demokratikus tematika peremvidékén vagy konkrét megjelenési formájaként érte el az állampolgárokat”. (36. old.) Ezzel szemben „a kelet- és közép-európai országokban [...] a nemzeti tematika gyakran bizonyult a politikai élet fortyogó, kitörésre kész vagy kitörő vulkánjának”. (39. old.) Mindez azt eredményezte, hogy a magyarországi politikai diskurzusban középponti szerepet kaptak olyan kérdések, mint hogy „mit értünk a (magyar) nemzet fogalmán”, hogy „kik tartoznak a (magyar) nemzethez, és kik nem tartoznak hozzá”, vagy hogy „kik használnak a (magyar) nemzetnek, és kik ártnak neki”. (41. old.) Ebből adódóan ezek a kérdések a politikai szocializáció alapelemeivé is váltak.

Az alapfogalmak tisztázása után a szerző három egységre bontva vizsgálja a nemzeti tematika érvényesülését az 1867 utáni magyar történelemben. Elemzése elméleti kereteit az államnemzet, illetve a kultúr-nemzet fogalmi biztosítják, s ebben a vonatkozásban is szembeállítja egymással Nyugat-Európát és a kelet-közép-európai régiót. Míg az előbbire „alapvetően az ál-

lamnemzeti felfogás jellemző, addig az önálló államiság hiányával vagy korlátozott-ságával sokáig küzdő Közép- és Kelet-Európában a kultúrnemzeti koncepció dominál”. (49–50. old.) Ami ebben a vonatkozásban a magyar történelem említett korszakait illeti, a dualizmus időszakában – a magyar politikai nemzet fogalma révén – kezdetben inkább az államnemzeti koncepció uralkodott. 1875-öt követően viszont „a nemzettel kapcsolatos politikai gyakorlat [...] a kultúrnemzeti modell felé billentette a magyar politikai nemzet jogi modelljét”. (65–66. old.) Az 1918–1919-es forradalmakat követően – amelyekről egyébként Szabó Ildikó meglehetősen keveset ír – ez a folyamat teljesedett ki a két világháború közötti időszakban, amikor az „alapvetően, de nem kizárólagosan államnemzet jellegű nemzetfogalom helyét etnikai és kultúrnemzeti jellegű fogalom vette át”. (70. old.) A szerző mind a dualizmus, mind pedig a Horthy-korszak vonatkozásában nagy érzékenységgel és igen szemléletesen mutatja be azokat az intézményesült és informális mechanizmusokat, amelyekeken keresztül a nemzeti tematikára épülő politikai szocializáció megvalósult. Az utóbbi időszak vonatkozásában különösen jól sikerült és informatív a cserkészmozgalom ezen szempontból történő bemutatása.

Szabó Ildikó megállapítása szerint a második világháború után „a koalíciós időszakban a pártok, a sajtó, a szervezetek viszonylagos (bár egyre szűkülő) sokszínűsége magában hordta a demokratikus állampolgári szocializáció intézményesülésének lehetőségét”, amely folyamat azonban a kommunista párt hatalomra jutása miatt nem tudott kiteljesedni. (104. old.) Látszólag éles szakítás következett tehát be, mivel a szocialista rendszer hivatalos ideológiája a proletár internacionalizmusra helyezte a hangsúlyt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nemzeti tematika semmilyen szerepet sem játszott volna a politikai szocializációban, vagy a nemzeti tematika alkalmazását illetően semmiféle folyamatosság ne lett

volna megfigyelhető a pártállami rendszer és a korábbi időszak között. A szerző szerint „az egypártrendszer megszilárdulásával kezdődő időszak alaptermatikája Magyarországon is a demokratikus alaptermatika és a nemzeti alaptermatika sajátos, egymásba fonódó történelmi elágazása: a *kommunista alaptermatika* volt”, amit pártállam-nemzeti tematikának nevez. Ebben a tekintetben Magyarországot és a kelet-közép-európai régiót ismét szembeállítja a „nyugati világgal”, ahol ugyanekkor „megerősödött a demokratikus tematika”. (112–113. old.) Különösen érdekesek Szabó Ildikó arra vonatkozó megjegyzései, hogy a nemzeti tematika kezelésében mely tekintetben volt megfigyelhető folyamatosság az állampárti rendszer és a második világháborút megelőző időszakok között. Természetesen nem tartalmi jellegű folyamatosságról van szó, hanem például arról, hogy mindkét korszakban „felfedezhetjük a *történelmi kontinuitás* hangsúlyozásának jeleit”. Vagy „...az irodalomnak és a művészeteknek kitüntetett szerepet tulajdonító politikai rendszerben továbbélt az a két világháború közötti időszakban kialakult hagyomány, hogy a nemzeti kérdésekben az íróknak különleges illetékességük van”. A szerző szerint további párhuzamot jelentett, hogy „a Horthy-rendszerhez hasonlóan a pártállami rendszer nemzetképzője is normatív és szelektív volt”. Mindez az első esetben „a keresztény-nemzeti ideológiában, a pártállami időszakban a marxista-leninista ideológiában gyökerezett”. (118. old.)

A pártállami korszak negyven évét egy-egy időszakként kezeli Szabó Ildikó, ugyanis arra végig az volt a jellemző, hogy „az internacionalizmus fogalomköre egyfajta paravánként takarta el a korszakról korszakra halmozódó, megoldatlan nemzeti problémákat”. (119. old.) Más tekintetben viszont az 1956 utáni korszakot megkülönbözteti az azt megelőzőtől. Mint megállapítja, „az 1956-os forradalom nem a rendszer alapszerkezetében és alapelveiben, hanem a hatalomgyakorlás módszereiben jelentett

választóvonalat”. (119. old.) A politikai szocializáció vonatkozásában ennek megfelelően az 1956 előtti időszakot a konfliktustagadó, az azt követő korszakot pedig a konfliktuskerülő modellel jellemzi, amit a magam részéről nagyon találó megfogalmazásnak tartok. A Horthy-rendszer bemutatásához hasonlóan Szabó Ildikó a pártállami időszak vonatkozásában is nagyon jól szemlélteti azokat a törekvéseket, amelyek a rendszer ideológiájának szervezett szocializációjára irányultak. A kérdés csak az, hogy mennyire voltak sikeresek ezek a törekvések, s hogy mennyiben tudták megakadályozni a második világháború előtti szocializációs minták továbbélését. Ami az első kérdést illeti, a szerző egyértelműen úgy látja, hogy „a »szocialista hazafiság« kategóriája [...] pusztán az ideológia világában létező konstrukció maradt. Nem volt összhangban a kollektív élményekkel, és nem kínált a személyes életvilágra lefordítható célokat”. (155. old.) Más szóval, a pártállam-nemzeti tematika „a szociológiai valóságtól független diszkurzív konstrukció volt. Nem kínált válaszokat a megoldatlan nemzeti kérdésekre”. (166. old.) Szabó Ildikó szerint a hivatalos pártállam-nemzeti tematika sikertelenségéhez az is hozzájárult, hogy a második világháború előtti nemzeti tematika a családi szocializáció szintjén továbbra is széleskörűen éreztette informális hatását.

A rendszerváltás előtti időszak vizsgálata teszi ki a könyv terjedelmének a felét, míg a másik felét az azóta eltelt korszak elemzése jelenti. Az utóbbival kapcsolatban többféle kérdés is felvethető. Az egyik alapkérdés mindenképpen az, hogy miért és miként került a nemzeti tematika újfent a politikai diskurzusok középpontjába. Ezzel összefüggésben pedig az a kérdés fogalmazható meg, hogy miért nem tudott a demokratikus tematika a politikai szocializáció igazán meghatározó elemévé válni. Mindennek egyik okát Szabó Ildikó abban látja, hogy a magyarországi politikai szocializációban a nemzeti tematikának volt a

legnagyobb hagyománya, míg a demokratikus tematika „kifutásához” sohasem adódott megfelelő alkalom és tér. Mindehhez az is hozzájárult, hogy elmaradt a 20. századi magyar történelem nagy traumáinak (az ország első és a második világháborús részvétele, Trianon, Holokauszt, 1956 stb.) „kibeszelése”, amire végre lehetőség látszott nyílni. Így aztán a rendszerváltás utáni „pártstruktúra kialakulásában a nemzeti kérdésekben elfoglalt álláspontok váltak a legfontosabb rendező elvekké”. (171. old.)

Szabó Ildikó nagyon pontosan és szemléletesen mutatja be azt, hogy a bal- és jobboldali pártok hogyan viszonyultak a nemzeti tematikához, s hogy ennek politikai szocializációs alkalmazásában miért a jobboldal bizonyult sikeresebbnek. Mindezt többféle okkal magyarázza. Utódparti jellegéből adódóan az MSZP-t mindenképpen megterhelte a pártállami időszak hivatalos „nemzetietlen” ideológiájának öröksége, amelytől részben a szociáldemokrata, illetve a republikánus hagyományokra apellálva próbált megszabadulni. Ezek azonban Szabó Ildikó szerint nem rendelkeztek igazán mély gyökerekkel a magyarországi politikai szocializációs hagyományban, s emiatt ez a törekvés alapvetően sikertelen maradt. Ebből adódóan a nemzeti tematika döntően a jobboldal terrénumává vált, és a szerző nagyon szemléletesen ábrázolja azt a folyamatot, melynek során a FIDESZ, politikai szocializációs stratégiák tudatos és hatékony alkalmazása révén, aknázza ki az ebből adódó lehetőségeket. A szerző a 2006-os választásokig tekinti át az eseményeket, vagyis a Jobbik Magyarországért Mozgalom és a nemzeti tematika kapcsolatával már lényegében nem foglalkozik. Szabó Ildikó elemzésének középpontjában a Fidesz és a nemzeti tematika kapcsolatának vizsgálata áll, ami könyve rendszerváltás utáni korszakot tárgyaló részének leghosszabb és leghangsúlyosabb fejezete. A fentebb mondottak alapján ez tulajdonképpen érthető, mégis szembeötlő, hogy a szocialisták és a liberálisok nemzeti tematikával kapcsolatos

magatartásának érzékeltetésére alig két oldal, ezen belül az SZDSZ-re egy rövidke bekezdés jutott.

Könyvében Szabó Ildikó nagyon logikus, következetes, világos és jól áttekinthető elméleti modellt vázol fel a nemzeti tematika magyarországi pályafutásának bemutatása céljából. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez a konstrukció minden tekintetben kielégítő lenne, mivel a hosszú időtartamot átfogó és általános magyarázó erőre igényt tartó nagy modelleknek megvannak a maguk gyengeségei is. Az ördög ugyanis – ahogy mondani szokás – a részletekben lakozik. Ezzel persze a szerző teljes mértékben tisztában van. Saját rendszerére is érvényesnek tartja ugyanis, hogy az ilyen modellek „viszonylagosak: a szociológiai valóság leírásában elsősorban orientációs kategóriákként tudjuk őket használni”. (47. old.) Ennek ellenére elmondható azonban, hogy ezt az alapvetően szociológiai–politológiai jellegű munkát történész szemmel olvasva pontatlan vagy vitatható megállapításokra is bukkanhatunk.

Amint arra már korábban többször is utaltam, Szabó Ildikó elemzését végigkíséri a kultúrnemzeti modellel és a nemzeti tematika meghatározó szerepével jellemezhető kelet-közép-európai, illetve az államnemzeti felfogás és a demokratikus tematika befolyásával ábrázolható nyugat-európai fejlődés szembeállítása. Én ezt a szembeállítást kissé merevnek és leegyszerűsítőnek érzem. Egyrészt, mivel a szerző nem mondja meg pontosan, hogy mit, melyik országokat érti Nyugat-Európához, illetve Kelet-Közép-Európához tartozónak, másrészt, mivel megkérdőjelezhető, hogy ezek a régiók a politikai szocializáció szempontjából teljesen egységes tömböket képeznének. A könyvben nincs tisztázva, hogy vajon Nyugat-Európához tartoznak-e a skandináv országok, nem is beszélve a mediterráneum olyan térségeiről, mint Itália vagy az Ibériai-félsziget országai, amelyek fejlődése a politikai szocializáció szempontjából sok tekintetben eltért Franciaországtól vagy az

Egyesült Királyságtól. Vagy mi a helyzet Németországgal, amelyben a kultúrnemzeti felfogás nagy befolyással bírt, s ahol a demokratikus tematika a második világháború előtti időszakban – az NDK-ban pedig ezt követően is – súlyos deficitekkel küszködött? Arról nem is beszélve, hogy a nemzeti tematika Nyugat-Európa egyes részein ma is nagy jelentőséggel bír. Elegendő talán Belgium vagy a nyelvi-etnikai alapon is regionalizálódó Spanyolország példáját említeni. Ehhez a kérdéshez kapcsolódóan a szerző azon megjegyzését is leegyszerűsítőnek érzem, hogy a „nyugati demokráciákban” a formális intézmények – elsősorban az iskola – játszik kiemelkedő szerepet a politikai szocializációban, szemben Kelet-Közép-Európával, ahol a nem formális szocializáció jelentősége fontosabb. Spanyol, belga vagy éppen francia kollégákkal, ismerősökkel folytatott beszélgetések alapján számomra úgy tűnik, hogy a családi hagyományoknak ott is kiemelkedő szerepük van a politikai identitások kialakításában.

Szabó Ildikó joggal állapítja meg, hogy Magyarországon „a nemzeti szocializáció történetét nem a kontinuitások, hanem a diszkontinuitások jellemzik”. (15. old.) Ugyanakkor, maga is több ponton hívja fel a figyelmet a lappangva továbbélő folyamatosságra a nemzeti tematika használata vonatkozásában. Például arra, hogy miként tértek vissza a két világháború közötti nemzeti tematika egyes elemei a rendszerváltás utáni években. Mindez arra utal, teljes mértékben tisztában van azzal, hogy a történelem bizonyos fokú kontinuitását még a legdrasztikusabb politikai rendszerváltások sem tudták teljesen megszakítani. Éppen ezért meglepő – és egy történész számára némiképpen zavaró –, hogy *in medias res* kezd a téma tárgyalásába, és nem igazán utal arra, hogy a modern nemzeti tematika kialakulásának milyen előzményei voltak az 1867 előtti magyar történelemben. Szűcs Jenő kutatásait említi egy helyen (50. old.), ám nemigen vizsgálja azt, hogy a reformkor milyen fontos szerepet játszott ebből a

szempontból – például a magyar politikai nemzet koncepciójának kidolgozásával.

Ezzel összefüggésben vethető fel, hogy „az európai társadalmak történelme folyamán a politikai szocializációban” vajon tényleg csak az a három „nagy közösségi alaptematika játszott szerepet” (31. old.), amelyet Szabó Ildikó megemlít (vallási, nemzeti, demokratikus). A modern kor előtti időszakban az egyén társadalmi helyzetét nagymértékben a rendi hovatartozása határozta meg, s ez a politikai szocializáció folyamatában is kulcsszerepet játszott. A szerző szerint „a rendi társadalomban az állammal kapcsolatos értékek és magatartási normák a vallási tematika részét képezték”. (31. old.) Ezt én erősen leegyszerűsítő megállapításnak tartom, mivel – például a nemesi vagy a polgári – rendhez való tartozás tudatának kialakításában egyáltalán nem csak a vallási tényezők játszottak szerepet. A rendies elemek – például a nemesi vagy a városi polgári származás tudata – a rendi társadalom felbomlása után is olyan tartós hatást gyakoroltak a magyarországi politikai szocializációra, hogy annak egyes elemei nemcsak a dualizmus korát vagy a Horthy-rendszert élték túl, hanem a pártállami rendszert is, és sok vonatkozásban ma is velünk élnek. Ennek a rendiesnek nevezhető tematikának a hatása természetesen nem volt olyan erős, mint a nemzeti tematikáé – amellyel sokszor erősen összefonódva jelentkezett –, ám ez a hatás korántsem csak azokra a csoportokra terjedt ki, amelyek a rendi társadalom valamely kiváltságos csoportjától származtatták magukat.

E nagyobb lélegzetű, koncepcionális jellegű megjegyzések mellett számos olyan, kisebb jelentőségű kijelentés is olvasható a könyvben, amelyek egy történész számára pontatlannak vagy egyenesen hibásnak tűnnek. Vitatható például Szabó Ildikónak az a megállapítása, hogy a Horthy-korszak politikai elitje a „társadalmat illúziókban ringatva” a területi revízió kérdésében teljes mértékben elutasította a „részmegoldásokat (például az etnikai alapú revíziót)”.

(74–75. old.) Egyrészt nagyon nehéz a politikai elit véleményét általában, egy teljes történelmi korszakra vonatkozóan megfogalmazni. A magyar kormányok revízióval kapcsolatos álláspontja jelentős változásokon ment keresztül az 1920-as évek elejétől az 1930-as évek végéig. 1934-ben például „Gömbös Gyula olyan revíziós tervet hagyott jóvá, amely az elcsatolt területeknek mintegy a felét kérte vissza – az etnikai elv mellett az ország katonai védhetőségére és nyersanyagfüggőségének enyhítésére tekintettel”.¹ Hasonló túlzásnak érzem a Horthy-korszak birtokviszonyaira vonatkozóan „feudális birtokszervezetről” beszélni. (81. old.) A birtokkal rendelkezés jogi kritériumai teljesen mások voltak már, mint a feudalizmus időszakában, s ezért véleményem szerint legfeljebb feudális eredetű birtokszervezetről lehet szólni. Szintén a két világháború közötti korszak vonatkozásában említi Szabó Ildikó, hogy „a Vallás- és Köznevelési Minisztérium együttes vezetése önmagában is mutatja az állam és az egyház közötti szoros kapcsolatot” (90–91. old.), s ezt a Horthy-rendszer sajátosságaként mutatja be. Ezt a minisztériumot azonban már 1848-ban is így nevezték, s ez a dualizmus korában is végig így maradt, pedig az egy liberálisabb korszak volt. A szerző könyvében többször is tárgyalja a magyarországi köztársasági hagyomány kérdését. Ennek során az figyelhető meg, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc hagyományát lényegében a republikánus tradícióval azonosítja. (173. old.) Ez azonban nem felel meg a valóságnak, mivel a köztársaságot kívánók táborá 1848–1849-ben gyenge, lényeges politikai befolyással nem rendelkező kisebbséget alkotott.

A rendszerváltás utáni korszakkal kapcsolatban jegyzi meg Szabó Ildikó, hogy az akkori fejleményekben az a lehetőség is benne rejtett, hogy „a demokratikus átalakulások során feldolgozódnak azok a törté-

¹ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999. 237.

nelmi események, kollektív élmények, amelyek eddig a nemzeti azonosságtudat »vakfoltjai« voltak”. Magyarországon ez nem történhet meg, szemben az ebben a vonatkozásban pozitív példaként említett Csehszlovákiával, ahol „nincs komoly kisebbségi probléma”, és „a nemzettel kapcsolatos alapvető kérdések megvitatása 1945–1947 között befejeződött”. (172. old.) Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a kisebbségi kérdést és a „nemzettel kapcsolatos problémák megvitatását” Csehszlovákiában, a szerző által jelzett korszakban, a Beneš dekrétumok meghirdetésével, valamint a németek és a magyarok kitelepítésével hajtották végre, amit aligha lehet pozitív fejleménynek tekinteni. Ezek a mai napig éreztetik hatásukat, vagyis ebben az értelemben túlzás arról beszélni, hogy a nemzettel kapcsolatos kérdések Csehszlovákiában teljes mértékben megoldottak lennének, s ez még akkor is igaz, ha a csehek és a szlovákok időközben megszabadultak egymástól.

A történészek általában más szinten és másfajta szempontból vizsgálják a nemzet problematikáját. Ezért is lehet hasznos olvasmány számukra Szabó Ildikó könyve, amely új perspektívákat nyithat meg előttük. A könyv tehát a társtudományok közötti nagyobb átjárhatóság megteremtésében is fontos szerepet játszhat. Ebből a szempontból viszont hasznos lett volna, ha Szabó Ildikó még kiterjedtebb módon használja azokat a könyveket, amelyeket a nemzeti problematikával kapcsolatban a történettudomány az utóbbi időszakban produkált. Itt csak egyetlen munkára, Gyurgyák János *Ezzé lett magyar hazátok* című kötetére utalok, amelyet a szerző is haszonnal forgathatott volna.² Ezzel összefüggésben említhető, hogy Szabó Ildikó az egyes történeti korszakok tárgyalása során ritkán utal olyan történetírói teljesítményekre, amelyek az adott időszak politikai

szocializációjában is bizonyos szerepet játszottak. Ilyen például az 1980-as években megjelent három kötetes *Erdély története* sorozat, amely fontos jelzője volt a Kádár-rendszer nemzeti tematikához fűződő, változó viszonyának.³

Szabó Ildikó könyve, amely a L’Harmattan Kiadó *Posztmodern politológiák* című sorozatában látott napvilágot, szép megjelenésű és gondosan szerkesztett munka, amelyben formai hibák igazán elvétve fordulnak elő, pl. egy-egy mondat viszonylag rövid időn (öt soron, illetve két oldalon) belüli ismétlődése (209. old., 290–292. old.) Egy tárgy- és névmutató viszont megkönnyítette volna az olvasók dolgát.

Amint azt korábban említettem, Szabó Ildikó könyvének nagyobb részét a rendszerváltás után történtek elemzése teszi ki. Látszik, hogy ezen a terepen van igazán otthon, hiszen ez tartozik szűkebb értelemben vett szakterületéhez. Összességében a történeti részek is „rendben vannak” néhány, a nagy ívű modellalkotásból is következő leegyszerűsítéstől és túlzottan általános jellegű megjegyzéstől eltekintve. Ez egyben azt is jelenti, hogy az általam említett hiányosságok és pontatlanságok összességében nem változtatnak azon, hogy Szabó Ildikó olyan munkát alkotott, amelyet a téma iránt érdeklődő politológusok, szociológusok és történészek is nagy haszonnal forgathatnak. Napjaink politikai eseményei is jól mutatják a nemzeti tematika tartós hatását, valamint azt, hogy milyen problémákhoz vezethet a nemzeti kérdés „kibeszéletlensége”. Ezen pedig csak olyan munkák segíthetnek, amelyek ehhez a „kibeszéléshez” járulnak hozzá. Szabó Ildikó könyve ilyen munka.

LÉVAI CSABA

² Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007.

³ *Erdély története I–III*. Főszerk. Köpeczi Béla. Budapest, 1986.

Bonyolult szomszédság

Éva Eszter Szabó: *U. S. Foreign and Immigration Policies in the Caribbean Basin* Szombathely, Savaria Egyetemi Kiadó, 2007. 311 oldal

Figyelemreméltó tény, hogy a magyar amerikanista szakirodalom máig kevés figyelmet szentel az Amerika közti kapcsolatok dinamikájának; a témával kapcsolatos feldolgozások döntő része még mindig európai szemszögből vizsgálja az Egyesült Államokat. Az Egyesült Államokban ezzel szemben az 1980-as évektől egyre intenzívebben folyik az ország „latin-amerikanizálódási” folyamatának, annak demográfiai, történeti, szociológiai és politikai vetületeinek kutatása, hiszen a latin-amerikai származású bevándorlók 42 milliós lélekszámukkal (a teljes népesség 14%-a – 11. old.) mára az Egyesült Államok legnépesebb és dinamikusabban növekvő kisebbségi csoportját alkotják. Bár az emigráció, bevándorlás és a tömeges népességmozgások témakörének kutatásai nemzetközileg nagy volumenűek és szerteágazóak, a latin-amerikai eredetű emigrációval kapcsolatban kevés feldolgozás tesz kísérletet arra, hogy az emigráció folyamatát teljes dinamizmusában ismertesse, feltárja a fogadó, valamint a küldő állam külpolitikájának, a fogadó állam bevándorlás-politikájának, valamint a kivándorlás folyamatának kölcsönhatását.¹

Szabó Éva Eszter könyvében, mely doktori értekezésének kibővített, újabb adatokat tartalmazó kiadása, újszerű nézőpontból, esettanulmányok bevonásával, összehasonlító történeti szempontból vizsgálja az Amerika közti kapcsolatok egy fontos aspek-

tusát. A szerző jelen munkájában az Egyesült Államok külpolitikája és bevándorlás-politikája, valamint az ezek által szabályozott kivándorláshullámok kölcsönhatását vizsgálja Kuba és Puerto Rico esetében az 1950-es és 1960-as években. A két esettanulmány segítségével a szerző azt vizsgálja, hogy a hidegháborús kontextusban az Egyesült Államok közvetlen befolyási zónájába tartozó két ország esetében hogyan vált a korszakban még szokatlan módon a bevándorlási politika az Egyesült Államok külpolitikájának fő, tudatosan választott eszközévé. A szerző arra is rámutat, hogy a vizsgált évtizedben a két országgal kapcsolatos preferenciális bevándorlás-politika hasonlóan alakult, ám teljesen eltérő külpolitikai és nemzetbiztonsági célokat szolgált: míg Kuba esetében fő célja Fidel Castro forradalmi rezsimjének felszámolása vagy legalábbis destabilizálása, addig a Dominikai Köztársaságban az Egyesült Államok katonai beavatkozása nyomán hatalomra került Trujillo-diktatúra konszolidációja volt. Az eltérő külpolitikai célok és az általuk kiváltott masszív kivándorláshullámok kontrasztív elemzése mellett a szerző leírja és értékeli az ezen speciális, külpolitikai és nemzetbiztonsági megfontolások által meghatározott bevándorlás-politika közép és hosszú távú eredményeit, visszacsatolási csatornáinak működését az Egyesült Államok külpolitikájában és a két országgal fenntartott kétoldalú kapcsolataiban.

Könyvének bevezető részében Szabó Éva Eszter áttekinti az Egyesült Államok latin-amerikai jelenlétének és befolyásának fejlődését a korai pánamerikai törekvésektől a Monroe-elven keresztül a hidegháborús időszakig. A szerző által vizsgált időszakra egyértelművé vált, hogy az Egyesült Államok egész Latin-Amerikát befolyási körzeteként kezeli a hidegháborús konfliktus-

¹ Lásd például Romero de Terreros, Juan Manuel: *España y las comunidades hispanas*. Madrid, 2005. 14.

tusban, ám Szabó Éva Eszter arra is rámutat, hogy a Karib-térség az Egyesült Államok közeli szomszédjaként még nagyobb súllyal szerepelt az észak-amerikai nemzetbiztonsági prioritások között; az Egyesült Államok latin-amerikai országokban végrehajtott katonai beavatkozásainak nagy része a karibi régió országaiban zajlott le. A Karib-térség az Egyesült Államok hidegháborús külpolitikájának kísérleti terepeként szolgált; ugyanakkor a térséggel kapcsolatos konkrét külpolitikai intézkedéseknek fontos demonstratív és propagandafunkciója volt az Egyesült Államok nemzetközi kapcsolatrendszerében.

A Karib-térség stratégiai fontosságának értékelése után a könyv első fejezete áttekintést nyújt a tömeges népességmozgással, a ki- és bevándorlással kapcsolatos elméletek fejlődéséről. A történeti bevezetésből is kitűnik, hogy a ki- és bevándorlás az 1950-es évektől vált tömeges méretű jelenséggé a nyugati féltekén; ettől az időszaktól kezdve vált a külpolitika egyik prioritásává mind a küldő, mind a fogadó országok esetében, valamint önállósodott és erősödött meg a vele foglalkozó tudományág. A különböző migrációelméleti modellek ismertetése kapcsán a szerző kiemeli, hogy ezek a modellek általában esetspecifikusak, nem nyújtanak átfogó elemzést a népességmozgás általános okairól és hosszú távú következményeiről, valamint visszahatásáról a külpolitikára. Szabó Éva Eszter rámutat a migrációs folyamatok önjáró és önszabályozó sajátosságaira, és saját elméletével, a bumerághatással érzékelteti, hogy a bevándorlás-politika kialakításában, bár meghatározók a fogadó ország érdekei, közép és hosszú távon számolni kell a bevándorlási folyamat önjáróvá válásával és a fokozott bevándorlás következményeivel a belpolitikában, valamint a küldő országgal való kapcsolatainak alakulásában.

Könyvének második fejezetében a szerző áttekinti az Egyesült Államok jelenlétének alakulását a Karibi-térségben és ma-

gában Kubában, valamint Puerto Ricóban. Hangsúlyozza, hogy a régióval kapcsolatban az észak-amerikai külpolitika érzékenysége csak fokozódott a hidegháborúval, valamint a kubai forradalom 1959-es győzelmével, melynek következményeként az Egyesült Államok közvetlen szomszédságában élte meg a kommunista fenyegetést. A stratégiai megfontolások felülírták az észak-amerikai diplomácia egyéb szempontjait; a térség politikai stabilitását fenntartandó, az Egyesült Államok mellőzte az egyébként külpolitikai ideológiájában központi helyet betöltő demokratizmus eszméjét, és támogatta az erőskezünek tartott katonai diktatúrákat, mint például Trujillo diktatúráját a Dominikai Köztársaságban. A nemzetbiztonság doktrínája így új értelmet adott az Egyesült Államok és a karibi régió „speciális kapcsolatának”, és újszerű eljárásokat és jelenségeket eredményezett a Kubával és a Dominikai Köztársasággal kapcsolatos bevándorlás-politikában, valamint ennek visszahatásában az említett országokkal való kapcsolatában.

A kubai és a dominikai eset speciális jellegét a szerző könyvének harmadik fejezetében írja le és hasonlítja össze. Kiemeli, hogy pontosan a nemzetbiztonsági megfontolások miatt a második világháborút követően a CIA és a kongresszus is fontos szerepet kapott a latin-amerikai külpolitika alakításában. Ugyanebben az időszakban váltak a segélyek és a bevándorlás-politika is a diplomácia fontos eszközévé; a bevándorlás-politika esetében ennek legfontosabb indikátora, hogy míg a kérdéskör hagyományosan a kongresszus hatáskörébe tartozott, az elnöki hatalom több kerülő úton (például egyéni vízummentesség megítélése, feltételes menekültstátusz odaítélése) is érvényesíteni tudta speciális külpolitikai megfontolásait. Az 1960-as évekig nem vált tömegessé a latin-amerikai eredetű bevándorlás az Egyesült Államokba. Az 1952-es *Immigration and Nationality Act* sem állított fel kvótákat a nyugati félteke kibocsátó

országaira. Ugyanakkor, míg az 1950-es évek végéig az Egyesült Államokba bevándorlók csupán 15%-a érkezett az amerikai kontinens országaiból (Latin-Amerikából, illetve Kanadából), az 1960-as évek elejére a bevándorlók 50%-a latin-amerikai kibocsátó országokból származott. (165. old.) A latin-amerikai bevándorlók számának robbanásszerű növekedése nem csak a szubkontinensen az ötvenes évek második felében tetőző népességrobbanással, a latin-amerikai országok turbulens belpolitikai és gazdasági helyzetével vagy a kvótamentességgel áll összefüggésben. Legfontosabb motiváló tényezője az Egyesült Államok speciális bevándorlás-politikája volt Kuba és Puerto Rico vonatkozásában.

Kuba esetében a politikai motivációjú kivándorlás az Egyesült Államokba már a spanyol-amerikai háború lezárása (1898) előtt, a kubai függetlenségi mozgalom kibontakozásától megfigyelhető volt, ám nem öltött tömeges méreteket Fidel Castro 1959-es hatalomra kerüléséig. Az Egyesült Államok politikai menekültként kezelt minden Kubából érkezett bevándorlót, és miután 1961-ben meg is szakította Kubával a diplomáciai kapcsolatokat, az ekkorra tömegessé váló kubai kivándorlást használta föl a Castro-rezsim lejáratására és saját külpolitikája morális töltetének hangsúlyozására. A bevándorlás-politika fontossága miatt az Egyesült Államok minden eszközt felhasznált arra, hogy a szigetről minél több kivándorló távozását tegye lehetővé. A hatvanas évek elejére a Castro-rezsim számára is tudatosult a kivándorlás negatív hatása a kubai gazdaságra (eddig az időszakig főként a középosztályhoz tartozó, képzett szakemberek hagyták el az országot), valamint a rendszer nemzetközi megítélésére. A kubai kormány már a rakétaválság kibontakozását megelőzően megnehezítette a kivándorlás feltételeit: a kubai állampolgárok nagyon kevés pénzt vihettek ki az országból, valamint 1962 októberétől lezárták az ország repülőtereit a nemzetközi járatok elől.

Az Egyesült Államok még a rakétaválságot követő patthelyzetben is rendszeres repülőjáratokat működtetett a kivándorlók számára a guantánamo-i katonai támaszpont-ról. Bár a hatvanas évek közepétől az Egyesült Államok nem törekedett többé a Castro-rendszer teljes felszámolására, igen proaktív kubai bevándorlás-politikájának hatása, a bumeráng-hatás máig tart. A számtalan, bevándorlást segítő intézkedés hatására a masszív kubai bevándorlás az Egyesült Államokba még most is tart, holott eredeti, hidegháborús célját sem teljesítette, és máig feszültté teszi a két ország viszonyát.

Szabó Éva Eszter rámutat arra, hogy a Dominikai Köztársaság esetében az Egyesült Államok speciális bevándorlás-politikai intézkedéseit pontosan ellentétes előjelű külpolitikai megfontolások vezérelték. Míg – amint láttuk – a kubai kivándorlás bátorításával az Egyesült Államok célja a Castro-rendszer felszámolása, később destabilizálása, nemzetközi diszkreditálása volt, Rafael Trujillo dominikai katonai diktatúrája épp az Egyesült Államok katonai segítségével jutott hatalomra. Az Egyesült Államok beavatkozásának fő célja egy kubai típusú forradalmi folyamat kialakulásának megelőzése volt, és dominikai bevándorlás-politikája hasonló célokat, a rendszer hosszú távú stabilizálását szolgálta. Bár Trujillo az ötvenes években ambíciózus iparfejlesztésbe kezdett, a lakosság dinamikus növekedése miatt a munkanélküliséget nem sikerült felszámolni. A meglévő társadalmi feszültségek mellett az Egyesült Államok joggal tartott a társadalom radikalizálódásától, ezért miután Trujillo 1961-ben feloldotta az Egyesült Államokra vonatkozó kiutazási tilalmat, az amerikai diplomácia minden könnyítést megadott a dominikai bevándorlóknak. A folyamat, csakúgy, mint Kuba esetében, máig tart, és a dominikaiak a kubaiak után a második legnépesebb latin-amerikai bevándorló-csoportot alkotják az Egyesült Államokban.

Könyvének záró részében a szerző újra kiemeli, hogy a karibi bevándorlás-politika fontos szerepet töltött be az Egyesült Államok hidegháborús morális hadviselésében, és az ország demokratikus elkötelezettségének fő szimbólumává vált. Figyelemre-méltó az is, hogy a hidegháborús időszak nemzetközi kapcsolati koordinátáinak és a

kubai, illetve a dominikai belpolitikai helyzet alakulása nyomán a bevándorlás-politika az Egyesült Államok Latin-Amerika-politikájának új és máig el nem évülő eszköze lett.

VIRÁGH ANNA

Amerikai emlékezet 1956-ról

Glant Tibor: Emlékezzünk Magyarországra – 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékezetéről. Kiss József Könyvkiadó, Budapest, 2008. 318 oldal

Tanulmánykötetet recenzálni mindig nehezebb feladat, hiszen az egyes írások témája általában szerteágazó, színvonaluk gyakran vegyes, és többnyire számos szerzőtől származnak. Ezúttal viszont egyetlen szerző azonos téma köré szervezett tanulmányairól van szó, melyek azt vizsgálják, hogy az 1956-os magyar forradalom, amely „a legismertebb magyar történelmi esemény Amerikában” (11. old.), milyen emlékezettel bír az USA-ban. (Glant Tibor vizsgálatai tehát csak az Egyesült Államokra vonatkoznak, így a kötet címében és szövegében többször előforduló „Amerika” kifejezés kissé pongyola és megtévesztő. Igaz, egyes esetekben a szerző figyelme Kanadára is kiterjedt.) E tanulmánykötet ismertetésekor viszont más problémákba ütközik a recenzens: a könyv témájából adódóan szinte maga is egy óriási recenzio, így most a „recenzió recenzóját” írom. A könyv egyébként az egy évvel korábban az Egyesült Államokban megjelent angol nyelvű kötet javított, bővített kiadása.

A forradalom emlékezetének legkülönbözőbb aspektusait vizsgálja a szerző, hiszen egyaránt kutatta a média, a politika és a történettudomány megnyilvánulásait, továbbá az irodalomban és a képzőművészetekben megjelenő 1956-os utalásokat. Külön fejezet foglalkozik az ötvenedik évforduló eseményeivel, ahol ugyanezen témaköröket vizsgálta a szerző. Ez alapján azt is mondhatnánk, hogy Glant az emlékezet szinte összes lehetséges terét elemzi, ám a kötetet ennek ellenére példás önkorlátozással mégsem te-

kinti kismonográfiának, hanem „csak” tanulmánykötetnek. Ennek oka pedig az, hogy a teljes kép felrajzolására szinte egyik területen sem vállalkozott – ez egyébként egyetlen szerző számára feldolgozhatatlan is lett volna.

Az Egyesült Államok óriási médiaproduktumának feldolgozása önmagában meghaladná egy kutatócsoport kapacitását is, így Glant itt azt a megoldást választotta, hogy a nyomtatott sajtóra korlátozta a vizsgálatot, s azon belül is csak egyetlen napilapot, a *New York Times*t elemezte részletesen. Választása azért esett épp erre, mert ebben a lapban több cikk jelent meg 1956-tal kapcsolatban, mint a másik négy országosan ismert véleményformáló napilapban (*Washington Post*, *Wall Street Journal*, *Chicago Tribune*, *Los Angeles Times*) összesen. A New York-i lap cikkei (is) elektronikus adatbázis alapján kereshetők, így a szerző az újság ötven évfolyamának valamennyi, 1956-os utalást tartalmazó írását végigolvashatta. Elemzése rendkívül alapos, s meggyőzően mutatja be, hogy a lap szerkesztősége a hatvanas évektől a nyolcvanas évekig meglehetősen felemás módon viszonyult Kádárhoz és Magyarországhoz: bár folyamatosan jelentek meg (különösen a forradalomhoz kötődő események évfordulóin) elítélő hangú írások a kádári Magyarországról, ezek mellett azonban 1963–1964-től kezdve semleges, kivárázó jellegű, a hetvenes évektől viszont kifejezetten méltató cikkek is feltűntek az újság hasábjain. (Ez a kettősség a másik négy nagy lapban nem mutatható ki.)

Külön érdeme a médiáról szóló tanulmánynak, hogy a *Times* írásait tematikusan csoportosítja, s ezek vizsgálatával bemutatja: a lap kettős hozzáállása a cikkek típusa szerint el is különült egymástól. A Kádár-barát írások például a magyarországi jelen-

tésekben és napi politikai tudósításokban jelentek meg, míg a bírálatok „helye” a vezércikkekben, olvasói levelekben, visszaemlékezésekben stb. volt. Igen érdekes, ahogy a szerző bemutatja az 1956-os események kádárista, magyar emigráns és amerikai szóhasználata közötti különbségeket és ezek okait. Az emigránsok ugyanis mindvégig forradalomnak tekintették 1956-ot, míg a *Times* újságírói csak a kezdeti időszakban használták ezt a kifejezést, az ötven év egésében viszont a „*revolt*” és az „*uprising*” szavak a leggyakoribbak a lap hasábjain. Csak ezután következik a „*revolution*”, majd ezek gyakoriságától már lényegesen elmaradva a „*rising*” és a már negatív konnotációt hordozó „*rebellion*”. A lap eme vegyes szóhasználatát a magyar emigránsok ugyanúgy bírálták, mint a Kádár-rendszert méltató cikkeket és tudósításait. A *Times* szóhasználata Glant szerint „fontos szerepet játszott abban is, hogy az 1956-os magyar forradalomnak az angolszász világban nem alakult ki egységesen elfogadott neve” (85. old.), bár hozzáteszi: „ebben jelentős szerepe volt a rádióknak és a televízióknak is”, ahol szintén vegyesen használták a fenti kifejezéseket. Véleményem szerint azonban Glant ezzel ellentmond az elsőként idézett mondatnak, ráadásul korábban közli a másik négy nagy amerikai lap 1956-os szóhasználati statisztikáit, amelyekben az előforduló kifejezések aránya körülbelül megegyezik a *New York Times*-ével. Egyedül a konzervatív irányú *Chicago Tribune*-ban került első helyre a „*revolution*”, ugyanakkor a többi laphoz képest itt viszonylag magas a negatív minősítést sugalló „*riot*” és „*rebellion*” szavak száma és aránya egyaránt, melyek használata egyébként a „*revolt*” szó gyakoriságát csökkenti elsősorban.¹ A végső követ-

keztetés ezek alapján: „a *New York Times* szelektív szóhasználata egyfelől általános amerikai tendenciákat tükröz, másfelől nyilvánvaló szerkesztőségi preferenciákat”. A mondat első felével a fentiek alapján egyet tudok érteni, a szerkesztőségi preferenciák azonban a közölt adatok alapján egyáltalán nem nyilvánvalók. Az általános tendenciák okait viszont igen frappánsan foglalja össze a szerző: a 20. század közepére a ’forradalom’ szó az USA döntéshozói számára elvesztette pozitív jelentését, részben marxista felhangot kapott, részben pedig a káosz és anarchia szinonimájává vált.

Glant külön elemzi a nekrológokban megjelenő 1956-os utalásokat is. A műfaj sajátosságából adódóan az elhunyt személyek életútjának értékelésekor a forradalom idején játszott szerepük is megemlítődik. A szerző itt két esetben is korábbi évre teszi a nekrológ megjelenését, mint amikor az érintett személyek meghaltak. Dobi István valójában nem 1958-ban, hanem 1968-ban hunyt el, Hegedüs András pedig nem 1996-ban, hanem 1999-ben. (77. old.) Ezek a hibák nyilván elírásból származnak, csakúgy, mint Bruno Kreisky osztrák külügyminiszter (későbbi kancellár) nevének téves megadása. (Keirsky, 65. old.)

A politikai emlékezetnek szintén számos megnyilvánulása van. Ezek közül a szerző ismét szűk részterületet, az USA budapesti

29% (*New York Times*) és 35% (*Washington Post*) között ingadoznak. (Ha a csak a New York-i lapnál közölt „*rising*” kifejezést is az „*uprising*”-hoz soroljuk, akkor ennek a lapnak az adata is 35%-ra emelkedik, s ekkor az „*uprising*” legkisebb előfordulási aránya 31% a *Chicago Tribune* esetében). A „*revolt*” kifejezés a chicagói lapnál alig 17%-ban fordul elő, a másik négy újságnál viszont 28% (*Washington Post*) és 35% (*Wall Street Journal*) között szóródik. A negatív asszociációkat tartalmazó „*rebellion*” és „*riot*” kifejezés a chicagói lapban összesen eléri a 20%-ot is. A „*riot*” gyakoriságát Glant csak a *Tribune* kapcsán adta meg (a többi lap esetleg nem is használta), de a „*rebellion*” aránya a másik négy lapnál nem éri el a 7%-ot sem.

¹ A Glant adatai alapján végzett számításaim szerint a „*revolution*” előfordulási aránya 26 és 32% között van mind az öt lapban. A legalacsonyabb érték a *New York Times*, a legmagasabb a *Los Angeles Times* esetében fordul elő. Az „*uprising*” esetében az értékek

nagykövetek visszamelegkezéseit veszi górcső alá. A kitűnően megírt tanulmány nemcsak ismerteti, hanem össze is hasonlítja a memoárokat. Ebből kiderül, hogy a nagykövetek 1956-os képe és Magyarországhoz való viszonya szempontjából döntő jelentőségű, hogy melyik időszakban szolgáltak budapesti állomáshelyeiken. Kiváló forráskritikai érzékkel mutat rá a szerző a nagykövetek egyes ténybeli tévedéseire is, valamint helyesen állapítja meg, hogy e memoárok forrásértékét az is csökkenti, hogy jórészt a rendszerváltás után íródtak. Az összeállítás értékét csak az csökkenti némileg, hogy nem az összes nagykövet írta meg visszamelegkezéseit – erről persze nem Glant tehet. Ugyanakkor – szemben a médiáról szóló fejezettel, ahol a *New York Times*ra korlátozódott ugyan a kutatás, de ez a „csepp a tengerben” módon reprezentálta a sajtó egészét – e fejezetnél hiányérzet támad az olvasóban: a politikai emlékezet egészéhez képest itt csak nagyon sporadikus képet kapunk. Ezért talán szerencsésebb lett volna e tanulmány címét valamiképpen árnyalni.

Tartalmához képest szintén túl tág témakörre utal a tudományos emlékezetről szóló fejezet címe is. Itt sem kerül sor a téma teljes körű feldolgozására, hanem annak egy fontosabb (és egy kutató által is feldolgozható) részét vizsgálta a szerző: az Egyesült Államokban használt egyetemi tankönyvek 1956-képét elemzi. Szakmailag talán ez a kötet legizgalmasabb része, hiszen átfogó képet kaphatunk arról, hogy mit tanulhat egy történészhallgató a magyar forradalomról az USA-ban. Ennek során Glant mintegy harminc kötetet tárgyal, körülbelül ugyanennyi oldalon át. Ennek ellenére felületesnek nem nevezhetjük, hiszen a legtöbb elemzett munka átlagosan öt-tíz oldalon foglalkozik 1956-tal. Glant így lényegében „tematikus recenziót” készített egy körülbelül háromszáz oldalas – több kötetben megjelent – íráshalmazról. (Egy háromszáz oldalas kötetről aligha születne ilyen terjedelmű recenzió...) Ismét elismerésre méltó

önkorlátozással szögezi le a szerző, hogy még e szűkített témában is „egy alapos felméréshez teljes kutatócsoportra és körülbelül egy évre volna szükség”. (127. old.) Ennek ellenére úgy vélem, hogy a szerző egyedül is igen alapos munkát végzett, bár egyetérték vele abban, hogy a kérdés „vizsgálata kiemelt (akár állami szintű) figyelmet érdemelne”. (127. old.) A jobb összehasonlíthatóság érdekében a szerző hat csoportra² osztotta a vizsgált műveket, s egyrészt az ezeken belüli műveket, másrészt pedig csoportok egészét is elemzés alá vonja. A módszertanhoz tartozik továbbá, hogy Glant le-
szögezi: „az egyes tankönyvek ’56-képét és szóhasználatát idézetekkel szemléltetem, de nem helyesbíttem minden esetben”. (128. old.) A legnagyobb, leggyakoribb, sok esetben visszatérő tévedéseket természetesen javítja a szerző,³ sőt, arra sem sajnálta az időt, hogy egyes tankönyveknek több kiadását is átnézzék, s ezáltal az e köteteken belüli változásokat is értékelje. Ezen a ponton végképp nem szeretnék belebonyolódni a „recenzió recenziója” jelenségeként korábban említett problémába – mindenkinek ajánlom viszont, hogy vegye kezébe a kötetet, és olvassa el legalább ezt a tanulságos

² A hat csoport a következő: 1. a nyugati civilizáció története; 2. 20. századi történelem; 3. 20. századi európai történelem; 4. szovjet-orosz történelem; 5. amerikai külpolitika a hidegháború idején; 6. Kelet-Európa története. Minden egyes újabb csoport egyre közelebbről vizsgálja a magyar 1956-ot, így a szerző előzetes elvárása szerint kötetek egyre nagyobb terjedelemben és általában növekvő szakmai igényességgel foglalkoznak a témával.

³ Például Glant helyesen korrigálja azt a gyakran előforduló tévedést, ami szerint a második szovjet katonai intervenciót a Nagy Imre-kormány semlegességi nyilatkozata váltotta volna ki. Valójában épp fordítva történt: a szovjet támadás már teljesen nyilvánvaló előkészületei miatt döntött a kabinet a Varsói Szerződésből való kilépésről és a semlegességről.

fejezetet. Csak néhány szubjektív benyomást rögzítenék.

Elsőként azt, hogy Glant észrevételei, kritikái és dicséretei egyaránt megalapozottak szakmailag, néhány apróság kivételével. E kivételek közé tartozik például az, hogy a szerző a részleges amnesztia kifejezést használja 1963-ra vonatkozóan (141. old.), holott ekkor (elvileg) általános amnesztiát hirdettek Magyarországon – bár a „gyilkosságért” elítélt forradalmárokat ekkor még nem bocsátották szabadon. A szakirodalom azonban az 1959-es és 1960-as közkegyelmeket nevezi részlegesnek, nem az 1963-ast. 1960-ban tehát valóban volt egy részleges amnesztia – a kötet szövegéből az szűrhető le, mintha Glant ezt nem tudná –, bár a bírált tankönyv szerzője abban valóban téved, hogy nem azt 1961 végén, hanem 1960 áprilisában hirdették meg.

Másodszor: az egyes kötetekről szóló ismertetőkből nem mindig érezhető az a végkövetkeztetés, amit az összegzésekben fogalmaz meg a szerző. A súlyos kritika alá eső műveket tehát érdemes lett volna alaposabban tárgyalni, és akár – a fenti idézettel szemben – minden esetben tételesen helyesbíteni.

Végül: mélységesen egyet kell értenem a fejezet zárósoraival: „...Amerikában a tankönyvkiadás az elmúlt két évtizedben iparrá fejlődött, és a különböző tankönyvek egész generációk világképét határozzák meg. Magyarországot szinte minden amerikai tankönyv az 1956-os forradalommal azonosítja, így ezek az összefoglalások szerves részévé váltak (és folyamatosan válnak) a rólunk alkotott képnek. Ezért volna rendkívül fontos (és sürgős) feladat ezt a képet pontosítani. Ennek első lépése egy átfogó (kormány szintű) kutatási program lehetne, ezt követően pedig fel kellene venni a kapcsolatot a problémás kötetek szerzőivel, és tételes pontosításokat javasolni számukra az újabb kiadásokhoz. Ezt a munkát senki nem fogja elvégezni helyettünk.” (164. old.) Ehhez csak azt tehetném hozzá, hogy a javításokra természetesen nem csak 1956 kapcsán van szükség,

hiszen a részletesebb (Kelet-Európa történetét tárgyaló) tankönyvekben Magyarország más összefüggésekben is szerepel, s ezekben a dualizmus, Trianon, a Horthy-korszak stb. kapcsán még az 1956-osnál is súlyosabb tévedések, hibák találhatók.

Bár a magyar forradalom amerikai irodalmi emlékezetéről szóló fejezet sem teljes, mégis ezt tekinthetjük a kötet tanulmányai közül a legátfogóbbnak. Glant röviden érinti az 1956-os tárgyú költészet témáját, fő tárgya viszont a prózairodalom vizsgálata. Mivel erről korábban nem született semmilyen írás, itt a szerzőnek alapkutatást kellett végeznie. Számos könyvtár, bibliográfia átböngészésére lehetett szükség, hogy összeálljon egy mintegy negyven műből álló bibliográfia, amelyben (nem politikai jellegű) visszaemlékezések, amerikai tudósítók memoárkötetei és családtörténetek mellett különböző regények (köztük például kalandregények, romantikus történetek, ifjúsági irodalom stb.) is szerepet kaptak.

A képzőművészeti emlékezésről szóló fejezet, illetve tanulmány illeszkedik legkevésbé a kötet szerkezetéhez. Itt kapjuk meg a téma legszűkebb metszetét, hiszen e fejezet (egy bevezető oldalt kivéve) egyetlen festményről, Daday Ferenc „Nixon Andauban” című képéről szól. Sőt, valójában nem is csak a festményről, hanem annak apropóján arról az eseményről, ami a művészt megihlette: Richard Nixon alelnök 1956. decemberi európai útjáról. Az írás így szinte jobban illene a politikai emlékezetről szóló fejezetbe, hiszen Nixon látogatása a vasfüggönyhöz és találkozása a magyar menekültekkel a politika és a sajtó kiemelt jelentőségű híre volt. Bár később „Nixon ausztriai látogatása szinte teljesen feledésbe merült”, s csak Daday festményének a Nixon Elnöki Könyvtár és Múzeumban „prominens helyen” történő kiállítása után „került vissza Nixon ausztriai útja az amerikai emlékezetbe”. (217. old.)

Glant kötete mindezek ellenére egységes egésznek hat, nem „esik szét” különálló tanulmányokra. Ezt az egységet még a záró

tanulmány sem töri meg jelentősen, pedig ebben a szerző a 2006-os jubileumi, ötvenedik évfordulós évben történt eseményeket vizsgálja, s ennek során ismét végigpásztazza a sajtó, a politika, a tudomány, az irodalom és a képzőművészet területeit. Nagyon fontosnak tartom a függelékben olvasható összeállítást is: helyet kapott benne például az 1956-os témájú észak-amerikai disszertációk listája tizennyolc tétellel, valamint felsorolja a szerző az 1956-os emlékművek általa ismert legteljesebb listáját

is. Reméljük, ez a kiváló kötet sokak figyelmét felkelti, és ezáltal a szerző közelebb kerül céljai eléréséhez, nevezetesen ahhoz, hogy vitát nyisson, és kijelölje a kutatás további irányait. Ez utóbbin belül kiemelten fontosnak tartom, hogy az amerikai tudományos „emlékezetben” Glant által feltárt hibákat valóban sikerüljön kijavítani.

BENCSIK PÉTER

Számunk szerzői

APOR PÉTER	történész, Közép-Európai Egyetem, Budapest
ÁRVAI TÜNDE	egyetemi hallgató, Pécsi Tudományegyetem
BENCsik PÉTER	történész, Szegedi Tudományegyetem
BIÁS ZOLTÁN BARNA	PhD hallgató, ELTE, Budapest
DÖMÖTÖR ILDIKÓ	angol nyelvtanár, Radnóti Miklós Gimnázium, Dunakeszi
HOFFMANN ZSUZSANNA	történész, Szegedi Tudományegyetem
HORBULÁK ZSOLT	történész-közgazdász, Vysoká škola ekonomie a manažmentu verejnej správy, Bratislava, Szlovákia
LÉNÁRT ANDRÁS	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem
LÉVAI CSABA	történész, Debreceni Egyetem
LOIACONO, GABRIEL	történész, University of Wisconsin, Egyesült Államok
NAGY EMŐKE	PhD hallgató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem – Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Kolozsvár, Budapest
PAPP ISTVÁN	tudományos munkatárs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest
PETIT, JACQUES-GUY	történész, Université d'Angers, Franciaország
PROHÁSZKA GÉZA	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem
SZALISZNYÓ LILLA	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem
SZÉLPÁLLÍVIA	PhD hallgató, Közép-Európai Egyetem, Budapest
VIRÁGH ANNA	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem

A fordításokat BARNA JÓZSEF, SZÁSZ GÉZA és VAJDA ZOLTÁN készítette.

Contents

Essays

GABRIEL LOIACONO

- Paupers in Rhode Island, 1780-1820: Dependents in the Era of American Independence 5

ILDIKÓ DÖMÖTÖR

- The settler woman and the savage: The depiction of Aboriginal people in the personal narratives of British genteel women in colonial Australia 20

ZOLTÁN BARNA BIÁS

- The Wilson government's attempt to renew the House of Lords in 1966–69 33

GÉZA PROHÁSZKA

- A Nation Reborn? The Way of Devolution in Scotland in the Second Half of the Twentieth Century 52

APOR PÉTER

- The fabrication of authenticity: constructing the counterrevolutionary continuity in post-1956 Hungary 67

ISTVÁN PAPP

- The Missing Dossier on István Borzsák, or What Did the Political Police Want from a Scholar of Antiquity? 96

Workshop

LILLA SZALISZNYÓ

- Desperate politicians' wives: Lady Palmerston and Princess Lieven ... 129

Beyond the Borders

JACQUES-GUY PETIT

- Regulation processes in society and the writing of history 143

Theory and method

ANDRÁS LÉNÁRT

- The film as historical source 159

LÍVIA SZÉLPÁL

- Sommersby: "The Return of Martin Guerre" redux 172

Reviews

„Una vera catholica fides” (Sáry Pál: <i>Pogány birodalomból keresztény birodalom. A Római Birodalom kereszténnyé válása a Codex Theodosianus tükrében. Szent István Társulat, Budapest 2009.</i>) ZSUZSANNA HOFFMANN	185
The siege of Constantinople in 626: myth and reality (Martin Hurbanič: <i>Posledná vojna antiky. Avarský útok na Konštantínopol roku 626 v historických súvislostiach. Vydavateľstvo Michala Vaška Prešov [Eperjes], 2009. 377 oldal; História a mýtus. Avarský útok na Konštantínopol roku 626 v legendách. Vydavateľstvo Michala Vaška Prešov, 2010.</i>) HORBULÁK ZSOLT	188
On the Hungarian Middle Ages in French (Pál Engel – Gyula Kristó – András Kubinyi (éd.): <i>Histoire de la Hongrie médiévale: Des Angevins aux Habsbourgs. vol. 2. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2008.</i>) EMÓKE NAGY	191
Religion and ethnicity in Central Europe (Vallás és etnikum Közép-Európában. Tanulmányok. Szerkesztette: Kupa László. B&D Stúdió, Pécs, 2008.) TÜNDE ÁRVAI	196
Interrupted continuity: a history of political socialisation in Hungary (Szabó Ildikó: <i>Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálásában Magyarországon 1867-2006. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009.</i>) CSABA LÉVAI	200
Complicated neighbours (Éva Eszter Szabó: <i>U. S. Foreign and Immigration Policies in the Caribbean Basin. Szombathely, Savaria Egyetemi kiadó, 2007.</i>) ANNA VIRÁGH	206
American memories of 1956 (Glant Tibor: <i>Emlékezzünk Magyarországra – 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékezetéről. Kiss József Könyvkiadó, Budapest, 2008.</i>) PÉTER BENCSIK	210
Authors	215